

**UNIVERSITATEA “AL. I. CUZA”
IAȘI**

**FACULTATEA
DE FILOSOFIE**

Coordonator ID:
Prof. dr. Petru BEJAN

**COMUNICARE SOCIALĂ
ȘI RELAȚII PUBLICE**
Volumul I

Învățământ la distanță
Anul I
Semestrul I

**Editura Universității “Al. I. Cuza”
Iași – 2010**

CUPRINS

TEORIA COMUNICĂRII	7
<i>Conf. dr. Fârte Gheorghe - Ilie</i>	
FUNDAMENTE ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE	89
<i>Conf. dr. Paul BALAHUR</i>	
INTRODUCERE ÎN ȘTIINȚELE POLITICE	201
<i>Prof. dr. Anton CARPINSCHI</i>	
LOGICĂ	293
<i>Prof. dr. Constantin SĂLĂVĂSTRU</i>	
TEHNOLOGIA INFORMAȚIEI ȘI COMUNICĂRII	397
<i>Conf. dr. Adrian NETEDU</i>	

TEORIA COMUNICĂRII

Conf.dr. Gheorghe-Ilie FÂRTE

CUPRINS

I. Determinarea procesului de comunicare

- 1.1. Comunicarea, ca formă de interacțiune
- 1.2. Ce este semnul?
- 1.3. Categorii de semne: cuvinte, indici, iconi, simboluri
- 1.4. Limbaje și coduri
- 1.5. Elementele procesului de comunicare

II. Tipuri de comunicare

- 2.1. Comunicarea verbală și comunicarea nonverbală
 - 2.1.1. Comunicarea verbală
 - 2.1.2. Comunicarea nonverbală
- 2.2. Comunicarea formală și comunicarea informală
 - 2.2.1. Comunicarea formală
 - 2.2.2. Comunicarea informală
- 2.3. Forme de comunicare corespunzătoare distanțelor sociale
 - 2.3.1. Comunicarea intrapersonală
 - 2.3.2. Comunicarea interpersonală
 - 2.3.3. Comunicarea în cadrul grupului restrâns
 - 2.3.4. Comunicarea publică

III. O analiză semio-logică a actelor de discurs

- 3.1. Actele de discurs: forme de comportament intenționat
- 3.2. Reușită și eșec în realizarea actelor de discurs
 - 3.2.1. Evaluarea aserțiunilor
 - 3.2.2. Analiza actelor de discurs interogative
 - 3.2.3. Raportarea promisiunilor la standardele de corectitudine discursivă
 - 3.2.4. Reușita sau eșecul ordinilor
 - 3.2.5. Saluturile

Obiectivele generale ale unității de curs

- însușirea unor concepte semiologice de bază;
- înțelegerea comunicării ca proces interactiv;
- deslușirea trăsăturilor cîtorva forme de comunicare;
- analizarea actelor de discurs prin prisma unor condiții de reușită;

Obiectivele operaționale ale unității de curs

- asimilarea principalelor definiții ale semnului;
- determinarea unor categorii fundamentale de semne;
- identificarea componentelor de bază ale procesului de comunicare: emitentul, receptorul, mesajul, situația, canalul, obstacolele și retroacțiunea;
- parcurgerea etapelor procesului de comunicare;
- particularizarea unor forme de comunicare în funcție de trei criterii remarcabile: tipul semnelor utilizate, natura situației în care se realizează comunicarea și distanța socială stabilită între emitent și receptor;
- înțelegerea actului de discurs din perspectiva emitentului ca acțiune ternară: locuționară, locuționară și perlocuționară;
- recuperarea caracterului triadic al actului de discurs din perspectiva receptorului prin tratarea acestuia drept acțiune compusă din trei acte: actul de ascultare, actul *inauditiv* și actul *perauditiv*;
- caracterizarea diverselor categorii de enunțuri potrivit componentei ilocuționare pe care o încorporează;
- raportarea actelor de discurs la anumite condiții de reușită;

Modalitatea de evaluare

Studentii vor fi notați în urma susținerii unui examen oral.

I. Determinarea procesului de comunicare

Orice teorie științifică este un ansamblu ordonat de idei, teze și principii pe baza cărora se interpretează evenimente, fenomene sau fapte care aparțin anumitor domenii. Vorbind de o teorie a comunicării, trebuie, înainte de toate, să identificăm și să definim obiectele pe care aceasta le are în vedere – actele de comunicare.

I.1. Comunicarea, ca formă de interacțiune

Aidoma altor noțiuni de largă circulație, conceptul de comunicare pare mai ușor de folosit decât de definit. Acest fapt nu este deloc surprinzător; oricine este în măsură să indice câteva instanțe ale comunicării (în raport cu experiența sa de viață), dar anevoie poate cineva să selecteze notele esențiale și caracteristice ale multiplelor manifestări ale acesteia.

Spre exemplu, se poate cădea repede de acord că participanții la o discuție, o mamă și nou-născutul pe care îl alăptează sau doi boxeri în timpul unui meci, într-un fel sau altul, comunică. Se poate conveni, de asemenea, că un șarpe cu clopoței, producând acel sunet care îi este specific, instituie o relație de comunicare cu omul sau cu animalul ce se apropie prea mult de el (mai exact, spunem că emite avertismentul “Dacă te apropii mai mult, o vei păți!”). În sfârșit, pare destul de plauzibil să considerăm transmiterea unui mesaj de la un calculator la alte calculatoare tot ca o formă de comunicare.

Toate aceste exemple arbitrare pe care le-am adus în atenție ilustrează un tip aparte de interacțiune sau interdependență. Puțin importă dacă relatele între care se stabilește cooperează sau se află în conflict; semnificativ este doar faptul că prin respectiva influențare reciprocă ceea ce este propriu / specific se transformă în bun comun. Teza că proprietatea de a fi interacțiune este nota generică a conceptului de comunicare se confirmă prin chiar definiția etimologică a acestuia: *commūnicō*, *āre*, *āvi*, *ātum* = 1. a face comun (dând), a împărți ceva cu cineva, a împărțași; 2. a face comun (luând), a-și asocia, a lua asupra sa¹.

Ar fi de reținut însă precizarea că nu orice interacțiune este o formă de comunicare. De pildă, doi oameni care se ating reciproc pentru a-și găsi un loc convenabil într-un tramvai supraaglomerat fără a interpreta cumva aceste atingeri sau două animale care se luptă pe viață și pe moarte interacționează, dar nu comunică. În ambele situații lipsește ceea ce

comunicare

interacțiuni care se realizează prin intervenția unor *semne*

¹ Gh. Guțu, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică, București, 1993, p. 89.

asigură diferența specifică a comunicării: *semnul*. Prin urmare, sîntem îndreptățiți să aplicăm eticheta “comunicare” tuturor interacțiunilor care se realizează prin intervenția unor semne².

I.2. Ce este semnul?

Conform cu accepția generală a termenului, orice definiție este o propoziție sau un ansamblu de propoziții prin care se reconstruiește conținutul unui concept – indicîndu-se notele caracteristice care îl individualizează în raport cu alte concepte – și se precizează aria de aplicabilitate a unui cuvînt. Una dintre regulile ce garantează corectitudinea definițiilor cere ca definitorul (termenul prin care se lămurește ceva) să fie mai clar decît definitul (termenul care se cere explicat). Or, definiția comunicării pe care am formulat-o mai sus conține în definitor conceptul de semn, care este cel puțin la fel de obscur ca și cel de comunicare. Deși ne putem considera îndreptățiți să ne bazuim pe o înțelegere fie și numai operațională a semnului (ar fi absurd să presupunem că folosim în mod curent semne fără a ști ce sînt), se impune determinarea riguroasă a acestuia, ca premisă a unei mai exacte analize a comunicării.

Oricît ar părea de curios, semiologii (cercetătorii din domeniul teoriei semnelor) nu au ajuns la un punct de vedere unanim acceptat relativ la însuși conceptul de bază cu

Semiologia

care operează, *semnul*. Din nefericire (sau din fericire!), încă nu s-au găsit răspunsuri univoce la următoarele întrebări:

- (i) Semnul este obiect, sau funcție?
- (ii) Dacă semnul este obiect, care este natura lui? Materială / Fizică / Concretă, sau mentală / noetică / psihică?
- (iii) Semnul este obiect simplu, sau obiect compus? Dacă semnul este un obiect compus, care sînt părțile din care este alcătuit?
- (iv) Dacă semnul este o funcție, cu cîte funcție trebuie să fie asociat și care sînt aceste funcție?
- (v) Semnul este intențional, sau neintențional?
- (vi) Este semnul un apanaj al omului, sau nu?

Ne propunem în cele ce urmează să inventariem cîteva dintre răspunsurile relevante la aceste întrebări, care sînt consemnate în istoria semiologiei, astfel încît să

² Un inventar al celor mai relevante definiții ale comunicării, în care se regăsește sub o formă puțin schimbată și definiția la care ne-am oprit, este de găsit în: Stephen W. Littlejohn, *Theories of Human Communication*, 3rd ed., Wadsworth Publishing Company, Belmont, 1989, pp. 3-5.

putem deriva în final un model al semnului suficient de rafinat pentru nevoile demersului nostru.

Filosoful englez John Locke, adept al curentului empirist, trata semnele ca obiecte “exterioare sensibile” prin care pot fi făcute cunoscute “acele idei invizibile din care sînt formate gîndurile omului”³. Pentru a face manifestă / cunoscută, de pildă, bucuria pe care mi-a provocat-o interlocutorul meu (într-o primă instanță, invizibilă pentru acesta), pot să formulez complexul de sunete “Sînt bucuros” sau, la fel de bine, pot să apelez la mimică sau la gesturi. În ambele situații, interlocutorul este pus în fața unor obiecte fizice, pe care le poate percepe și care îi pot da de înțeles starea de bucurie pe care o resimt.

Semnele ca „obiecte sensibile” prin care pot fi făcute cunoscute “acele idei invizibile din care sînt formate gîndurile omului”

John Locke

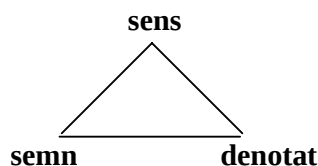
semn ————— idee

1° Modelul semic propus de John Locke

Tot ca obiecte materiale sînt tratate semnele de către logicianul și filosoful german Gottlob Frege, cu adăugirea remarcabilă că acestea sînt corelate atît cu obiectele pe care le denotă / desemnează, cît și cu modurile în care aceste obiecte denotate sînt date⁴. Mai exact, se dă de înțeles că orice semn (*Zeichen*) stă pentru un denotat (*Bedeutung*) într-un anumit mod sau sens (*Sinn*). Spre exemplu, obiectele fizice (verbale) “Avram Iancu” și “Craiul munților” desemnează același denotat – cunoscutul revoluționar pașoptist – în sensuri diferite. Avem de-a face, pe de-o parte, cu numele unui cetățean al Imperiului habsburgic, pus alături de toți ceilalți cetățeni ai acestui stat, iar pe de altă parte, cu supranumele cîștigat de același cetățean austriac ca revoluționar înstăpînit în Munții Apuseni. Astfel, cele două nume proprii invocate sînt identice sub raportul denotatului și diferite prin modurile distincte în care se face trimitere la acest denotat. Într-o formulare sintetică se poate spune că, la Gottlob Frege, fiecare semn exprimă sensul său – ca obiect mental – și desemnează denotatul său (ca obiect din realitate).

Fiecare semn exprimă sensul său – ca obiect mental – și desemnează denotatul său (ca obiect din realitate).

Gottlob Frege

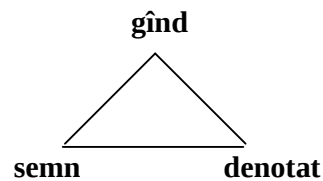
2° Modelarea semnului propusă de Gottlob Frege

Un model semiotic asemănător celui fregean, anume, triada semn (*symbol*) – gînd (*thought / reference*) – denotat (*referent*), a fost propus de C.K. Ogden și I.A.

³ John Locke, *Eseu asupra intelectului omenesc*, II, Editura Științifică, București, 1961, p. 10.

⁴ Gottlob Frege, *Sens și semnificație*, în: *Materialismul dialectic și științele moderne*, XI: *Logică și filosofie*. Orientări în logica modernă și fundamentele matematicii, Editura Politică, București, 1966, pp. 55-60.

Richards⁵. Pentru cei doi semiologi anglo-saxoni, fiecare obiect fizic care joacă rolul de semn “stă pentru” obiectul denotat în măsura în care el “simbolizează” (corect) gândul care “se referă (adecvat) la” acesta. Se cuvine remarcat aici faptul că relația dintre semn și denotatul său este indirectă, mai precis, ea este mijlocită de gând sau referință.

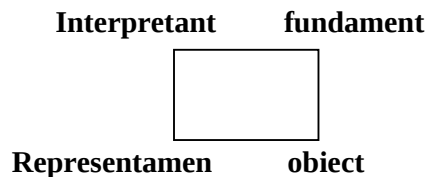
3° Modelul semic propus de C.K. Ogden și I.A. Richards

Semnul este un obiect – perceptibil, imaginabil sau chiar inimaginabil – care “ține locul a ceva pentru cineva, în anumite privințe sau în virtutea anumitor însușiri”

Ch. S. Peirce

Filosofului și semioticianului american Charles Sanders Peirce i se datorează un punct de vedere ceva mai nuanțat asupra problemei în atenție: semnul (numit și *representamen*) ar fi un obiect – perceptibil, imaginabil sau chiar inimaginabil – care “ține locul a ceva pentru cineva, în anumite privințe sau în virtutea anumitor însușiri”⁶. Acel ceva pentru care stă

semnul este obiectul semnului, privința sau ideea în raport cu care semnul ține locul obiectului său se prezintă ca fundament al semnului, iar semnul care se reproduce aidoma sau într-o variantă mai dezvoltată în mintea celui căruia i se adresează semnul se constituie ca interpretant al semnului.

4° Modelul semic propus de Ch.S. Peirce

Schematizările semiotice invocate pînă acum au drept însușire comună faptul că semnul este tratat ca obiect material simplu, excepție făcînd pînă la un punct sistemul tetradic peircean, în care semnul poate fi și de natură ideală. Nu putem ignora însă cîteva interpretări remarcabile, conform cărora semnul se înfățișează ca un obiect mental, respectiv ca o entitate mixtă, cu o componentă materială și cu una mentală.

Semnul (în speță, semnul lingvistic) este entitatea psihică ce rezultă din combinarea unui *concept* cu o *image acustică*.

Ferdinand de Saussure

Părintele semiologiei (europene), Ferdinand de Saussure, a definit semnul (în speță, semnul lingvistic) drept entitatea psihică ce rezultă din combinarea unui *concept* cu o *image acustică*. Imaginea acustică ar fi amprenta mentală a sunetelor materiale semnificante, iar conceptul, ideea cu care această

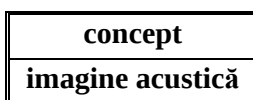
⁵ C.K. Ogden și I.A. Richards, *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon the Thought and of the Science of Symbolism*, 4th ed., London, 1936, p. 11.

⁶ Charles S. Peirce, *Semnificație și acțiune*, Humanitas, București, 1990, p. 269.

“reprezentare pe care ne-o dă mărturia simțurilor noastre” se unește la nivelul creierului⁷. Pentru a sugera unitatea indisolubilă a imaginii acustice cu conceptul, Saussure le redenumeste ca părți necesare ale semnului cu etichetele “semnificant”, respectiv “semnificat”. Două consecințe decurg direct de aici:

(i) obiectele ale căror amprente psihice nu se conjugă în plan mental cu vreo idee pentru a se face referire la altceva există pur și simplu în cadrul realității, fără a se reflecta în alcătuirea unor semne⁸;

(ii) ideile care se prezintă ca semnificații “dezlegate” de orice semnificant posibil (dacă ar fi să ne imaginăm această ipoteză absurdă) formează indicibilul, inefabilul sau incognoscibilul⁹.

5° Semnul ca unitate indisolubilă a unui concept
cu o imagine acustică (Ferdinand de Saussure)

Analiza semnului ca entitate mixtă – pe de o parte materială, iar pe de altă parte, mentală – este desfășurată într-o manieră coerentă de Heinrich F. Plett¹⁰. După ce reafirmă opinia curentă, devenită loc comun, cum că, semnul stă pentru ceva pe care-l înlocuiește (*aliquid stat pro aliquo*), Heinrich Plett înfățișează semnul ca unitate a unui semnal cu o indicație¹¹. Semnalul, care joacă rolul de semnificant, s-ar constitui în forma sau aspectul material al semnului – ca, de pildă, culoarea roșie a semaforului, chipul sinistru al unui cadavru cu o țigară în gură aflat pe un panou publicitar sau îmbujorarea interlocutorului la auzul unei glume picante –, în timp ce indicația / semnificația s-ar dovedi a fi sensul legat de respectivul semnal. Revenind la exemplele date, indicațiile aferente sînt “Stai!”, “Fumatul este dăunător sănătății!”, respectiv “Mă simt jenat / rușinat”. Semnul luat în întregul său – semnal plus indicație – posedă disponibilitatea de a înlocui un obiect, eveniment, fenomen, stare de lucruri etc., altfel spus: are capacitate referențială sau denotativă.

Semnul este unitatea dintre un semnal și o indicație.

Heinrich F. Plett

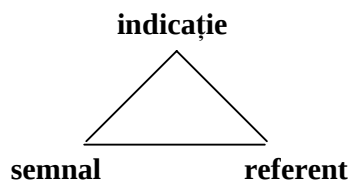
⁷ Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, Polirom, Iași, 1998, pp. 85-86.

⁸ O piatră de râu, o păpădie, un șacal sau un om sînt componente perceptibile ale realității fizice. Ca atare, ele lasă o “amprentă” la nivelul creierului, iar ceea ce “ocupă mintea” în momentul percepției este o idee. Cu toate acestea, obiectul psihic rezultat nu este semn, în măsura în care nu trimite la altceva decît la o piatră de râu, o păpădie, un șacal, respectiv un om.

⁹ Oswald Ducrot și Tzvetan Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Éditions du Seuil, 1972, pp. 132 sqq.

¹⁰ Heinrich F. Plett, *Știința textului și analiza de text. Semiotică, lingvistică, retorică*, Editura Univers, București, 1983, pp. 37-39.

¹¹ Diada *semnal-indicație* apare la Louis Hjelmslev în varianta *expresie-conținut*, iar la Christian Baylon și Xavier Mignot sub forma *semnal-sens*. Cf. Christian Baylon și Xavier Mignot, *Comunicarea*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2000, pp. 16-17.

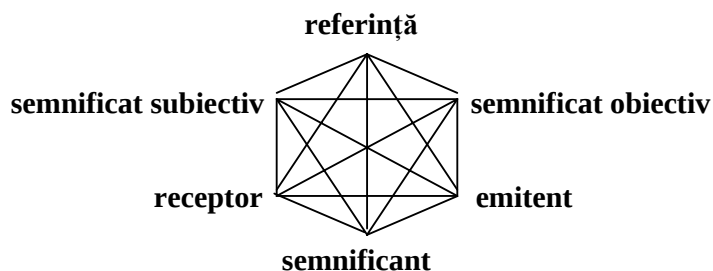
6° Schema semiotică propusă de Heinrich F. Plett

Ultima clasă de definiții și caracterizări ale semnului se situează în prelungirea modelului de mai sus și este centrată pe teza justificabilă că semnele nu sînt unități semiotice fixe, ci “locuri de întîlnire” ale unor elemente independente, provenind din sisteme diferite și asociate printr-o corelație codificantă¹². În alți termeni, semnele sînt de fapt “funcții-semn” ce dobîndesc valoare numai prin complinirea lor cu functivale (sau argumentele) pe care le reclamă. O dată ce a fost conturată perspectiva funcției-semn s-a înregistrat o proliferare fără precedent a modelelor semice, în acord cu numărul și natura functivelor corelate.

Semiologii interesați de dimensiunea didactică și de cea operațională a modelelor semiotice au preferat să reducă la un minimum numărul argumentelor. Umberto Eco, de pildă, a legat instituirea funcției-semn de stabilirea unei corelații reciproce între două obiecte cu rol de argument, *expresia* și *conținutul*. De altfel, aceste două functive corespund perfect semnalului, respectiv indicației din alcătuirea modelului construit de Heinrich F. Plett.

Cercetătorii care au pus un accent deosebit pe dimensiunea metodologică a schemelor semiotice au căutat să valorifice, fără a nesocoti principiul parcimoniei / al economisirii mijloacelor (de expresie) cît mai multe variabile. Un model interesant în această direcție este “hexada situației semiotice” propusă de Petru Ioan¹³, în contextul căreia semnificantul / expresia / semnalul este obiectul material care stă pentru ceva, referentul / denotatul, obiectul din realitate pe care-l desemnează semnificantul, semnificatul obiectiv / intensiunea, ideea care “mediază” în chip obiectiv relația de denotare, semnificatul subiectiv / conotația, gîndurile, emoțiile, idiosincraziile etc. care “parazitează” semnificația obiectivă, iar emitentul împreună cu receptorul, partenerii care instituie funcția-semn.

Prin însumarea celor șase variabile în formula hexadică dată este facilitată armonizarea diverselor puncte de vedere cu privire la realitatea semică și se accentuează natura funcțional-acțională a semnului.

7° Hexada situației semiotice concepută de Petru Ioan

¹² Umberto Eco, *Tratat de semiotică generală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 66.

¹³ Petru Ioan, *Educație și creație în perspectiva unei logici “situaționale”*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995, pp. 72-144.

Ținând cont de diversitatea deconcertantă a modelelor prin care este definit și caracterizat semnul – diversitate pe care de-abia am sugerat-o, necum să o surprindem pe deplin –, ar putea să pară de-a dreptul hilară orice încercare de a promova un model semiotic nou. Ni se pare potrivit, de aceea, să asumăm în economia acestui curs un punct de vedere asupra semnului care, parțial, este cuprins implicit în schematizările menționate. În acest sens, subscriem la următoarele aserțiuni:

- (i) semnul este o entitate psihică binară alcătuită dintr-o imagine mentală și o idee;
- (ii) el se diferențiază în raport cu celelate entități psihice prin aceea că are capacitate denotativă, *id est* prin faptul că trimite la un alt obiect (real, imaginar sau ideal) decât obiectul (material) care l-a provocat;
- (iii) imaginile mentale sînt amprente psihice pe care anumite obiecte fizice – sunete, grafeme, imagini, mirosuri, expresii ale feței, mișcări ale corpului etc. – le lasă la nivelul creierului și care se combină automat cu o idee;
- (iv) nici o idee nu poate căpăta subzistență în absența unei imagini psihice capabile să o formeze;
- (v) obiectele fizice care nasc semne la nivelul minții urmează să fie considerate *semnale*;
- (vi) prin caracterul lor material și perceptibil, semnalele slujesc la stabilirea unor conexiuni între semnele aflate în mințile mai multor purtători; fiecare dintre aceștia poate astfel să facă presupuneri cu privire la semnele din mintea oricărui semen de-al său.

După cum se poate lesne constata, perspectiva adoptată cu privire la semn este de sorginte saussureană. Ne-am îngăduit, totuși, să înlocuim conceptul de imagine acustică cu acela de imagine psihică (sau mentală), pentru a fi în măsură să raportăm comunicarea și la categoria semnelor noverbale, care nu au întotdeauna drept semnificanți imagini acustice. Aplicarea etichetei “semnale” la obiectele fizice care generează imagini mentale poate să pară arbitrară celor care consideră semnalul drept parte materială a semnului. Credem însă că definiția stipulativă la care am recurs conturează suficient de clar rolul acestuia de vehicul al semnului. În sfîrșit, am preferat să ne plasăm într-un cadru ontologic “relaxat”, admițînd în clasa denotatelor la care se referă semnele și obiecte imateriale sau ficționale.

Cît privește caracterul intențional *versus* neintențional al semnului, poziția care ni se pare a fi cea mai plauzibilă este în acord cu simțul comun: nici o categorie de semne nu poartă în chip necesar pecetea intenționalității (mai exact, a intenționalității reciproce)¹⁴.

¹⁴ Evident, se poate adopta și un punct de vedere restrictiv asupra semnului, în sensul asocierii lui cu intenția clară de a fi transmis. Astfel, pentru Tatiana Slama-Cazacu, “momentul emiterii nu reprezintă în cazul limbajului normal un act neintenționat, nici nu este un effort gratuit de a exprima, ci are un scop precis, acela de a transforma un conținut psihic într-un fapt obiectiv, care are o valoare semnificativă codată, clară pentru celălalt, spre a-l transmite interlocutorului prin intermediul mesajului”. (Tatiana Slama-Cazacu, *Psiholingvistica – o știință a comunicării*, ALL, București, p. 102.) Or, impunerea clauzei intenționalității ar face dificilă recuperarea cazurilor de comunicare nonstandard.

Valabilitatea acestei afirmații pare neîndoielnică în cazul majorității semnelor nonverbale. Astfel, nimeni nu consideră drept abuzivă interpretarea unei grimase involuntare a interlocutorului ca semnal al neplăcerii pe care acesta o resimte. În mintea interlocutorului s-a produs un semn, de care acesta nu este conștient, semn care devine manifest și, implicit, este transmis în mod involuntar / neintenționat, dar suficient de clar pentru a fi recepționat.

Se poate conveni, apoi, că (re) producerea semnelor verbale este în cea mai mare parte o acțiune intenționată. Nu putem ignora însă semnele verbale codificate în mod inconștient de oamenii nebuni, drogați sau foarte beți. Firește, cele mai multe “semne verbale” produse de acești sărmani semenii ai noștri sînt, de fapt, aberații, dar alături de ele pot sta semne lingvistice coerente, “transmisibile” și reproductibile. Psihiatrii se bazează în tratamentele prescrise și pe interpretarea semnalelor verbale emise de pacienții lor, iar vorbele spuse de cineva la beție sînt uneori luate în seamă mai abilitat decît cele spuse în condiții normale, pe considerentul că absența intenției le face mult mai sincere.

În sfîrșit, nu putem trece cu vederea existența unei tehnici de condiționare – așa-numita “comunicare subliminală” –, îndeosebi în cadrul publicității prin *mass-media* audio-vizuală. S-a vorbit destul de mult despre mesajele publicitare transmise prin televiziune, astfel încît privitorii să le recepționeze și să reacționeze favorabil la ele fără a fi conștienți de acest lucru. Am asista, în astfel de situații, la o receptare neintenționată.

Este semnul un apanaj al omului? Nu trebuie să fii expert în etologie sau în botanică pentru a putea constata faptul că lumea animalelor și lumea plantelor sînt pline de semnale corect interpretate. Comportamentul animal este ghidat în mare parte prin semnale acustice, optice, tactile sau olfactive. Prin intermediul acestor semnale se asigură protecția puilor, se anunță un pericol iminent, se transmite disponibilitatea pentru împerechere etc. etc. Coerența comportamentelor manifestate de animalele dintr-o colectivitate este o dovadă suficientă a tezei că un sistem de semnale a fost instituit și funcționează.

Semnalele din lumea animală sînt produse din instinct, sau în mod intenționat?

Puțin importă pentru problema noastră. Acceptînd categoria semnelor neintenționale, caracterul instinctual sau nu al semnalelor din lumea animală este o chestiune indiferentă.

Rămîne, totuși, de explicat ce ar putea fi imagine mentală și idee în cazul animalelor și, mai ales, în cel al plantelor. Ce fel de semn se produce, de exemplu, în “mintea” unei plante atunci cînd transmite mesajul că se află în perioada optimă de polenizare? Credem că un răspuns satisfăcător la această întrebare ar trebui să fie rodul unei investigații aplicate în desfășurarea căreia instrumentele de lucru să fie suficient de rafinate. În acest stadiu, orice încercarea a noastră de a da seama de felul cum se petrece comunicarea în lumea animală și în lumea plantelor ar fi o pură speculație. Ne rezumăm, așadar, la a spune că semnului propriu ființei umane – unitate a unei imagini

mentale cu o idee – îi corespunde în lumea animalelor și în cea a plantelor o “stare internă”, care devine manifestă sub forma semnalelor acustice, optice, olfactive etc. Ne permitem să lăsăm deschisă problema analizei acestei stări interne.

I.3. Categorii de semne: cuvinte, indici, iconi, simboluri

Atunci când am căutat o caracterizare convenabilă a semnelor am sugerat întrucâtva că acestea nu formează o categorie omogenă. De altminteri, caracterul multiform al semnului este evidențiat de variatele contexte în care sînt menționate¹⁵. În mod cu totul arbitrar amintim, spre exemplu, că pentru unii oameni piramidele sînt semne ale grandorii Egiptului antic, contradicția dintre forțele de producție și relațiile de producție desemnează criza sistemului capitalist, un pliu aparte al lobului urechii este semnul unei afecțiuni cardiace, secera și ciocanul se constituie în semn al comunismului, scărpinatul în cap poate fi interpretat, în funcție de context, ca semn al murdăriei, al nesincerității sau al unei stări de încurcătură, cuvîntul “Socrate” este semnul care stă pentru un anumit filosof din antichitatea greacă etc. Dincolo de folosirea uneori indistinctă a semnalului, a semnului și a imaginii mentale din alcătuirea semnului, recunoaștem cu ușurință diferite ipostaze ale semnului.

Semnele care apar exclusiv în comunicarea umană și care ne îngăduie să stabilim corespondențe între toate celelalte tipuri de semne sînt *cuvintele*.

Potrivit definiției standard, cuvîntul este unitatea semiotică obținută prin asocierea unui sens cu un complex sonor¹⁶.

Adoptînd o perspectivă saussureană asupra semnului, ne permitem să amendăm această definiție, prin caracterizarea cuvintelor ca rezultate ale combinării unor idei cu imaginile psihice provocate de anumite semnale auditive sau vizuale. Această reformulare a definiției clasice ne oferă două avantaje. Pe de o parte, este mult mai simplu de explicat faptul că anumite obiecte sonore care diferă prin ritm, intensitate, volum etc. sînt rostiri sau semnale distincte ale aceluiași cuvînt. În ciuda diferențelor dintre ele, toate aceste semnale provoacă aceeași imagine acustică și, implicit, manifestă același cuvînt. Dacă am fi rămas la definiția standard, ar fi trebuit să distingem între cuvînt și diferitele sale ocurențe sau instanțe spațio-temporale. Pe de altă parte, poziția adoptată ne permitem să punem pe același plan, ca semnale interschimbabile, forma vorbită și forma scrisă a cuvîntului. Primeitatea cronologică a semnalului rostit în raport cu cel scris este prea puțin relevantă în contextul comunicării.

Dintre caracteristicile cuvîntului, cîteva se detașează net sub raportul importanței:

¹⁵ Multiplele împrejurări în care sînt invocate semnele sînt foarte bine surprinse de Umberto Eco în lucrarea *Semiotics and the Philosophy of Language* (Macmillan, London, 1984, pp. 14-45).

¹⁶ Cf., de exemplu, *Mic dicționar enciclopedic*, ediția a II-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 266.

- (i) în cadrul cuvîntului, legătura dintre semnificant și semnificat este arbitrară, în sensul că ideilor nu li se impun drept corelate anumite imagini acustice; de pildă, ideea de ființă sau lucru care poartă noroc se asociază în contextul limbii române cu amprenta psihică a semnalului “mascotă”, dar nimic nu ar fi împiedicat folosirea ca echivalent a obiectului acustic “scamotă”;
- (ii) unirea semnificantului cu semnificatul sub forma cuvîntului este rezultatul unei convenții sociale; revenind la exemplul precedent, spunem “mascotă” și nu “scamotă”, fiindcă predecesorii noștri au convenit la un moment dat să folosească acest cuvînt și nu altul;
- (iii) cuvîntul este discontinuu și linear; ca atare, el este instrumentul fundamental al cunoașterii discursive, pentru care un obiect nu poate fi înțeles decît prin relaționarea lui cu alte obiecte;
- (iv) cuvîntul este indisolubil legat de dimensiunea temporală.

O a doua categorie de semne o constituie *indicii*¹⁷. În timp ce cuvintele sînt creații artificiale ale ființei umane și sînt destinate rolului de a face cunoscut ceva, indicii sînt mijloace naturale de cunoaștere determinate în termenii relației de

Indicii sînt mijloace naturale de cunoaștere determinate în termenii relației de metonimie sau sinecdocă. **Indicii** apar ca semne generate de unele “manifestări periferice” ale unui obiect sau de unele părți ale acestuia.

metonimie sau sinecdocă. Mai exact, indicii apar ca semne generate de unele “manifestări periferice” ale unui obiect sau de unele părți ale acestuia. Operația de desemnare în astfel de cazuri revine la integrarea unei (-or) părți în întregul din care face (-) parte. Spre exemplu, medicul care constată la un pacient agitație, nervozitate, iritabilitate, oboseală rapidă, scădere în greutate inexplicabilă, transpirație excesivă, intoleranță la căldură, gușă, ritm cardiac

accelerat și neregulat se consideră îndreptățit să pună diagnosticul de hipertiroidism. Din punct de vedere semiologic, medicul desemnează o boală pe baza indicilor (sau simptomelor) acesteia, conștient fiind că respectivele simptome fac parte din boală. Tot astfel, criza reumatică a unui bătrîn poate fi considerată indice al înrăutățirii vremii, iar tonul moderat al vocii cuiva care este antrenat într-o controversă poate fi indice al bunei sale creșteri. Așa cum vom vedea în cele ce urmează, indicii joacă un rol foarte important în comunicarea nonverbală.

Iconii sînt semne care dobîndesc capacitate referențială sau denotativă în virtutea asemănării semnalelor corespunzătoare cu obiectele denotate.

Iconii sînt semne care dobîndesc capacitate referențială sau denotativă în virtutea asemănării semnalelor corespunzătoare cu obiectele denotate. Exemplele de iconi care ni se par a fi cel mai la îndemînă sînt de regăsit în “lumea” programelor din inteligența artificială. Astfel, imaginea unui dosar care se deschide este un icon

¹⁷ O prezentare interesantă a problematicii legate de indici este de găsit în: Alfons Nehring, *Sprachzeichen und Sprechakte*, Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg, 1963, pp. 45 sqq.

sugestiv al comenzii “Deschide!”, după cum o imprimantă în miniatură generează în minte iconul comenzii “Imprimă!”. Semnalele asociate iconilor sînt utilizate pe scară largă în zonele publice – instituții administrative, sedii de birouri, piețe, magazine, mijloace de transport în comun, parcuri etc. –, în ideea de a înlesni comunicarea referitoare la probleme importante sau delicate. În lipsa acestora, s-ar impune angajarea unui mare număr de persoane menite să ofere informații și ajutor în ce privește orientarea. Ne putem imagina însă situația jenantă în care s-ar afla noii veniți într-o clădire publică “liberă de semne iconice”. Cum ar ști în ce spații se poate fuma, unde se află toaleta, pe unde se poate ajunge la un birou sau altul etc.? Întrebînd în dreapta și-n sînga? Folosirea iconilor coboară (dar nu în sens peiorativ!) comunicarea în zona concretului și își manifestă virtuțile, cu deosebire, în faza inițială a cercetării unui anumit domeniu.

Ultima subclasă de semne pe care le aducem în atenție sînt *simbolurile*. Din nefericire, acest termen care se vrea oarecum tehnic în știința semnelor este polisemantic și puternic conotativ. Vorbim în mod curent de simboluri chimice, logice sau matematice, de simboluri electorale sau (în general) politice, de simboluri religioase – crezul creștin este și el privit ca simbol –, de acțiuni, gesturi sau daruri simbolice etc.

Punctul de plecare cel mai potrivit în clarificarea conceptului de simbol pare să fie definiția lui etimologică. Se spune că în antichitate, oamenii care făceau un legămînt obișnuiau să spargă un obiect și să-și împartă fragmentele acestuia. Fiecare dintre ei primea o bucată-martor numită “simbol” (*symbolon* = bucată care se potrivește sau care corespunde la ceva). Punînd bucățile la loc, se verifica dacă ele corespund și în felul acesta respectivii oameni se recunoșteau sau își autentificau relațiile de parteneri¹⁸. În consonanță cu definiția etimologică împărtășim teza că poate juca rolul de simbol orice combinație semnificant–semnificat care este provocată de un obiect și care trimite la o formă de solidaritate socială. Asemenea obiecte concrete care generează conotații de ordin social sînt, de exemplu, crucea, semiluna, crucea cu săgeți, zvastica, trandafirul, cheia, vulturul cruciat etc. Afirmăția saussureană cum că simbolul presupune un rudiment de legătură naturală între semnificant și semnificat [7: 87] se verifică doar dacă acceptăm pluralitatea acestor legături. Firește, alegerea trandafirului ca simbol al ideologiei socialiste sau social-democrate nu este cu totul întîmplătoare; culoarea roșie a acestuia trimite la ideea progresului prin revoluție – nu neapărat violentă – care îi este proprie. Nici alegerea zvasticii ca simbol al nazismului nu este cu totul arbitrară, ea putînd fi pusă în corespondență cu doctrina rasistă promovată de partidul național-socialist german. Pe de altă parte, însă, simbolul social-democrației ar putea fi și un buchet de trandafiri, o garoafă roșie sau un buchet de astfel de flori, iar crucea încîrligată putea fi substituită fără probleme prin crucea cu săgeți sau, poate și mai bine, prin “ciocanul lui Thor”.

Simbolul reprezintă orice combinație semnificant–semnificat care este provocată de un obiect și care trimite la o formă de solidaritate socială.

¹⁸ *Credința catolică exprimată de episcopii din Belgia*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 1991, p. 12.

Absența unui criteriu formal în raport cu care să fie identificate și caracterizate categoriile de semne sub incidența clauzei de exhaustivitate constituie un handicap major al tipologiei prezentate. Ne-am asumat deschis această lipsă din cel puțin două motive: o clasificare riguroasă din punct de vedere formal putea conține destul de multe fragmente irelevante din punct de vedere operațional sau inoportune într-un curs introductiv și, nu în ultimul rând, prezentarea rapsodică a categoriilor de semne este o practică destul de obișnuită în semiologie, important fiind să nu scape inventarierii tipuri exemplare de semne.

I.4. Limbaje și coduri

Limbajul

- sistem de semne prin care se realizează comunicarea

- fiecare limbaj conține, pe lângă o listă de semne, un set de reguli de bună formare și o clasă de reguli de desemnare

Subordonate net funcției de comunicare, semnele nu pot subzista ca obiecte disparate, ci ca elemente ale unor sisteme, care le asigură roluri distincte și, implicit, valoare. Aceste sisteme de semne prin care se realizează comunicarea se constituie în *limbaje*¹⁹. Ar fi de reținut dintru început precizarea că fiecare limbaj conține, pe lângă o listă de semne, un set de reguli de bună formare și o clasă de reguli de desemnare. Cu alte cuvinte, limbajele subsumează pe lângă semnele deja date în mod explicit (la un moment dat) și semnele (simple sau complexe) care pot fi derivate din acestea pe baza regulilor de formare și a celor de desemnare, care le garantează corectitudinea. Spre exemplu, semnele care alcătuiesc această lucrare sînt, în cea mai mare parte, inedite – chiar și pentru mine, autorul lor, sînt noi –, dar acceptăm cu ușurință faptul că aparțin unuia dintre limbajele noastre comune, limba română. Prin urmare, orice utilizator al unui limbaj dat este capabil să emită discursuri noi (care nu au existat în trecut) și poate să înțeleagă în mod satisfăcător toate discursurile corect formulate de semenii săi²⁰.

Limbajele care asigură în cel mai înalt grad comunicarea și cunoașterea umană sînt sistemele de cuvinte, adică *limbajele articulate*.

Importanța cu totul deosebită a acestora este dată și de faptul că ele permit *traducerea* sau *convertirea* semnelor aparținătoare limbajelor nearticulate: sistemul semnelor gestuale, sistemul expresiilor faciale, sistemul semnelor de circulație, limbajul surdomuților etc. Comunitatea umană nu este omogenă sub raportul semnelor verbale / articulate; în mod alegoric se poate spune, că de la întîmplarea cu Turnul din Babel, oamenii utilizează în comunicare o varietate de limbaje articulate, *id est* o varietate de limbi (limba română, limba germană, limba engleză etc.).

¹⁹ Constantin Sălăvăstru, *Logică și limbaj educațional*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995, p. 135.

²⁰ Roman Jakobson și André Martinet, *Linguistique et communication*, Robert Laffont – Grammont, 1975, p. 93.

Alături de distincția limbaje verbale – limbaje nearticulate, prezintă interes în teoria comunicării opoziția *limbaje naturale* – *limbaje formale*.

Un limbaj este natural, dacă și numai dacă este universal, închis, imprecis și indiferent sub aspectul exprimării, altfel spus, dacă și numai dacă se referă la toate domeniile existenței umane, se oglindesc în ele însele, regulile de formare și cele de desemnare au o valabilitate statistică, iar semnele conținute sînt vehiculate în egală măsură de foneme și de grafeme.

limbaj natural

Dimpotrivă, trebuie considerat formal orice limbaj parțial, deschis, precis și exclusiv scriptic, adică orice limbaj care nu poate exprima tot ceea ce în genere poate fi exprimat, care nu poate fi prezentat cu propriile sale mijloace, care nu tolerează abateri de la regulile de bună formare și de corectă desemnare și care conține doar imagini mentale ale unor expresii grafice²¹.

limbaj formal

Comunicarea cotidiană privește obiecte, evenimente, fenomene, stări de lucruri ș.a. din realitatea extra-semică – dacă ne-am limita la comunicarea verbală, am putea spune mai simplu: realitatea extra-lingvistică –, adică lucruri de “nivel zero”. Caracteristica acestor obiecte este aceea că nu sînt vehicule materiale ale unor semne. Or, comunicarea umană este îndeajuns de rafinată pentru a avea drept referenți posibili semnele înseși.

Instrumentele de semnificare și comunicare la acest nivel înalt de abstractizare sînt numite *metalimbaje*, iar sistemele de semne la care se aplică aceste instrumente sînt considerate *limbaje-obiect*.

metalimbaj

Orice pseudo-limbaj construit ca melanj confuz al unui limbaj-obiect cu metalimbajul corespunzător anulează toate șansele unei comunicări veritabile. Sugestiv în acest sens este un exemplu de aberație lingvistică, care îmbracă forma unui raționament corect: “Șoarecele roade hîrtia. Șoarecele este un substantiv. Deci, un substantiv roade hîrtia.” Eroarea logico-lingvistică rezidă în aceea că semnul “substantiv” este o dată *utilizat*, iar altădată *menționat*, cu alte cuvinte, el apare ca semn aparținător unui limbaj-obiect în prima premisă și ca semn dintr-un metalimbaj în a doua premisă²². Situația confuză poate fi risipită cu ușurință, punînd între ghilimele substantivul “șoarece” din cea de-a doua premisă.

Imperativul comunicării efective presupune clarificarea raporturilor individului cu limbajele pe care le utilizează. Fie, spre exemplu, doi interlocutori care utilizează

²¹ Petre Botezatu, *Valoarea deducției*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1971, p. 195; Gheorghe Enescu, *Dicționar de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, pp. 167-172; Gheorghe-Ilie Fârte, *Regimuri ale cantității în logica formală*, Editura “Ștefan Lupașcu”, Iași, 1999, p. 7.

²² Cu privire la delimitarea limbajului-obiect de metalimbaj și la distincția *utilizare-menționare* se poate consulta: Paul Hoyningen-Huene, *Formale Logik. Eine philosophische Einführung*, Reclam, Stuttgart, 1998, pp. 74-77; Peter Hinst, *Logische Propädeutik. Eine Einführung in die deduktive Methode und logische Sprachenanalyse*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1974, pp. 9-13.

drept instrument de comunicare într-o împrejurare dată limba lor maternă, româna. Dacă se acceptă ipoteza că limba română este un limbaj “neutru” stăpînit în mod egal de toți românii, cei doi interlocutori invocați ar trebui să comunice perfect. Realitatea “practică” a comunicării dovedește, însă, că situațiile de *quiproquo* sînt departe de a fi excluse, mai ales dacă partenerii în cauză se cunosc foarte puțin. Acest fapt conduce la teza că limba română nu este însoțită la același nivel și, cu atît mai puțin, complet de toți vorbitorii ei. De altfel, situația se prezintă aidoma în cazul tuturor celorlalte limbaje verbale.

Putem deduce de aici că protagoniștii situațiilor de comunicare nu utilizează limbajul verbal integral la care se raportează de comun acord, ci *subsisteme ale acestui limbaj verbal* – în mod inevitabil, parțial diferite – care au fost actualizate în urma unei ucenicii mai mult sau mai puțin fructuoase.

Subsistemele unei limbi care sînt de fapt puse în joc pe parcursul unei comunicări poartă numele de *idiolecte* [11: 41] sau *sisteme lingvistice individuale* [14: 59]. Mai apoi, semnele din componența limbajelor verbale luate în integralitatea lor vor fi considerate *virtuale* sau *disponibile*, iar semnele care alcătuiesc idiolectele, *efective*. Să spunem în completare că distincțiile *limbaj* – *idiolect*, respectiv *semn virtual* – *semn efectiv* pot fi aplicate și la cazul comunicării nonverbale.

Importanța plasării comunicării la nivelul semnelor efective și nu la cel al semnelor virtuale este ilustrată de scenariul tipic construit de Nicolae Steinhardt pentru a sugera felul în care se desfășura o anchetă la securitatea română în anii stalinismului:

– “Ai fost în casa lui Gheorghe Florian?”

– Da.

Și anchetatorul notează: «Da, recunosc că am fost în casa conspirativă din strada ... numărul ... unde am avut legături infracționale cu legionarul Gheorghe Florian». Cînd i se dă procesul-verbal spre semnare, anchetatul exclamă:

– Dar bine, eu n-am spus că era o casă conspirativă și nici că Gheorghe Florian a fost legionar și nici că am avut legături infracționale cu el.”

(N. Steinhardt, *Jurnalul fericirii*, ediția a II-a, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1992, p. 169.)

Deși referenții comunicării sînt comuni – anchetatul, un individ cu numele Gheorghe Florian, casa lui Gheorghe Florian și o vizită făcută de anchetat lui Gheorghe Florian în această casă –, semnele efective utilizate de protagoniștii sînt radical diferite, iar comunicarea dintre aceștia eșuează.

Înfruntînd riscul pedanteriei, vom încerca în continuare să asumăm o poziție clară cu privire la raportul dintre conceptele de *limbaj* și *cod*, păstrîndu-ne speranța că demersul nostru nu va fi un exercițiu futil de distingere abuzivă a unor termeni sinonimi și nu va antrena replica “Să-l chemăm pe Prodicos!”.

Pentru Noam Chomsky, “un cod nu este o mulțime de reprezentări, ci mai degrabă un sistem specific de reguli, care atribuie reprezentărilor-mesaj reprezentări-în-

cod”, după cum jocul de șah nu este o mulțime de mutări, ci sistemul de reguli care stă la baza mutărilor²³. Cu alte cuvinte, codul ar fi setul de reguli care asigură transpunerea semnelor într-un sistem de semnale, astfel încât acestea să devină perceptibile pentru actorii comunicării.

O definiție îndeajuns de largă pentru a se potrivi la aproape orice poziție în raport cu semnele și comunicarea face din cod un sistem de semnale (semne, sau simboluri) care, printr-o convenție prealabilă, este menit să reprezinte informația și, apoi, s-o transmită de la sursă (sau emitent) la punctul ei de destinație (sau receptor)²⁴. Precizarea ulterioară cum că în comunicare pot fi utilizate diferite coduri – codul lingvistic, codul grafic (sau scrisul), codul gestual, codul de semnalizare rutieră etc. – ne poate face să înțelegem că trebuie să plasăm codul la “locul de întâlnire” a semnului (mental) cu un semnal (material) capabil să-l reprezinte și să-l facă, astfel, transmisibil. Acest punct de vedere poate fi armonizat cu toate aserțiunile pe care le-am formulat pînă acum cu privire la semn.

Codul

sistem de semnale (semne, sau simboluri) care, printr-o convenție prealabilă, este menit să reprezinte informația și, apoi, s-o transmită de la sursă (sau emitent) la punctul ei de destinație (sau receptor)

Sisteme complexe alcătuite din semne, reguli de traducere/transformare a semnelor și reguli de “materializare” a semnelor sub forma semnalelor, codurile se prezintă ca limbaje “dinamice”, mai exact ca limbaje antrenate în fluxul comunicării.

Astfel înțelese, codurile se pot constitui în instrumente ale comunicării și, implicit, ale cunoașterii discursive (singurul tip de cunoaștere relevant sub raport științific).

I.5. Elementele procesului de comunicare

Orice încercare de analiză/descompunere a procesului de comunicare este, pînă la un punct, arbitrară, în măsura în care acțiunile celor care participă la el se desfășoară simultan, iar nu succesiv. Mai mult, definirea și caracterizarea actelor de limbaj (sau de comunicare), ca elemente discrete și izolate ale comunicării, ar putea pune în umbră caracterul dinamic al procesului de comunicare, comparabil mai curînd cu un film decît cu o colecție de fotografii statice. Nici un act de limbaj nu poate fi înțeles pe deplin, dacă se face abstracție de actele de limbaj care l-au precedat și de cele care îi succed²⁵. Nici un act de limbaj nu este reversibil; o dată ce a fost săvîrșit, el “intră în istorie”, nemaiputîndu-se interveni asupra lui. Fără asumarea explicită a acestor cîteva rezerve metodologice, orice încercare de a identifica și caracteriza articulațiile de bază ale procesului de comunicare se soldează cu un eșec.

²³ Noam Chomsky, *Cunoașterea limbii*, Editura Științifică, București, 1996, p. 43.

²⁴ Jean Dubois et collab., *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*, Larousse, Paris, 1994, p. 90.

²⁵ Ronald B. Adler & Neil Towne, *Looking Out / Looking In*. Interpersonal Communication, 4th ed., Holt, Rinehart and Winston, 1984, p. 16.

Elementul central al procesului de comunicare este **emitentul/locutorul**, inițiatorul comunicării, cel care formulează primul act de limbaj din alcătuirea complexului comunicațional interactiv.

Importanța emitentului este dată de aceea că el schițează rolurile tuturor participanților la comunicare și tot el fixează un statut prealabil al interacțiunii comunicaționale (formal, profesional, amical etc.). Emitentul se angajează în procesul comunicării cu întreaga lui experiență de viață. În momentul în care inițiază comunicarea, el este posesorul unor coduri (lingvistice, grafice, olfactive, gestuale, mecanice ș.a.m.d.), are o anumită condiție fizică (este sănătos, sau bolnav; odihnit, sau istovit; copil, tânăr, sau bătrîn; etc.), este într-o anumită stare psihologică (arătîndu-se emoționat, sau indiferent; bucuros, sau supărat; furios; surprins; neliniștit; coleric, flegmatic, sangvinic, sau melancolic; etc.), are o “zestre” de ordin comunicațional (eventual, el a mai comunicat cu partenerii din situația prezentă) ș.a. Numai prin asociere cu această experiență de viață se poate determina impactul emitentului asupra actelor de limbaj în care este angrenat.

Un factor deloc neglijabil al comunicării este **receptorul/alocutorul**, cel care garantează caracterul bipolar al oricărui act de limbaj.

La fel ca emitentul, receptorul intră în procesul comunicării ca individ concret, avînd o anumită istorie (inclusiv de ordin comunicațional) și stăpînind cîteva coduri care îi permit să înțeleagă și să se facă înțeles. Pentru ca un act de comunicare să fie efectiv, este nevoie ca emitentul și receptorul să utilizeze coduri care să aibă cît mai multe elemente comune. Situația ideală ar presupune identitatea codurilor folosite, caz cu totul improbabil. O comunicare efectivă și productivă reclamă alături de suprapunerea cel puțin parțială a codurilor utilizate de interlocutori cunoștințe, emoții sau sentimente comune. Întrebarea retorică “Cum poți fi persan!” ilustrează foarte bine impactul pe care poate să-l aibă asupra comunicării diferențele culturale majore localizate în orizontul emitentului și al receptorului.

Comunicarea dintre emitent și receptor presupune existența intenției de comunicare la nivelul amîndurora? – Așa cum am precizat în paragraful consacrat caracterului intențional *versus* neintențional al semnului, s-ar părea că există situații în care producerea și comunicarea semnelor ies, cel puțin parțial, de sub controlul conștientului și al voinței. Uneori, locutorul transmite involuntar semnale – îndeosebi, în cazul comunicării nonverbale –, iar alteori, alocutorul recepționează și interpretează semnale fără să fie conștient de acest fapt; ne referim cu precădere aici la comunicarea subliminală. Prin urmare, fie emitentul, fie receptorul se pot implica într-un act de limbaj în absența intenției de comunicare, cu precizarea că această intenție trebuie să fie prezentă la cel puțin unul dintre ei, pentru a fi în măsură să certificăm săvîrșirea actului de limbaj cu pricina.

Vorbind de emitent și de receptor ca protagoniști ai comunicării, fiecare cu rolul său bine definit, s-ar putea înțelege că orice act de limbaj presupune relaționarea a cel puțin doi indivizi diferiți, actele de comunicare cu receptori multipli fiind destul de comune. Într-adevăr, în situațiile obișnuite de comunicare, interlocutorii diferă sub raport ontic, ei fiind persoane distincte. Nu putem trece cu vederea, însă, așa-numita comunicare intrapersonală, ce se realizează atunci când cugetă cineva. Toți oamenii care declară că gîndesc în sinea lor, chibzuiesc, reflectează sau meditează susțin de fapt că se află într-o situație de comunicare aparte. Actele de limbaj pe care le realizează astfel au un singur protagonist din punct de vedere existențial, protagonist care apare sub raport comunicațional în dubla ipostază de emitent și receptor.

Al treilea element al actelor de comunicare – *mesajul* – se pretează la următoarele interpretări complementare:

(i) ansamblul ideilor, cunoștințelor, emoțiilor, sentimentelor, dorințelor, stărilor psihice etc. pe care emitentul le împărtășește receptorului;

mesajul

(ii) complexul de semnale care se poate prezenta ca instrument material de realizare a interacțiunii semiotice dintre emitent și receptor;

(iii) obiectul binar semn – semnal care este transmis de locutor, iar mai apoi este recepționat și înțeles de alocutor.

Oricare ar fi punctul de vedere adoptat, semiologii atrag atenția asupra unei teze irefutabile: mesajul, fie în întregime, fie doar parțial, are o natură concretă / fizică, în măsura în care el trebuie să perceptibil. Aspectul controversat al problemei este legat de prezența unei semnificații oarecare în mesaj. Pentru Sandra Hybels și Richard L. Weaver, mesajul este alcătuit din ideile și simțămintele pe care emitentul vrea să le transmită receptorului sub forma materială a semnalelor²⁶. În același sens, Tatiana Slama-Cazacu susține că mesajul “poartă cu sine și semnificația”, astfel încît receptorul primește și “germenii productivi ai sensului” [14: 104]. Opinia la care subscriem și care intră oarecum în conflict cu simțul comun poate fi întâlnită în dicționarul de lingvistică și de științe ale limbajului editat de o echipă condusă de Jean Dubois: “ceea ce se transmite este o formă și nu un sens” [25: 298-299].

Neîndoielnic, emitentul intenționează să aducă la cunoștința receptorului o informație alcătuită din idei, sentimente, dorințe, interogații și alți asemenea constituenți mentali, iar nu obiecte materiale “pure”. Totuși, ceea ce parvine receptorului nu sînt obiectele psihice din mintea emitentului, ci suporturile materiale ale acestora, semnalele. În situația în care receptorul face apel în respectivul act de limbaj la un cod suficient de apropiat de cel al emitentului, el va putea asocia semnalului o informație,

²⁶ Sandra Hybels și Richard L. Weaver, *Communicating Effectively*, Random House, New York, 1986, p. 8. Ne-am îngăduit să adaptăm afirmația celor doi autori la terminologia acestui curs. Mai exact, am trecut în locul termenului “simbol (*symbol*)” termenul “semnal”, bizuindu-ne pe sinonimia lor accidentală.

dacă nu identică, măcar foarte asemănătoare aceleia din mintea emitentului. Firește, această informație “recreată”, deși aparține receptorului – ca rezultat al analizei semnalelor primite în codul care îi este propriu –, este pusă apoi, cu mai multă sau mai puțină îndreptățire, în seama emitentului.

Dacă sensul s-ar afla în mesaj, atunci orice complex particular de semnale ar fi “monosemic”, prezentând același conținut semantic în toate situațiile de comunicare, oricare ar fi interlocutorii între care circulă. Realitatea ne arată însă că o persoană poate să nu fie conștientă de tot ceea ce comunică, iar interpretul mesajului poate înțelege altceva decât vrea emitentul și se poate referi la alte obiecte, evenimente sau fenomene decât acesta²⁷. Așadar, nu putem vorbi de o transmitere propriu-zisă a ideilor dintr-un creier în altul prin intermediul mesajului, ci de o conexiune variabilă a respectivelor idei prin acte de punere în corespondență a lor cu semnalele pe care le posedă în comun protagoniștii comunicării.

Drumul pe care îl străbate mesajul de la emitent la receptor se constituie în **canal al comunicării**.

Căile pe care semnalele circulă între interlocutori pot fi foarte diferite: aerul, benzile de frecvență radio, anumite sisteme mecanice sau electronice, cabluri electrice etc. Singura cerință pe care trebuie s-o satisfacă aceste canale este aceea de a asigura transmiterea completă și nedistorsionată a mesajelor.

Nici un act de limbaj nu ar deveni efectiv și nu ar căpăta o interpretare corectă dacă nu s-ar ține seama de **contextul** sau **situația** în care apare.

Ne referim aici nu doar la dimensiunile spațio-temporale ale actului de limbaj sau la calitatea canalului de transmitere a mesajului, ci și la istoria personală a fiecăruia dintre interlocutori, la relațiile sociale stabilite între aceștia, precum și la statutul comunicării. Cu privire la acest din urmă punct trebuie luate în considerare distanța socială instituită de locutor în raport cu interlocutorii – folosirea pronumelor “tu”, respectiv “dumneavoastră” creează situații de comunicare net diferite – și maniera în care interlocutorii apreciază mesajul, adică felul în care sînt utilizați modalizatorii. Nu este același lucru să spui “poate”, sau “cu certitudine”.

Orice situație de comunicare conține în proporție variabilă **zgomote** sau **obstacole**, adică interferențe din canal care distorsionează sau maschează semnalele din alcătuirea mesajelor.

reacția alocutorului la mesajul emitentului

De aceea, este potrivit să fie urmărit *feed-back*-ul / retroacțiunea din alcătuirea comunicării, altfel spus reacția alocutorului la mesajul emitentului. Recepționarea fidelă a semnalelor în ciuda prezenței unor obstacole în canalul de transmitere, precum și

²⁷ Robert Vion, *La communication verbale. Analyse des interactions*, Hachette Supérieur, Paris, 1992, p. 22.

interpretarea acestor semnale în acord cu intenția locutorului pot fi dovedite în ultimă instanță printr-o retroacțiune corespunzătoare din partea alocutorului. Spre exemplu, râsul alocutorului la o glumă de-a mea este *feed-back*-ul care mă asigură că actul de limbaj realizat a devenit efectiv; reacția alocutorului este concordantă cu intenția mea de comunicare. Situația s-ar prezenta exact pe dos dacă interlocutorul, la auzul glumei mele, ar izbucni în plîns.

O precizare întrucîtva amuzantă cu privire la rolul retroacțiunii în comunicare este datorată lui Willard van Orman Quine. După ce afirmă că există puncte de control obiectiv care pot atesta caracterul efectiv al comunicării – realizarea acesteia nu poate fi pusă la îndoială, de pildă, dacă alocutorul își îndreaptă privirea spre un loc indicat de locutor sau dacă acesta din urmă continuă dialogul de-o manieră coerentă –, Quine invocă așa-numitul “principiu al milosteniei” conform căruia, în lipsa unui *feed-back* care să denote în mod indubitabil ruperea contactului între interlocutori se subînțelege, de regulă, că actul de comunicare a fost efectiv²⁸. De acest principiu se uzează și se abuzează, de regulă, în diplomatie, în activitatea didactică și în cea politică.

În sfîrșit, actele de limbaj prin care emitentul interacționează cu receptorul trebuie corelate cu *denotația* semnelor utilizate, *id est* cu obiectele, evenimentele, fenomenele sau stările de lucruri (din realitatea extra-semică) la care se referă interlocutorii. Denotația asigură obiectivitatea comunicării și posibilitatea ei de a fi controlată cu mijloace științifice.

Rezumînd cele spuse pînă acum, sîntem în măsură să asociem oricărui act de limbaj următoarea desfășurare:

- (i) într-o situație de comunicare dată, un locutor selectează din memorie un set de obiecte mentale referitoare la un fragment din realitatea extra-semică pe care le codifică, apoi, sub forma unui mesaj;
- (ii) mesajul – ca secvență de semnale materiale, discrete și lineare – sînt puse la dispoziția alocutorului prin intermediul unui canal de transmitere;
- (iii) dacă obstacolele prezente în canal nu distorsionează drastic semnalele care trec prin el, mesajul este recepționat de alocutor;
- (iv) bazîndu-se pe un cod, dacă nu identic, măcar foarte apropiat de cel al locutorului, alocutorul decodifică semnalele, prin transpunerea lor în propria sa mulțime de obiecte mentale;
- (v) actul de limbaj devine efectiv și poate fi atestat ca atare, numai dacă retroacțiunea alocutorului este în concordanță cu intenția de comunicare a locutorului.

²⁸ Willard van Orman Quine, *Quiddités*. Dictionnaire philosophique par intermittence, Éditions du Seuil, Paris, 1992, pp. 38-39.

Addenda. Limitându-se la comunicarea lingvistică, Ferdinand de Saussure a construit un model interesant al comunicării dintre doi interlocutori oarecare – A și B –, pe care l-a pus sub eticheta “circuitul vorbirii”. Din citatul pe care-l vom reproduce în cele ce urmează pot fi identificate corespondențe semnificative cu structura actelor de limbaj la care ne-am oprit.

“Punctul de plecare al circuitului se află în creierul unuia, A, unde faptele de conștiință – conceptele – sînt asociate cu reprezentările semnelor lingvistice sau cu imaginile acustice care servesc la exprimarea lor. Să presupunem că un concept dat declanșează în creier o imagine acustică corespunzătoare: este un fenomen în întregime *psihic*, urmat la rîndul său de un proces *fiziologic*: creierul transmite organelor fonației un impuls corelativ imaginii; apoi undele sonore se propagă din gura lui A la urechea lui B: este un proces pur *fizic*. După aceea circuitul se prelungește în B într-o ordine inversă.” [7: 38]

Ajunși la acest punct, putem nuanța înțelegerea interlocutorilor și a interacțiunilor dintre aceștia.

Astfel, locutorul se dovedește a fi concomitent *sursă* a comunicării (în raport cu obiectele mentale pe care intenționează să le aducă la cunoștința alocutorului), *codificator* – în măsura în care pune în corespondență respectivele obiecte mentale cu semnale adecvate – și *transmițător*, datorită faptului că plasează mesajul în canalul capabil să-l conducă la alocutor.

În mod analog, alocutorul este în același timp *destinatar* al comunicării (lui i se adresează mesajul locutorului), *receptor* – în măsura în care preia mesajul locutorului din canalul de transmitere – și *decodor*, întrucît asociază semnalele recepționate cu anumite obiecte mentale conform cu propriul său cod pus în lucru.

Circulația mesajului de la emitent la receptor prin canalul de transmitere, este tratată sistematic în așa-numita *teorie statistică a informației*. Elaborată de matematicieni și ingineri în telecomunicații, precum Hartley, Szilard, Wiener și Shannon, această teorie comportă un instrumentar de lucru foarte sofisticat; de aceea, pentru a nu caricaturiza problemele ridicate, ne mulțumim să supunem atenției aici doar aspectele care ni s-au părut a fi mai accesibile și mai relevante pentru comunicarea cotidiană²⁹.

Punctul de plecare al prezentării noastre va fi un exemplu cît se poate de banal. Un individ oarecare A vrea să afle care este numărul de la 1 la 16 pe care și l-a ales amicul său B, pe baza răspunsurilor primite de la acesta din urmă. Deoarece numărul este ales în mod arbitrar, dacă individul A pune întrebări de felul “Numărul ales este 1?”, “Numărul ales este 2?”, “Numărul ales este 13?” ș.a., ar fi posibil ca el să ajungă la numărul cu pricina după înregistrarea a nu mai puțin de 16 răspunsuri din partea lui B. Se poate dovedi, însă, că individul A poate afla numărul ales de B prin exact 4 întrebări,

²⁹ Cu privire la această problemă am valorificat parțial fragmente din trei lucrări: Bertil Malmberg, *Structural Linguistics and Human Communication. An Introduction into the Mechanism of Language and the Methodology of Linguistics*, Springer Verlag, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1963, pp. 17-29; [2: 42-46]; [11: 45-47].

cu condiția ca fiecare răspuns primit să înjumătățească incertitudinea cu privire la numărul ales. Acest lucru se realizează foarte simplu grupînd alternativele cu privire la numărul ales de B în perechi. Să presupunem că acest număr este 7. Primind răspunsuri sincere la întrebările “Numărul este de la 1 la 8, sau peste 8?”, “Numărul este de la 1 la 4, sau peste 4?”, “Numărul este de la 4 la 6, sau peste 6?” și “Numărul este 7?”, individul A poate determina cu certitudine numărul ales de B. Cele patru mesaje transmise de B, care reduc la zero incertitudinea cu privire la numărul ales la acesta se constituie ca *informație* a cîmpului de numere $\{1, 2, \dots, 16\}$, în raport cu un element arbitrar din cuprinsul acestuia. Altfel spus, individul A are nevoie de patru *biți* de informație pentru a găsi numărul ales de B.

Cei patru biți constituie *informația* sau *entropia maximală* a situației cu care se confruntă A, în măsura în care fiecare număr are aceeași șansă de a fi ales de B. Dacă, tot prin ipoteză, A știe din start că numărul ales de B este impar, situația respectivă comportă o *informație reală* de doar trei biți. Individul A are nevoie de răspunsuri sincere la trei întrebări, care pot elimina complet incertitudinea cu privire la numărul ales: “Numărul este de la 1 la 7, sau peste 7?”, “Numărul este de la 1 la 3, sau peste trei?” și “Numărul ales este 5?”

Raportul dintre informația reală și informația maximală a unei situații poartă numele de *informație* (sau *entropie*) *relativă*. În exemplul construit de noi, informația relativă este de 75%, sau de 0, 75 biți. Scăzînd din unitate valoarea informației relative se obține *redundanța*, adică măsura sau proporția în care situația este certă (sau predictibilă). În cazul de față, valoarea redundanței este de 0, 25 biți, sau de 25 %.

Conceptele de redundanță și informație – pe care, evident, nu le-am deslușit pe deplin – își dovedesc relevanța, în primul rînd, pentru comunicarea realizată prin canale tehnice. Este, cu precădere, cazul telecomunicației. Cum nici un canal de transmitere nu este ferit de zgomote sau obstacole, semnalele suferă pe drumul de la emitent la receptor anumite distorsiuni. De aceea, pentru a căpăta o oarecare siguranță că mesajul a fost recepționat în întregime și cu acuratețe, se “introduce” în mesaj o doză de redundanță menită să compenseze obstacolele din canal. Această redundanță apare de cele mai multe ori sub forma repetării unor semnale, respectiv a constrîngerilor în configurarea altor semnale și permite corectarea sau completarea stimulilor distorsionați.

Să presupunem, spre exemplu, că un amic suferind de artrită îmi trimite un răvaș scris de mîină pentru a-mi transmite un mesaj. De parcă nu ar fi fost suficientă distorsiunea grafemelor provocată de boală, biletul este pătat în mod accidental cu ulei, astfel încît unele litere nu sînt deloc lizibile. Ceea ce pot citi direct din bilet se prezintă astfel: “T ... rog să m ... întîmpin ... sî ... băț ... la g ... ră.” Bizuindu-mă, însă, pe lexicul limbii române și pe constrîngerile impuse de gramatica acestei limbi, pot reconstitui cu ușurință mesajul primit, completînd semnalele lipsă. Astfel, dacă țin cont de diateza, modul, timpul, persoana și numărul verbelor, de clauza care impune, în unele circumstanțe, anumite litere înainte de “p” și “b”, precum și de cuvintele din

redundanță

informație

vocabularul limbii române pe care le am deja în memorie, pot reface mesajul în următoarea manieră: “Te rog să mă întâmpini sîmbătă la gară.”

Pe lîngă menirea de a ușura decodificarea mesajelor, redundanța are și rolul de a impune anumite constrîngerii emitentului în faza codificării mesajului. Din fericire, cele mai multe limbaje sînt binecuvîntate cu o redundanță moderată, care permite o decodare ușoară și suficientă *libertate în codare*.

Firește, scopul nobil de a înlesni receptarea semnalelor, ne poate face să cădem în ispita de a mări redundanța codurilor în care ne elaborăm mesajele. Putem construi un limbaj hiperredundant – o “limbă nouă” (*newspeak*) –, dar efectele pernicioase pe care le generează acesta ar fi prea multe și prea mari pentru a-l adopta. Așadar, soluția optimă presupune evitarea extremelor:

nu prea multă redundanță, pentru a nu face comunicarea *ineficientă*, dar nici prea puțină, pentru a nu face comunicarea *inexactă / imprecisă*.

Cu aceste ultime precizări încheiem secvența consacrată felului în care se articulează la modul general comunicarea. Rămîne să vedem, în continuare, particularitățile diferitelor forme de comunicare și condițiile de reușită a actelor de limbaj pe care acestea le subsumează.

II. Tipuri de comunicare

Clasificarea este operația logică prin care obiectele din alcătuirea unei mulțimi sînt ordonate în submulțimi disjuncte, adică în submulțimi care nu au nici un element comun. Dacă reuniunea submulțimilor obținute este identică cu mulțimea de bază, se poate spune că avem de-a face cu o clasificare completă. Condițiile de excluziune și de exhaustivitate, care asigură valoare științifică oricărei clasificări, au toate șansele de a fi respectate, numai dacă se adoptă criterii obiective de ordonare a obiectelor. Vom căuta în cele ce urmează să parcurgem cîteva dintre tipologiile formelor de comunicare care satisfac într-o măsură acceptabilă condițiile unei clasificări veritabile.

II.1. Comunicarea verbală și comunicarea nonverbală

Cea mai importantă distincție privind actele de comunicare are drept criteriu *natura semnelor* utilizate. În acest sens, va fi considerată *verbală* acea comunicare în care intervin exclusiv cuvinte – fie în formă acustică, fie în formă grafică – și *nonverbală*, comunicarea realizată cu ajutorul indicilor, iconilor sau simbolurilor.

II.1.1. COMUNICAREA VERBALĂ este interacțiunea semiotică specifică omului prin care se formulează, se teaurizează și se transmit cu precădere cunoștințe, dar și alte tipuri de stări mentale, precum emoții, sentimente, dorințe sau promisiuni. Particularizarea comunicării verbale în raport cu celelalte forme de comunicare este asigurată de cîteva atribute de bază.

Emitentul și receptorul dobîndesc capacitatea de a comunica verbal prin studiu sistematic, iar nu spontan sau prin imitație. Făcînd abstracție de unele cazuri excepționale – hipnoză, nebunie, beție, situare sub influența drogurilor etc. –, actele de limbaj sînt controlate de emitent; ele poartă amprenta voinței acestuia și sînt orientate spre un anumit scop. Fiecare act de comunicare verbală începe și se sfîrșește cu cuvinte, locutorul fiind acela care hotărăște momentul inițial al comunicării și punctul final al acesteia. Atît emitentul cît și receptorul se angajează în comunicarea verbală, numai dacă posedă într-un grad suficient aptitudinea de a procesa cuvintele, ca entități discrete și lineare. Conform cu afirmația justă a lui R.E. Park după care “venim în lume ca indivizi, ne asumăm un personaj și devenim persoane” [cf. 27: 35], trebuie să se accepte faptul că protagoniștii comunicării verbale nu sînt “substanțe” identice cu ele însele în toate circumstanțele, ci indivizi concreți, în permanentă schimbare, indivizi care

îndeplinesc sub forma actelor verbale de comunicare diferite roluri sociale (părinte, profesor, avocat, client, pacient, pieton etc. etc.)

Codul utilizat în comunicarea verbală constă dintr-un tezaur cuvinte – lexicul sau dicționarul –, din regulile gramaticale ce guvernează combinațiile de cuvinte, astfel încât interlocutorii să poată formula și recunoaște sintagmele verbale corecte și din regulile de materializare a cuvintelor, în variantă acustică, sau în variantă grafică.

Trebuie reținut, însă, faptul că nu putem izola forma verbală de comunicare decât în mod convențional; în realitate, nici un act de comunicare nu este pur verbal. Semnalele care materializează cuvintele conțin inevitabil elemente semnificative nonverbale: ritmul, intensitatea sau volumul vocii cu care sînt pronunțate cuvintele; forma sau dispunerea literelor prin care sînt scrise cuvintele; etc. Alegînd să comunicăm verbal, comunicăm întotdeauna mai mult decât am intenționat, mai mult decât sîntem conștienți că o facem.

Canalul de transmitere al comunicării verbale stă în strînsă legătură cu două facultăți senzoriale de acuitate variabilă – auzul și văzul – și din această pricină prezintă numeroase obstacole.

În consecință, mesajele comunicării prin cuvinte trebuie să aibă un grad de redundanță destul de ridicat pentru a putea fi recepționate. Această redundanță se realizează fie prin repetarea cuvintelor, fie prin asocierea acestora cu semne nonverbale capabile să le “întărească” semnificațiile.

Să cercetăm în continuare particularitățile comunicării verbale, punînd în lumină diferențele semnificative pe care le comportă cele două specii majore ale acesteia: *comunicarea orală* și *comunicarea scrisă*.

După estimările unor cercetători care s-au aplecat asupra fenomenului comunicării verbale, acțiunilor conjugate în comunicarea orală – *vorbirea* și *ascultarea* – li se dedică mai mult timp și, implicit, mai multă importanță decât *scrierii* și *citirii*, ca acțiuni prin care se realizează comunicarea scrisă. S-ar părea că din totalul timpului consacrat comunicării verbale, 53% este alocat ascultării, 16% vorbirii, 14% scrierii și 17% citirii [26: 53]. Mergînd mai departe, Ray Birdwhistell susține că o persoană vorbește pe zi circa zece minute, iar o propoziție obișnuită durează aproximativ două secunde și jumătate³⁰. Dincolo de problema exactității acestor cifre un lucru este indiscutabil:

comunicăm verbal în mod preponderent sub formă orală și de cele mai multe ori ne plasăm în ipostaza de ascultători.

Comunicarea orală nu poate fi deslușită convenabil decât în cadrul spațio-temporal în care se manifestă.

Primul aspect semnificativ al comunicării orale este acela că ea nu poate fi deslușită convenabil decât în cadrul spațio-temporal în care se manifestă. Aceste circumstanțe ale vorbirii și ale ascultării pot avea o influență decisivă asupra actelor de

³⁰ Cf. Allan Pease, *Limbajul trupului*. Cum pot fi citite gîndurile altora din gesturile lor, Polimark, 1995, p. 12.

limbaj realizate. Nu este totuna, de pildă, dacă doi interlocutori discută pe peronul unei gări (cînd trenul unuia e gata de plecare), la o recepție, în sala de așteptare a unui cabinet dentar sau la o ședință de lucru.

Dat fiind faptul că, de cele mai multe ori, comunicarea orală se realizează față-în-față, emiterea variază permanent în funcție de retroacțiunea receptorului.

Cum principiul parcimoniei – al economisirii mijloacelor de expresie – pare să guverneze întreaga comunicare, nu este surprinzătoare tendința de a reduce la minimum semnalele din componența mesajelor orale. Astfel, mai ales cînd interlocutorii se cunosc într-o oarecare măsură, cuvintele fie sînt cu totul omise, fie sînt înlocuite cu semne nonverbale echivalente, fie sînt emise sub o formă abreviată. Spre exemplu, în loc să spună “șeful”, cineva poate să arate cu degetul în sus, iar în *subcodurile* elevilor, semnale precum “prof” sau “diriga” iau din ce în ce mai mult locul semnalelor “regulamentare”.

Raportîndu-se la aceeași retroacțiune a receptorului, emitentul poate repeta de mai multe ori un mesaj, dacă sesizează că acesta nu a fost receptat, îl poate reformula, dacă bănuiește că nu a fost înțeles sau se poate opri din vorbire, dacă tăcerea alocutorului îi sugerează un refuz al receptării.

Ar fi de menționat, apoi, că în comunicarea orală, cuvintele sînt emise și interpretate într-un foarte bogat context de semne nonverbale. Uneori nu contează atît de mult ce spui, ci felul cum spui.

Datorită dispunerii actelor de comunicare orală de-a lungul unei axe temporale unidirecționale, vorbitorul este supus unor constrîngeri serioase; în speță, el trebuie să reducă pe cît este posibil opririle, revenirile și pauzele reflexive³¹. Vorbitorul care și-ar îngădui într-o discuție un răstimp de gîndire de cîteva minute și-ar pierde toți ascultătorii. De altfel, presiunea temporală este responsabilă în mare măsură de forma mai puțin elaborată a mesajelor din comunicarea orală.

Deosebit de complexă se dovedește a fi comunicarea orală și din perspectiva alocutorului. Este de constatat înainte de toate că presiunea temporală apasă asupra acestuia într-o măsură mai mare decît asupra vorbitorului, întrucît el trebuie să recepționeze și să interpreteze mesajele primite în “cadența” stabilită de vorbitor. Oricît de atent, activ și direct ar participa la realizarea unui act de limbaj oral, alocutorul poate fi depășit de situație, mai ales dacă redundanța mesajelor este foarte mică. Neputîndu-se bizui pe previziunea unei părți suficiente din mesajul care îi este adus la cunoștință, el nu poate procesa în timp util toate semnalele transmise și astfel comunicarea eșuează.

Locul aparte pe care îl ocupă ascultarea în cadrul comunicării verbale i-a făcut pe cercetători să abordeze această activitate de-o manieră analitică. Unul dintre

presiunea
temporală în
comunicarea
orală

³¹ Charles P. Bouton, *La signification*. Contribution à une linguistique de la parole, Éditions Klincksieck, Paris, 1979, p. 176.

rezultatele remarcabile la care s-a ajuns în urma acestor investigații îl constituie precizarea etapelor care sînt parcurse în răstimpul ascultării³².

Etapale ascultării
Captarea semnalelor acustice
atenția (selectivă) focalizarea percepției alocutorului doar asupra unora dintre stimulii acustici
înțelegerea (decodificare) alocutorul pune în corespondență semnalele recepționate cu obiectele mentale pe care le are depozitate în memorie, potrivit codului utilizat în actul de limbaj respectiv
memorarea procesul prin care se determină ceea ce este important și demn de a fi introdus în “baza noastră de date”
evaluarea aprecierea critică a mesajului recepționat
formularea unui răspuns ca reacție la acțiunea verbală a emitentului

În primul stadiu al ascultării, receptorul *aude*, printr-un proces mecanic / reflex, semnalele transmise de emitent. Ascultarea nu este încă realizată, deoarece reacția alocutorului nu este intelectuală și emoțională, ci pur fizică; deocamdată se poate spune doar că urechile acestuia au captat anumite semnale acustice din mediu.

A doua etapă a ascultării – *atenția (selectivă)* – aduce cu sine focalizarea percepției alocutorului asupra unora dintre stimulii acustici în care este “îmbăiat”. Acordarea atenției unui mesaj pare a fi la îndemîna tuturor și, într-un fel, este de la sine înțeleasă. De aceea, poate părea surprinzător multora faptul că, în general, nu acordăm întreaga atenție unui mesaj mai mult de douăzeci de secunde. Doar capacitatea de a “refocaliza” atenția ne permite să procesăm un mesaj de dimensiuni mari. Atenția presupune atitudine receptivă și vioiciune mentală. Evident, nu putem fi atenți la un mesaj și, implicit, nu-l ascultăm, dacă sîntem prea obosiți sau foarte preocupați de alte lucruri. Spre exemplu, dacă sînt cufundat în lectura unei cărți, se prea poate să nu acord nici o atenție vorbelor colegului de lîngă mine. De asemenea, atenția este șubrezită dacă mintea este lăsată să cutreiere în direcții diferite sau dacă semnificația mesajului care este transmis aduce atingere prețuirii de sine. Cele mai multe critici generează un refuz al ascultării. Întrucît nu este prea versat în arta socială a prefăcătoriei, copilul poate arăta foarte clar că refuză să dea atenție mesajului critic care îi este transmis, punîndu-și pur și simplu mîinile la urechi.

Cel de-al treilea stadiu al ascultării – *înțelegerea* – coincide cu acțiunea de decodificare. Alocutorul pune în corespondență semnalele recepționate cu obiectele mentale pe care le are depozitate în memorie, potrivit codului utilizat în actul de limbaj respectiv. Deși ne place să credem că uneori ne putem face înțeleși pe deplin de ascultători,

trebuie să acceptăm faptul că nu avem puterea de a determina decodificarea realizată de aceștia. De fapt, nimeni nu poate ști ce anume a selectat receptorul din mesajul pe care i l-am transmis și ce corelații anume a stabilit. Fiecare dintre noi a experimentat probabil înțelegerea unui mesaj în contrast vădit cu intenția vorbitorului.

Următoarea etapă a ascultării (pentru unii, și ultima) – *memorarea* – este procesul prin care se determină ceea ce este important și demn de a fi introdus în “baza noastră de date”. Notițele pe care le iau studenții în timpul unei prelegeri, de pildă, slujesc tocmai acestei faze de selectare și înregistrare în memorie a cunoștințelor considerate a fi importante.

³² Sursele principale folosite de noi pentru această problemă sînt: Larry L. Barker, *Communication*, 4th ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1987 și [25].

În prelungirea celor patru etape necesare ale ascultării ar putea fi plasate, după unii autori, încă două: evaluarea (sau aprecierea critică a mesajului recepționat) și formularea unui răspuns, ca reacție la acțiunea verbală a emitentului. Nu putem să nu observăm însă că răspunsul receptorului coincide cu un element al comunicării, retroacțiunea.

Analizând a doua etapă a ascultării, atenția selectivă, am făcut precizarea că ea nu este posibilă fără adoptarea unei atitudini receptive. Dar nu toți oamenii și nu întotdeauna sînt ascultători activi și participativi, pe măsură dorinței vorbitorilor. Foarte adesea, cei mai mulți dintre noi sîntem ascultători de proastă calitate. Care sînt *tipurile de slabi ascultători* pe care le putem întruhipa?

Într-un “clasament neoficial”, locul întâi este ocupat de *ascultătorul leneș*. Acesta nu recepționează și nu înțelege mesajele care îi sînt transmise de vorbitor pentru că nici nu încearcă să înțeleagă ceea ce i se spune. De cele mai multe ori el își maschează comoditatea (ca să nu spunem lenea), declarîndu-se obosit, dezinteresat sau plictisit.

A doua categorie de pseudo-ascultători îi cuprinde pe acei oameni care sînt interesați să știe cînd le vine rîndul să vorbească (*take-turns listener*). Pentru ei, comunicarea orală devine importantă numai prin intervențiile lor ca vorbitori. Preocupați să nu scape nici o ocazie de a spune ceva, acești oportuniști vor desconsidera spusele interlocutorilor.

Oarecum caraghioși și demni de compătimit sînt *ascultătorii nesiguri*, oamenii care în răstimpul unei comunicări orale sînt permanent îngrijorați de ce urmează să spună. Fiind preocupați de pregătirea propriilor mesaje, ei nu au cum să acorde atenție mesajelor celorlalți.

Nu rare sînt situațiile de comunicare în care se manifestă *ascultătorul egotist*, individul care acordă o importanță exagerată propriei persoane. Cîtă vreme discuțiile se referă la probleme care nu au nici o legătură cu persoana sa, el nu va catadicsi să participe la ele nici măcar ca ascultător. Îndată, însă, ce discuțiile îl privesc în mod direct, el se înviorază brusc, devine atent și încearcă să monopolizeze comunicarea. Entuziasmul va dispărea la fel de brusc cum a luat naștere, o dată ce interlocutorii trec la abordarea altor probleme, neutre.

În sfîrșit, pot fi menționați aici *ascultătorii concurenți*, oamenii pentru care comunicarea este o competiție. Ei nu se simt bine decît dacă îi transformă pe toți ceilalți participanți la comunicare în ascultători constanți. Cum acest lucru este dificil de realizat, ei se pot mulțumi dacă, în ultimă instanță, vorbesc mai mult decît partenerii lor de dialog. Preocupați să contabilizeze timpii de vorbire, respectiv de ascultare, ascultătorii concurenți nu au cum să recepționeze și să interpreteze corect mesajele puse în joc.

În consonanță cu cele afirmate mai sus pot sta considerațiile privind barierele din calea comunicării³³ – diferențele de percepție, concluziile pripite, stereotipiile, lipsa de interes, lipsa de cunoștere, dificultățile de exprimare, emoțiile și tipul de personalitate – ce cauzează tot atâtea *obstaculări ale ascultării* veritabile.

Diferențele de percepție care îngreunează ascultarea și, în general, comunicarea sînt legate de particularitățile biologice, psihice și sociale ale interlocutorilor: sexul, vîrsta, starea de sănătate, acuitatea simțurilor, memoria, starea afectivă, voința, temperamentul, naționalitatea, cultura, educația, ocupația etc. Exemplificînd la împlinire aceste obstacole de care se lovește ascultarea, ar fi de consemnat următoarele:

- (i) fără a căuta să confirmăm prejudecățile misoginilor, se poate afirma, totuși, că femeile ascultă cu mai multă atenție spusele referitoare la lucruri din realitatea imediată sau care au o componentă afectivă semnificativă, în timp ce bărbații sînt mai înclinați să asculte mesaje abstracte; există apoi domenii de interes specifice unui sex anume: arareori o femeie îl ascultă pe bărbatul care comentează pasionat un meci de box sau de fotbal, după cum, în general, un bărbat este complet indiferent la vorbele soției care vrea să-l pună la curent cu ce i s-a mai întîmplat Luisei Fernanda (eroina telenovelei sale preferate);
- (ii) un copil este cel mai dispus să asculte, excepție făcînd întrucîtva inerentele critici ale adulților, care vor să-l “aducă pe calea cea bună”; tinerii sînt mai interesați de discuțiile despre viitor, iar persoanele în vîrstă ascultă cu mai multă atenție mesajele prin care se rememorează “zăpezile de altădată”;
- (iii) nu ne putem aștepta la o ascultare veritabilă din partea celor care suferă de hipoacuzie sau sînt măcinați de boli cauzatoare a unor stări de indispoziție;
- (iv) calitatea slabă a memoriei afectează, la rîndul ei, ascultarea, în măsura în care căutarea în “banca de date” a obiectelor mentale adecvate semnalelor recepționate este deficitară;
- (v) nu se poate pretinde o ascultare de înalt nivel celor care tocmai au o explozie de mînie, sau oamenilor nevolnici, incapabili să-și concentreze atenția asupra unui lucru în mod satisfăcător; din punct de vedere temperamental, melancolicii sînt predispuși la reverie și de aceea își lasă deseori mintea să facă asociații libere de idei, fără legătură cu ceea ce spune mai departe locutorul, colericii își pierd relativ repede răbdarea, încetînd ascultarea mesajului, iar flegmaticii se pot lăsa pradă indiferenței și dezinteresului;
- (vi) diferențele sociale marcante dintre interlocutori au un impact major asupra comunicării; cu greu găsim un academician sau un proeminent lider politic care să dea ascultare spuselor unui “boschetar” (politicianul s-ar putea preface că ascultă pentru a-si îmbunătăți imaginea publică), după cum nu se întîmplă de prea multe ori ca președintele unui partid ultra-naționalist să asculte doleanțele unui minoritar (care, în ochii lui, este un “dușman public”).

Un alt impediment major în calea realizării comunicării este înclinația destul de răspîndită de a ne grăbi în formularea concluziilor. Oricît ar părea de ciudat, unii oameni refuză să recunoască realitatea așa cum este ea – îndeobște atunci cînd prezintă pentru ei situații neplăcute –, căzînd în capcana propriilor dorințe. De pildă, un om nul din punct

³³ Nicki Stanton, *Comunicarea*, Societatea Știință & Tehnică, Iași, 1995, pp. 3-5.

de vedere științific se poate amăgi că este genial și, mai mult, că este considerat ca atare de întreaga comunitate academică. Degeaba îi spun ceilalți, în mod voalat desigur, că munca lui de cercetare este zadarnică, el va înțelege, în pofida realității, că este prețuit în chip deosebit.

Înrudite într-o oarecare măsură cu concluziile pripite, stereotipiile izvorăsc din tendința spre comoditate a omului și se manifestă la nivelul comunicării prin ignorarea particularităților diferitelor mesaje. Dacă vorbitorul ajunge la stereotipie repetând mecanic anumite formule sau gesturi – spre exemplu, demagogul își va păstra stilul emfatic și în discuțiile cu prietenii sau cu membrii propriei familii –, receptorul face același lucru identificând mesaje diferite transmise în condiții similare. Astfel, dintre cei care au vorbit cu un preot, unii vor conchide în mod ilicit că îi cunosc pe toți preoții. Dacă acel preot a ținut un discurs moralizator, el va înțelege din mesajele altor preoți, care îi vorbesc de lucruri cu totul anodine, că iar i se face morală.

Stereotipiile

izvorăsc din tendința spre comoditate a omului și se manifestă la nivelul comunicării prin ignorarea particularităților diferitelor mesaje

Oricare ar fi situația de comunicare dată, lipsa de interes conduce inevitabil la eșecul tuturor actelor de limbaj formulate.

S-ar părea că nu există acțiune umană care să nu fie declanșată, într-o formă sau alte, de vreun interes. Din această pricină, toți vorbitorii care se vor ascultați trebuie să trezească interesul pentru cele spuse. O înțelegere clară a acestui imperativ este manifestă în mediul familial, în cel școlar și în cel politic. Spre exemplu, părinții nu obosesc să le reamintească odraslelor înainte de a-i dăscăli, că tot ceea ce li se spune este spre binele lor, pentru a le fi de ajutor “la vârsta priceperii”. Tot astfel, profesorii subliniază de la bun început importanța disciplinei pe care o predau, pentru a atrage interesul și, în consecință, ascultarea elevilor. Maeștrii stimulării interesului sînt însă politicienii, care reușesc deseori scamatoria de a-și prezenta propriile interese ca fiind de fapt ale receptorilor.

Dificultăți mari în comunicare apar ca urmare a unui deficit de cunoaștere.

Am experimentat cu toții dificultatea de a asculta, sau de a ne face ascultați atunci cînd știm prea puține despre partenerii noștri de comunicare. Nu arareori auzim replici de genul “E tîmpit!”, “E prost grămadă!” sau “E nebun!” din partea celor care nu s-au putut face ascultați. De fapt, vina eșecului comunicării este împărțită; interlocutorii nu au căutat mai întîi să se cunoască pentru a pune în lucru coduri satisfăcătoare. Cîta vreme codurile comunicatorilor nu sînt compatibile, ar fi absurd să ne așteptăm la o comunicare perfectă. Matematicianul este suficient de rezonabil pentru a nu pretinde din partea unui preșcolar să-i asculte cu atenție prezentarea doctă a calculului infinitezimal, însă există destui politicieni care se miră că alegătorul analfabet nu-i ascultă discursul referitor la corelația dintre datoria publică și inflație. Așadar, nu ar trebui să se treacă la faza comunicării orale pînă nu se dobîndește un minimum de informație privind bagajul de cunoștințe al partenerilor de dialog.

Date fiind constrîngerile temporale care apasă asupra comunicării orale, sărăcia codurilor utilizate atrage după sine deteriorarea interacțiunii semice.

Vorbitorul trebuie să evite pauzele stînjenitoare în care își alege cuvintele, iar ascultătorul trebuie să reproducă în propriul cod semnalele receptate potrivit ritmului care îi este impus. O ilustrare amuzantă a dificultății de exprimare și de ascultare a unui mesaj este dată de o anecdotă care îl privește pe parlamentarul interbelic D.R. Ioanițescu. Aflat la tribuna parlamentului în plin exercițiu oratoric, a fost întrerupt de un opozant. Fiind cam “sărac cu duhul”, politicianul român a rămas “blocat”. Satisfăcut, opozantul îi spune: “Vezi că n-ai prezență de spirit?”, la care D.R. Ioanițescu îi replică cu candoare: “Ba am, dar îmi vine mai tîrziu.” Să nu ne amăgim însă, prezența de spirit este de fapt rodul unei munci susținute de îmbogățire a vocabularului și de pregătire atentă a mesajelor. Niciodată nu trebuie să considerăm încheiată ucenicia în asimilarea scrupuloasă a diferitelor coduri.

Deși ar putea fi trecute cu destulă îndreptățire la rubrica “diferențe de percepție”, emoțiile își justifică individualizarea ca obstacole în calea comunicării prin impactul creat la nivelul protagoniștilor actelor de limbaj.

Astfel, vorbitorul timorat are toate șansele să fie ignorat. Mesajul lui plin de poticneli, vocea slabă și tremurîndă nu au darul de a trezi interesul și ascultarea. Pe de altă parte, unele emoții se pot constitui în catalizatori ai ascultării. Ne vine greu să ascultăm mesajul monoton al vorbitorului indiferent, dar manifestăm, de regulă, interes pentru mesajele celor care vorbesc sub imperiul vreunei emoții. Vorbitorul patetic, indignat, sau entuziast are mai multe șanse de a fi ascultat decît vorbitorul placid. Acest fapt este cunoscut și exploatat de profesioniștii în arta comunicării: actori, politicieni, avocați, preoți, profesori, lideri de opinie ș.a.

Încheiem lista (provizorie) de bariere ale ascultării cu aspectele care caracterizează persoanele comunicatorilor. Multe impasuri în comunicare sînt generate de conflictele de personalitate ce se stabilesc între vorbitor și ascultător. Astfel, doi oameni obișnuiți să vorbească și să fie ascultați anevoie vor putea să comunice. Fiecare dintre ei se va strădui să-l transforme pe celălalt în ascultător permanent. Pentru a înlesni sub acest raport comunicarea orală, ar fi indicat să alăturăm deprinderii de a vorbi, folositoarea artă de a tăcea și asculta. Acest lucru cere însă mult efort și o “ajustare” continuă a propriei personalități.

Comunicarea scrisă

Comunicarea scrisă – cea de-a doua specie a comunicării verbale – nu s-a bucurat de o atenție la fel de mare ca și aceea acordată comunicării orale. Încercările sporadice centrate pe această problematică vizează tehnicile de elaborare a unor tipuri de mesaj scris – cerere, *curriculum vitae*, referat, proces-verbal etc. – și recomandări în sprijinul unei lecturi eficiente. Reținem în economia acestei lucrări doar cîteva trăsături care individualizează actele de limbaj scrise în raport cu comunicarea orală.

În măsura în care nu reclamă coexistența interlocutorilor în același cadru spațio-temporal, comunicarea scrisă face posibilă oprirea, revenirea și pauzele reflexive. Din această cauză, mesajele construite de emitent pot fi elaborate cu mai multă migală și trebuie să aibă o formă îngrijită.

Dacă dezordinea în vorbire este scuzabilă în anumite împrejurări – presiune temporală extremă, auditoriu necooperant, emoții foarte mari etc. –, nici o circumstanță atenuantă nu poate fi acordată scriitorului care transmite texte marcate de neglijență.

Aceeași stare relaxantă de comunicare impune cititorului un standard ridicat de receptare și înțelegere; el are, de regulă, suficient răgaz pentru a asimila mesajul care îi este adresat, la nevoie putând reveni de mai multe ori asupra acestuia. De asemenea, el are la îndemână instrumente de decriptare a mesajelor care îi provoacă dificultăți. Să ne imaginăm, spre exemplu, că participăm la o conferință susținută de filosoful X, despre a cărei concepție nu știm decât că este în mare parte obscură. Fiind foarte puțini informați cu privire la articulațiile sistemului filosofic pe care îl promovează, avem toate șansele să eșuăm în ascultarea mesajului transmis în cadrul conferinței și nimeni nu ne poate condamna pentru acest lucru. Dacă, însă, ni se pune la dispoziție spre lectură textul intervenției lui X, ne-am descalifica spunând că nu-l putem înțelege. Timpul mai lung consacrat receptării îmi îngăduie să iau contact cu celelalte lucrări ale autorului – unele dintre ele fiind mai accesibile – sau să parcurg scrierile altora pe marginea concepției sale.

standard ridicat de receptare și înțelegere

O altă particularitate a comunicării scrise este dată de cantitatea semnelor nonverbale care se asociază cu cuvintele. Am atras deja atenția că în realitate nu există comunicare verbală pură, *id est* că semnele verbale apar întotdeauna cu un halou nonverbal. Am văzut, apoi, că acest halou nonverbal este considerabil în comunicarea orală, fapt pentru care aceasta apare de foarte multe ori în formă intermitentă, cuvintele fiind substituite cu indici sau simboluri. Absența contactului direct dintre scriitor și cititor în momentul transmiterii mesajului face imposibilă utilizarea unor categorii de semne nonverbale – mimică, gesturi, postură etc. – pentru a întări semnificațiile cuvintelor sau pentru a substitui cuvintele.

Comunicarea scrisă este mult mai puțin “parazitată” de elemente nonverbale și de aceea este mai puțin indicată decât comunicarea orală pentru împărtășirea unui conținut afectiv.

Nu este de ignorat în cazul comunicării scrise calitatea slabă a retroacțiunii. Scriitorul nu poate înregistra reacțiile cititorului în răstimpul cât acesta îi citește mesajul. Datorită acestui fapt, el nu poate interveni asupra acestuia pentru a elimina eventualele obstacole care stau în calea receptării. În contextul unei discuții, vorbitorul poate veni imediat cu o precizare dacă observă la ascultător vreun semn de nedumerire. Ca inițiator al unei forme de comunicare scrisă, emitentul nu poate decât să anticipeze reacțiile previzibile

calitatea slabă a retroacțiunii în cazul comunicării scrise

ale cititorului și numai în funcție de acestea își construiește “strategia de înaintare discursivă”. Evident, presupunerile scriitorului cu privire la reacțiile cititorului nu se confirmă întotdeauna; în astfel de cazuri, comunicarea scrisă poate să eșueze. Și acest text se supune regulii generale: el se vrea a fi un mesaj accesibil unui anumit tip de cititor, iar desfășurarea lui este în concordanță cu retroacțiunea presupusă de noi. Cum între prognoză și realitate distanța poate fi foarte mare, nu ne rămâne decât să nădăjduim în corectitudinea estimării făcute.

II.1.2. COMUNICAREA NONVERBALĂ este forma de interacțiune semicică dominantă în raport cu toate celelalte tipuri de comunicare.

După Albert Mehrabian, din totalul mesajelor antrenate în fluxul comunicării (umane), doar șapte procente sînt verbale, restul de nouăzeci și trei fiind nonverbale [30: 12]. Ca și în cazul comunicării verbale, vom căuta mai întîi să aducem în atenție particularitățile fundamentale ale actelor nonverbale de comunicare.

Comunicarea nonverbală este legată cu precădere de dimensiunea afectiv-emoțională, dar poate sluji și la împărtășirea cunoștințelor. Firește, fac excepție aici, ideile care se situează la un nivel înalt de abstractizare.

În contrast cu actele de limbaj verbale, comunicarea nonverbală scapă (din fericire?) în foarte mare parte controlului minții. Explicația este foarte simplă. Cuvintele, oricum mult mai reduse numeric decât semnele nonverbale, pot fi transmise numai în serie (unul cîte unul), în timp ce indicii, iconii și simbolurile tolerează o transmitere simultană. Or, este greu să stăpînești în fiecare moment al comunicării un set eterogen de semne nonverbale. Mai mult, în timp ce cuvintele sînt semne convenționale, legate arbitrar de un anumit referent, indicii – dacă ar fi să ne oprim doar la aceste semne nonverbale – chiar fac parte din referenți. Ca atare, ei sînt obiectivi, ieșind cel puțin parțial de sub guvernarea voinței noastre.

Să presupunem, de pildă, că în cadrul unei discuții mă înfurii teribil pe partenerul meu de dialog, care m-a jignit grav. Starea de furie mă copleșește, dar încerc din răputeri s-o ascund. Chiar dacă îmi înghit imprecățiile care-mi stau pe limbă și evit încruntarea sprîncenelor, nu pot elimina toți indicii furiei mele. Un observator ceva mai atent ar putea băga de seamă pumnii strînși, o anumită crispă, creșterea ritmului vorbirii etc. și ar fi în măsură să dispună indicii observați în întregul din care fac parte: starea mea de furie.

Ar fi de menționat, apoi, că nu întîlnim în cazul comunicării nonverbale un sistem de reguli analog gramaticii, care guvernează folosirea cuvintelor.

“Codul bunelor maniere”, regulile care stabilesc gesturile dezirabile în cadrul unui club exclusivist, regulile care definesc felul de a se purta al ostașului și alte asemenea clase de reglementări nu guvernează decât o parte infimă a comportamentelor

nonverbale. Caracterul slab structurat al actelor de limbaj nonverbale se vedește și prin faptul că cele mai multe modalități de comunicare nonverbală se dobîndesc prin simplă imitație, iar nu prin studiu sistematic.

În sfîrșit, se cuvine reținută precizarea că actele de limbaj nonverbale sînt marcate de ambiguitate. Nici un semnal nonverbal nu poate fi interpretat corect decît în contextul celorlalte semnale – verbale, ori nonverbale –, al istoriei relațiilor cu partenerii de comunicare (prietenie, indiferență, ostilitate etc.) și al stării noastre psihice (dacă suferim de mania persecuției vom vedea toate gesturile celorlalți ni se vor părea amenințătoare).

Semnalele nonverbale trebuie judecate, de asemenea, numai în raport cu comunitatea culturală care le statorește. Dacă semnalele nonverbale intră în contradicție cu cele verbale, se convine îndeobște să se dea crezare celor dintîi.

Variatatea indicilor, iconilor și simbolurilor face aproape imposibilă *clasificarea* riguroasă a *actelor de limbaj nonverbale*. Din această cauză, cele cîteva elemente de comunicare nonverbală la care ne vom opri în cele ce urmează vor apărea într-o ordine mai mult sau mai puțin arbitrară³⁴.

(a) Paralimbajul are drept suport comunicarea verbală și se identifică cu felul în care sînt rostite sau scrise cuvintele.

În limitele comunicării orale, elementele de paralimbaj sînt ritmul, intensitatea, volumul, calitatea și sunetele de acoperire a pauzelor din vorbire.

Ritmul vorbirii este evaluabil prin prisma cuplului de calificative *rapid – lent* și poate fi corelat cu denotate de ordin emoțional-afectiv. De pildă, un ritm rapid poate indica teamă, stres sau furie, iar un ritm lent, depresie sau supărare. Orice exagerare în raport cu ritmul vorbirii face dificilă interpretarea mesajului transmis.

Intensitatea vorbirii privește cît de înaltă sau de joasă este vocea emitentului. Diferitele grade de intensitate a vocii pot fi provocate de anumite stări psihice sau pot fi constitutive vorbitorului. În ambele situații, intensitatea influențează atitudinea receptivă a alocutorului, provocîndu-i acestuia plăcere sau neplăcere. Or, plăcerea stimulează ascultarea, în timp ce neplăcerea o inhibă. De aceea este bine să adoptăm, în limita posibilității, acea intensitate a vocii care să-l binedispună pe ascultător.

Volumul vocii – tare, respectiv slab – poate evidenția stări psihice sau anumite trăsături ale personalității vorbitorului. În funcție de context, receptorul acestor componente semice paraverbale poate trata vocea puternică ca indice al forței, curajului, siguranței de sine, dar și a temerității sau a voluntarismului, iar vocea slabă, ca indice al fricii, nesiguranței, dar și a răbdării sau a condescendenței.

³⁴ Sursele bibliografice pentru secțiunea consacrată formelor de comunicare nonverbală sînt [25], [32a] și [26].

Calitatea vorbirii semnaleză aspecte de ordin afectiv și are un impact major asupra comunicării, determinând în foarte mare măsură atitudinea receptivă. Astfel, vocea mieroasă pe care și-o cultivă unii clerici este asociată de unii ascultători ai acestora cu fățarnicia, vocea sforăitoare a politicianului îl evidențiază pe demagogul în devenire, iar vocea miorlăită a unei femei poate arunca o umbră de îndoială asupra cinstei acesteia. În toate aceste cazuri, dispunerea pentru ascultare este grav compromisă.

Sunetele de acoperire a pauzelor în vorbire sînt chemate să ofere răgaz de reflecție vorbitorului. Spunem “sunete de acoperire”, chiar dacă în unele situații golurile din vorbire sînt umplute aparent cu cuvinte sau sintagme. Ca profesor de logică am criticat deseori folosirea abuzivă a indicatorului inferențial “deci”, cu atît mai mult dacă el era plasat la începutul unei propoziții. De fapt, critica este doar parțial îndreptățită: preopinenții nu căutau să-mi atragă atenția că au formulat un raționament, mai exact, că urmează consecința logică a celor spuse anterior, ci umpleau un gol în propria vorbire (își ofereau timp pentru a chibzui, pentru a-și pregăti mesajul). Complexul sonor “deci” era lipsit de orice componentă verbală, el putînd fi înlocuit foarte bine cu alte sunete de umplutură – “nu-i așa?”, “hmm”, “ăăă”, “păi”, “carevasăzică”, “așadar”, ... – sau cu gesturi echivalente, precum aranjarea meșei, pocnirea degetelor, băutul din paharul cu apă aflat pe masă sau dregerea vocii. Reținem, însă, că numai în funcție de context putem hotărî care sînt sunetele de acoperire a pauzelor din vorbire.

(b) Mișcările și posturile corpului formează o clasă numeroasă și heteroclită de semne nonverbale, care se prezintă în cea mai mare parte ca indici ai stărilor fizice sau psihice ale interlocutorilor.

O inventariere, în mod fatal, fragmentară a acestor semne poate fi realizată conform cu funcțiile pe care le îndeplinesc în cadrul comunicării.

Emblemele sînt semnalele nonverbale care au o traducere directă și completă în cuvinte. Spre exemplu, cercul realizat prin unirea degetului mare cu arătătorul de la o mînă coincide cu mesajul verbal “Totul este în regulă”, degetul mare ridicat în sus se traduce prin “Succes!”, ori “Prima!”, iar degetul mare indicînd o anumită direcție al celor care fac autostopul este interpretat de șoferi ca echivalent al propoziției “Ia-mă nene!”. Se observă faptul că emblemele sînt substituenți ai semnelor verbale.

Gesturile de ilustrare sînt mișcările semnificative ale corpului prin care se accentuează sensul cuvintelor cu care se asociază. De pildă, dacă un turist străin aflat în capitala culturală a Moldovei ne cere să-i arătăm drumul din Piața Unirii la Palatul Culturii, adăugăm fără să vrem explicației verbale o “schiță” făcută în aer cu mîna a traseului de urmat. Această componentă nonverbală are menirea de a mări redundanța mesajului nostru și, implicit, de a spori șansele de reușită ale asimilării acestuia.

Gesturile de reglaj sînt semnalele nonverbale care fixează cadența mișcării. Elevul care ridică două degete în sus îi dă de înțeles profesorului că dorește să intervină în discuție, oratorul care își drege vocea face să înceteze rumoarea în sală, toți subînțelegînd că discursul este pe punctul de a începe, iar vorbitorul care își strînge notițele folosite în cursul expunerii transmite mesajul că a încheiat tot ce avea de spus.

Manifestările simțămintelor (*id est* ale emoțiilor, pasiunilor, sentimentelor, atitudinilor etc.) oferă comunicatorilor informații cu privire la starea psihică a partenerilor de dialog. Cele mai multe dintre aceste manifestări au fost reperate la nivelul feței.

Ekman și Friesen au identificat șase emoții de bază care pot fi asociate în orice comunitate culturală cu expresii faciale distincte: surpriza, teama, furia, dezgustul, bucuria și supărarea [cf.25: 190]. Astfel, bucuria și surpriza s-ar localiza la nivelul ochilor și al părții inferioare a feței; furia, la acela al frunții, sprîncenelor și părții inferioare a feței; teama și supărarea, la nivelul ochilor; dezgustul, în zona inferioară a feței. Cum nici o emoție nu apare în stare “pură”, ar trebui să înțelegem că nu este întotdeauna ușor de decriptat emoțiile de pe fața interlocutorilor.

Pe de altă parte, trebuie să fim conștienți că mimica este comportamentul nonverbal care se pretează cel mai bine înșelătoriei în comunicare. Așa-numiții “profesioniști ai minciunii” – actorii, politicienii, avocații, persoanele care practică prostituția etc. – reușesc în meseria lor învățînd să-și controleze expresiile faciale, astfel încît ceilalți să înțeleagă ceea ce vor ei, iar nu adevăratele lor simțăminte.

De exemplu, un avocat care își apără clientul vinovat de o crimă odioasă va solicita clemența juriului, atrăgînd atenția asupra nefericirii care l-a îndemnat pe criminal la această faptă. El va vorbi patetic, arătîndu-se profund mișcat și plin de milă, chiar dacă în realitate nu simte față de client decît dezgust. Orice actor bun poate juca rolul unui om fericit, compunîndu-și o față ce radiază de bucurie, chiar dacă tocmai atunci este chinuit de o cumplită durere de dinți. Dat fiind faptul că arareori pot fi controlați toți indicii, observatorul atent poate surprinde prezența înșelătoriei identificînd gesturile contradictorii. Dacă, de pildă, observăm pe o față mohorîtă un zîmbet larg, nu avem cum să conchidem că persoana în cauză este cuprinsă de bucurie.

În încheierea prezentării indicilor care manifestă stările psihice ne oprim la comportamentul ocular. Dincolo de anumite diferențe culturale, se acceptă îndeobște că persoanele care ne privesc în ochi sînt sincere, deschise, puternice sau interesate de relația cu noi, în timp ce persoanele care evită contactul privirilor sînt ascunse, temătoare sau dezinteresate. “Diagnosticul” trebuie pus însă prin raportare la cutumele comunității de care aparține persoana observată și la circumstanțele spațio-temporale ale comunicării. Astfel, un petent va căuta contactul vizual cu “șeful”, căruia îi adresează cererea pentru a-și arăta interesul, iar nu superioritatea de statut; de cealaltă parte, primitorul cererii poate evita să-l privească în ochi pe petent, nu pentru că se simte inferior față de acesta, ci fiindcă este cu totul indiferent la problema pusă. De regulă, însă, comunicarea vizuală poate fi judecată în termenii de dominare și supunere. Spre exemplu, copilul nu-l privește în ochi pe părintele care îl dojenește și nici călugărul pe părintele stareț.

Analiza comportamentului vizual poate fi aprofundată prin studierea modificărilor înregistrate la nivelul pupilei. Conform cu rezultatele unor cercetări, mărirea semnificativă a pupilei poate semnala creșterea interesului sau dorinței. Această corespondență ar fi ușor de surprins în cazul relațiilor dintre mamă și copil, dintre doi îndrăgostiți, sau dintre ascultători și povestitorul care știe să captiveze. Se zice că negustorii versați urmăresc cu atenție indicii dați de modificările pupilei clientului potențial pentru a sesiza o eventuală creștere a interesului față de o marfă. Astfel, el și-ar crea condiții de vânzare avantajoase, putând aproxima marja optimă în care se poate negocia prețul mărfii.

Postura – poziția corpului – își dovedește forța semnificantă îndeosebi cu privire la atitudinea ascultătorului față de emitent și față de mesajul acestuia. Dincolo de posturile predeterminate de anumite particularități anatomice, pot fi stabilite corelații interesante între poziția avută de corp în momentul emiterii, respectiv al receptării și emoțiile, atitudinile, în general: stările psihice ale interlocutorilor. Cîteva dintre aceste corelații ni s-au părut mai grăitoare și le-am reținut cu rol de exemplu. Se acceptă faptul că, în mod statistic, aplecarea în față a corpului alocutorului poate fi înțeleasă de vorbitor ca indice al interesului ridicat pentru mesajul transmis, după cum lăsatul moale pe speteaza scaunului și încrucișarea brațelor poate denota o stare de indiferență sau chiar un refuz al ascultării. Postura este și indice al stării psihice în care se află interlocutorii. Cei care adoptă o postură relaxată au, de regulă, un statut social ridicat, sînt independenți și se simt în siguranță; dimpotrivă, oamenii încordați și aduși de spate au un statut socio-profesional precar, sînt marcați de complexul de inferioritate, sau se simt amenințați. Unii oameni, spre nefericirea lor, suferă de anxietate cronică; neputința de a se adapta la context îi împiedică să se relaxeze, iar postura în care apar trădează acest lucru.

Mișcările de adaptare la circumstanțele comunicării sînt atît de obișnuite încît arareori sînt privite ca indici ai anumitor emoții sau sentimente. Spre exemplu, venind pentru prima dată în casa fiului preferat, care tocmai s-a căsătorit, mama poate încerca să rearanjeze obiectele din casă. Acest comportament reflex ar putea semnala o stare de anxietate – pătrunzînd într-un mediu străin, ea încearcă să-și construiască un “subcadru” familiar, care să-i dea un minim sentiment de liniște –, o tentativă de acomodare la situația nou creată sau dorința de a-i dovedi norei că pînă la urmă ea are o influență mai mare asupra băiatului. Ca și în cazul celorlalți indici, decodificarea acestor mișcări trebuie făcută cu prudență, numai analiza atentă a contextului putînd conduce la o interpretare justă.

(c) Tipul corporal, derivat din datele antropometrice, poate să semnaleze într-o formă statistică emoții, sentimente, trăsături de personalitate, deprinderi – virtuose, sau vicioase – etc. ce s-au consolidat în structura interlocutorilor.

Pînă la un punct, oamenii avînd o constituție slabă se pot dovedi a fi mai ambițioși, mai vulnerabili și mai suspicioși decît ceilalți. Ei par deseori încordați, nervoși, ascunși, pesimiști și dificili. Tot între anumite limite, oamenii atletici indică

prin ținuta corpului lor putere, maturitate, încredere în forțele proprii și spirit aventuros. Cît îi privește pe oamenii grași, ei ne apar ca tipi de modă veche, liniștiți, puțin trîndavi, afabili, vorbăreți, agreabili și demni de încredere.

(d) Charisma – manifestă prin influența remarcabilă asupra celorlalți (dacă se acceptă o asemenea influență) – este catalizatorul comunicării care este datorat vorbitorului.

Acest “nu-știiu-ce” greu explicabil, dar perfect perceptibil îi asigură locutorului putere de seducție și îl predispune pe receptor la ascultare. Neutră în sine, charisma poate fi utilizată în sensuri opuse. Cu o charismă deosebită, implicit: cu forță comunicatională au fost înzestrați persoane de o înaltă ținută morală, precum Thomas Morus, Vincent de Paul, Mahatma Gandhi ori Martin Luther King. Din păcate, de o înzestrare comparabilă au beneficiat și canalii de speța lui Adolf Hitler și Iosif Vissarionovici Stalin, care au îndoliat omenirea.

(e) Vestimentația și obiectele de podoabă. Chiar dacă astăzi îmbrăcămintea nu este impusă de statutul social ocupat, ea poate indica destule alte aspecte cu privire la cei care o poartă.

Prin îmbrăcămintă se exprimă austeritatea, felul ordonat de a fi sau modestia unora, respectiv luxuria, spiritul boem sau fanfaronada altora. Tot prin îmbrăcămintă și podoabe se exprimă atitudinea față de ceilalți participanți la comunicare și, în general, față de convențiile sociale în vigoare. Nu avem aici decît să comparăm ținuta modestă și îngrijită a micului funcționar de stat, cu bazaconiile tinerilor care adoptă o vestimentație țipătoare și care practică *piercing*-ul. În primul caz asistăm la o declarație de conformism, în cel de-al doilea, la luarea în răspăr a tuturor normelor.

(f) Utilizarea spațiului și impunerea unor distanțe sociale. Analiza acestor relații spațiale ca modalități de comunicare s-a impus în literatura semiologică sub eticheta unei științe speciale, *proxemica*.

De această disciplină țin în mod concret “jocul teritoriilor, modul de a percepe spațiul în diferite culturi, efectele simbolice ale organizării spațiale, distanțele fizice ale comunicării” [11: 166], probleme de care și-a legat în mod deosebit numele Edward T. Hall. Pornind de la constatarea că omul, asemenea celorlalte animale, încearcă să-și cucerească un teritoriu adaptat nevoilor lui, pentru a-și asigura securitatea și evoluția, autorul menționat definește patru tipuri de distanță – pe care le asociază cu o ipostază apropiată și cu una îndepărtată –, fiecare în parte cu particularitățile și semnificațiile ei distincte.

Distanța intimă în ipostaza apropiată presupune contactul fizic și este acceptată în situații speciale, precum actul sexual sau lupta fizică. Ea se caracterizează prin deteriorarea perspectivei de ansamblu a situației și prin reducerea componentei verbale a comunicării; dacă se vorbește, volumul vocii trebuie să redus. În varianta îndepărtată (15 – 40 cm), distanța intimă este “bula psihologică” pe care o reclamă individul pentru a se simți în siguranță. Zona impusă prin această distanță este apărată cu strășnicie, în ea neavînd acces decît membrii familiei. Dacă în această zonă pătrund intruși, se declanșează prin gest reflex refacerea distanței, prin repliere. Atunci cînd zona intimă nu poate fi apărată – cum ar fi în lift, în mijloacele de transport în comun sau în mijlocul unei mulțimi de demonstranți –, individul se protejează pe sine și îi “protejează” pe ceilalți reducînd la minimum semnalele transmise; nu vorbește, nu îi privește pe ceilalți (cu atît mai puțin, nu îi privește în ochi), adoptă o postură rigidă, pe scurt: încearcă să se prezinte celorlalți ca simplu obiect.

Distanța personală în ipostaza apropiată (45 – 74 cm) fixează o zonă de familiaritate, în care au acces pe lîngă membrii familiei și prietenii apropiați. Comunicarea verbală este prezentă, iar volumul vocii este normal. Mesajele transmise pot viza chestiuni intime. Varianta îndepărtată a acestei distanțe (75 cm – 1, 25 m) este limita contactului fizic cu semenii. Comunicarea verbală se desfășoară tot cu voce normală, dar subiectele tratate devin neutre; interlocutorii sînt prieteni sau simpli cunoscuți.

Distanța socială modul apropiat (1, 25 m – 2, 10 m) este impusă în relațiile cu străinii, la o recepție, la birou, într-un cabinet medical, la ghișeele unei instituții etc. Comunicarea verbală se realizează fără contact fizic, vocea trebuind să fie plină și clară. Zona instituită poate fi delimitată fizic, în maniera în care funcționarul se protejează cu ajutorul unui birou. Zona fixată de ipostaza îndepărtată a distanței sociale (2, 1) m – 3, 60 m) are menirea de a evidenția un coeficient ierarhic – directorul general o impune, de regulă, în relațiile cu subordonații săi –, dar poate satisface nevoia de liniște a soțului care tocmai s-a întors de la serviciu și vrea să-și citească ziarul. (De notat că nici soția nu este admisă în acest spațiu.)

Distanța publică în varianta apropiată (3, 60 m – 7, 50 m) delimitează zona unei colectivități. Vorbitorul care evoluează în această zonă va căuta să ocupe un loc care să asigure auditoriului condiții optime de vizibilitate și audição. El însuși nu fixează anumiți ascultători din public, ci se adresează colectivității ca atare. Comunicarea directă “unu-la-unu” este sporadică și strict limitată în timp. Lecțiile, prelegerile și sesiunile de comunicări sînt cîteva dintre actele de limbaj specifice acestei zone. Modul îndepărtat al distanței publice (mai mare de 7, 50 m) permite mai curînd “celebrarea unui coeficient ierarhic”, decît o comunicare propriu-zisă. Este distanța care caracterizează discursurile publice – formale, teatrale și pline de stereotipii –, în cazul cărora *feed-back*-ul funcționează la minimum [11: 167].

Adăugăm la încheierea acestor considerații că toate aceste distanțe trebuie luate în seamă cu aproximațiile de rigoare și în strînsă legătură cu specificul comunității în care se instituie. Astfel, se înregistrează variații semnificative ale acestor valori în funcție de zona geografică și de densitatea populației; se apreciază, în acest sens, că

distanțele sînt mai mari în Australia, SUA și Canada, precum și în regiunile slab populate, respectiv mai mici în Asia, zona mediteraneeană, precum și în regiunile dens populate [30: 33-34].

(g) Contactul tactil, deosebit de important pentru preservarea sănătății – conform rezultatelor unor cercetări absența atingerilor, mai ales în primii ani de viață, poate duce la boală sau chiar la moarte –, joacă un rol remarcabil în activitatea de comunicare și în dezvoltarea intelectuală.

Prin atingere se creează o zonă de familiaritate care îi dă vorbitorului un sentiment de siguranță și care îl îndeamnă să adopte o atitudine sinceră; de asemenea, receptorul este atras într-o relație de comunicare personalizată și astfel este stimulat în practicarea unei ascultări de înaltă calitate. În ce privește corelația dintre atingere și gradul de inteligență, L.J. Yarrow a ajuns la concluzia că oamenii care au beneficiat în copilărie de mai multe atingeri din partea mamei au ajuns la un coeficient de inteligență (IQ) mai ridicat decît cei care au avut parte de un contact tactil mai sărac [26: 197].

(h) Controlul timpului este un instrument de comunicare nonverbală prin care se face referire la diferența de statut social a interlocutorilor.

Persoana care ocupă un loc ierarhic superior îi va impune alocutorului cu care intră în relație de comunicare anumite constrîngeri temporale. Programele de audiență ale “șefilor”, programele de funcționare ale ghișeeleor administrației de stat, programele de consultații ale cabinetelor medicale, orele școlare etc., cît timp nu sînt stabilite de comun acord cu “cealaltă parte” (și, de regulă, acest lucru nu se întîmplă), delimitează un cadru formal de comunicare și îi plasează pe beneficiarii care le valorifică într-o poziție de inferioritate. Dimpotrivă, negocierea timpului destinat comunicării (ora de începere, durata etc.) este o marcă a raporturilor de convivialitate, interlocutorii consimțind să-și asume în interacțiunea semică preconizată poziții egale.

Elementele de comunicare nonverbală parcurse pînă acum însoțesc comunicarea orală sau, oricum, presupun un minim contact fizic între interlocutori. Nu trebuie să ignorăm însă că există semnale nonverbale – e drept, mai reduse numeric și relativ greu de sistematizat – care intră în alcătuirea mesajelor scrise.

Deunăzi am primit un mesaj de felicitare cu ocazia sărbătorilor din partea unei oficialități. Prima mea reacție fost favorabilă: “Uite, pentru această personalitate contez ca persoană – pe plic era trecut numele meu –, iar nu ca simplu număr.” Imediat mai apoi, entuziasmul meu s-a risipit. Dedesubtul textului cu pricina, anodîn ca aproape toate textele de acest gen (lucru cu totul normal și acceptabil) am zărit semnătura în copie a respectivei oficialități. Mi-am zis: “Pentru oficialitatea X sînt tot un număr, cîtă vreme nu s-a ostenit să semneze personal acea felicitare. Cine știe care au fost

subordonații care au dus la îndeplinire construirea mesajului și transmiterea lui și care au fost sentimentele acestora cînd s-au achingat de această probabilă corvoadă.”

Ce ilustrează acest exemplu? – Conotația specială pe care o are în anumite împrejurări scrisul de mînă. Uneori nu contează atît de mult pentru cititor conținutul mesajului, cît tipul de relație pe care autorul mesajului îl instituie prin formulele de început și de încheiere. Nici un locutor nu poate pretinde că a stabilit o relație personală cu destinatarul mesajului său scris dacă textul începe de pildă cu formula “Dlui / Dnei ...” (așadar, nu s-a făcut nici măcar o particularizare în funcție de sex?) și se încheie cu o semnătură “de ștampilă” (nici nu s-a ostenit să semneze, i-a pus pe alții să facă asta în locul lui).

Forma mesajelor scrise de mînă conține numeroase semnale cu privire la particularitățile psihice ale autorilor lor, iar cercetarea lor a condus la constituirea unei științe riguroase, *grafologia*.

Declinîndu-ne competența actuală în acest domeniu, putem corela, totuși, caracterul dezordonat al scrisului cu o articulare precară a cunoștințelor din minte, cu o stare psihică apăsătoare resimțită pe parcursul scrierii – teamă, furie, melancolie etc. – sau cu o nesocotire – premeditată, ori involuntară – a cadrului de comunicare. În aceste condiții, nici un student, de pildă, n-ar trebui să înmîneze profesorului spre corectare o teză care, sub aspectul formei, nu respectă măcar standardul unei scrisori obișnuite. Altminteri, el dă de înțeles că nu localizează comunicarea scrisă în mediul academic.

Deloc neglijabile sînt semnalele nonverbale care susțin așa-numita “citire printre rînduri”, adică însușirea unei informații care nu este prezentă explicit în mesajul scris. Ordinea în care sînt înșiruite propozițiile, dispunerea rîndurilor pe coala de scris, prezența *versus* absența unor stereotipii, forma unor litere etc. pot spune foarte multe în completarea mesajului explicit. De exemplu, dacă citesc pe prima pagină a unui ziar un articol incendiar scris cu litere de-o șchioapă, iar în numărul de a doua zi al aceluiași ziar citesc o dezmințire la acest articol, scrisă cu litere foarte mici și aruncată pe ultima pagină, pot să pun sub semnul întrebării credibilitatea ziarului cu pricina. În concluzie, după cum spunem mai multe decît intenționăm, transmitem și în scris mai multă informație decît sîntem conștienți.

O dată trecute în revistă trăsăturile prin care comunicarea verbală se diferențiază de comunicarea nonverbală, precum și diferitele forme în care aceasta din urmă se întruchipează, sîntem în măsură să recapitulăm *funcțiile* actelor nonverbale de limbaj, funcții în mare parte menționate deja:

- (i) repetarea,
- (ii) substituirea,
- (iii) completarea,
- (iv) ascunderea / inducerea în eroare, respectiv dezvăluirea,
- (v) reglarea
- (vi) sublinierea

Repetarea. După cum am văzut, funcția de *repetare* este îndeplinită de gesturile de ilustrare, care dublează mesajul verbal pentru a spori șansele înțelegerii lui. Combinarea semnalelor verbale cu semnalele nonverbale echivalente conduce la mărirea redundanței mesajului eterogen construit și ușurează alocarea semnificațiilor.

Substituirea, operată cu precădere în comunicarea cotidiană, presupune înlocuirea unui cuvânt cu un icon sau simbol având aceeași valoare. Spre exemplu, soldatul care vrea să anunțe colegilor săi aflați într-o situație nereglementară sosirea intempestivă a comandantului, dar nu poate spune nimic pentru a nu fi auzit de acesta, se va bate cu mîna pe umăr pentru a da de înțeles că vine un “grad superior”. Tot astfel, în România de acum cinsprezece – douăzeci de ani, oamenii care vroiau să formuleze critici la adresa președintelui, temîndu-se de “urechile” vigilente ale Securității, nu îi pronunțau numele, ci se foloseau de semnale nonverbale, cum ar fi arătarea portretului său omniprezent sau ridicarea unui deget spre cer.

Completarea semnelor verbale cu semne nonverbale intervine îndeobște atunci cînd cel puțin unul dintre interlocutori are dificultăți în mînuirea unui cod verbal. Nu arareori turistul aflat într-o țară străină a cărei limbă îi este doar parțial cunoscută folosește “limbajul trupului” pentru a se face înțeles pe secvența în care nu cunoaște cuvintele potrivite.

Dezvăluirea / evidențierea. A patra funcție a comunicării nonverbale este împărțită conform cu natura semnelor care intervin și cu atitudinea adoptată de emitent. Dacă într-un act de limbaj nonverbal intervin în mod spontan indici, ca “manifestări periferice” ale unui întreg, atunci aceștia pot fi puși în legătură cu funcția de *dezvăluire / evidențiere*. Dacă, dimpotrivă, componentele semice nonverbale sînt utilizate în mod premeditat pentru a provoca semnificații neconforme cu realitatea, atunci ele îndeplinesc rolul de a-l *înșela / păcăli* pe alocutor. Cîteodată emitentul este atît de “priceput” încît ajunge astfel să se înșele și pe sine.

Reglarea. Funcția de *reglare* a comunicării – de fixare a ordinii intervențiilor, a începutului și sfîrșitului fiecărui act de limbaj etc. – este îndeplinită atît de anumite gesturi specifice, cît și de elemente paraverbale. Coborînd vocea, de pildă, îi anunțăm pe interlocutori că sîntem pe cale de a încheia emiterea mesajului.

Sublinierea. Nu ultima în ordinea importanței, *sublinierea*, este funcția acelor semnale nonverbale care îl îndeamnă pe receptor să își focalizeze atenția asupra unor componente ale mesajului. Chiar și mesajul de față are componente nonverbale cu rol de subliniere, în măsura în care formele “bold”, “italic”, “bold italic” și “majusculă” evidențiază elementele principale care trebuie să fie luate în seamă de cititor.

II.2. Comunicarea formală și comunicarea informală

Deși criteriile care susțin distincția *formal – informal* nu sînt conștientizate de fiecare locutor în mod riguros și exhaustiv, deosebirea actelor de limbaj în raport cu aceasta pare a fi la nivelul simțului comun. Nimeni nu se îndoiește, de pildă, că cererile

adresate de petenți conducerilor unor instituții, legile emise de parlamentul unei țări, discuțiile oficiale a doi șefi de stat, dezbaterile parlamentare, conlucrările preoților cu mirii sau ale judecătorilor cu procurorii, avocații și împricinații, intervențiile din cadrul conferințelor de presă și chiar discuțiile clienților cu chelnerii sînt *formale*, iar jurnalele intime, scrisorile trimise între prieteni sau rude, șuetele, discuțiile dintre îndrăgostiți sau dintre pensionarii care își țin de urît prin parcuri, *informale*. Mai mult sau mai puțin conștient, apelativul formal este pus în corespondență cu anumite clauze de precizie și categoricitate pe care trebuie să le respecte actele de limbaj pentru a fi considerate acceptabile sau valabile, iar calificativul informal cu absența constrîngerilor extra-gramaticale.

Criterii ale distincției
formal – informal

Pentru a justifica într-un fel relevanța utilizării etichetelor în cauză vom face trimitere la cîteva criterii – natura cadrului interactiv, numărul și felul participanților, prezența *versus* absența unor “ritualuri” de deschidere, respectiv de încheiere a comunicării, categoriile de semnale utilizate și regulile de circulație a mesajelor –, cu precizarea că numai arareori ele funcționează în mod independent [27: 128–129]. Aceste criterii nu sînt singurele care susțin distincția *formal – informal*, însă par a se număra printre cele mai importante; oricum, ele sînt suficiente pentru a asigura o categorisire clară a formelor de comunicare.

II.2.1. COMUNICAREA FORMALĂ se realizează într-un cadru interactiv *complementar*, care generează o inegalitate instituționalizată de statut.

Factorii comunicării ce se manifestă în acest mediu special sînt solidari și ocupă o poziție “superioară”, respectiv una “inferioară”, în raport cu o știință sau cu o putere specializată și socialmente recunoscută. Trebuie considerate formale, spre exemplu, interacțiunile semice dintre medic și pacient, avocat și client, director și petent ș.a., cîtă vreme unul dintre protagoniștii formei de comunicare date îi recunoaște celuilalt superioritatea de statut într-un anumit domeniu. Atragem atenția că inegalitatea este temporară și locală, ea manifestîndu-se doar în corespondență cu rolurile pe care și le asumă comunicatorii. Medicul îi este superior pacientului numai în cadrul interactiv complementar dat de cabinetul medical și numai pe perioada consultației. Doar aici comunicarea dintre medic și pacient este formală. Reîntîlnindu-se într-o stațiune turistică, într-un mijloc de transport în comun sau într-un restaurant, cei doi se plasează la același nivel de comunicare; amîndoi sînt turiști, călători sau clienți, iar eventualele discuții dintre ei nu mai sînt formale.

Actele formale de limbaj presupun, sau permit participarea, sau coprezența unui număr relativ mare de comunicatori.

O atare formă de comunicare se produce, de pildă, prin promulgarea unei legi, atunci cînd șeful statului (președintele, monarhul, dictatorul etc.) – emitentul – îi

înștiințează pe toți cetățenii țării respective – receptorii – că a intrat în vigoare o nouă lege. Tot o formă de comunicare formală se realizează în cazul unei căsătorii civile, chiar dacă aceasta se săvârșește cu maximă discreție. Dat fiind faptul că aspectul realmente important aici este caracterul public al căsătoriei, nu importă câți oameni participă (într-un fel sau altul) la ea, ci câți *pot* participa.

Merită reținută, apoi, ca marcă a actelor de limbaj formale, reducerea protagoniștilor la rolul corespunzător situației de comunicare.

În cazul unei cununii, spre exemplu, cel care oficiază contează doar ca preot / pastor, celelalte atribute ale personalității acestuia fiind cu totul irelevante; nu contează deloc dacă este tânăr sau bătrîn, inteligent sau nerod, virtuos sau de o moralitate îndoielnică ș.a. În același fel, mirii trebuie să fie căsătoriți civil, să țină de religia oficialului și să fie de acord cu actul ce urmează a se săvârși; că sînt tineri sau mai puțin tineri, practicanți sau indiferenți, chibzuiți sau nesăbuiți etc. este lipsit de însemnătate.

O altă trăsătură ce caracterizează comunicarea formală este dată de posibilitatea delimitării foarte clare a acesteia de alte forme de comunicare, prin utilizarea unor clauze de deschidere, respectiv de închidere. Rămînînd la exemplul căsătoriei religioase, pot fi menționate formulele ritualice care o evidențiază în raport cu rumoarea care îi precede și cu felicitările care îi succed.

Actele de limbaj formale se asociază și cu un set de restricții în utilizarea semnalelor.

Nu este vorba aici de limitarea libertății de a folosi semnale din diverse categorii – acustice, vizuale etc. –, ci de impunerea unor construcții comunicaționale tipice. Spre exemplu, mesajele schimbate între chelner și client pot fi în egală măsură verbale sau nonverbale, dar nu pot viza decît tranzacția în curs: meniul, nota de plată ș.a. Eventualele referiri la situația familială a clientului, la convingerile lui politice sau religioase ar fi cu totul deplasate. Unele cadre interactive formale impun constrîngeri mult mai mari. Cununia religioasă, de pildă, este considerată validă, numai dacă mesajele emise de preot și miri respectă formulele consacrate. Orice abatere de textul liturgic conduce la nulitatea cununiei.

În plus, comunicarea formală incumbă reguli ferme de ordonare a intervențiilor comunicaționale. Protagonistii acestor acte de limbaj joacă succesiv rolurile de emitent și receptor după o convenție prestabilită.

La o sesiune de comunicări științifice, spre exemplu, ordinea cuvîntărilor este (de regulă) prestabilită și adusă la cunoștința participanților în timp util, astfel încît fiecare știe într-o primă fază momentul intervenției lui ca emitent. După aceea se stabilește o convenție privind felul în care trebuie să se desfășoare discuțiile pe marginea fiecărei comunicări în parte. Arareori sînt permise întreruperi sau abateri de la regulile acceptate în prealabil.

II.2.2. COMUNICAREA INFORMALĂ presupune un cadru interactiv *simetric*, caracterizat prin “egalitatea” de statut a interlocutorilor și minimizarea diferențelor de rol dintre aceștia.

Este important de notat faptul că egalitatea în discuție nu incumbă egalizarea personalităților interlocutorilor – fiecare dintre ei intră în procesul comunicării cu toate atributele care îi asigură individualitatea –, ci neutralizarea raporturilor ierarhice instituționalizate.

Doi indivizi care devin parteneri într-un act de limbaj informal își definesc locurile *ad hoc*, în funcție de experiența comunicațională trecută și de imaginea socială pe care o au cu privire la celălalt.

Astfel, compartimentul unui tren se constituie într-o situație de comunicare simetrică și, deci, informală pentru un student și un profesor universitar care împart temporar și cu totul întâmplător același spațiu. Rolurile jucate de aceștia în cadrul eventualelor conversații purtate vor fi determinate de vîrstă, nivelul cunoștințelor puse în joc, modalitatea de percepție a celuilalt etc., însă nu de inegalitatea de statut profesional. Firește, situația ar fi cu totul alta în cazul în care profesorul și studentul s-ar regăsi într-o sală de examen, ca examinator, respectiv examinat.

Reuniți oarecum întâmplător în aceeași situație de comunicare, protagoniștii actelor informale de limbaj sînt, prin forța împrejurărilor, reduși sub raport numeric.

Unii ar putea să replice aici: “Sînt puțini, de pildă, participanții la un mare miting electoral, care comunică informal înainte de începerea propriu-zisă a acestuia?” – Această întrebare, aparent de bun simț, conține o confuzie. Cei care urmează să participe la un mare miting electoral și care își asumă cu precădere rolul de receptori în cadrul comunicării formale respective, împart înaintea începerii manifestării același *spațiu real*, iar nu același *spațiu de comunicare* informală. Astfel, doi amici care își deapănă amintirile legate de ultimul concediu trebuie separați net de cele trei gospodine aflate în imediata lor apropiere și care discută despre ultimele noutăți în materie culinară. Cele două cadre interactive simetrice, în care s-au desfășurat comunicări informale cu un număr redus de persoane dispar o dată cu începerea mitingului, adică o dată cu apariția cadrului interactiv complementar care solidarizează mulțimea de față într-o comunicare formală.

Data fiind restrîngerea numărului de participanți, comunicarea informală permite recuperarea particularităților care individualizează interlocutorii. Aceștia nu se mai văd reduși la rolul pe care îl joacă – profesor, student, șofer de taxi, client, ziarist, interviuat etc. –, ei putînd să se manifeste plenar în comunicare cu caracterul, voința, memoria, temperamentul, cunoștințele, emoțiile, prejudecățile ș.a. care le sînt specifice.

Actele de limbaj informale nu sînt delimitate de formule ritualice care să le indice începutul și sfîrșitul; prin urmare, se poate spune că este informală orice formă de comunicare care nu conține mărci formale explicite.

În aceste condiții, precizările de genul “Vă propun să avem o discuție informală!” sînt redundante. Fiecare participant la comunicare subînțelege că este vorba de un cadru informal dacă nu i se precizează în mod explicit contrariul.

În contrast cu mesajele specifice comunicării formale, conținuturile vehiculate prin actele de limbaj informale sînt de o remarcabilă diversitate.

Fiecărui interlocutor i se dă posibilitatea de a selecta semnalele pe care le consideră a fi cele mai potrivite intenției sale de comunicare. Singurele constrîngeri sînt cele de ordin general, care privesc prezervarea bunei-cuviințe. Astfel, nici un adolescent nu va discuta cu părinții săi în subcodul argotic utilizat de el în raporturile cu colegii de liceu.

Libertatea cadrului de comunicare informală este asigurată și de absența unui scop “strategic”. Cum partenerii interacțiunilor semice de acest fel vor doar să se facă înțeleși și să-i înțeleagă pe alții, valabilitatea actelor de limbaj realizate nu depinde de întrebuițarea unor mesaje tip (sau standardizate). În plus, nu există reguli care să predetermine ordinea în care interlocutorii urmează să îndeplinească rolul de emitent, respectiv de receptor. Fiecare individ intervine în comunicare conform cu gesturile de reglare produse mai mult sau mai puțin spontan de către parteneri.

II.3. Forme de comunicare corespunzătoare distanțelor sociale

Luînd drept criteriu de clasificare distanța dintre interlocutori, putem distinge patru tipuri de comunicare: (i) comunicarea intrapersonală, (ii) comunicarea interpersonală, (iii) comunicarea în cadrul grupului restrîns și (iv) comunicarea publică [25: 18-23].

II.3.1. COMUNICAREA INTRAPERSONALĂ coincide *grosso modo* cu procesul gîndirii (interioare), al meditației sau al reflecției.

Această identificare poate să apară ilicită celor care consideră că în actul cugetării interne sînt manipulate idei sau simțăminte libere de orice suport material. De altminteri, o atare întîmpinare pare a fi susținută de expresii cotidiene de genul “De ce vorbești fără tine?”, “Reflectează bine înainte de a vorbi!”, “Știu, însă, din păcate, nu pot să mă exprim!” ș.a.m.d., prin care se sugerează că putem produce idei, adică putem gîndi, fără ca într-un fel sau altul să comunicăm.

Or, ideile nu ar subzista în gîndire, “s-ar pierde una în alta”³⁵, implicit, s-ar anula, dacă nu ar fi fixate prin elemente concrete capabile să le mențină în stare de diferență una față de cealaltă. Componentele “materiale” cu care se asociază gîndurile

³⁵ Unitatea indisolubilă a noțiunii cu cuvîntul, altfel spus, relația de dependență dintre idee și forma senzorială a ideii, este bine surprinsă în *Logica* lui Titu Maiorescu. (Titu Maiorescu, *Scrieri de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, pp. 177–178.)

sînt amprente psihice ale semnalelor, iar rezultatele asocierii cu acestea constituie, așa cum am văzut, semnele.

Cum pot fi explicate atunci acele situații deosebite în care un individ susține că gîndește, dar nu reușește să comunice pe măsura gîndirii declarate. Un personaj pitoresc din romanul *Cevengur* al lui Andrei Platonov – Cepurnîi – avea o relație specială cu limbutul Prokofie: el gîndea, iar celălalt găsea atunci cînd era cazul “formula” potrivită. “Tu, Prokofie, nu gîndi – de gîndit, gîndesc eu, iar tu formulează!”³⁶ – maxima după care își reglau comportamentul cei doi eroi – pare să instituie un soi de diviziune a muncii. Unul își cultivă “simțirea bogată” dar informă (din cînd în cînd îl mai vizitau, totuși, “idei talentate” de felul “lichidarea trupului elementelor nemuncitoare”), iar celălalt adună un set de tipare verbale susceptibile de a fi umplute cu simțirea celui dintîi. O împrejurare din roman este foarte grăitoare în acest sens. Convinș că toate problemele legate de construcția comunismului își găsesc rezolvarea în opera lui Karl Marx, Cepurnîi a organizat citirea acesteia cu glas tare. După lectură, el “nu se lămuri, dar se simțise ușurat” și îi spuse pașnic tovarășului său: “Formulează, Proș, parcă simt eu ceva.” [36: 295] Prokofie a început să “formuleze” căutînd să dibuiască simțirea de moment a lui Cepurnîi și, după cîteva poticneli, a găsit expresia verbală “perfect convenabilă”. O situație similară este descrisă în romanul *Quo Vadis* al lui Henrik Sienkiewicz. După ce a cînta în fața curtenilor, Nero s-a retras împreună cu Petronius și i-a cerut acestuia să-i spună ce crede despre muzică. La răspunsul doct al lui Petronius, Nero a avut o reacție interesantă: “Ai exprimat ideea mea. Și eu cred același lucru despre muzică.”³⁷

Ce se poate înțelege de aici? – Nimic altceva decît că unii oameni au “darul” de a gîndi simplu – dar nu simplist – și clar, iar alții, confuz. Claritatea, respectiv confuzia nu rezidă atît în semnele simple, cît în combinațiile acestora. Simțirea bogată a lui Cepurnîi era, totuși, gîndire, însă gîndire confuză. Sarcina lui Prokofie era de a elimina confuzia, reorganizînd sectorial semnele din mintea acestuia. La rîndul lui, Nero – de altfel, un individ dotat sub raport intelectual –, înțîmpina deseori dificultăți în derivarea consecințelor unor idei. Afirmția lui, oarecum riscantă, cum că Petronius a exprimat *ideea lui* despre muzică poate fi justificată. Gîndirea unui om este dată de semnele actuale sau explicite din minte, dar și de toate semnele care pot fi derivate corect din acestea printr-un mecanism logico-gramatical. *In nuce*, adică implicit, ideea despre muzică era probabil în mintea Nero, însă Petronius l-a ajutat s-o explice / s-o transforme în act.

Recapitulînd, vom spune că orice act al *cogito*-ului este o procesare de semne, adică o formă de comunicare intrapersonală.

Specificitatea acestui tip de comunicare este asigurată de următoarele caracteristici:

³⁶ Andrei Platonov, *Cevengur*, Editura Cartea Românească, București, 1990, p. 255.

³⁷ Henrik Sienkiewicz, *Quo vadis*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968, p. 330.

(i) sub raport ontologic, emitentul coincide cu receptorul, cei doi poli ai comunicării fiind două ipostaze ale aceleiași persoane; în planul comunicării, însă, diferența rămîne, fapt dovedit de manifestările nonverbale (în unele cazuri, chiar și verbale) ale persoanei în cauză³⁸;

(ii) tendința de a simplifica pe cît posibil semnele sau semnalele care sînt foarte cunoscute și uzuale are drept efect deteriorarea structurii mesajelor; acestea devin mai puțin elaborate – unele semnale apar trunchiat, iar altele dispar cu totul –, fapt ce explică dificultatea convertirii comunicării intrapersonale într-o comunicare standard;

(iii) canalul de transmitere al comunicării este creierul, prin care circulă impulsurile “materiale” / semnalele aferente ideilor sau emoțiilor; calitatea acestui canal este puțin satisfăcătoare datorită multiplelor obstacole care îl afectează (îndigestie, durere de dinți, mîncărime supărătoare, disconfort, depresie ș.a.);

(iv) situația de comunicare este dată de starea fizică și psihică a persoanei în care se desfășoară actul de limbaj intrapersonal, dar și de relațiile sociale întreținute cu semenii săi; nu arareori, în cadrul complementar al unei comunicări formale, indivizii dezvoltă o productivă comunicare intrapersonală;

(v) retroacțiunea, ce garantează într-un fel succesul comunicării, este maximală și total receptată; ipostaze ale aceleiași persoane, “emitentul” și “receptorul” nu au cum să se înșele unul pe celălalt.

Atotprezentă în forme logice / raționale la nivelul oamenilor normali, comunicarea intrapersonală apare în forme aberante la oamenii cu probleme psihice și nu pare să lipsească nici în lumea animală. Apelînd la experiențe ingenioase, unii cercetători au dovedit că unele animale (în special, cimpanzeii) dobîndesc conștiință de sine și sînt în stare să premediteze anumite acțiuni. Aceasta ar sugera că în mintea acestor animale are loc, într-un fel sau altul, o procesare de semne, adică o comunicare intrapersonală.

II.3.2. COMUNICAREA INTERPERSONALĂ, prin avantajele de netăgăduit pe care le prezintă, este forma de interacțiune semică la care apelăm cu precădere atunci cînd vrem să fim receptați, înțeleși, și acceptați sau cînd căutăm să provocăm la nivelul alocutorului o anumită reacție (o schimbare de comportament sau de atitudine).

Pentru a caracteriza aceste acte de limbaj, vom proceda ca în cazul comunicării intrapersonale, trecînd în revistă mărcile distinctive prezente la nivelul fiecărui element din alcătuirea acestora.

Comunicarea interpersonală se desfășoară în situații informale / nestructurate, în care nu avem de-a face cu ierarhii socialmente instituționalizate privind interlocutorii.

³⁸ Un om care “cade pe gînduri” poate să-și încrețească fruntea, să surîdă, să se scarpine în cap, să bată din palme, “să vorbească singur” etc. Această din urmă manifestare nu este patologică; pur și simplu crește volumul semnalelor oricum emise.

Acest fapt constituie un prim avantaj, datorită confortului psihic (de cele mai multe ori, și fizic) pe care îl generează. Într-adevăr, ce poate fi mai reconfortant decât să știi că actul de limbaj în care te angajezi nu se supune altor norme decât acelor de politețe? Partenerilor de comunicare interpersonală nu li se impune să stea în picioare sau în genunchi, nu li se cere o anumită vestimentație – ridicolă, sau doar dezagreabilă – și nu li se pretinde memorizarea și rostirea unor formule (cel mai adesea) lipsite de noimă pentru ei, sub amenințarea că în caz de “nesupunere” actul de limbaj la care sînt parte eșuează. Nefiind vorba de un cadru comunicațional formal sau public, interlocutorii sînt scutiți de prezența unei asistențe stînjenitoare și, automat, de inhibițiile în comunicare pe care o asemenea asistență le declanșează.

Actele de limbaj interpersonale se prezintă ca interacțiuni biunivoce (unu-la-unu). Emitentul și receptorul sînt doi indivizi distincți sub raport existențial.

De regulă, ei se cunosc unul pe celălalt suficient de bine pentru a nu recurge la etichetele prin care le sînt numite rolurile sociale pe care le joacă. Spre exemplu, bunii amici Ghiță Nițescu și Niță Ghițescu – unul inginer, iar celălalt maistru la o firmă oarecare – nu vor intra în comunicare interpersonală cu apelativele “Domnule inginer”, respectiv “Domnule maistru”, ci își vor spune pe “numele mic”. Chiar și în ipoteza că relația dintre ei este doar de colegialitate cordială, în afara firmei tot vor renunța la etichetele profesionale, apelîndu-se la formulele de politețe “Domnule Nițescu”, respectiv “Domnule Ghițescu”.

Prin înșăși natura interacțiunii semice dintre ei, interlocutorii nu se raportează la reguli de standardizare a comportamentului comunicațional.

Ei nu sînt obligați să folosească “ritualuri” de deschidere *versus* de închidere a comunicării – anumite saluturi la întîlnire sau la despărțire, anumite preparative înaintea emiterii, anumite gesturi care să dea de înțeles că s-a realizat receptarea etc. – și nu sînt constrînși la o “circulație” predeterminată a mesajelor. Fiecare intervine în comunicare în funcție de situația concretă creată.

Întrucît se cunosc într-o măsură considerabilă, protagoniștii comunicării interpersonale se pot bizui în formularea mesajelor pe experiențele comunicaționale comune din trecut, pe o bună aproximare a codurilor utilizate de partener și pe cunoașterea unor date privind starea fizică, temperamentul, memoria, inteligența, cunoștințele etc. acestuia.

Nici o comunicare interpersonală nu pleacă de la zero. De aceea, actorii acesteia pot să sară peste faza întrebărilor despre vreme sau despre greutățile din zilele noastre și să treacă la împărtășirea unor informații mai bogate. Amploarea deosebită și natura personală a problemelor vizate de mesaje sînt, de altfel, mărci clare ale comunicării interpersonale.

Canalul de transmitere a mesajelor este restrâns – de cele mai multe ori interlocutorii stau față-în-față –, iar obstacolele din cuprinsul acestuia nu afectează semnificativ comunicarea.

Disponerea interlocutorilor în situația de comunicare și calitatea canalului de transmitere creează o maximă oportunitate pentru retroacțiune. Emitentul poate constata cu ușurință, analizând reacțiile alocutorului, dacă mesajul său a fost recepționat și înțeles corect.

II.3.3.COMUNICAREA ÎN CADRUL GRUPULUI RESTRÎNS (între trei și cinci persoane) aduce un plus de structurare în raport cu formele de comunicare analizate până acum, dar și “pierderi” semnificative în planul conținutului.

Aceste aspecte sînt generate de particularitățile conglomeratelor de persoane ce pot fi identificate cu grupurile restrînse și de schimbările adaptative care se produc în structura de ansamblu a acestora.

După Pierre De Visscher, grupurile restrînse se lasă determinate prin următoarele caracteristici:

- (i) o relativă apropiere spațio-temporală;
- (ii) prezența unei rațiuni de a fi și de a rămîne împreună;
- (iii) o soartă relativ comună (membrii grupului împărtășind, într-o măsură care poate fi variabilă, evenimente sau experiențe comune);
- (iv) posibilitatea perceperii și a reprezentării fiecărui membru de către ceilalți;
- (v) onticitate acceptabilă (grupul fiind recunoscut ca atare de membrii săi și / sau de persoanele din afara acestuia);
- (vi) interacțiune permanentă între membri, aceștia neputînd să nu se influențeze;
- (vii) o durată suficientă pentru eventuala instituționalizare a acestuia³⁹.

Ținînd seama de aceste caracteristici ale grupului restrîns, se poate conchide că actele de limbaj formulate în interiorul acestuia nu mai sînt spontane (sau involuntare), ci premeditate sau, cel puțin, subordonate unui scop strategic. Persoanele care se întrunesc pentru a comunica nu se întrețin pur și simplu, ci urmăresc realizarea unui obiectiv comun: articularea unui proiect de cercetare, plănuierea unei excursii peste hotare, adoptarea unui plan de întrajutorare în situații de criză financiară etc. De aici rezultă necesitatea unei mai bune structurări a situației de comunicare și, cu deosebire, a circulației mesajelor.

Fiecare membru al grupului are șansa de a interacționa semic cu toți ceilalți membri și poate îndeplini în aceeași măsură rolul de emitent sau rolul de receptor. Acest context dinamic prezintă riscul degenerării comunicării în pseudo-discuții confuze și anarhice, lipsite de orice finalitate. Acest risc este însă minim dacă grupul în cauză are

³⁹ Pierre De Visscher, “Dinamica grupurilor restrînse”, în: Adrian Neculau (coord.), *Psihologie socială, Aspecte contemporane*, Polirom, Iași, 1996, p. 323.

un lider capabil să organizeze de-o manieră convenabilă comunicarea. Rolul acestui lider este de a le reaminti partenerilor că trebuie să vorbească pe rînd și să asculte mesajele tuturor celorlalți vorbitori. Tot el prezintă datele problemei care le-a oferit oportunitatea de a comunica și delimitează “plaja” referenților posibili ai mesajelor. Astfel, dacă obiectivul comunicării este prefigurarea unui viitor volum colectiv, nici un membru rezonabil al grupului nu va încerca să le împărtășească celorlalți visele din noaptea trecută sau cîteva amintiri din fericita lui copilărie.

Constrîngerile privind conținuturile mesajelor sînt dublate de restricțiile privind dimensiunile acestora, în raport cu capacitatea canalului de transmitere. Mai exact, nimeni –nici măcar liderul grupului – nu are căderea de a monopoliza discuția, transformîndu-i pe toți ceilalți în receptori pasivi. Spunem *receptori*, iar nu *ascultători* pasivi, dat fiind faptul că eventualul monolog interminabil al cuiva are prea puține șanse de a fi ascultat (adică asimilat: receptat și înțeles). Exagerarea în sens invers este la fel de păguboasă; dacă fiecare membru al grupului ține cu tot dinadinsul să joace rolul de emitent – refuzînd calitatea de receptor –, atunci mesajele vor excede capacitatea canalului de transmitere, chiar dacă acesta este simțitor mai dezvoltat decît în cazul comunicării interpersonale. Or, semnalele în surplus din canal se transformă în zgomote, ce obstaculează recepționarea celorlalte semnale.

Distanța socială redusă favorizează *feed-back-ul*, ca și înțelegerea corectă a acestuia, astfel încît actele de limbaj pot fi ameliorate continuu prin ajustarea mesajelor și a comportamentelor comunicaționale în funcție de situația *de facto* a elementelor acestora. Spre exemplu, locutorul palavragiu care constată că partenerii săi cască, își potrivesc ceasul, discută între ei etc. va înțelege că nu se acordă atenție spuselor și va căuta să-și încheie mesajul.

II.3.4 COMUNICAREA PUBLICĂ, asociată pe bună dreptate cu maximizarea distanței sociale dintre emitent și receptor, se bucură de un interes cu totul special în contextul teoriei comunicării datorită avîntului fără precedent pe care îl cunoaște în zilele noastre.

La această dezvoltare semnificativă au contribuit, firește, anumite cuceriri ale tehnicii, dar și schimbările spectaculoase ale moravurilor.

Dintre rezultatele revoluției tehnico-științifice contemporane care joacă rolul de stimulent al comunicării publice putem aminti aici noile variante de transmisii audio-vizuale la distanță, ipostazele inedite ale presei scrise sau contactele comunicaționale cvasi-instantanee prin Internet, fiecare în parte putînd înfrînge distanțe fizice uriașe.

Modificările comportamentale cu impact major asupra comunicării au fost generate în bună parte de *boom-ul* demografic.

Micșorarea extremă a distanțelor fizice dintre indivizi, departe de a favoriza comunicarea interpersonală sau pe aceea din cadrul grupului restrîns, a condus la *depersonalizarea* pe scară largă a relațiilor interumane.

Una dintre explicațiile posibile este foarte la îndemână. Analizând caracteristicile zonei instituite de fiecare om prin așa-numita “distanță intimă”, am subliniat ideea că neputința de a o proteja de eventualii “invadatori” declanșează, ca reacție de autoapărare, transformarea (mentală) a semenilor în simple obiecte. Ne place să credem, însă, că această reacție nevrotică de anulare a personalității celui care *nolens, volens* intră în “zona noastră de securitate” se va estompa cu timpul, o dată cu perceperea noului spațiu creat drept obișnuit, iar nu agresiv.

Evident, nu trebuie să înțelegem din cele spuse până acum că forma publică de comunicare este un produs al ultimilor ani sau că ea este intim corelată cu un anume instrumentar tehnic. În fapt, comunicarea publică poate fi pusă sub raport cronologic alături de formele de comunicare deja investigate; doar un subtip al acesteia, căreia îi vom acorda o atenție specială, anume: *comunicarea de masă*, este de dată recentă.

Oricare ar fi ipostazele în care apare, comunicarea publică prezintă anumite constante:

(i) Contextul în care se manifestă este formal, fapt care plasează comunicarea sub directă influență a înfățișării interlocutorilor și a rolurilor sociale îndeplinite de aceștia și impune respectarea unor clauze de valabilitate.

Exemplificând absolut la întâmplare, se poate spune că pledoariile lui Cicero, predicile lui Girolamo Savonarola, discursurile parlamentare ale lui Mihail Kogălniceanu, lecțiile lui Ion Creangă, prelegerile universitare ale lui Titu Maiorescu și declarațiile de presă ale președintelui României sînt acte de limbaj supuse unor severe constrîngerii de ordin formal. Tribunalul, biserica, parlamentul, școala primară, universitatea și sala de conferințe sînt spații care lasă amprente inconfundabile asupra comunicării.

(ii) Emitentul domină cu autoritate situația de comunicare, datorită statutului privilegiat pe care și-l asumă, statut care este recunoscut fără rezerve de ceilalți participanți la actul de limbaj respectiv.

El intervine în comunicare ca “specialist”, altfel spus, ca o persoană ce posedă aptitudinile, cunoștințele, priceperile și puterea de care au nevoie receptorii. De cele mai multe ori, răstimpul în care se petrece comunicarea publică este alocat în foarte mare parte emitentului pentru a-și formula și transmite mesajul.

(iii) Polul receptorului este ocupat de un auditoriu relativ numeros și deseori eterogen, care se plasează într-o poziție de inferioritate în raporturile cu emitentul.

Atitudinea manifestată de indivizii care îl formează este pasivă, ei mărginindu-se să asculte mesajul locutorului “expert”. Distanța socială mare care îi desparte de emitent – de cele mai multe ori, această distanțare este și fizică – îi împiedică să întrerupă mesajul acestuia, pentru a cere lămuriri asupra fragmentelor care li se par obscure sau pentru a-și exprima atitudinea. Din această cauză, *reacțiile active* ale auditoriului la mesajul emitentului apar, cu precădere, sub forma comunicării intrapersonale. Mi-ar face o mare plăcere, de exemplu, ca reacția activă a cititorilor acestui text să ia forma unei comunicări intrapersonale prin care să-și spună cît de folositoare li se par cunoștințele exprimate. Cît privește *reacțiile pasive*, urmărind dezbaterile parlamentare, ca acte de limbaj publice, s-ar părea că cele mai frecvente sînt reveria și somnul.

(iv) În situațiile în care canalul de transmitere nu are componente tehnice capabile să înlăesnească ajungerea mesajului la receptor, semnalele emise de locutor tind să ia forme mai pronunțate decît în situații obișnuite.

Astfel, nici un împătimit al spectacolelor de teatru sau de operă nu este intrigat de volumul mare al vocii și de gesturile întrucîtva prea ample ale artiștilor de pe scenă. Ceea ce în comunicarea cotidiană – interpersonală sau în cadrul grupului restrîns – ar fi exagerat (poate chiar hilar), în spațiile vaste ale teatrului și operei este perfect justificat. Cum și-ar putea da seama, de pildă, spectatorul din fundul sălii de furia ce l-a cuprins pe gelosul Othello, dacă actorul care-l întruchipează nu ar adopta o mimică și o gestică la limita artificialului? Este de remarcat, pe de altă parte, că transmiterea unui asemenea spectacol la televiziune trădează spiritul acestuia. Camera de luat vederi se poate focaliza pe un actor în timpul spectacolului pînă într-atît că poate fi remarcată tresărirea oricărui mușchi de pe fața acestuia. În aceste condiții, jucarea stării de furie în concordanță cu dimensiunile sălii de teatru poate să pară deplasată telespectatorului aflat prin intermediul acelei camere de luat vederi în imediata apropiere a acestuia. Ca simplă părere, considerăm că în cazul unor asemenea transmisiuni nu ar trebui să se folosească prim-planuri. Pentru a nu compromite receptarea fidelă a spectacolului, telespectatorul nu ar trebui să stea mai aproape de scenă decît spectatorii din primul rînd. Gestică amplă nu este specifică doar lumii spectacolului și nu este întotdeauna premeditată. Profesorul universitar în timpul prelegerii, preotul în desfășurarea prediciei sau politicianul în exercițiul oratoric de la un mare miting electoral produc gesturi largi, mai mult sau mai puțin studiate, ca suport al componentei verbale, în proporție directă cu dimensiunile spațiului în care se realizează comunicarea și cu mărirea auditoriului.

(v) Obstacolele sau barierele care stau în calea comunicării sînt relativ numeroase și pot fi de natură fizică – zgomotele din context care bruiază mesajul, obiectele care obstaculează vederea, distanța fizică foarte mare între interlocutori (mai ales dacă aceasta nu este compensată prin intermediul unor mijloace tehnice) etc. –, sau psihică: o stare acută de indispoziție, antipatia pe care alocutorul o resimte față de locutor, lipsa de interes ș.a.

(vi) Retroacțiunea comunicării este săracă, ea limitîndu-se îndeobște la anumite manifestări nonverbale.

Retroacțiunea auditoriului pe durata emiterii mesajului poate fi percepută de locutor sub forma tăcerii, respectiv a rumorii din contextul circumstanțial al comunicării sau a posturii, mimicii și gesturilor alocutorilor. Concentrat la mesajul complex pe care trebuie să-l transmită, emitentul se mulțumește adesea să interpreteze doar reacția finală a auditoriului, ignorînd posibilitatea înțelegerii greșite a acesteia. O întîmplare amuzantă care ilustrează perfect această problemă este relatată de episcopul greco-catolic Ioan Ploscaru. Un inginer silvic din Arad, pe nume Pascu, venise în Lugoj să țină o conferință despre păsări în sala mare a cazinoului. Episcopul de atunci al Lugojului, Ioan Bălan, a acceptat invitația acestuia de a participa la conferință și s-a prezentat la ora hotărîită împreună cu doi apropiați, A. Peteanu și V. Deciu. Alături de ei mai făceau parte din auditoriu alte trei persoane, care, după scurt timp, au dat bir cu fugiții. Iată cum este descris finalul jenantei conferințe: “ Noi stăteam la ușă amuzîndu-ne de

supliciu episcopului nostru, care se vedea că ajunsese la capătul răbdării. Trecuseră trei ore. În fine, profesorul a terminat, și-și ridică ochii de pe ultima filă. Trei aplauze furtunoase se auziră. Episcopul Ioan Bălan, A. Peteanu și V. Deciu ... La ieșire episcopul a exclamat: ‘Âsta ne-a asasinat’.”⁴⁰ Atitudinea impasibilă a conferențiarului care a putut să citească trei ore un maldăr de foi în fața unei săli imense și aproape goale ne îndreptățește să presupunem că a luat în serios aplauzele, interpretându-le ca semn de înaltă prețuire. Retroacțiunea pe care acesta trebuia s-o ia însă în considerare era puținătatea auditoriului, reducerea acestuia (culmea!) pe parcursul conferinței și indicii foarte evidenți ai nerăbdării care i-a cuprins pe cei care au avut puterea să îndure calvarul.

Nu putem încheia paragraful consacrat comunicării publice fără a trece în revistă câteva considerații privind forma de maximă actualitate a acesteia, *comunicarea de masă*. Atribuind proprietatea de “maximă actualitate” comunicării de masă, nu vrem să sugerăm că celelalte subspecii ale comunicării publice sînt desuete sau de importanță minoră în raport cu aceasta, ci vrem să atragem atenția asupra noutății care o caracterizează.

Conform cu definiția îndeajuns de exactă datorată lui Christian Baylon și Xavier Mignot, comunicarea de masă ar subsuma toate actele de limbaj prin care “o elită restrînsă difuzează informații, opere, modele de gîndire sau de comportament unui mare număr de receptori” [11: 183]. Se cuvine adăugată aici o precizare:

un act de limbaj aparține comunicării de masă, numai dacă în difuzarea mesajului se apelează la *mass-media* – presă de mare tiraj, cinema, radio, televiziune etc. –, iar receptarea acestui mesaj este limitată la o perioadă scurtă de timp.

Înainte de invenția tiparului și a mijloacelor audio-vizuale de transmitere la distanță, propovăduirea preceptelor cuprinse în Biblie și Coran nu a îmbrăcat forma comunicării de masă, deși s-a făcut pe arii vaste și s-a adresat unui auditoriu numeros și eterogen. Motivul? – Emiterea și receptarea s-au realizat fragmentar / discontinuu într-o perioadă foarte lungă de timp. Pe de altă parte, utilizarea unor mijloace tehnice de difuzare a informației nu garantează caracterul de masă al comunicării pe care o slujesc; astfel, adresîndu-se unui public confidențial, proiectarea unui film de avangardă într-o sală “experimentală” se poate constitui în comunicare publică, dar nu în comunicare de masă [11: 183].

Evaluarea efectelor comunicării de masă se sprijină pe valorizarea într-un sens sau altul a mijloacelor de comunicare în masă. Pentru cei care denunță puterea incontrollabilă a *mass-media*, care ar permite manipularea opiniilor, mentalităților și comportamentelor, comunicarea de masă ar avea menirea de a pregăti venirea Antichristului. Cei care văd în aceleași mijloace de comunicare în masă instrumente amurale / neutre / obiective de difuzare eficientă a informației nu pot să treacă peste avantajele incontestabile ale formei de comunicare pe care o generează. În ce ne

⁴⁰ Ioan Ploscaru, *Lanțuri și teroare*, ediția a II-a, Editura Signata, Timișoara, 1994, p. 303.

privește, credem că poziția adoptată de cea de-a doua categorie de analiști este mult mai potrivită.

Să trecem în revistă succint principalele caracteristici ale comunicării de masă în relație cu principalii parametri ai acesteia. Cu această ocazie nu ni se pare a fi nepotrivit să răspundem la cele mai răspândite acuze la adresa acesteia.

Polul emitentului în comunicarea de masă nu este atât de bine conturat ca în celelalte forme de comunicare și, de obicei, nici nu căutăm să-l determinăm mai bine, chiar dacă ne expunem zilnic influenței *mass-media*.

Omul mediu din zilele noastre – cu care se identifică, până la un punct, fiecare dintre noi – răsfoiește, în mod curent, ziare de mare tiraj, cotidiene locale, magazine sau reviste de cultură pentru a citi editoriale semnate de anumiți lideri de opinie, dar și editoriale care angajează răspunderea întregului colectiv redacțional al gazetei, reportaje, știri, comentarii, interviuri, declarații ale unor personalități politice, culturale sau religioase, replici la anumite declarații, anunțuri publicitare etc. Același om mediu ascultă emisiunile posturilor de radio pentru a urmări programe de știri, reportaje, comentarii, dezbateri în direct sau înregistrate, transmisiuni ale unor concerte, conferințe sau cursuri, reclame etc. Fascinat de transmisia audio-vizuală, care recrează fragmente din lumea reală sau plăsmuiește lumi imaginare, personajul cu pricina nu își refuză nici programele de televiziune, pentru a completa informația primită de la celelalte surse cu documentare, jocuri interactive, spectacole muzicale, teatrale sau sportive, filme, *talk-show-uri* ș.a. Curios prin definiție și nepotolit în setea lui de cunoaștere, acesta intră, apoi, în “jungla” Internetului pentru a desluși tainele unui univers mirobolant, în care pot fi găsite deopotrivă lumi înălțătoare și locuri în care dospesc produsele mizeriei umane.

Cine sînt locutorii acestor multiforme acte de limbaj și cum se rînduiesc cei care au tangență cu ele? Răspunsul nu este foarte simplu de dat. Pentru a simplifica datele problemei vom alege ca exemplu-prototip o emisiune informativă la un post public de televiziune, concluziile la care vom ajunge puțin fi extrapolate la celelalte forme ale comunicării de masă⁴¹. Primul contact al nostru, ca telespectatori, cu emisiunea ne pune în față unul sau mai mulți spicheri. Aceștia prezintă știrile într-un montaj destul de pestrîț, care face loc și declarațiilor, comentariilor, interviurilor, lamentărilor, manifestărilor gestuale etc. ale unor inși implicați în situațiile relatate. O dată emisiunea încheiată aflăm că redactorii ei, adică persoanele care au formulat știrile, nu coincid cu crainicii. Simplificînd temporar problema, putem accepta că noi sîntem receptorii actelor de limbaj produse în emisiunea de informații aflată în atenție, însă nu ne pare foarte evident care sînt emitenții mesajelor pe care le-am recepționat. Contactul principal îl avem cu spicherii, dar am aflat că ei nu au făcut decît să rostească un text dinainte întocmit de alții. Nici redactorii singuri nu se constituie în emitenți ai comunicării de

⁴¹ Considerații interesante cu privire la comunicarea de masă prin mijloace audio-vizuale sînt de găsit în lucrarea *Retorică audio-vizuală*, a lui Laurențiu Șoitu (Editura Cronica, Iași, 1993).

masă realizate, întrucât am recepționat și altceva decât se afla în textul pe care l-au pregătit: aspectul fizic, vestimentația, postura, mimica, gestica și componentele paraverbale ale spicherilor. Ar urma de aici că emitentul este o persoană *sui generis* alcătuită din redactori și spicheri. Din păcate, lucrurile nu se opresc aici. Redactorii și crainicii sînt angajați ai unui anumit post de televiziune, despre care fiecare dintre noi are o anumită imagine: credibil, sau nesianos; independent, sau aservit unor cercuri de interese; interesant, sau cenușiu; etc. În mod inevitabil, mesajele recepționate la buclucașa emisiune informativă poartă și pecetea imaginii publice pe care o are postul de televiziune respectiv. Revenind cu o precizare la o concluzie formulată mai sus, putem spune că mesajele rostite de spicheri și recepționate de noi au drept emitent o persoană complexă formată din postul TV luat ca atare, redactori și spicheri. Prin urmare, formulările de tipul “Antena 1 a dat ca sigură compromiterea întregii recolte de cereale a României pe anul 2001” sau “Andreea Esca a spus că prețul benzinei se va majora de luni cu 10%” apar fie prin sinecdocă, fie prin reduționisme ale unor oameni naivi. La acest întreg straniu prin eterogenitatea lui ar trebui să ne raportăm ca la un emitent. Alături de acesta îi putem percepe în postura de emitenți dispași pe indivizii care ne transmit mesaje prin intermediul postului TV la solicitarea unor redactori ai acestui post: politicieni, prelați, sportivi, diplomați, tîlhari, șomeri, miliardari, violatori, accidentați, copii talentați, boschetari, exhibiționiști, prostituate, gospodine, patroni etc. etc.

Această diversitate debordantă a emitenților nu este întrecută decât de mozaicul receptorilor. În răstimpul alocat emisiunii informative se află în fața micului ecran pentru a recepta aceleași mesaje bărbați și femei, copii, tineri și bătrîni, savanți și analfabeți, politicieni și apolitici, ate și oameni religioși, bogați și săraci, proprietari și oameni fără căpătîi etc. etc. Toți acești alocutori dispersați sînt uniți printr-o formă de solidaritate, fără ca ei să fie întotdeauna conștienți de ea. Mai exact ei constituie *publicul* sau *audiența* emisiunii pe care o urmăresc. Volumul și structura acestei noi persoane *sui generis* sînt riguros evaluate de către posturile TV pentru a se putea determina principalele caracteristici ale acestuia, astfel încît mesajele adresate să fie pe măsura așteptărilor lui. Ca orice furnizori de servicii, posturile de televiziune supraviețuiesc numai dacă își formează și păstrează un *public-țintă* fidel, imun la perturbările de pe piața *mass-media*.

Am constatat pînă acum că emitentul și receptorul în comunicarea de masă sînt persoane eterogene, construite ca rezultante ale mai multor factori. Diferențele multiple dintre acești factori ar face imposibilă realizarea actelor de limbaj intenționate, dacă mesajele nu s-ar constitui la nivelul *celui mai amplu subcod comun* participanților la comunicare.

Cei care preferă să se adreseze unui public foarte larg și divers sînt constrînși să facă unele concesii în alcătuirea mesajelor, în sensul restrîngerii gamei de semnale la elementele cu cea mai mare arie de răspîndire.

Orice savant – om de știință, filosof, teolog, artist etc. –, dacă vrea să vulgarizeze (în sensul bun al cuvîntului) o teorie științifică un sistem filosofic, o dogmă religioasă, un curent artistic ș.a., este nevoit să apeleze cu preponderență la cuvintele din limbajul cotidian. Încercarea sa lăudabilă de a familiariza publicul larg cu cîteva produse remarcabile ale spiritului uman se poate solda cu efecte pernicioase. Utilizarea termenilor comuni – de regulă, polisemantici și puternic conotativi – în locul termenilor de specialitate – în mare măsură, preciși și lipsiți de semnificații parazitare – conduce în parte la denaturarea informației de bază. Un aspect și mai grav este acela că unii oameni naivi pot să-și formeze convingerea că înțelegerea mesajelor de popularizare înseamnă înțelegerea teoriei științifice, a sistemului filosofic, a dogmei religioase, a curentului artistic etc. la care aceste mesaje fac trimitere. Care dintre noi nu a surîs la auzul unor enormități rostite cu seriozitate de sfertodoctii convinși că au ajuns savanți citind lucrări de popularizare? În mintea acestora, teoria relativității, sistemul filosofic hegelian, dogma creștină a trinității sau suprarealismul (dacă ar fi să ne oprim numai la acestea) se rezumă la stereotipii banale (ca să nu spunem stupide) de felul: “Energia este egală cu masa ori viteza luminii la pătrat.”, “La Hegel, totul este devenire și dialectică. Din contradicție – din teză și antiteză – se naște sinteza. *Aufhebung*, domnilor, înseamnă negare / anulare, dar și ridicare (pe o treaptă superioară).”, “Tatăl, Fiul și Duhul Sfînt sînt trei persoane, dar un singur Dumnezeu. Taină mare!”, “Suprarealismul valorizează iraționalul, inconștientul și oniricul.” etc. Prin urmare, mesajele de vulgarizare sînt utile și binevenite, sub rezerva de a nu se subsitui mesajelor de bază, de înaltă ținută, ci de a incita la abordarea acestora.

La mesaje mai simple, mai pline de stereotipii și mai redundante recur, cel puțin în faza de început, utilizatorii mijloacelor de informare în masă comerciale.

Dependenți de fondurile primite din partea celor care beneficiază de serviciile pe care le oferă, ei vor căuta să atragă prin caracteristicile mesajelor o audiență cît mai numeroasă. Pot să atragă mesajele rudimentare o astfel de audiență? – Da, cu condiția ca ele să vizeze nevoile primare și elementele instinctuale ale majorității oamenilor: nevoia de confort, de afecțiune, de autoprețuire și de distracție, sexul, violența etc. Cu toate aspectele negative care decurg din această modelare a mesajelor, situația comunicării de masă în domeniul audio-vizualului nu este chiar atît de sumbră. Pe alocuri am putea spune că este încurajatoare. Așa cum bine a subliniat Nicolae Steinhardt, viciul este repetitiv și steril. Oricît de ingenios ar fi speculate slăbiciunile, defectele și tenebrele ființei umane tot se ajunge la sațietate și asta chiar într-un răstimp scurt. Ca atare, politica de atragere cu orice preț a unei audiențe cît mai numeroase lasă locul strategiei de formare a unui public mai restrîns, dar fidel. Conform cu această strategie, mesajele devin mai complexe, mai “vii” și, astfel, mai bine adaptate unei categorii de beneficiari. Realitatea a confirmat cu prisosință teza că cei care rămîn la faza “acumulării primitive a audienței” sînt sortiți să dispară.

O situație similară cu aceea din *mass-media* (audio-vizuală sau scrisă) poate fi reperată în viața politică. Nu este nevoie de un efort de analiză prea mare pentru a constata că intră și se menține în prim-planul opiniei publice doar partidul care își delimitează un “electorat-țintă”, care se afirmă ca purtător al intereselor acestuia și care își adaptează mesajele la nivelul alegătorilor care îl compun. Cel care țintește la cucerirea întregului electorat – multiform și cu interese divergente – este nevoit să edulcoreze mesajele pentru a nu nemulțumi pe nimeni și, astfel, are toate șansele să-i nemulțumească pe toți.

În concluzie, construcția mesajelor în comunicarea de masă este guvernată de două comandamente opuse:

- pe de o parte, semnalele care le alcătuiesc trebuie să facă parte din codurile unui număr cât mai mare de alocutori,
- iar pe de altă parte ele nu trebuie să ducă la o redundanță excesivă susceptibilă de a stinge interesul alocutorilor.

Cei care reușesc să se mențină ca emitenți în comunicarea de masă dovedesc că au găsit “aurita” cale de mijloc între două excese păguboase: mesaje stereotipe și ultra-redundante, respectiv mesaje excentrice pe potriva unor auditorii atipice.

Alături de cadrul formal în care se manifestă și de preponderența componentelor tehnice ale canalului de transmitere ar mai fi de adăugat ca trăsătură a comunicării de masă sărăcia *feed-back*-ului. Miriade de emitenți *virtuali* folosesc *mass-media* pentru a pune la dispoziția *eventualilor* receptori o sumă imensă de mesaje, fără a fi siguri de receptarea celor mai multe dintre ele. Nenumărați utilizatori ai rețelei Internet creează *site-uri* în ideea de a fi receptați ca emitenți, dar câți dintre acești “făcători” de mesaje se transformă în emitenți efectivi? Cu alte cuvinte, câte dintre aceste *site-uri* sînt accesate și mai departe câte dintre mesajele oferite sînt cu adevărat receptate? În același fel, ziarele (de mare tiraj, sau cu tiraj confidențial), revistele (de toate genurile), posturile de radio și de televiziune etc. îmbie aproape toate categoriile de oameni să apeleze la serviciile lor, *id est* să recepteze mesajele pe care le transmit. Dar câte dintre aceste mesaje sînt receptate și de câți alocutori?

În lipsa unei retroacțiuni imediate și clare, cei care gestionează mijloacele de informare în masă caută procedee de determinare a volumului și structurii publicului pe care îl deservește.

În cazul presei, se ține cont de *tiraj* – numărul de exemplare imprimate –, *difuzare* – numărul de exemplare vîndute – și *audiență*, numărul total al cititorilor. Analiza poate fi dusă mai departe, determinîndu-se *rata de acoperire* a publicației (raportul dintre numărul de exemplare vîndute și numărul total de locuințe dintr-o zonă) și *compoziția socială* a cititorilor (vîrstă, sex, profesie, zona de reședință etc.) Tehnicile de determinare a receptorilor de presă sînt riguros științifice, însă datele la care ajung

trebuie luate în considerare *cum grano salis*. De pildă, putem ști cu siguranță câte exemplare dintr-un număr de ziar s-au vândut, dar nu putem afla cu certitudine motivația care a stat la baza actului de cumpărare. Categoria cumpărătorilor poate fi foarte diversă: cititori fideli ai ziarului, cititori ocazionali (fiind într-o călătorie cu trenul, nu au găsit un alt ziar la îndemână), indivizi care vor să folosească ziarul la împachetat, la curățenie, la aprins focul în sobă etc. Unele ziare scot ediții pe Internet și afișează numărul cititorilor / numărul persoanelor care au accesat *site*-ul respectiv. Multe “persoane” însă sînt o singură persoană, întrucît unii utilizatori pot accesa același număr de ziar (în variantă electronică) de mai multe ori într-o zi.

În ce privește evaluarea sub raportul conexiunii *emitent – receptor* a emisiunilor de radio și televiziune, se utilizează ca echivalent al difuzării presei *indicele de audiență*, pentru a determina orele de maximă audiență, categoriile de utilizatori care sînt mai receptivi și variațiile în ascultarea sau vizionarea unui anumit post de radio sau canal de televiziune. Prin aceeași tehnică a sondajului se pot determina apoi *audiența completă* (numărul indivizilor care au urmărit emisiunea în întregime), *audiența totală* (numărul indivizilor care au urmărit emisiunea doar parțial) și *indicele de interes* (nivelul la care publicul apreciază emisiunea). Și în cuantificarea retroacțiunii mijloacelor audio-vizuale de comunicare în masă rezultatele trebuie considerate valabile doar statistic, cu o anumită marjă de eroare [11: 186–188].

Cele cîteva aspecte prezentate sumar în rîndurile de mai sus ne îndreptătesc să formulăm următoarele concluzii privind comunicarea de masă:

1. emidentul și receptorul sînt persoane sui generis alcătuite din mai mulți factori;
2. acele mesaje transmise prin *mass-media* care nu își găsesc nici un receptor se irosesc, ele neconstituindu-se ca părți ale unor acte de limbaj;
3. comunicarea de masă este strîns corelată cu calitatea componentelor tehnice ale canalelor de transmitere;
4. situația de comunicare este foarte complexă, în alcătuirea ei intervenind rolurile sociale jucate, experiențele comunicaționale trecute, imaginile publice ale participanților la comunicare, modalitățile în care sînt percepuți “ceilalți”, parametrii spațio-temporali etc.;
5. retroacțiunea receptorilor este extrem de limitată, singurele date privind calitatea comunicării realizate putîndu-se obține *post factum*.

III. O ANALIZĂ LOGICĂ A ACTELOR DE DISCURS

Așa cum s-a consemnat deja, procesul de comunicare – interactiv, continuu și multiform – poate fi transformat în obiect al cunoașterii mediate numai dacă este supus unui tratament de tip analitic. Conform cu acest mod de abordare, componentele practice de nedezlipit ale comunicării au fost investigate ca unități autonome într-o procesualitate lineară și discontinuă. Rămânând în limitele acestei perspective, vom căuta în cele ce urmează să parcurgem trăsăturile unor acte de limbaj aparte, actele de discurs⁴².

III.1. Actele de discurs: forme de comportament intenționat

Conceptul-cheie pentru demersul analitic anunțat este acela de acțiune (umană). Dacă înțelegem prin comportament o reacție sau un răspuns al individului la stimulii veniți din mediul înconjurător, în concordanță cu structura organismului și cu deprinderile anterior statornicite, atunci acțiunea poate fi înțeleasă ca acel comportament deliberat, care:

- (i) este orientat spre satisfacerea unor scopuri,
- (ii) presupune conceperea unor mijloace artificiale și
- (iii) este generator de valori culturale⁴³.

Cu alte cuvinte, orice acțiune presupune intenția de a interveni în cursul natural al evenimentelor⁴⁴ prin intermediul unor tehnici și procedee pentru a produce schimbări în acord cu anumite aspirații sau obiective.

Toate aceste caracteristici ale acțiunii se regăsesc în actele de discurs, *id est* în comportamentele specific umane de emitere și receptare a semnalelor, cu deosebire a celor verbale. Prin stabilirea primeității acestor comportamente verbale în raport cu semnul sau cu semnalul⁴⁵ s-a produs un punct de referință în filosofia limbajului, teoria

⁴² În literatura de specialitate, termenii “act de limbaj”, “act de discurs” și “act de vorbire” sînt cvasi-sinonimi. Deoarece am dat conceptului de comunicare o extensiune maximală (printre formele posibile ale acesteia incluzînd și interacțiunile semice om – animal sau animal – animal), folosim termenul “act de limbaj” pentru a desemna actele care intră în alcătuirea comunicării în sens larg, iar termenii “act de discurs” și “act de vorbire”, pentru a ne referi la constituienții comunicării umane în general, respectiv a comunicării orale, în special.

⁴³ Cornel Popa, *Teoria acțiunii și logica formală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, pp. 13-20.

⁴⁴ G. H. von Wright, *Normă și acțiune. Studiu logic*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 53.

⁴⁵ În acest sens, John R. Searle a afirmat că unitatea de comunicare lingvistică nu este simbolul, cuvîntul sau fraza și nici vreo ocurență a simbolului, a cuvîntului sau a frazei, ci *producerea* sau *emiterea* simbolului, a cuvîntului sau a frazei. (John R. Searle, *Les actes de langage. Essai de philosophie du langage*, Collection Savoir. Hermann, Paris, 1972, p.52.)

actelor de discurs. În limitele acestei teorii, filosofi și semiologi de marcă, precum John L. Austin, Donald D. Evans, John R. Searle și P.F. Strawson, s-au străduit să evidențieze structura actelor de discurs și rezultatele săvârșirii acestora în anumite situații date.

Căutînd să determine ce se întîmplă o dată cu realizarea unui act de discurs, fenomenologul oxfordian al limbajului – John Langshaw Austin – a constatat, în limitele unei venerabile tradiții care privilegiază bunul simț, că orice locutor care se adresează unui alocutor sub o anumită intenție de comunicare săvîrșește concomitent:

- (i) un act *fonetic*,
- (ii) un act *fatic*,
- (iii) un act *retic*.

Într-o formulare simplă (dar oarecum imprecisă), Austin identifică actul fonetic cu actul de rostire a anumitor zgomote (*the act of uttering certain noises*)⁴⁶. Este evident însă faptul că nu avem de-a face aici cu producerea unor zgomote oarecare, ci cu pronunțarea unor sunete articulate, care, de altminteri, garantează prima fază a receptării unui mesaj, anume: recunoașterea vocii umane.

Dintre sunetele articulate datorate îndeplinirii actului fonetic, intră în alcătuirea mesajelor verbale doar acelea care se prezintă și ca rezultate ale unui act fatic, adică sunetele care pot fi recunoscute ca semnale aparținînd unui cod. Două elemente noi intră în joc o dată cu efectuarea actului fatic: vocabularul / lexicul și gramatica. În acest sens, sunetele rostite printr-un dublu act – fonetic și fatic – trebuie să materializeze cuvinte, ca elemente de bază, și combinații de cuvinte (sintagme, locuțiuni, propoziții etc.) care să se dovedească în acord cu regulile de bună formare statornicite.

Reținem pînă acum că orice act fatic este în același timp un act fonetic, dar nu și reciproc. Spre exemplu, sunetele articulate reproduse în secvențele “tăăiita aalii” și “Nu îl Vasile pe Marin critică” sînt rezultate ale unui act exclusiv fonetic, iar cele din secvențele “Socrate este filosof” și “Mătușa fluviului Nil este supărată pe produsul numerelor doi și trei”, ale unui act (concomitent) fonetic și fatic. Ultimul exemplu a fost ales dinadins, pentru a evidenția faptul că succesul actului fatic nu are nici o legătură cu sensul și denotația. Deși complexul de sunete este “opac” – o dată cu rostirea lui, nici în mintea vorbitorului, nici în aceea a ascultătorilor nu apare vreo idee corespunzătoare –, el este acceptabil sub raport formal, în măsura în care îl recunoaștem ca materializare a unui enunț construit din cuvinte aparținînd limbii române conform cu gramatica acestei limbi.

Tot ca rezultate ale unor acte fatice *apar* începătorului în studierea unei limbi străine enunțurile pe care le recunoaște ca aparținînd acelei limbi, dar ale căror sensuri nu i se dezvăluie complet. Astfel, secvența “Es ist nicht die Aufgabe der Linguistik, zu prüfen, welche Wirkung eine Äußerung in einem bestimmten Fall bei einem bestimmten Individuum hervorruft” poate fi privită ca enunț al limbii germane și de

⁴⁶ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1975, p. 95.

către individul care nu cunoaște înțelesul verbului “hervorrufen”, cu atât mai mult dacă recunoaște caracterul compus al acestuia (hervor + rufen).

Un act de discurs va fi declarat complet sub raportul dimensiunii *locuționare*, dacă și numai dacă se realizează ca acțiune ternară – fonetică, fatică și retică –, *id est* dacă și numai dacă secvențele de cuvinte și enunțurile rostite au sens și se referă la un fragment din realitatea extra-lingvistică.

Prin urmare, enunțul “Mătușa fluviului Nil este supărată pe produsul numerelor doi și trei”, corect din punct de vedere gramatical, nu se constituie ca mesaj al unui act de discurs, datorită absenței dimensiunii retice. Enunțul nu ne trimite la nimic și nu se spune prin intermediul lui nimic. Un cvasi-eșec sub raport comunicațional se înregistrează prin pronunțarea enunțului “Cel care a fost în anul 2000 țarul Rusiei s-a călugărit”, dat fiind că prezența sensului – ne putem imagina o atare situație; în mintea noastră se naște o idee ca urmare a pronunțării enunțului – nu este completată de prezența denotatului.

O situație specială se creează atunci când actele locuționare *de fapt* sînt reduse de alocutorii cu competență limitată în utilizarea unui cod la actele fatice alcătuitoare.

Revenind la enunțul din limba germană invocat mai sus, putem spune că el este de fapt produsul unui act locuționar, dar pentru alocutorul care nu dobîndește în contextul comunicării date sensul complet al acestuia și care, implicit, nu își dă seama la ce se referă, el apare doar ca rezultat al unui act fatic. Situațiile de acest gen nu sînt chiar atât de rare și nu se leagă de competența limitată în domeniul unei limbi străine. Obstacularea actului retic și neputința de a recupera în întregime actul locuționar pot să apară și în actele de limbaj din perimetrul aceleiași limbi materne. Nu credem, de pildă, că există vreun vorbitor al limbii române care să nu fi întâmpinat dificultăți în înțelegerea unui text scris cu mijloacele acestei limbi, mai ales dacă în redactarea textului s-au utilizat resursele unui subcod de specialitate, care, în momentul receptării, ne era parțial străin. Pentru fiecare dintre noi – vorbitorii nativi ai limbii române –, anumite fragmente din lucrările de strictă specialitate aparținînd geneticii, paleozoologiei, geodeziei, mecanicii cuantice, filosofiei clasice germane etc. par mai curînd rezultate ale unor acte fatice decît ale unor acte retice.

Raportîndu-se la prestația filosofului oxfordian al limbajului, John. R. Searle a refăcut analiza actului locuționar, prin descompunerea acestuia în două componente:

(i) *actul de enunțare*

(ii) *actul propozițional*⁴⁷.

Primul “subact”, cel de enunțare, subsumează acțiunile etichetate de Austin ca act fonetic, respectiv act fatic și revine astfel la enunțarea / rostirea / pronunțarea de morfeme, cuvinte, sintagme sau locuțiuni nominale, enunțuri simple sau enunțuri

⁴⁷ Cf. [45: 61] și Petru Ioan, *Logica integrală*, vol. I, Editura Fundației “Ștefan Lupășcu”, Iași, 1999, p. 82.

compuse. Singurele constrângeri care apasă asupra actelor de enunțare vizează caracterul articulat al sunetelor emise și corectitudinea gramaticală a combinațiilor acestora.

Pe de altă parte, actul propozițional corespunde actului retic de la Austin și presupune efectuarea concomitentă a operațiilor de *referire* și *predicare*. Altfel spus, realizând un act propozițional denotăm un obiect, un eveniment, un fenomen, un fapt ș.a. din realitate, și predicăm, adică spunem / afirmăm ceva despre acesta.

Contribuțiile remarcabile aduse prin teoria actelor de discurs nu vizează numai actul locuționar – recuperat mai mult sau mai puțin satisfăcător și cu mijloacele logicii sau cu cele ale lingvisticii –, ci și *forța de comunicare* atașată acestui act. Într-o altă formulare, actele de pronunțare a unor complexe de foneme aflate în concordanță cu regulile gramaticale stabilite convențional, dotate cu sens și înzestrate cu capacitate denotativă contează sub raportul comunicării și prin acțiunile realizate cu mijloace lingvistice, dar care generează efecte extra-lingvistice, *id est* prin *actele ilocuționare*, pe care le subsumează și care se exercită asupra alocutorilor.

actele ilocuționare

forța de comunicare

enunțuri *constatative* /
declarative

enunțuri *performative*

Una dintre problemele care au îndemnat la investigarea actelor ilocuționare a fost pusă de J.L. Austin și se referă la distingerea enunțurilor *constatative* / *declarative* de cele *performative*, în funcție de posibilitatea de a utiliza în evaluarea lor criteriul veridicității⁴⁸. În

acest sens, s-a remarcat faptul că enunțurile de felul “Lordul Raglan a câștigat bătălia de la Alma” și “Orașul Oxford se află la 60 de mile de Londra” pot fi evaluate sub aspectul valorii de adevăr și, ca atare, sînt declarative, în timp ce enunțurile de genul “Te sfătuiesc să nu faci asta”, “Îți promit că te voi lua cu mine în concediu” și “Te rog să mă scuzi” nu tolerează raportarea la criteriul veridicității și, ca atare, sînt performative.

Însă nu neputința de a aplica în evaluarea lor criteriul valorii de adevăr este factorul care individualizează cu deosebire enunțurile performative, ci realizarea acțiunii “non-locuționare” care este numită în timpul săvîrșirii actului locuționar. Astfel, o dată ce rostesc enunțul “Te sfătuiesc să nu faci asta” eu chiar sfătuiesc, adică acționez în sensul verbului folosit. Tot astfel, rostind formula “Te botez în numele Tatălui, al Fiului și al Sfîntului Duh”, preotul, pe lîngă faptul că săvîrșește un act locuționar, chiar botează. În ambele situații prezentate se poate spune că săvîrșirea actului locuționar antrenează realizarea unui act ilocuționar.

Două probleme rămîn însă de rezolvat: (i) identificarea unor mărci “locuționare” ale actelor ilocuționare și, în subsidiar, (ii) posibilitatea de a trasa o graniță fermă între enunțurile performative (înzestrate cu o componentă ilocuționară) și enunțurile constatative (lipsite de o asemenea forță comunicativă).

Cu privire la primul aspect putem spune că unele verbe – zise *performative* – se pot constitui, în anumite condiții, ca indicatori ai forței ilocuționare. Asemenea verbe

⁴⁸ J.L. Austin, “Performative-Constative”, în: J.R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language*, Oxford University Press, Oxford, 1971, pp. 13–22;

sînt, de pildă, “a declara”, “a susține”, “a avertiza”, “a remarca”, “a lăuda”, “a ordona”, “a ruga”, “a solicita”, “a critica”, “a se scuza”, “a blama”, “a aproba”, “a saluta”, “a promite”, “a regreta” etc. etc. Precizarea care trebuie adăugată vizează forma de conjugare a verbului. Spre exemplu, enunțurile “Vasile l-a avertizat pe Marin că banca la care acesta și-a depus economiile este în pragul falimentului” și “Te-am avertizat că banca la care ți-ai depus economiile este în pragul falimentului” conțin verbul performativ “a avertiza” și, cu toate acestea, ele sînt declarative, putînd fi evaluate sub raportul valorii alethice. Situația se schimbă radical în cazul enunțului “Te avertizez că banca la care ți-ai depus economiile este în pragul falimentului”, care conține același verb performativ “a avertiza” și care este dotat cu forță ilocuționară. Comparînd ultimul enunț cu primele două, constatăm că realizarea acțiunii ilocuționare pe care o exprimă verbul performativ este condiționată de conjugarea acestui verb la diateza activă, modul indicativ, timpul prezent, persoana I.

Alături de verbele performative se pot constitui în mărci ale forței ilocuționare anumite componente paraverbale ale enunțurilor: topica, accentul, intonația, punctuația (în cazul enunțurilor scrise) etc.

Spre exemplu, acțiunea ilocuționară de a porunci poate fi semnalată explicit prin utilizarea verbului performativ corespunzător, dar și printr-o anumită intonație, ordine a cuvintelor sau semnal grafic. Astfel, pot realiza aceeași acțiune ilocuționară formulînd enunțurile “Îți poruncesc să ai o atitudine cuviincioasă la masă!”, respectiv “Fii cuviincios la masă!”. Deși ultimul enunț nu conține verbul performativ “a porunci”, prezența amprente ilocuționare este suficient de vădită.

Nu în ultimul rînd, prezența acțiunii ilocuționare poate fi determinată pe baza unor elemente din contextul comunicării.

De pildă, înscrisul “Cîine rău” de pe plăcuțele expuse de locuitorii care îl folosesc pe “cel mai bun prieten al omului” pentru a-și proteja proprietatea nu este, ca atare, un enunț performativ, ba nici nu este enunț. Cu toate acestea, oamenii prudenți au grijă să sesizeze ca amprentă ilocuționară a conținutului informativ cuprins în înscris *avertismentul* că proprietatea cu pricina este apărată de un cîine care le-ar putea cauza mari neplăceri eventualilor intruși.

Conchidem, așadar, că toți indicatorii actului ilocuționar se cuvin luați în considerare împreună și trebuie raportați la ansamblul situației de comunicare. Acolo unde apar dubii în interpretarea unor semnale, soluția optimă poate fi aducerea mesajului la o formă “standard”. Reluînd secvența de mai sus, “Cîine rău”, putem evidenția prezența forței ilocuționare reformulînd-o în varianta explicită “Vă avertizez că această proprietate este păzită de un cîine care se dovedește a fi foarte rău cu eventualii intruși”. Ce anume autorizează această reformulare? – Evident, convențiile care reglementează comunicarea verbală din sînul comunității lingvistice respective.

A doua problemă care poate fi asociată cu actele ilocuționare vizează disjuncerea netă a enunțurilor declarative de cele performative. Să fie oare enunțurile declarative, evaluabile sub raportul de adevăr, văduvite de forță ilocuționară? Altfel spus, nu pot fi confruntate aceste enunțuri cu condiții de reușită aidoma enunțurilor performative?

Primul aspect asupra căruia se poate conveni este acela că *toate* enunțurile constatative pot fi reformulate în mod valid ca enunțuri performative, o dată cu explicitarea forței ilocuționare pe care *inevitabil* agentul comunicării o asociază enunțului pe care îl rostește. Chiar enunțul precedent poate fi adus la o variantă performativă standard în maniera “Eu (Gheorghe-Ilie Fârte) susțin / declar / afirm / asertez / subscriu la teza că primul aspect asupra căruia se poate conveni este acela că *toate* enunțurile constatative pot fi reformulate în mod valid ca enunțuri performative, o dată cu explicitarea forței ilocuționare pe care *inevitabil* agentul comunicării o asociază enunțului pe care îl rostește”. Din fericire o asemenea reformulare bizară a enunțurilor declarative în ideea explicitării forței comunicative exercitate asupra alocutorului nu este necesară. Punctul – în comunicarea scrisă – și intonația (descendentă) – în comunicarea orală – sînt suficiente pentru a semnaliza prezența unei aserțiuni, ca act ilocuționar. Cît privește agentul sau autorul acestei acțiuni, el poate fi identificat cu ușurință, în măsura în care se află în fața noastră (dacă este vorba de un act de comunicare verbal) sau și-a semnat textul în care se află enunțul cu pricina (dacă avem de-a face cu o formă de comunicare scrisă).

Nu în ultimul rînd, enunțurile zise “declarative” se pretează foarte bine unei evaluări prin prisma condițiilor de reușită. Fără a insista acum asupra acestora (într-unul din următoarele paragrafe le vom analiza mai pe larg), pot fi găsite suficiente exemple care evidențiază nevoia de a se apela la o asemenea evaluare.

**paradoxurile
implicației
materiale**

Cei care au parcurs într-o oarecare măsură istoria logicii au dat și peste ciudata gîlceavă în jurul așa-numitor “paradoxuri ale implicației materiale”. Întemeiul interpretării implicației materiale ca și condiționare suficient-necesară – aplicarea ei la două enunțuri stabilind că adevărul primului enunț nu se asociază cu falsitatea celui de-al doilea –, s-au putut formula enunțuri implicative hilare de felul “Dacă $2 + 2 = 5$, atunci zăpada este albă”, “Dacă Pămîntul are aripi, atunci mîine ninge” sau “Dacă astăzi este luni, orice obiect este identic cu el însuși”. Mai rizibile s-au dovedit însă încercările de a preveni formularea unor asemenea enunțuri, *adevărate sub raportul definiției verifuncționale a implicației materiale*, cu mijloacele total nepotrivite ale logicii formale.

Oricît ni s-ar părea de ciudat, secvențele lingvistice de mai sus nu sînt aberații, nu sînt enunțuri false, ci se dovedesc a fi enunțuri adevărate rezultate din săvîrșirea unor acte locuționare. Ce le face atunci inacceptabile, de vreme ce bunul simț ne spune că ceva nu este în regulă cu ele? – Forța ilocuționară încorporată în enunțuri. Aceste constructe lingvistice, corecte și adevărate sub raport locuționar, se prezintă ca aserțiuni ratate, întrucît nu respectă condițiile de săvîrșire legitimă a actului ilocuționar de asertare, în primul rînd: condiția de a urmări prin formularea aserțiunii să îl informezi cu

adevărat pe alocutor. Or, cel care știe că ambii termeni ai unei implicații – cum este aceea “Dacă zăpada este albă, atunci $2 + 2 = 4$ ” – sînt adevărați, nu este îndreptățit să reducă incertitudinea alocutorului cu un mesaj mai sărac în informație decît ar fi cazul. Buna credință în comunicare ar fi trebuit să-l determine să formuleze o conjuncție “Zăpada este albă și $2 + 2 = 4$ ”, prin care să-l informeze pe alocutor că ambele enunțuri simple din alcătuirea enunțului implicativ sînt adevărate.

Reținem, prin urmare, că evaluarea sub raportul valorii alethice (acolo unde această operație are sens) este întru-totul satisfăcătoare în domeniul logicii sau în acela al gnoseologiei, dar insuficientă în teoria comunicării, unde, alături de valoarea de adevăr a unui enunț, interesează modalitatea în care sînt respectate sau nu condițiile de reușită ale actului ilocuționar care i-a dat naștere.

O dată dovedit faptul că acțiunea ilocuționară intervine în rostirea tuturor enunțurilor, se poate trece la clasificarea acestora în funcție de tipul forței comunicative pe care o încorporează, cu precizarea că subclasele obținute nu sînt atît de omogene pe cît s-ar cuveni și nici nu epuizează (luate laolaltă) mulțimea enunțurilor.

Utilizarea ilocuțiunii ca și criteriu ordonator l-a condus pe J. L. Austin la partiționarea clasei enunțurilor în cinci subclase [46: 151–164; cf. 47: 64–65]:

- (1) **enunțurile verdictive** (*verdictives*), care exprimă o judecată, o estimare, o evaluare, o apreciere etc. cu privire la o situație sau la un fapt
(în maniera “Atacantul a fost în afara jocului”, “Estimez o creștere de 4% a produsului intern brut” ș.a.);
- (2) **enunțurile exercitive** (*exercitives*), prin care se valorifică un drept, un privilegiu sau o influență asupra cuiva, în sensul de a-l sfătui, îndemna sau sili să facă ceva, de a-l avertiza etc.
(pe modelul următoarelor exemple: “Ești excomunicat!”, “Decretez starea de urgență”, “Îți recomand să iei cîte trei aspirine în fiecare zi” etc.);
- (3) **enunțurile promisiive** (*commissives*), care servesc la formularea unei promisiuni, dar și a unei simple intenții
(de felul, “Îți dau cuvîntul meu de onoare că voi preda lucrarea la termenul stabilit”, “Intenționez să-mi petrec concediul de odihnă din anul acesta la munte”, “Îmi voi dedica întreaga putere de muncă propășirii neamului meu” ș.a.);
- (4) **enunțurile comportative** (*behabitives*), care au de-a face cu atitudini și comportamente sociale precum acelea de a cere scuze, a felicita, a lăuda, a exprima condoleanțe, a blestema ș.a.
(ca în exemplele “Îți mulțumesc pentru sprijinul pe care mi l-ai acordat”, “Te felicit pentru noua ta promovare”, “Bine ați venit!”, “Să te binecuvînteze atotputernicul Dumnezeu ș.a.);
- (5) **enunțurile expozitive / constatative** (*expositives*), prin care se descriu sau se relatează stări de lucruri, fenomene, evenimente sau procese
(de felul “Reafirm adevărul că majoritatea americanilor bogați au început prin a fi săraci”, “Regimul comunist din România s-a prăbușit pe 22 decembrie 1989”, “Toate stările de tranziție sporesc suferințele celor săraci” etc.).

Demersul întreprins de John R. Searle pe făgașul trasat de J.L. Austin s-a concretizat de asemenea într-o clasificare pentadică, după cum urmează [cf. 47: 65]:

- (1) **enunțurile reprezentative**, prin care sînt descrise sau relatate stările de fapt;
- (2) **enunțurile directive**, care sînt folosite de locutor pentru a-l determina pe alocutor să facă ceva, să săvîrșească o acțiune;
- (3) **enunțurile promissive**, prin intermediul cărora vorbitorul își asumă obligația de a săvîrși o acțiune viitoare;
- (4) **enunțurile expresive**, care slujesc la exprimarea unei atitudini sau a unei stări psihice cu privire la un fragment al realității;
- (5) **enunțurile declarative**, prin care conținutul propozițional este pus în corespondență cu realitatea.

După cum se poate remarca, categoriile de enunțuri identificate de Searle – cu excepția enunțurilor expresive (de genul “O, femeie, mare este credința ta!”) – se regăsesc, cu minime diferențe în tipologia lui Austin.

Acțiunile subiacente actelor de discurs care au fost urmărite pînă acum – actele locuționare și actele ilocuționare – pot fi puse fără nici o ezitare în seama vorbitorului. Acesta este comunicatorul care recurge la elementele unui cod pentru a rosti un mesaj dotat cu sens și cu capacitate denotativă și care aplică o amprență ilocuționară conținutului propozițional constituit, astfel încît, pronunțînd mesajul, el realizează și acțiunea denumită de verbul performativ din alcătuirea acestuia.

Nu la fel de clar se prezintă lucrurile în cazul celei de-a treia categorii de componente ale actelor de discurs, anume: *actele perlocuționare*.

În interpretarea lui John L. Austin – cel care, de alminteri, are întîietate în determinarea și numirea lor –, actele perlocuționare revin la realizarea anumitor efecte asupra emoțiilor, sentimentelor, gândurilor sau acțiunilor alocutorilor [46: 101]. Atent la riscul confundării actului perlocuționar cu cel ilocuționar, Austin atrage atenția asupra unei nuanțe de neignorant, dar care, din păcate, pare mai greu de redat în limba română:

acțiunile ilocuționare se realizează spunînd / în timp ce spunem (*in saying*) ceva, pe cînd acțiunile perlocuționare care se răsfrîng asupra auditoriului se realizează prin faptul de a spune (*by saying*) ceva, ele putînd să succedă actului de enunțare.

Cîteva exemple sînt mult mai lămuritoare. Astfel, formulînd enunțul “Te avertizez că la următoarea absență nemotivată vei fi concediat”, directorul unei firme realizează un act ilocuționar, în speță: un avertisment. Același director însă se folosește de enunț pentru a săvîrși un act perlocuționar, în măsura în care, potrivit intenției sale de comunicare, modifică sau influențează starea salariatului avertizat, acesta devenind înfricoșat, mai docil, mai sînguincios, mai responsabil și mai atașat de interesele firmei la care lucrează. Într-o manieră asemănătoare, funcționarul care îi spune petentului “Vă promit că în zece zile cererea dumneavoastră va fi soluționată favorabil” realizează o promisiune, ca act ilocuționar, dar, totodată, în măsura în care îl liniștește și îl face încrezător pe petent sau îi trezește acestuia simpatia pentru propria-i persoană, el săvîrșește și un act perlocuționar.

În prelungirea efortului de limpezire a statutului pe care îl au actele perlocuționare, J.R. Searle le asociază explicit cu consecințele sau efectele [nonverbale] pe care actele ilocuționare le au asupra acțiunilor, gândurilor, convingerilor etc. auditoriului⁴⁹.

Actele ilocuționare se realizează numai dacă intenția sub care sînt plasate de locutor și convențiile de interpretare a mesajelor sînt asumate explicit de alocutor. În absența recunoașterii bilaterale a intenției și a corelării actului ilocuționar cu anumite convenții de semnificare, acesta nu are nici o șansă de reușită⁵⁰. Pe de altă parte, actele perlocuționare nu sînt dependente de consimțămîntul interlocutorilor cu privire la intenția de comunicare și nici nu decurg direct și univoc din semnificațiile semnalelor folosite în comunicare. Ba uneori, anunțarea intenției de a realiza anumite acțiuni perlocuționare poate antrena eșecul răsunător al acestora.

Spre exemplu, efortul preotului de a explica părinților copilului ce urmează a fi botezat semnificațiile cuvintelor rituale, prin rostirea cărora botezul se transformă în act, este cu totul îndreptățit, întrucît botezul, ca act ilocuționar, rezidă în semnificația mesajului rostit. Or, dacă un politician local, înainte de a rosti în fața alegătorilor enunțul “Vă asigur în mod ferm că după ce partidul nostru va cîștiga alegerile parlamentare tot românul o să prospere”, ar spune explicit care sînt actele perlocuționare pe care se vizează a fi săvîrșite – în maniera: “Dragii mei, de fapt vreau să vă cîștig simpatia, mai exact, voturile. Mai mult, vreau să vă și înșel, deoarece știu că îmbunătățirea pe termen scurt a nivelului de trai este imposibilă” –, ar putea fi sigur de nerealizarea efectelor vizate. De-o manieră similară, copiii cerșetori care le-ar spune trecătorilor că banii ceruți cu lacrimile-n pumni sînt destinați să potolească neostoita sete de alcool a părinților săi anevoie ar putea să se mai bucure de mila semenilor săi.

O problemă de neocolit în legătură cu actele perlocuționare vizează un aspect inerent oricărei acțiuni, anume: raportul agent–intenție–efect. Din cele spuse pînă acum reiese că agentul actului perlocuționar este emitentul, care, de altfel, își asumă intenția de acțiune și mijloacele de realizare a acesteia. Apare, totuși, o dificultate. Fie, de pildă, doi interlocutori, A și B. Prin ipoteză, locutorul A are autoritate asupra lui B și, în aceste condiții, îi spune acestuia “Închide ușa!”. Neîndoielnic, A este autorul unui act locuționar și al unui act ilocuționar, în măsura în care (i) a rostit o combinație de cuvinte corectă din punct de vedere gramatical, perfect inteligibilă pentru alocutor și (ii) a formulat o directivă în acord cu semnificațiile legate de enunț, pe care A și B le stăpînesc în egală măsură. Mai departe, B acționează ca agent al unei acțiuni fizice în sensul spusei lui A și închide ușa. Este închiderea ușii de către B un act perlocuționar? – La prima vedere, un răspuns afirmativ pare a fi cel mai potrivit: acțiunea este prefigurată ca un efect pe care rostirea îl are asupra receptorului. Rămîne însă de lămurit calitatea de agent al actului perlocuționar pe care trebuie să o posede A. Ce fel de autor al acțiunii de închidere a ușii este A, de vreme ce, în fapt, cel care o realizează este B?

⁴⁹ Cf. Emil Ionescu, *Manual de lingvistică generală*, Editura ALL, București, 1992, 234–235; [44: 62].

⁵⁰ John R. Searle, “What is a Speech Act?”, în: J.R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language*, Oxford University Press, Oxford, 1971, p.46.

S-ar putea replica în acest stadiu al problemei că A are statutul de “autor moral” și, ca atare, acțiunea de închidere a ușii ar putea fi pusă în seama sa ca act perlocuționar.

Or, absența unei corelații ferme, bilateral acceptate între intenția de comunicare, semnificațiile asociate cu semnalele din alcătuirea mesajului și reacțiile extra-verbale ale receptorului face ca situațiile de “nepotrivire” între intențiile perlocuționare ale vorbitorului și reacțiile de fapt ale ascultătorului să nu fie deloc rare.

Să ne imaginăm o altă situație de comunicare în care sînt implicați interlocutorii A și B. Individul B tocmai și-a pierdut toate economiile – o sumă substanțială – la un fond de investiții “nesănătos”. Existau foarte multe indicii ale modului fraudulos în care decurgea “afacerea”, însă B, om puțin cam prea încrezător, nu le-a băgat în seamă. În contextul unei discuții amicale, neștiind că B se numără printre mofluzi, A se apucă să-i batjocorească cu ironii și vorbe de spirit acide pe naivii care au subscris la acel fond de investiții. Intenția lui de comunicare era aceea de a-l amuza și bine-dispune pe B. În mod cu totul explicabil, bănuind, pe deasupra, că A cunoaște situația în care se află, B reacționează la spusele lui A contrar intenției acestuia; brusc, el devine iritat și nervos, iar după scurt timp încheie discuția. Sînt aceste reacții ale lui B actele perlocuționare realizate de A, cel puțin ca autor moral? Ne-ar fi la îndemînă să spunem că da – A este autorul moral al unor acțiuni pe care nu le-a plănuțit, dar de care poate fi făcut răspunzător –, însă ar fi periculos să generalizăm această atitudine. Foarte adesea, reacțiile ascultătorului sînt contrare intenției vorbitorului, datorită răstălmăcirii spuselor acestuia. De ce ar trebui să răspundă, cel puțin moral, un locutor pentru acțiunile care decurg din neînțelegerea spuselor sale de către un prost ascultător? Să ne amintim, de pildă, că “reforma” inițiată de Martin Luther a avut și aspecte – eufemistic vorbind – puțin lăudabile. Unul dintre ele poate fi considerat regimul politico-religios demential întronat la Münster de anabapțiștii lui Johann Mathys și Jan van Leyden. Acțiunile criminale ale acestor “învățăcei ai diavolului” nu pot fi puse pe seama lui Martin Luther, deși autorii direcți ai acestora s-au revendicat de la reforma lutherană. Spălarea pe mîini cu privire la aceste fapte prin formula de absolvire “N-am vrut să se împlină asta” pare îndreptățită în cazul lui Luther. “Din orice idee [sau spusă] omenească poate lua naștere într-o zi, prin cine știe ce concurs de împrejurări, un fapt neprevăzut și ucigător”⁵¹. Prin urmare, ar fi nedrept să îl facem pe promotorul ideii responsabil pentru toate acțiunile care se revendică de la ea, multe dintre ele datorate neînțelegerii acestei idei.

Soluția care pare a fi cea mai convenabilă presupune “partajarea” echitabilă a actului de discurs între vorbitor și ascultător⁵². Mai exact, fiecărui act al vorbitorului ar trebui să i se pună în corespondență un act complementar al ascultătorului.

⁵¹ Georges Blond, *Furioșii Domnului. Catolici și protestanți: patru veacuri de fanatism*, Editura Politică, București, 1976, p. 126.

⁵² Pentru deslușirea acestei probleme ne-am raportat la lucrarea *Sprachpragmatik. Nachschrift einer Vorlesung*, a lui Helmut Henne (Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1975, pp. 66–72).

Astfel, *actul locuționar* (în același timp, act de enunțare și act propozițional) al emitentului se corelează cu *actul de ascultare* al receptorului: emitentul pronunță sunete articulate, iar receptorul le aude; emitentul pronunță un mesaj corect din punct de vedere gramatical, dotat cu sens și referitor la un fragment din realitate, iar receptorul decodează mesajul care îi este transmis, acordând semnificații semnalelor primite și raportându-le la realitatea extra-lingvistică. Mai departe, *actului ilocuționar* realizat de locutor i-ar corespunde *actul inauditiv*, datorat alocutorului: emitentul exercită o forță comunicativă în conformitate cu semnificațiile produse prin actul locuționar și cu convențiile care o reglementează, iar receptorul recunoaște această forță comunicativă și și-o asumă. În sfârșit, emitentul realizează un *act perlocuționar*, prefigurând anumite efecte nonverbale la nivelul receptorului, iar acesta din urmă săvârșește un *act perauditiv*, reacționând la mesajul locutorului potrivit felului în care l-a înțeles.

Revenind la problema înțelegerii actului perlocuționar și a stabilirii autorului acestuia, mai ales în condiții de disparitate comportamentală, am putea spune că actul perlocuționar datorat emitentului trebuie judecat numai în strânsă legătură cu actul perauditiv realizat de receptor. Perlocuțiunea – prefigurarea de către emitent a unor acțiuni la nivelul receptorului prin influențarea acestuia cu mijloace verbale – și peraudiția – săvârșirea unor acțiuni de către receptor după ce a fost decodat mesajul transmis de emitent – formează o entitate binară inseparabilă, de fiecare componentă a acesteia fiind răspunzător doar unul dintre interlocutori. Este evident însă că ambii interlocutori sînt responsabili de reușita sau de eșecul actului de discurs pe secțiunea perlocuționar – ilocuționar, după cum intențiile și reacțiile lor sînt consonante sau disonante.

În același fel, pot fi judecate celelalte două secțiuni ale actului de discurs, act locuționar – act de ascultare, respectiv act ilocuționar – act inauditiv, în contextul cărora contribuie sub raport comunicațional, în proporții aproximativ egale, atât emitentul cît și receptorul. Numai punînd interlocutorii pe picior de egalitate în ce privește responsabilitatea pentru reușita, sau eșecul actelor de discurs, avem asigurate condiții adecvate de evaluare a formelor de comunicare în ansamblul lor.

III.2. Reușită și eșec în realizarea actelor de discurs

Actele de discurs pot fi supuse unei evaluări riguroase prin prisma condițiilor de reușită, numai dacă sînt tratate, așa cum s-a sugerat mai sus, drept interacțiuni complexe, realizate prin conjugarea acțiunilor corespondente care sînt efectuate de locutor și alocutor. Conștienți de dificultatea abordării de tip exhaustiv a problemei iscate de o atare evaluare – după cum se poate constata, nici Austin, nici Searle nu au prezentat o clasificare riguroasă și completă a actelor de discurs –, ne propunem, în limitele încercării de față, să trecem în revistă doar speciile “consacrate” ale rostirii performative: (i) *asertarea*; (ii) *interogarea*; (iii) *promisiunea*; (iv) *îndemnul* și (v) *salutul*.

Mai facem precizarea că evaluarea actelor de discurs sub aspectul reușitei sau al eșecului nu poate conduce la o dihotomie netă. Nu credem că sînt foarte multe acte de limbaj care să poată fi declarate ritos cu totul reușite, sau completamente ratate. Cele mai multe acte de comunicare cotidiană reușesc doar parțial, într-o măsură mai mare sau mai mică. De aceea, se va subînțelege în cazul stipulării unor condiții de reușită, că nu este vorba de respectare *versus* nerespectare, ci de respectare, ori de nerespectare într-un anumit grad.

Întrucît actele de limbaj nu diferă decît prin componentele ilocuționare și perlocuționare, respectiv prin caracteristicile actului inauditiv și ale celui perauditiv, *condițiile de ordin preliminar*, care se localizează la nivelul diadei locuțiune / vorbire – ascultare și de a căror respectare depinde reușita actelor de discurs, pot fi raportate la toate cele cinci specii de acțiuni verbale anunțate. Astfel, oricare ar fi actul de discurs luat în considerare, reușita lui depinde de respectarea următoarelor clauze:

(i) *Vorbitorul nu este nici afazic, nici mut, nici peste măsură de bîlbîit sau peltic. El nu suferă de laringită gravă și, în general, de nici o afecțiune care ar fi în măsură să-i afecteze rostirea clară și distinctă a mesajului.*

Calitatea superioară a pronunției și a tuturor celorlalte componente paraverbale (volum, intensitate, ritm etc.) mărește șansele unei comunicări efective. După cum se știe, toți oratorii de seamă au acordat o binemeritată atenție perfecționării actului fonetic (de articulare a sunetelor) și, de regulă, au excelat la acest capitol. Dimpotrivă, cu cît componenta fonetică a actului de discurs este mai deficitară, cu atît este mai periclitată comunicarea însăși. Spre exemplu, cu greu i-ar acorda cineva atenția cuvenită unui vorbitor bîlbîit sau “cenușiu” / tern în vorbire, chiar dacă spusele lui ar fi realmente interesante. Ascultătorul nu-și poate refocaliza atenția asupra mesajului, dacă nu sînt suficiente elemente de paralimbaj capabile să-l stimuleze în acest sens.

(ii) *Ascultătorul nu este nici afazic, nici surd. De asemenea, el nu suferă de afecțiuni serioase ale urechii sau ale creierului în măsură de a-l împiedica să audă și să înțeleagă mesajul transmis de locutor.*

Dincolo de cazurile extreme, afazie sau surditate, care anulează orice șansă de ascultare, sînt de luat în seamă impedimentele curente de acest gen care obstaculează comunicarea. Unii oameni, spre exemplu, procesează sunetele mai lent decît media obișnuită și, astfel, nu pot urmări decît parțial spusele unui locutor care vorbește într-un ritm alert.

(iii) *Interlocutorii privesc în același fel actul de discurs la care se angajează, indiferent dacă acesta este o discuție serioasă, ori un simplu joc de cuvinte.*

Deseori se întîmplă ca actele de discurs să eșueze fiindcă vorbitorul și ascultătorul nu adoptă în raport cu ele aceeași atitudine. De exemplu, un vorbitor dotat cu un fin simț al umorului poate rosti jocuri de cuvinte amuzante fără a socoti potrivit să se schimonosească pentru a-i atrage atenția alocutorului că, de fapt, glumește. Dacă acesta din urmă nu sesizează decît forma grosolană de umor sau dacă nu-l cunoaște deloc pe vorbitor, riscă să ia glumele acestuia în serios și, ca atare, comunicarea poate fi declarată ratată.

(iv) *Codurile utilizate în răstimpul actului de discurs de interlocutori au o parte comună îndestulătoare pentru nevoile comunicării.*

Dacă vorbitorul și ascultătorul nu utilizează resursele aceleiași limbi, ei nu mai au la dispoziție decât “limbajul universal” – mimica și gesturile – care este însă impropriu pentru realizarea actelor de discurs. Se mai întâmplă și situații în care interlocutorii, teaurizând în minte experiențe de comunicare extrem de diverse, se cantonează în subcoduri diferite ale aceleiași limbi (materne). Evident că actele de discurs la care ajung să “conlucreze” acești interlocutori nu ating un grad de reușită satisfăcător. În sfârșit, trebuie luate în considerare cazurile universale de disonanță (în grade variabile) a codării și decodării. Astfel, un vorbitor selectează din vocabularul unei limbi un set de cuvinte, pe care le combină în acord cu gramatica acelei limbi și le “îmbracă” într-o formă materială. Mai apoi, el transmite mesajul rezultat alocutorului; acesta posedă (prin ipoteză) în propriul cod toate semnalele din alcătuirea mesajului și stăpânește cel puțin la fel de bine ca locutorul gramatica limbii utilizate. Cu toate acestea, informația reconstituită de alocutor nu coincide cu informația transpusă în mesaj de locutor, datorită faptului că cei doi interlocutori nu posedă aceleași “încrângături” de idei și semnificații. O comunicare perfectă reclamă din partea interlocutorilor lumi ideatice absolut identice, lucru evident imposibil.

(v) *Actul de discurs nu este unilateral; el nu este realizat de un singur interlocutor.*

Cu alte cuvinte, retroacțiunea alocutorului, sub forma ascultării și a transmiterii unor semnale către locutor cu privire la păstrarea “cadenței” în comunicare, este indispensabilă. Nimeni nu poate promite, nu poate întreba, nu poate da ordine etc. dacă virtualul ascultător nu bagă în seamă actul locuționar. O, dacă ar fi atenți dascălii, politicienii, preoții, avocații, actorii, în general: “profesioniștii cuvântului” la felul în care conlucrează cu ei “ascultătorii” vizați, cât de puține vorbe s-ar mai rosti!

(vi) *Semnele care intervin în actele de discurs denotă pentru ambii interlocutori aceleași obiecte.*

Avem de-a face aici cu clauza elementară a referențialității comune, de la sine înțeleasă la modul teoretic, frecvent încălcată în comunicarea cotidiană. Problema cea mai dificilă este dată de faptul că identitatea sensului nu garantează identitatea denotatului. Un creștin practicant și un ateu “școlit” pot să înțeleagă același lucru prin cuvintele “Dumnezeu”, “diavol”, “înger” etc. și să se refere, în același timp, la lucruri diferite. Pentru primul, Dumnezeu, demonii, îngerii și celelalte făpturi celeste există în mod real, așa cum există oamenii, animalele sau plantele; pentru cel de-al doilea însă, denotatele termenilor pomeniți se plasează într-o lume imaginară. Or, este greu să aduci la un numitor comun interpretările mesajelor care duc la fragmente ale unor lumi diferite.

O dată parcurse condițiile preliminare care se cer respectate în orice rostire performativă, putem trece în revistă clauzele de reușită aferente actelor de discurs în privința componentelor nonlocuționare ale acestora. În măsura în care nu sînt puse în lucru criterii formale de ordonare, ne asumăm eventuala incompletitudine a acestui

inventar. Cu toate acestea, ne place să credem că nu vor fi omise aspectele foarte importante.

III.2.1. EVALUAREA ASERȚIUNILOR este, fără îndoială, cea mai importantă chestiune de deslușit în acest context, dat fiind rolul major pe care acestea îl ocupă în “transmiterea cunoștințelor”⁵³. Înainte de a purcede la enumerarea condițiilor de reușită corespunzătoare cuplurilor de “subacțiuni” performative ilocuționar–inauditiv, respectiv perlocuționar–perauditiv, ni se pare potrivit să evidențiem structurile formale ale enunțurilor prin care se finalizează aceste acte asertive de discurs.

Potrivit unei analize simple, conforme cu o gramatică generativă, orice enunț (E) simplu se obține prin concatenarea unui grup nominal (GN) cu un grup verbal (GV). *Grosso modo*, în grupul nominal se regăsește subiectul împreună cu toate complinirile sale, iar în grupul verbal, predicatul, de asemenea, cu toate complementele sale. Mai exact, grupul nominal conține în mod necesar un nume / substantiv (N) sau un pronume (P), un determinant cantitativ (DC), dacă numele este comun, iar în mod facultativ un adjectiv capabil să aducă o determinare numelui. La rândul său, grupul verbal conține cu necesitate un verb (V), un grup nominal cu rol de complement, dacă verbul este tranzitiv, iar în mod facultativ, un adverb (A) menit să determine suplimentar verbul.

Să reconstituim, spre exemplu, conform cu modul de structurate prezentat lapidar mai sus, enunțul “Majoritatea studenților sînt foarte supărați pe unii profesori”.

$((((\text{Majoritatea})_{DC} (\text{studenților})_N)_{GN} (((\text{foarte})_A (\text{sînt supărați pe})_V) ((\text{unii})_{DC} (\text{profesori})_N)_{GN})_{GV})_E$

Dincolo de forma enunțului se cuvine luată în considerare informația de ordin logic pe care o conține. Rămînînd la exemplul dat, putem decipta informația că mulțimea indivizilor care sînt supărați pe profesori este una dintre mulțimile de indivizi a căror intersecție cu clasa studenților este mai numeroasă decît intersecția cu clasa celor care nu sînt studenți⁵⁴. Dacă această informație pare greu de manipulat sub forma gramaticală aleasă, se poate apela la traducerea enunțului într-un limbaj logic mai

⁵³ Această sintagmă este folosită fără rezerve în discuțiile curente, deși înțelesul ei nu este prea clar. Atunci cînd am analizat felul în care decurge comunicarea am atras atenția asupra tezei oarecum bizare cum că receptorul primește din partea emitentului un sistem de semnale, iar nu un sistem de idei. Firește, *sub impactul* mesajului recepționat, alocutorul își dezvoltă ansamblul de idei pe care îl are în minte (și, în această privință, am putea vorbi de o transmitere a cunoștințelor); însă noile idei nu sînt primite de-a gata din afară, ci sînt derivate din propriile idei, care s-au format în urma experiențelor trecute de comunicare. De altfel, în foarte multe situații de comunicare nu se petrece nici un “cîștig” ideatic. Alocutorul poate recepționa mesaje, uneori poate chiar să le reproducă, fără a se fi mișcat ceva în mintea lui. Reproducerea mesajului neînțeles nu diferă în astfel de situații de munca într-o carieră de piatră. Totul este făcut mecanic, în absența oricărei intervenții a intelectului. Unii elevi și studenți în timpul examenelor, ca și unii politicieni în situații de comunicare publică trăiesc asemenea experiențe. Nu li se poate cere însă să le și mărturisească.

⁵⁴ Mai multe aspecte privind acest tip de reconstrucție logică a enunțurilor asertive sînt de găsit în: J. Barwise și R. Cooper, *Generalized Quantifiers and Natural Language*, “Linguistics and Philosophy”, vol. 4, 1981, pp. 152–219. Cf. [21c: 153–155].

rafinat, cum ar fi limbajul clasic sau limbajul predicțional. Potrivit interpretării clasice, de pildă, alocutorul ar trebui să înțeleagă din enunțul dat că mulțimea studenților supărați pe profesori este mai numeroasă (adică are mai multe elemente) decât mulțimea studenților care nu sînt supărați pe profesori.

Nu dorim să insistăm în limitele prezentei lucrări asupra acestor chestiuni de logică elementară, ci vrem doar să accentuăm importanța rostirii și a ascultării unui enunț simplu în strictă corespondență cu structura lui gramaticală și cu informația logică subiacentă. Dacă vorbitorul și ascultătorul nu utilizează aceleași structuri gramaticale și nu se raportează în mod identic la formele logice utilizate, aserțiunile nu au nici o șansă de izbîndă. Se găsesc, ce-i drept, unii să replice că n-au habar de gramatică sau de logică și comunică foarte bine, inclusiv sub forma enunțurilor asertive. Două lucruri ar trebui să rețină acești aventurieri în lumea comunicării:

- în mare parte, ei abuzează de “principiul milosteniei”; neremarcînd sau nevînd să remarce la partenerii de dialog indicii nedumeririi, a întreruperii comunicării, conchid în mod pripit că au fost înțeleși;
- lipsa de rigoare logico-gramaticală mărește riscurile de confuzie și cere un efort suplimentar de eliminare a impreciziei termenilor; multe dispute au fost generate de folosirea neglijentă a unei banale prepoziții sau a unui diftong. (A se vedea cazul unor celebre dispute religioase.)

Dacă structurarea logico-gramaticală a enunțurilor simple a fost bine însușită, se poate trece la compunerea enunțurilor prin utilizarea conectorilor. Condițiile de bună formare de la nivelul enunțurilor simple se cer completate cu clauzele anologice din orizontul enunțurilor complexe. Dintre aceste clauze, cele privind interpretările date conectorilor par a fi decisive pentru reușita actelor de discurs asertive. Din păcate, interlocutorii atribuie arareori în mod conștient aceleași semnificații logice conectorilor.

Doar ca medie statistică se acceptă îndeobște, în cazul limbii române, următoarele interpretări ale conectorilor uzuali:

- (1) *dacă p, atunci q* = adevărul enunțului *p* nu se asociază cu falsitatea enunțului *q*;
- (2) *numai dacă p, atunci q* = falsitatea enunțului *p* nu se asociază cu adevărul enunțului *q*;
- (3) *p, dacă și numai dacă q* = enunțurile *p* și *q* au aceeași valoare de adevăr;
- (4) *nu se întîmplă p și q* = enunțurile *p* și *q* nu sînt concomitent adevărate / dintre enunțurile *p* și *q*, cel puțin unul este fals;
- (5) *p sau / ori q* = dintre enunțurile *p* și *q*, cel puțin unul este adevărat / enunțurile *p* și *q* nu sînt concomitent false;
- (6) *sau p, sau q* = enunțurile *p* și *q* au valori de adevăr opuse;
- (7) *p și q* = enunțurile *p* și *q* sînt împreună adevărate;
- (8) *nici p, nici q* = dintre enunțurile *p* și *q*, nici unul nu este adevărat.

Dacă nu se poate cădea de acord nici măcar cu privire la aceste minime interpretări ale cuvintelor de legătură la nivel macropropozițional, atunci ar fi absurd să ne așteptăm la o comunicare eficientă sau la o minimă concordanță a acțiunilor performative desfășurate sub formă asertivă de protagoniștii comunicării.

O dată ce a fost îndeplinită condiția ca emitentul și receptorul să interpreteze în același fel componentele mesajului pronunțat, respectiv ascultat, se cuvin luate în seamă alte trei condiții [50: 53]:

(i) *Vorbitorul are suficiente argumente pentru a presupune că enunțul rostit este adevărat, iar ascultătorul trebuie să creadă în existența acestor motive.*

Această condiție impune o situație de comunicare ideală, care, din păcate, are prea puțin de-a face cu realitatea comunicării. Respectarea scrupuloasă a clauzei ne-ar constrânge să susținem doar teze verificate de noi înșine prin observație, teze derivate prin consecuție logică necesară din adevăruri certe sau teze confirmate prin coroborarea unor mărturii credibile. În aceste condiții, omenirea ar pierde unul dintre “drogurile” ei preferate: bîrfa. Pe de altă parte, reușita aserțiunii depinde de credibilitatea pe care vorbitorul o are în ochii ascultătorului. Dacă acesta din urmă îl cunoaște pe locutor ca mitoman sau constată că afirmațiile acestuia nu sînt motivate prin nimic, el poate bloca ascultarea, actul asertiv angajat devenind astfel ratat.

(ii) *Vorbitorul trebuie să creadă în adevărul enunțului pe care îl susține, iar ascultătorul trebuie să creadă în sinceritatea acestuia.*

Această condiție este în parte o consecință a clauzei precedente. Ceea ce apare în plus este buna-credință a locutorului și recunoașterea acestei bune-credințe de către alocutor. Cel puțin o categorie de oameni încalcă frecvent imperativul de mai sus: profesioniștii cuvîntului. Mulți dascăli predau cunoștințe contestabile, în care nu cred, numai pentru că sînt constrînși prin programa școlară. Mult mai mulți politicieni, fac declarații optimiste privind starea națiunii pe care o păstoresc, fără a crede o iotă de ceea ce spun; doar grija pentru viitorul lor politic îi constrânge la această atitudine duplicitară. Nu sînt foarte rari nici propovăduitorii evangheliei care prin atitudinile și faptele lor dovedesc cu prisosință că se îndoiesc de veridicitatea învățăturii pe care o împărtășesc. Oricare ar fi motivul nesincerității, aceasta subminează aserțiunea, cu atît mai mult cu cît ascultătorul atent poate sesiza cu ușurință indicii duplicității. Edificîndu-se asupra nesincerității vorbitorului, el nu va întîrzia să întrerupă ascultarea mesajelor și, implicit, participarea la actul asertării.

(iii) *Prin rostirea enunțului asertiv, vorbitorul încearcă să-l informeze pe ascultător și să-l convingă de adevărul acestuia, iar ascultătorul recunoaște intenția vorbitorului și consimte la realizarea ei.*

Dacă ne aducem bine aminte, așa-numitele “paradoxuri ale implicației materiale”, de felul “Dacă orice obiect este identic cu el însuși, Pămîntul este rotund”, încalcă tocmai această condiție, întrucît, deși sînt enunțuri adevărate, ele nu sînt folosite pentru informarea alocutorului, ci pentru derutarea lui. Or, nu i se poate cere unui om să consimtă și, mai mult, să participe activ la propria-i zăpăcire.

III.2.2. ANALIZA ACTELOR DE DISCURS INTEROGATIVE sub aspectul reușitei își dovedește importanța prin aceea că progresul cunoașterii se află în directă dependență cu calitatea interogațiilor. Fire iscoditoare, omul a căutat permanent să-și lămurească nedumeririle și să identifice necunoscutele care se insinuează în mod fatal în toate sistemele de cunoștințe.

Alături de condițiile de ordin gramatical – topică, intonație, semne de punctuație etc. – care impun formele acceptabile ale enunțului interogativ, se cuvin satisfăcute câteva clauze legate de performativitatea interogației.

(i) Vorbitorul îi cere ascultătorului să-i risipească o nedumerire / să-l informeze cu privire la valoarea unei variabile / să-i identifice o necunoscută.

Ceea ce se înțelege de aici este faptul că într-o interogare, inițiatorul își asumă un statut de inferioritate cognitivă în raport cu interogatul, deținătorul prezumtiv al răspunsului. Cel puțin două situații de comunicare “normale” par să înfrîngă această condiție. Pe de o parte, este vorba de “întrebările” pe care i le pune profesorul elevului sau studentului în scopul verificării cunoștințelor acestuia. Este cât se poate de evident că profesorul nu ține să se plaseze pe un loc inferior în raport cu elevul sau cu studentul și nici nu așteaptă de la acesta o informație lămuritoare. De aceea, se folosește uneori termenul tehnic “chestionare”, pentru a numi interogarea aparte a verificatului de către profesor. Pe de altă parte, se bucură de un statut special așa-numitele “întrebări retorice”, adică pseudo-întrebările care conțin propriul lor răspuns sau care nu reclamă nici un răspuns. Oratorii care le întrebuințează nu se așteaptă la vreun răspuns din partea ascultătorului, iar acesta din urmă, de regulă, își dă seama din context că “întrebarea” care i-a fost pusă de vorbitor este o simplă figură de stil, lipsită de semnificație verbală.

(ii) Ascultătorul ar putea fi în măsură să răspundă la întrebarea pusă de locutor.

Subliniind aspectul că nu este exclus ca ascultătorul să dețină informația de care are nevoie vorbitorul, dorim să distingem două împrejurări semnificative. În primul rînd, putem vorbi de întrebări cu sens, atunci cînd este îndeplinită condiția slabă a posibilității ca alocutorul să dea locutorului răspunsul cerut. Spre exemplu, are sens să-l întreb pe un student despre structura actelor de discurs, dar ar fi total absurd să pun aceeași întrebare, fiului meu de vîrstă preșcolară. În al doilea rînd, s-ar putea ține cont de faptul că ascultătorul deține, respectiv nu deține răspunsul așteptat. Corespunzător variantei pozitive, am avea de-a face cu un act de discurs efectiv – întrebarea vorbitorului se corelează cu răspunsul exact al ascultătorului –, în timp ce varianta negativă ne-ar pune în fața unui eșec al interogației, cazul întrebării ratate.

(iii) Întrebarea nu conține supoziții de ordin formal care să împiedice formularea unui răspuns adecvat.

Spre exemplu, ar fi cu totul deplasat să-l întrebăm pe soțul onest și pașnic dacă își mai bate nevasta, întrucît orice răspuns simplu / direct – prin “Da”, sau “Nu” – este nepotrivit. Dacă răspunde afirmativ, dă de înțeles că și-a bătut nevasta și o bate în continuare, iar dacă răspunde negativ afirmă că a încetat să-și bată soția, subînțelegîndu-se, totuși, că a bătut-o în trecut. Un alt exemplu în acest sens poate fi derivat din

sofismul “cornutul” atribuit lui Eubulide: “Ceea ce nu ai pierdut încă ai. Or, tu nu ți-ai pierdut coarnele. Prin urmare, le ai.” Astfel, alocutorul întrebă de locutor dacă și-a pierdut coarnele nu poate oferi nici un răspuns direct convenabil, întrucât în ambele variante apare supoziția neîntemeiată că a avut cel puțin odată (în trecut) coarne. Mult mai cunoscute sînt întrebările ale căror supoziții creează o situație paradoxală, fiecare răspuns posibil ducînd la o contradicție logică. Ilustrativ în acest sens este “paradoxul bărbierului” construit de Bertrand Russell. Se presupune că într-un sat oarecare trăia un bărbier care a hotărît să-i bărbierească pe toți sătenii care nu se bărbieresc singuri. Întrebat apoi de un consătean dacă se bărbierește pe sine, bărbierul intră în impas, deoarece ambele răspunsuri sînt absurde. Dacă spune “Da”, este contrazisă supoziția că îi bărbierește pe toți aceia care nu se bărbieresc singuri; dacă spune “Nu”, își anulează propria-i hotărîre, care îl constrînge să-i bărbierească pe toți aceia care nu se bărbieresc singuri.

(iv) Întrebarea nu conține false supoziții.

Complement de ordin factual al precedentei condiții, clauza de față îi cere locutorului să nu inducă false informații în mintea alocutorului. Dacă un individ mucalit, de pildă, și-ar întreba prietenul neinstruit “Care navigator român a descoperit America?”, i-ar da de înțeles acestuia că a existat un navigator român ce a realizat această performanță remarcabilă. Dacă discuția rămîne în coadă de pește, sărmanul “prieten neinstruit” are toate șansele să păstreze în minte informația falsă că un navigator român, al cărui nume deocamdată nu îi este cunoscut, a descoperit America. Sub acest raport, fiecare locutor ar trebui să fie suficient de responsabil în formularea întrebărilor, pentru a nu deruta alocutorii cu informații false. Oare cîte erori din mintea noastră nu au apărut din întrebările cu false supoziții care ne-au fost puse.

(v) Întrebările și răspunsurile sînt concordante sub raportul complexității.

La o întrebare compusă disjunctiv, de pildă, nu se poate răspunde direct, prin da sau nu. Secvența “Ți-ai petrecut concediul la mare, sau la munte? – Da!” ilustrează foarte bine eșecul actelor de discurs provocat de încălcarea acestei condiții. Ne vine în minte aici povestirea amuzantă a unui om de televiziune american, specializat în interviuarea marilor personalități. Astfel, la una dintre emisiuni l-a avut drept invitat pe un renumit regizor, care, din păcate, nu și-a dezmințit faima de taciturn. La toate întrebările puse, acesta răspundea monosilabic prin da sau nu. Disperat de monotonia discuției, ziaristul i-a pus o întrebare disjunctivă, crezînd că astfel, regizorul nu va avea încotro și va oferi un răspuns dezvoltat. După un răstimp de gîndire ceva mai mare, dătător de speranțe pentru ziarist, regizorul a răspuns sec: “Poate.” Pe de altă parte, este la fel de aberantă înlocuirea unui răspuns direct adecvat, cu un pseudo-răspuns dezvoltat, aflat în disonanță flagrantă cu întrebarea. Retoricianul ieșean Constantin Sălăvăstru a făcut în acest sens o observație foarte pertinentă cu privire la spațiul politic românesc. “Orice întrebare i s-ar pune politicianului român, el începe, invariabil, cu aceeași formulă; ‘ Aș vrea să fac mai întîi o precizare ...’ și vorbește minute în șir vrute și nevrute care n-au nimic cu întrebarea pusă! Uită și cel care a pus întrebarea ce

întrebare a pus, uită și politicianul să revină ‘la chestiune’, iar receptorul [adică cel care asistă la derularea acestei pseudo-comuncări] nu mai înțelege, desigur, nimic dintr-un asemenea discurs. Încît se așteaptă ca, în eventualitatea că se va pune întrebarea ‘Cum vă numiți?’, să audă năucitorul refren: ‘Mai întâi aș vrea să fac o precizare!’⁵⁵

III.2.3. RAPORTAREA PROMISIUNILOR LA STANDARDELE DE CORECTITUDINE DISCURSIVĂ

a beneficiat de o atenție specială din partea lui John R. Searle [50: 46–52], astfel încît la cele consemnate de autor cu mare acribie în a cincea secțiune a articolului *What is a Speech Act?* nu prea avem de adăugat multe lucruri. În aceste condiții, ne mulțumim să alăturăm clauzelor preliminare ce condiționează izbînda oricărui act performativ, condițiile calchiate pe specificul acțiunilor verbale promissive.

(i) *Enunțul în care se materializează actul promisiv trimite la o acțiune viitoare a vorbitorului.*

Cu alte cuvinte, locutorul nu poate promite să realizeze o acțiune din trecut – acțiunile săvîrșite pînă la momentul vorbirii au intrat deja în istoria personală și nu pot fi schimbate cu nimic –, după cum nu poate promite că altcineva decît el însuși va săvîrși acțiunea viitoare la care se face referire. Nimeni nu poate promite decît în legătură cu propriile sale acțiuni viitoare. Prin urmare, profesioniștii traficului de influență nu au căderea să promită unui petent că un funcționar oarecare le va rezolva problema cu care se confruntă, ci doar că vor insista pe lîngă funcționarul respectiv pentru o rezoluție favorabilă a cererii. Pe de altă parte, acțiunea viitoare vizată în actul făgăduinței trebuie înțeleasă în mod larg: vorbitorul se poate angaja la o acțiune repetată, la abținerea de la săvîrșirea unei acțiuni – spre exemplu, copilul poate promite părinților că nu va mai fuma și că nu va mai întîrzia seara să revină acasă – sau la menținerea lui într-o stare sau condiție anume. De pildă, copilul sincer, harnic și cumsecade poate făgădui părinților că va rămîne astfel și după ce va ieși de sub oblăduirea lor.

(ii) *Ascultătorul preferă ca locutorul să săvîrșească acțiunea viitoare promisă, iar acesta din urmă intuiește această preferință.*

Este de remarcat, înainte de toate, că această condiție de reușită marchează diferența dintre promisiune și amenințare. Directorul unei firme le poate făgădui angajaților că la sfîrșitul anului le va acorda un premiu substanțial, dar nu și că îi va concedia în bloc. Această din urmă predicție a comportamentului său viitor contează pentru angajați ca amenințare, iar nu ca promisiune, deoarece acțiunea nu este dorită de ei. În al doilea rînd, reușita actului promisiv impune locutorului să cunoască părerile alocutorului în legătură cu viitoarele sale acțiuni. Astfel, nu-i poți promite celui care are rău de înălțime că îl vei iniția în parașutism sau celui căruia îi repugnă animalele de casă că îi vei dăruia un cimpanzeu. Promisiunea trebuie să se bazeze pe cunoașterea preferințelor ascultătorilor.

⁵⁵ Constantin Sălăvăstru, *Discursul puterii. Încercare de retorică aplicată*, Institutul European, 1999, p. 63.

(iii) *Pentru interlocutori nu este evident că acțiunea viitoare promisă va fi efectuată în cursul normal al evenimentelor.*

Cerința de la acest punct vizează onestitatea locutorului și modul în care acesta respectă conveniențele. Funcționarul impostor, care profită de buna-credință a petentului, nu îi poate promite acestuia că va face ceea ce oricum ar fi făcut potrivit atribuțiilor sale de serviciu. Enunțul promisiv pe care îl formulează în acest sens este nul. Vor fi tratate, de asemenea, drept acte discursive ratate promisiunile stupide ale celor care îi asigură pe alocutori de săvârșirea unor acțiuni viitoare evidente pentru aceștia. Dacă imediat după consumarea nunții, afectuosul soț îi promite solemn fidelei sale soții că va asigura familiei o sursă de venit, că nu se va îmbăta în fiecare zi, că n-o va bate și că îi va permite să-și viziteze rudele, el riscă să-i provoace acesteia o teribilă anxietate. Soția, care pînă atunci credea că aceste lucruri sînt în afara oricărei discuții, își va privi soțul ca pe un individ capabil de atare acțiuni. Iată cum ceea ce s-a vrut o promisiune liniștitoare generează efecte perauditive de care locutorul – autorul promisiunii – n-avea habar.

(iv) *Vorbitorul chiar intenționează să facă acțiunea promisă.*

Această clauză de sinceritate, care pretinde locutorului să nu promită acțiuni pe care nu le are în vedere, este sistematic încălcată de actorii scenei politice, cu deosebire de actorii scenei politice românești. Contradicțiile flagrante dintre promisiunile din campania electorală și acțiunile desfășurate după cîștigarea acesteia, altfel spus: eșecul celor mai multe promisiuni electorale, precum și reacția de respingere a electoratului (care a fost înșelat în mod sistematic) au deusolat într-atît clasa politică încît la ultima campanie electorală (noiembrie – decembrie 2000) actele de discurs promisiive au devenit rușinoase. Spre exemplu, ne vine greu să înțelegem ce-o fi fost în mintea unor “strategi de campanie electorală” atunci cînd au întîmpinat electoratul cu sloganuri stupide de felul “Eu nu vă promit, ci vă spun” și “Nu promisiuni, ci fapte”. Adică ce ar trebui să facă alegătorul: Să acorde mai mult credit simplelor declarații, iar nu promisiunilor? Să se raporteze mai curînd la fapte (la faptele din trecut, evident, doar nu la faptele din viitor) decît la promisiuni? Păi cum altfel pot să fiu edificat cu privire la conduita viitoare a aleșilor decît prin intermediul promisiunilor făcute, oricum mult mai angajante decît simplele declarații? Corelată clar cu intenția de săvîrșire, promisiunea este un act discursiv mai “tare” decît afirmația.

(v) *Rostind un enunț promisiv, locutorul își asumă explicit obligația de a realiza acțiunea promisă.*

Cu această condiție esențială, promisiunile devin acte discursive dotate cu o mare forță comunicativă și, astfel, ele pot genera forme trainice de solidaritate socială. Firește, demonetizarea promisiunilor, prin ignorarea obligațiilor pe care le incumbă generează un efect invers; cînd nimeni nu mai crede promisiunile celorlalți, anevoie se poate asigura o minimă coeziune comunitară. Ar fi de reținut însă că neîndeplinirea unei promisiuni din cauze obiective nu anulează reușita acesteia. Ceea ce contează nu este atît săvîrșirea acțiunii promise, cît străduința de a realiza, în ciuda dificultăților întîmpinate.

III.2.4. REUȘITA SAU EȘECUL ORDINELOR se află în corespondență atît cu condițiile aferente conținuturilor locuționare, cît și cu interacțiunea performativă a interlocutorilor. Importanța acestor acte de discurs pentru viața cotidiană a antrenat un interes deosebit al cercetătorilor, care s-a materializat în lucrări de logică a imperativelor⁵⁶ sau în investigații ale fenomenului autorității⁵⁷. Asumîndu-ne caracterul limitat al intervenției noastre în acest domeniu, ne propunem să consemnăm în continuare cîteva condiții *sine qua non* ale oricărui ordin reușit.

(i) Vorbitorul este o autoritate pentru ascultător în domeniul de referință al ordinului.

Redată în mod explicit, această clauză impune caracterul actual al relației ternare de autoritate: vorbitor – ascultător – domeniu. Vorbitorul este pentru ascultător, într-un domeniu dat de acțiuni posibile, fie o autoritate epistemică (a celui care știe), fie o autoritate deontică (a celui care este îndreptățit la exercitarea ei în virtutea statutului social de care se bucură). Indiferent de forma sub care se manifestă, autoritatea îi permite locutorului să-i poruncească alocutorului săvîrșirea unor acțiuni, dar numai în limitele domeniului stabilit. Astfel, comandantul unui regiment este îndreptățit să îi ordoneze unui soldat amenajarea spațiului verde din jurul unității, dar nu îi poate cere același lucru unui simplu cetățean care trece întîmplător prin zonă. Un cadru didactic poate supune elevii unui test de evaluare a cunoștințelor, dar nu poate aplica acest regim unor sărmani boschetari. În plus, profesorul nu are căderea de a da ordine pompierilor ocupați cu stingerea unui incendiu, în măsura în care nu are nici o competență în domeniul respectiv. Reușita actului de discurs imperativ este condiționată implicit de recunoașterea autorității vorbitorului de către ascultător. Nu este suficient ca locutorul să aibă formal autoritate asupra alocutorului; este necesar ca această autoritate să devină efectivă prin recunoaștere. Nenumărate ordine (inclusiv militare) au eșuat datorită insubordonării ascultătorului, care prin propria-i voință a anulat relația asimetrică dintre el și vorbitor.

(ii) Locutorul dorește săvîrșirea actului ordonat.

Această condiție de sinceritate este chemată să preîntîmpine emiterea unor ordine gratuite, neconforme cu scopul final urmărit. Un părinte, de pildă, s-ar putea simți ispitit să dea ordine “inverse” copilului încăpățînat, în ideea de a se ajunge indirect la o situație dezirabilă. Prezenta condiție îl oprește însă să dea curs unei asemenea intenții pentru a nu deruta copilul, care, cel puțin formal, se află în postura de subordonat. Coerența acțiunilor determinate ierarhic impune adoptarea unei atitudini sincere și ferme; altminteri, conceptul de ierarhie este compromis.

(iii) Enunțarea ordinului se constituie într-o încercare a locutorului de a-l determina pe alocutor să realizeze acțiunea ordonată.

Aceasta înseamnă că enunțul pronunțat de locutor este tratat ca instrument de exercitare a autorității și, ca atare, el trebuie să conțină mărci de recunoaștere foarte clare pentru ambii interlocutori. Mărcile de recunoaștere în cauză nu sînt identice în

⁵⁶ Cf. Petru Ioan, “Conturul și semnificația noului organon întruchipat prin logicile discursului practic”, în: Ștefan Afloroaei și Petru Ioan, *Elemente de teoria acțiunii și logica discursului practic*, Universitatea “Al.I. Cuza” Iași, 1985, pp. 195–207.

⁵⁷ J.M. Bochenski, *Ce este autoritatea? Introducere în logica autorității*, Editura Humanitas, Bucureș, 1992; [55].

toate domeniile de imperative. Astfel, cuvintele folosite ca indicatori ai forței imperative în domeniul militar – “Ascultă comanda la mine!”, “Îți ordon!” etc. – nu pot fi transferați în domeniul relațiilor de familie. În mediile mai puțin cazone, ordinele se exprimă de regulă eufemistic, sub forma unei rugăminți. Evident, contextul îl constrânge pe alocutor să înțeleagă sub forma unei rugăminți politicoase un ordin. Ilustrativ în acest sens este personajul Pomponescu din romanul *Bietul Ioanide* al lui George Călinescu, care, deși avea un statut social privilegiat (arhitect, profesor universitar, parlamentar, ministru, persoană înstărită) nu dădea ordine decât sub formă mascată. De pildă, el nu îi cerea nici subreței să îndeplinească anumite obligații fără a folosi formule respectuoase de genul “dacă vrei”, “dacă ai vreme”, “dacă ești așa de bună” sau “ai bunătatea”⁵⁸.

III.2.5. SALUTURILE, asupra cărora ne oprim în finalul acestei lucrări, se disting de toate celelalte acte de discurs prin absența conținutului propozițional. Mai exact, sub raport locuționar, contează exclusiv forma declarată (în mod convențional) corectă; salaturile sînt lipsite de sens și nu se referă la vreun fragment din realitate. De dragul speculației s-ar putea spune că orice salut păstrează un rudiment din sensul complet pe care l-au avut cîndva. Astfel, pare destul de plauzibil să presupunem că cel care își saluta prietenul care se ducea la tîrg cu formula “Să-ți fie ziua bună!” vroia să îi transmită și o urare plină de sens. Cu timpul, sensul s-a tocit, în așa fel încît astăzi salutul “Bună ziua!” nu face nici o legătură cu starea vremii. Acte de discurs cotidiene, realizate prin formule simple și lapidare, salaturile se corelează, totuși, cu o condiționare sub raportul reușitei.

(i) Vorbitorul – care salută – tocmai l-a întîlnit pe ascultător sau este pe punctul de a se despărți de el.

Această clauză este menită să determine momentul temporal al salutului. Spre exemplu, ar fi cu totul absurd ca cineva să-l salute pe un cunoscut după ce a vorbit preț de cîteva minute cu el; la fel de hilare sînt situațiile în care, neputîndu-și lua rămas bun decât cu mare greutate, două prietene se salută de cîteva ori în semn de despărțire.

(ii) Enunțul care materializează salutul indică recunoașterea curtenitoare de către locutor a alocutorului.

Aspectul cel mai important legat de acest punct este dat de caracterul facultativ al sincerității acestei recunoașteri. Din nefericire, nici o înjghebare umană nu rezistă uzurii sociale în absența unei doze potrivite de fățarnicie; dacă nu s-ar lăsa loc unei minime zone de acțiune pentru disimularea adevăratelor simțăminte față de semenii, sinceritatea ar anula șansele de cooperare.

Ajunși la acest punct, ne încheiem periplusul în minunata lume a comunicării, cu mențiunea că cele mai multe probleme abordate în cuprinsul acestei lucrări pot fi exploatate mult mai detaliat, după cum pot primi, cel puțin în parte, rezolvări alternative. Rămîne să revenim asupra lor cu alte prilejuri.

⁵⁸ George Călinescu, *Bietul Ioanide*, Cartea Românească, București, 1986, p. 604.

FUNDAMENTE ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE

Conf. dr. Paul BALAHUR

CUPRINS

I. Științele sociale și problema epistemologică a fundamentelor lor

I.1. Natura științelor sociale

I.2. Problema “fundamentelor științei”. Epistemologia fundaționistă

I.3. Programul empirist al fundamentării cunoașterii și “concepția științifică despre lume”

I.4. Critica programelor fundaționiste clasice

I.4.1. Karl Popper: critica “mitului inducției” și a “imaginii infailibile a științei”

I.4.2. W. V. O. Quine și critica “dogmelor empirismului”

I.4.3. W. Sellars și critica “mitului datului”

I.4.4. Th. Kuhn și critica istorică a epistemologiei fundaționiste

I.4.5. Critica post-empiristă a “miturilor” fundaționiste

I.5. Fundamente ale științelor sociale

II. Fundamente epistemologice ale științelor sociale

II.1. Condiția epistemică a științelor sociale

II.2. Epistemologia naturalistă a științelor sociale

II.2.1. Știința socială “pozitivă” în viziunea lui A.Comte

II.2.2. John Stuart Mill și “logica științelor morale”

II.2.3 Emile Durkheim și “regulile metodei sociologice”

II.3. Epistemologia anti-naturalistă a științelor sociale

II.3.1. W. Dilthey: dihotomia dintre explicație și înțelegere și contrastul dintre științele naturii și științele sociale

II.3.2. Max Weber și “înțelegerea explicativă”

II.3.3. Peter Winch: înțelegere și limbaj

II.4. Fundamente epistemologice ale științelor sociale

III. Fundamente ontologice ale științelor sociale

III.1. Științele sociale și ontologia socialului

III.2. Critica holismului ontologic

III.3. Critica individualismului ontologic

III.4. Niveluri de analiză ale ontologiei socialului

IV. Paradigme ale științelor sociale

IV.1. Fundamente epistemologice și paradigme științifice

IV.2. Matricea tipurilor de gândire (M. Hollis)

IV.3. Paradigme ale științelor sociale (analiza Burrell-Morgan)

IV.4. Analiza metodei paradigmatică

V. Științele sociale, valorile și comunicarea (Fundamente axiologice ale științelor sociale)

V.1. Știința și valorile

V.2. Distincția fapte-valori

V.3. Valorile în științele sociale

V.4. Fapte, interpretări, valori. Critica “imaginii-standard” a “științei libere de valori”

V.5. Științele sociale, valorile și comunicarea

I. ȘTIINȚELE SOCIALE ȘI PROBLEMA EPISTEMOLOGICĂ A FUNDAMENTELOR LOR

I.1. Natura științelor sociale

Prin *științe sociale* înțelegem acele discipline intelectuale care au ca obiect de studiu “lumea socială” (sau realitatea socială). “Lumea socială” constituie acea sferă a realității care este determinată de existența în comun a oamenilor și de interacțiunile lor în cadrul diferitelor forme de comunitate. Indivizii care trăiesc împreună (ca “ființe sociale”), acțiunile și interacțiunile lor, ca și produsele acestor interacțiuni - precum instituțiile, structurile și relațiile sociale - constituie diferitele dimensiuni ale “lumii sociale”, cercetate de științele sociale.

Prin faptul că studiază “lumea socială”, științele sociale se deosebesc de științele naturii, care investighează “lumea naturală”. Comparația sugerează că, în ciuda diferenței de obiect, ambele grupe de discipline au în comun faptul că sînt “științe”. În definirea științelor sociale, conceptul de “știință” ar desemna, deci, genul comun, iar calificativul “sociale”, diferența specifică. Forma plurală indică existența, ea însăși diferențiată, a mai multor științe sociale (ca de ex. sociologia, economia, statistica, psihologia socială, științele comunicării etc.), dar unitatea obiectului lor de studiu – “lumea socială” – face posibilă desemnarea lor prin noțiunea particulară de “știință socială”.

Totuși, determinarea logică a conceptului de “științe sociale” nu pare să fie suficientă pentru înțelegerea “naturii” lor. Atît asemănările de gen, cît și diviziunile specifice trebuie în continuare precizate. Dacă, de exemplu, admitem că “fizicienii studiază lumea naturală, iar sociologii, lumea socială”¹, nu putem încă ști dacă modurile în care o fac fiecare dintre ei implică aceleași metode științifice sau, mai general, dacă ambele științe nu sînt, chiar ca științe, tipologic diferențiate. O asemenea problemă

¹ Roger Trigg (1993): “*Înțelegerea științei sociale*”, Editura Științifică, București, 13

constituie, cum vom vedea, una dintre cele considerate cruciale pentru înțelegerea științei sociale. În general, întrebările privind natura științelor sociale se referă atât la obiectul specific de studiu, cât și la condiția lor de științe: Poate fi studiată științific lumea socială? În ce condiții cunoașterea realității sociale poate fi considerată științifică? Ce fel de științe sînt științele sociale? etc.

Asemenea întrebări vizează ceea ce putem numi “condiția epistemică” a științelor sociale și, respectiv, “statutul lor epistemologic”. Termenul “epistemic” este derivat din cuvîntul cu care grecii antici denumeau cunoașterea științifică: *episteme*. Prin “condiție epistemică” înțelegem natura proprie cunoașterii pe care o numim “știință”, diferențiind-o de alte tipuri de cunoaștere, precum cunoașterea comună (numită de greci “*doxa*”, opinie), sau cunoașterea filosofică, artistică, religioasă, morală etc. În genere, cînd vorbim despre știință avem în vedere faptul că știința este constituită dintr-un ansamblu de cunoștințe, stabilite de manieră critică, organizate într-un mod sistematic și vizînd explicarea fenomenelor studiate. Prin asemenea caracteristici descriem condiția sa epistemică.

Tot din “*episteme*” derivă și termenul “*epistemologie*”, desemnînd teoria cunoașterii științifice. Uneori, termenul de “epistemologie” este folosit pentru a denumi teoria generală a cunoașterii, indiferent de formele sale și, în acest sens, sarcina epistemologiei ar consta în “a determina natura, întinderea și limitele, și chiar însăși posibilitatea cunoașterii omenești”². Totuși, filosofia tradițională a consacrat pentru acest gen de cercetare denumirea de “*gnoseologie*” (de la gr. *gnosis*, cunoaștere), în timp ce epistemologia - ca discurs asupra “condițiilor de posibilitate” a științei – ar trebui distinsă de “teoria cunoașterii, așa cum a fost înțeleasă aceasta de filosofii secolelor XII-XVIII, care s-au preocupat de a lărgi, în contact cu știința modernă, vechile doctrine despre cunoașterea umană”³. Prin această delimitare am respecta etimologia termenului “epistemologie” (discurs despre știință), considerînd-o ca o investigație generală asupra cunoașterii științifice în ce privește “natura, întinderea și limitele sale”. Este adevărat însă că unele definiții ale epistemologiei au în vedere mai ales anumite componente, considerate esențiale, ale științei, precum teoriile științifice, metodele de cercetare, criteriile de evaluare a rezultatelor cunoașterii, dinamica dezvoltării științei sau problemele care conferă identitate disciplinară diferitelor științe. De exemplu, o definiție uzuală (dar pe care o considerăm mai degrabă restrictivă) a epistemologiei o desemnează ca fiind o “disciplină filosofică ce studiază statutul teoriilor științifice,

² Jonathan Dancy, Ernest Sossa (1993): *Dicționar de filosofia cunoașterii*, Editura Trei, II, 118

³ H.Barreau (1990): *L'epistemologie*, PUF, Paris, 3

adică sintaxa lor logică (raporturile formale dintre enunțuri), semantica limbajului lor (înțelesul termenilor) și pragmatica discursului științific (folosirea aserțiunilor din aceste teorii pentru a demonstra o teză, a rezolva o problemă sau a câștiga o controversă”⁴. Desigur, teoriile științifice reprezintă un aspect definitoriu al științei ⁵, dar studiul “structurii” lor nu acoperă în întregime cercetarea naturii, structurii și dinamicii științei.

O remarcă similară se impune și în legătură cu definirea epistemologiei ca teorie ce examinează metoda (sau metodele) științei, adică “procesele cele mai generale ale cunoașterii, logica și fundamentele lor”; de fapt, metodologia este doar o parte a epistemologiei (și nu putem identifica partea cu întregul). În fine, deși se ocupă de identificarea trăsăturilor caracteristice științei, numite “criterii ale științificității”, epistemologia nu poate fi redusă la studiul “criteriilor de demarcație” între știință și non-știință (sau pseudo-știință), fie și pentru faptul că asemenea criterii nu sînt absolute sau imuabile.

Examinarea *condiției epistemice* a unei științe din perspectiva unei teorii generale epistemologice urmărește să determine ceea ce am putea numi *statutul său epistemologic* – adică natura sau tipul acelei științe. În această privință, distincția care ne interesează este cea dintre *epistemologia generală* – adică teoria generală a cunoașterii științifice- și *epistemologiile speciale* sau “*regionale*” – ca discursuri despre anumite categorii de științe. De exemplu, epistemologia științelor sociale este o epistemologie “*regională*” întrucît se ocupă de cunoașterea “lumii sociale”, ca regiune ontică distinctă în cadrul realității globale a “lumii”, care include, de asemenea, și “lumea naturii”; și este o epistemologie *specială*, în măsura în care cunoașterea socială este una diferită de cea din “științele naturale”. Deoarece epistemologia generală s-a constituit mai ales prin reflecția asupra științelor naturii, încercarea de a identifica specificul epistemologiei sociale reprezintă, totodată, o reevaluare a raportului dintre general și specific în determinarea conceptului de știință și, implicit, a fundamentelor epistemologiei generale.

Adesea epistemologia este considerată o ramură a filosofiei, sau o disciplină filosofică specializată care studiază știința. În acest caz, s-ar suprapune, măcar parțial, cu *filosofia științei*, așa cum susțin unii autori care consideră că termenul a apărut în literatura științifică și filosofică a secolului XX “pentru a înlocui expresia anterioară de filosofie a științei” folosită în secolul XIX (de ex. de Auguste Comte și Augustin Cournot) și “care n-a încetat să fie folosită, într-un sens adesea mai larg decît cel

⁴ xxx (2004): *Enciclopedia de filosofie și științe umane*, Editura All DeAgostini, p. 286

⁵ Ilie Parvu(1981): *Teoria științifică*, Editura științifică și enciclopedică, București

desemnat prin epistemologie”⁶. Cei care nu identifică filosofia științei cu epistemologia argumentează că, pe lângă fundamentele epistemologice ale științei, filosofia investighează și implicațiile ontologice, logice, morale etc. ale cunoașterii științifice (comparate eventual cu cele ale altor tipuri de cunoaștere)⁷. Pe de altă parte, întrucât știința este un fenomen complex, cu determinații multiple și relativ distincte, ea poate fi abordată și din alte perspective disciplinare (teoretice, conceptuale și metodologice) decât cea a filosofiei științei, precum cele ale istoriei, sociologiei, culturologiei, psihologiei etc. Asemenea perspective disciplinare sînt considerate uneori a se fi constituit ele însele ca discipline științifice autonome, precum istoria științei, sociologia științei sau psihologia științei. Deoarece toate acestea propun “teorii despre știință”, deci discursuri “meta-științifice”, ele își dispută câmpul epistemologiei – ca reflecție sistematică asupra științei.

Deși ideea “teoriilor despre”(meta) ar sugera mai degrabă o perspectivă “dinafara” științei –tratată ca “obiect de studiu” – de fapt reflecția epistemologică este, în bună parte, imanentă practicii cognitive a științei și chiar constitutivă apariției și dezvoltării diferitelor științe. Acest fapt este atestabil atît în cazul constituirii (sau, cum se spune uneori, “invenției”) științelor moderne ale naturii – proces situat istoric în secolele Xvi-XvII, cît și în cel al apariției și dezvoltării științelor sociale, cu circa două secole mai tîrziu. O parte semnificativă a reflecției epistemologice –care însoțește evoluția istorică a științelor- a luat chiar forma (specifică) a căutării a ceea ce în limbajul clasic s-a numit “fundamentele științei”.

I.2. Problema “fundamentelor științei”. Epistemologia fundaționistă.

Avînd în vedere semnificațiile uzuale ale cuvîntului “fundament”, prin “fundamente ale științei” putem înțelege, la modul intuitiv, ceva ce asigură cunoașterii o bază sigură și solidă, adică temeiurile de nezdruncinat ale construcției sale. Metafora “construcției” apare adesea în vocabularul cu care este descrisă știința, iar analogia reține mai ales importanța “fundamentării”, punerii bazelor sau temeliilor pentru un edificiu trainic. De calitatea temeliei ar depinde atît durabilitatea, cît și valoarea/semnificația construcției. Dacă, în genere, numim cunoaștere “opinia adevărată

⁶ H. Barreau (1990): *op. cit.*, p. 3

⁷ Ted Benton, Ian Craig (2001): *Philosophy of Social Science*, Paragrave, New York, p. 8

și întemeiată”, cu atât mai mult cunoașterea științifică are nevoie să-și asigure temeiurile. Aceasta pare să fi fost convingerea celor care au căutat să definescă știința prin prisma “fundamentelor” sale; iar epistemologia care cercetează fundamentele științei a fost numită “fundaționistă”.

Într-o definiție mai precisă, “fundaționismul este o concepție referitoare la structura sistemului de cunoștințe, conform căreia acest sistem se împarte în bază (foundation) și suprastructură, aflate într-o relație determinată numită relație de întemeiere: cunoștințele din suprastructură depind de cel din bază, dar nu și invers”.⁸ Când cunoașterea este caracterizată ca fiind “opinie adevărată și întemeiată”, ea este considerată, implicit, ca având o structură fundaționistă, în virtutea opiniei întemeiate pe care o presupune. În acest sens, fundaționismul este legat de “principiul de certitudine” sau de “justificare epistemică”. În mod similar, în cazul cunoașterii științifice, fundamentarea pare să reprezinte o condiție a certitudinii, iar trăsătura caracteristică epistemologiei fundaționiste o constituie preocuparea de “a găsi un fundament ferm și invariabil de adevăruri pe care să se edifice cunoașterea științifică”.⁹

Într-un sens general, întreaga reflecție asupra științei, în măsura în care caută să-i determine criteriile de certitudine, întemeiere sau justificare ce o demarchează de alte forme ale cunoașterii, poate fi considerată fundaționistă. Conform unei opinii larg răspândite, preocuparea pentru “fundamente” ar fi, în primul rând (dacă nu chiar exclusiv), de factură filosofică. Filosofiei i se atribuie, în virtutea imaginii sale tradiționale, capacitatea de a cerceta lucrurile în regimul fundamentelor lor, de a identifica “probleme fundamentale” și de a promova exigența fundamentării discursului despre ele; nu e surprinzător, deci, ca, pe baza acestei imagini, filosofia să fie considerată cea mai potrivită și pentru a aborda “fundamentele” științei și a stabili ceea ce este știința “în mod fundamental”, adică în natura/esența sa. În acest sens, putem întâlni uneori definirea filosofiei științei ca “ramură a filosofiei ce studiază fundamentele științei, sistemele și implicațiile sale”. Din această perspectivă, problemele abordate de filosofia științei – precum natura cunoașterii științifice, caracteristicile metodelor și procesului de cercetare, structura teoriilor și raționalitatea justificării etc - ar fi cele “fundamentale”. Mai mult, filosofia și-ar asuma sarcina fundamentării științei, îndeplinind deci nu numai o funcție *descriptivă*, ci și una *normativă*.¹⁰

⁸ J. Dancy, E. Sossa, *op cit.*, p. 383

⁹ Martin Hollis (2001): *Introducere în filosofia științelor sociale*, Editura Trei, București, 23

¹⁰ Daniel Little (1995): *Philosophy of Social Sciences*, în *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, p. 548

Încercînd să explice de unde provine imaginea filosofiei ca instanță de autoritate care cercetează fundamentele științei și își asumă adesea pretenții fondatoare, unii autori consideră că ar fi vorba de o imagine modernă. În secolele XVI-XVII, cînd apare știința modernă, -susțin T.Benton și I.Craig - era mai degrabă dificil de a trasa o linie de demarcație netă între filosofie și știință, dar ulterior, cînd separarea a avut loc, relațiile dintre ele ar fi fost concepute, în general, sub forma a doua modele de bază, diferențiate după rolul atribuit filosofiei în raport cu știința. În primul model, bazat pe recunoașterea capacității filosofiei de a stabili adevărurile cele mai fundamentale despre oameni și lume, ca și despre regulile cunoașterii ei și, prin urmare, și despre “fundațiile” cercetării din toate științele particulare, rolul atribuit filosofiei era acela de “master-builder” sau “master-scientist”, iar viziunea ce justifica această poziție era una “metafizică”.

Dimpotrivă, în cel de al doilea model de relație, filosofiei i-ar fi revenit un rol mult mai modest, știința fiind recunoscută ca o cale eficientă și autonomă de cunoaștere a lumii, care nu are nevoie ca filosofia să-i furnizeze “fundații” sau să-i prescrie regulile cercetării; cînd nu proclamă explicit ruptura cu “metafizica”, o asemenea viziune recunoaște filosofiei doar un rol “ajutător”, de “lucrătoare” (underlabourer) în serviciile sale.¹¹ Schema celor două modele – în care regăsim metafora construcției – sugerează o schimbare importantă în modul de a concepe relațiile dintre filosofie și știință, dar ea trebuie completată cu cîteva precizări pentru a înțelege mai bine problematica epistemologiei fundaționiste.

De fapt, originile ideii că filosofia este “fondatoare” întrucît se ocupă de cercetarea fundamentelor sînt mult mai vechi și ele trebuie căutate în întreaga tradiție a considerării filosofiei ca “știință a fundamentelor” (Platon, Aristotel), ca “știință a științelor” (F.Bacon, R.Descartes, D.Diderot), ca știință sau cunoaștere absolută (G.Fichte, F.W.J.Schelling, Hegel), ca știință unificată (O.Neurath, B.Russell, R.Carnap), sau ca funcție critică a posibilităților și limitelor cunoașterii (J.Locke, D.Hume, I.Kant). Ideea fundamentării științei este probabil la fel de veche precum gîndirea asupra practicii sale, deși modurile de a concepe fundamentele au fost diferite (la fel ca și sensurile conceptului de “fundament”). Identificăm, de pildă, la Aristotel, o reflecție sistematică asupra fundamentului (*arche*), înțeles ca “principiu”, “origine”, “cauză”, “temei” -în legătură cu trei domenii distincte: al existenței, al devenirii și al cunoașterii. În “*Metafizica*”, fundamentul este definit ca “acela prin care ceva este sau devine sau este cunoscut”. Cele trei accepțiuni se referă, de fapt, la trei genuri de fundamente: ontologice, genealogice (*genesis*, devenire) și, respectiv, epistemologice.

¹¹ T. Benton, I. Craig, *op.cit*, p.1

Aristotel se preocupă și de relațiile dintre ele, caracterizând științele atât prin “principiile și cauzele” ontologice pe care le cercetează în virtutea faptului că se ocupă de “o anume regiune sau gen al ființei”, cât și prin sursele cunoașterii pe care se întemeiază, ceea ce face diferența între tipurile de cunoaștere bazate pe “experiență” (*empereia*), “meșteșug” (*techne*), “știință practică” și “știință teoretică”. Științele sînt, în viziunea Stagiritului, “întemeiate pe raționament” (*logos*) sau “se folosesc într-o măsură oarecare de raționament”, iar știința raționării, *Logica*, le asigură suportul ca “*organon*” al cunoașterii raționale. Filosofia, ca “știință supremă”, care “se îndeletnicește cu cunoașterea cauzelor și principiilor prime”, este, totodată, și “arhitectonica” - adică știința fundamentelor - pentru toate celelalte științe.¹²

Disocierea aristotelică a celor trei ipostaze ale fundamentului este reluată în limba latină a scolasticilor medievali sub denumirea de *ratio* (rațiune), arătînd că o astfel de abordare urmează calea rațiunii și caută raționalitatea însăși a fundamentelor: prin “*ratio essendi*” este desemnată rațiunea de a fi a lucrurilor, prin “*ratio fiendi*”, rațiunea devenirii lor, iar prin “*ratio cognosendi*” - rațiunea cunoașterii lor. În sens ontologic (sau metafizic), fundamentul sau rațiunea de a fi a unei ființe/existențe este acel ceva fără de care acea ființă nu ar putea fi ceea ce este și fără de care ar fi contradictoriu să admitem realitatea/existența sa. În sensul devenirii, fundament este factorul care determină schimbarea sau evoluția sa. În fine, sub aspect cognitiv, fundament este presupuziția necesară de care depinde valoarea unei categorii de cunoștințe. Îndeosebi pe acest ultim sens s-a articulat tradiția modernă a epistemologiei fundaționiste.

Într-adevăr, în gândirea modernă, tema fundamentelor cunoașterii s-a configurat mai ales ca o problemă epistemologică, adică o reflecție asupra științei moderne a naturii, de la G.Galilei, J.Kepler și Newton la B.Russell și R.Carnap. ”Problema epistemologică centrală – scrie Martin Hollis - este după ce criterii știm că o opinie este adevărată sau cel puțin avem temeiuri s-o acceptăm. Această întrebare se ramifică în altele, privitoare la facultățile minții, la caracterul ordinii naturale, la diferența dintre știință și pseudo-știință și la relația dintre teorie și experiență”.¹³ Înțelegem astfel că, de fapt problema fundamentării implică un complex de sub-probleme ramificate, dar unitare, deși adesea fundaționismul a fost considerat prin prisma uneia sau alteia dintre ele, precum: căile sau metodele cunoașterii; “facultățile minții” sau resursele subiectului cunoscător; criteriile de justificare a rezultatelor științifice sau temeiurile de demarcare a

¹² Aristotel (1996): *Metafizica*, 980 a – 982 a, Editura IRI, București, p. 16

¹³ M. Hollis: *op.cit.*, p. 140

științei de non-știință; structura teoriilor științifice; fundamentele conceptelor științei; genealogia problemelor care fundamentează identitate unei științe etc. Toate acestea constituie ceea ce am putea numi *contextele fundamentării epistemologice* a științei.

Încercînd să exemplificăm, putem observa că încă de la începuturile sale, gândirea modernă s-a înscris în tradiția fundaționistă mai cu seamă ca reflecție asupra fundamentelor metodei științifice. În “*Novum organon*”(1620), Francis Bacon (1561-1626) își propunea să revizuiască și să reînnoiască “organon”-ul aristotelic pentru a-l adapta cerințelor “noii științe” a timpului. Pentru Bacon, scopul științei este acela “de a îmbogăți viața omului cu noi descoperiri și puteri”, iar filosofia nu are alt obiect decît “să crească capacitatea și rigoarea lor”, în acest sens, ea devenind “mama celorlalte științe”, cu misiunea de a reuni “axiomele care nu sînt proprii științelor specializate, ci comune mai multor științe”. Reflecția sa filosofică este de factură metodologică și de aceea Bacon e considerat adesea “părintele metodei științifice moderne”. Numindu-le “căi de descoperire a adevărului”, Bacon distingea două metode: una care, scria el, pleacă de la “adevărurile generale” și coboară la “axiomele medii”, fără a lua în seamă datele experienței sensibile, și cealaltă care, dimpotrivă, “pleacă de la simțuri și lucrurile particulare” și “urcă treptat spre adevăruri mai generale”. În descrierea lui Bacon pot fi identificate metodele deductive și, respectiv, cele inductive. Raționamentul deductiv derivă concluzii din enunțuri generale admise ca adevărate, în timp ce raționamentele inductive pornesc de la cunoașterea lucrurilor particulare și formulează generalizări empirice. Pentru Bacon, ambele metode erau considerate căi de descoperire a ordinii adevărate a naturii, prin aplicarea științifică a rațiunii.”Ele se diferențiau clar în ce

privește analiza rațiunii și modul ei de aplicare, dar erau de acord asupra proiectului, acela de a construi o nouă știință, pe baze absolut certe”.¹⁴

Intenția fundaționistă animă cercetarea metodelor de cunoaștere și în cazul filosofiei raționaliste a lui **Rene Descartes (1596-1650)** sau în cel al filosofiei empiriste a lui **John Locke (1632-1704)** sau **David Hume (1711-1776)**. În “*Discours sur la methode*”(1637), Descartes era preocupat de întemeierea întregii cunoașteri pe “idei clare și distincte”, adevăruri de bază și principii evidente minții umane, care s-o elibereze, totodată, de prejudecăți și idei înșelătoare. În acest sens sînt relevante principiile care se desprind din analiza

Rene Descartes
(1596-1650)

¹⁴ ibid; p. 28

celebrului său raționament de fundamentare: ”*Dubito, ergo cogito; cogito, ergo sum*”: principiul îndoielii metodice; primatul rațiunii critice ca fundament al certitudinii subiectului cunoscător și calea construcției deductive a cunoașterii întemeiate pe evidența rațiunii. La rîndul lor, empiriștii precum **J.Locke** și **D. Hume** erau interesați de întemeierea metodelor empirice, care pornesc de la datele oferite de experiența senzorială și constituie modele de experiență recurente și generalizabile sub forma regularităților empirice. Astfel ideea fundamentării metodologice caracterizează cele două mari epistemologii tradiționale –*raționalismul* și *empirismul* – ca *programe fundamentiste*.

John Locke
(1632-1704)

În pofida diferențelor majore - privind “facultățile minții” are sînt considerate surse ale cunoașterii și, respectiv, modul în care concep metodele științei - identificăm în ambele programe, trei principii de bază ale fundatiionismului:

- 1.exigența întemeierii cunoașterii;
- 2.concepția structurală a sistemului de cunoștințe și a relației de întemeiere;
- 3.determinarea principiului de certitudine epistemică.

În ce privește primul aspect, oricît de diferite ar fi abordările “fundamentelor”, prin fundamentare s-a înțeles de regulă “actul logic de a readuce un element –real sau cognitiv – la fundamentul său”. În acest sens, fie că fundamentul cunoașterii a fost căutat în “rațiune” sau “experiență”, fie că sursa întemeierii științei a fost identificată în metodele sale – deductive sau inductive, reflecția asupra necesității a reprezentat o modalitate inconfundabilă de analiză a posibilităților și limitelor cunoașterii științifice.

Referitor la natura relației de întemeiere, putem distinge, mai riguros, trei moduri diferite de a concepe programele fundatiioniste:

- a) ca analiză a structurii sistemului de cunoștințe, pentru a determina genul de cunoștințe ce poate asigura “baza” și, respectiv, întemeierea modurilor de derivare a cunoștințelor clădite pe aceste fundamente (ceea ce am putea numi o concepție structurală);
- b) ca analiză a proceselor prin care se dobîndește sau se acumulează cunoaștere (ceea ce ar constitui o concepție procesuală);
- c) ca o modalitate de reconstrucție totală a sistemului de cunoștințe sau a procesului obținerii lor, pornind de la analiza relațiilor de întemeiere (ceea ce s-a numit “reconstrucție logică” a științei și, respectiv,”reconstrucție genetică” a proceselor de descoperire).

În ce privește relația fundamentării cu principiul certitudinii, vom nota că, de obicei, prin întemeiere i se cere “bazei” cunoașterii să prezinte anumite “imunități epistemice”, precum: imunitate față de eroare (*infallibilism*); imunitate față de respingere (*incorrigibilitate*); imunitate față de îndoială (*indubitabilitate*). Asemenea exigențe pot fi recunoscute în mod exemplar în “*Discursul asupra metodei*” al lui Descartes, în care se formulează clar ideea că “orice cunoaștere demnă de acest nume trebuie să se bazeze pe cunoștințe al căror adevăr e garantat (infallibile), despre care nu se poate arăta niciodată că sînt greșite (incorrigibile) și față de care nu se poate ridica nici o îndoială (indubitabile)”¹⁵ De remarcă că într-o altă lucrare a sa, “*Meditations metaphisiques*”, Descartes invocă, pentru asigurarea acestor “imunități epistemice”, garanțiile divinității, care să susțină credința în puterile facultății umane a intuiției raționale.

Totuși, programul fundaționist care va avea cea mai mare influență în configurarea științei moderne a naturii - identificată adesea “concepției științifice” sau “imaginii științei” –și care va marca de asemenea constituirea științelor sociale - va fi cel empirist (care stă la baza așa-numitei “științei pozitive”). De aceea, o prezentare succintă a fundamentelor sale, precum și a criticilor ce i-au fost aduse este necesară, pentru a vedea, mai apoi, cum putem înțelege, din perspectiva epistemologiei actuale, problema fundamentelor științelor sociale.

I.3. Programul empirist al fundamentării cunoașterii și “concepția științifică asupra lumii”

Din reflecția asupra fundamentelor științei se configurează programul empirist al științei (considerat adesea ca unul dintre “stîlpii filosofiei științei”). Prin termenul “empirism” (a cărui etimologie se află în gr.*empereia*, însemnînd experiență) sînt desemnate acele concepții epistemologice care fixează originea și fundamentul cunoașterii în experiența senzorială a lumii. Ca program de fundamentare a cunoașterii științifice, empirismul afirmă că orice cunoaștere derivă direct sau indirect din experiență și, prin urmare, valoarea enunțurilor științifice se bazează pe – și se determină prin - experiențe și observații. Ipotezele, teoriile și legile științifice sînt construite și puse la încercare prin experimentare, manipulare metodică a experienței, grație metodelor empirice. Aceste informații extrase din experiență, o dată ce au fost

¹⁵ W. P. Alston (1993): *Fundaționism*, în J. Dancy, E. Sossa, *op.cit.*, I, p. 386

acumulate în număr suficient, pot deveni o bază consensuală pentru comunitatea științifică care stabilește că evidențele factuale vor servi ca bază explicației științifice și, de asemenea, a predicțiilor derivate din ea.

În încercarea de a oferi o prezentare sistematică a viziunii empiriste a științei, epistemologii recurg adesea la inventarierea tezelor considerate “fundamentale” (ca tot atâtea fundamente ale doctrinei). În acest sens, T.Benton și I.Craig rețin ca fiind caracteristice următoarele șapte doctrine:

1. Ne dobîndim cunoașterea din experiența senzorială a lumii și din interacțiunea noastră cu ea.
2. Orice pretenție de cunoaștere genuină este testabilă prin experiență (observație și experiment).
3. Deoarece nu îndeplinesc această condiție, pretențiile de cunoaștere despre ființe sau entități care nu pot fi observate trebuie să fie excluse.
4. Legile științifice sînt afirmații despre modele (patterns) de experiență recurente sau generale;
5. A explica un fenomen în mod științific înseamnă a arăta că el este un exemplu sau o “instanță”/un caz/ al unei legi științifice; acesta este numit adesea modelul explicației științifice prin “legi de acoperire” (*law covering*)
6. Dacă a explica un fenomen presupune a arăta că el este un exemplu sau un caz al unei legi generale, atunci cunoașterea legii ar trebui să ne facă apti de a predicta ocurențele viitoare ale fenomenelor de acel tip. Logica explicației și predicției este aceeași. Acest principiu este cunoscut ca teza “simetriei explicației și predicției”.
7. Obiectivitatea în știință se bazează pe o clară separație între judecățile factuale (testabile) și judecățile de valoare (subiective).¹⁶

Prima teză arată că empirismul respinge teoria (ineistă) a ideilor și principiilor înnăscute, adevărate în mod absolut, independent de experiență și de normele referitoare la ea; în schimb susține că întreaga noastră cunoaștere – nemijlocită și mijlocită – provine din datele simțurilor, care furnizează sensul și adevărul propozițiilor cognitive;

Cea de-a doua teză afirmă că empirismul consideră drept cunoaștere validă doar enunțurile care pot fi verificate prin experiență, adică prin referire la surse de evidență reale sau posibile;

Cea de-a treia teză arată că empirismul reduce experiența cunoașterii la datele oferite de simțuri și la ceea ce poate fi controlat doar prin intermediul lor; întrucît

¹⁶ T. Benton, I. Craig, *op. Cit.*, p. 14

conceptele universale nu au o corespondență perceptuală, ele sînt considerate fără referință reală, ca simple nume convenționale;

Cea de-a patra teză consideră legile științifice ca generalizări empirice; întrucît nu acceptă abstracțiunea care conduce de la particular la universal, empirismul admite doar generalizări despre experiență, probabile, dar nu adevărate în mod necesar;

Cea de-a cincea teză indică structura explicației științifice: un fapt sau un eveniment este explicat ca o concluzie a unui raționament care are ca premise afirmarea unei legi generale și enunțuri particulare specificînd situația. "Legea de acoperire", împreună cu condițiile particulare, arată că evenimentul de explicat era de așteptat.

Cea de-a șasea teză arată legătura dintre explicație și predicție: dacă știm că un eveniment s-a întîmplat, atunci legea, împreună cu enunțurile unor circumstanțe particulare îl explică. Dacă apariția evenimentului nu s-a produs încă, putem folosi cunoașterea legii pentru a face predicția că se va întîmpla atunci cînd "condițiile inițiale" adecvate vor fi satisfăcute.

În fine, **cea de a șaptea teză** arată că empirismul face o delimitare netă între "fapte", identificate cu "datele obiective" înregistrate de simțuri, și "valori", care își au sursa în credințele subiective; în mod corespunzător, se distinge între "judecățile factuale", adică aserțiunile despre fapte care pot fi verificate empiric, și "judecățile de valoare", care exprimă credințe subiective, pe care știința ar trebui să le evite.

În completarea acestui tablou al tezelor de bază ale empirismului, am putea adăuga alte trei implicații care sînt, de asemenea, caracteristice:

Considerînd că știința se ocupă exclusiv de fapte, iar conceptele universale nu au nici o valoare obiectivă, empirismul contrapune știința oricărei viziuni metafizice a lumii, care invocă o realitate transcendentă experienței sensibile, și refuză credințele etice, religioase sau politice care postulează norme sau valori absolute;

În cadrul viziunii empiriste a științei sînt subliniate constant limitele cunoașterii umane, care este considerată credibilă (plauzibilă), dar incapabilă de a accede la o cunoaștere absolută a adevărului (deci, relativă și perfectibilă);

Correspondența etică a viziunii empiriste este, de regulă, o morală utilitaristă, care tinde să recunoască beneficiul urmăririi binelui propriu individului sau maximizarea generală a bunăstării sociale.

Aceste teze de bază ale viziunii empiriste asupra științei se regăsesc, într-o formă sistematică și dezvoltată, în programul fundaționist al empirismului logic (sau pozitivismului logic), un curent filosofic inițiat în anii 1920-1930, în cadrul Cercului de la Viena, ai cărui reprezentanți (Otto Neurath, M.Schlick, H.Feigl, R.Carnap ș.a) și-au

adus contribuția la elaborarea unei doctrine epistemologice extrem de influente în secolul XX, pusă sub semnul definirii “concepției științifice despre lume”. Între principiile programatice ale empirismului logic remarcăm:

1. **Cultul științei** Considerată forma cea mai evoluată a cunoașterii omenești, știința apare ca o culme și ca un model pentru celelalte forme de cunoaștere, a căror valoare este judecată prin prisma standardelor sale metodologice și logice;
2. **Refuzul metafizicii** Împărtășind convingerea empiristă că pretențiile de cunoaștere a lumii nu pot fi justificate decât prin experiență, ca singura sursă de cunoaștere și instanță de validare a ipotezelor cognitive, reprezentanții empirismului logic considerau că nu sîntem îndreptățiți să asertăm existența a nimic din ceea ce s-ar afla dincolo de orice experiență posibilă; întrucît nu există nici o realitate dincolo de experiența sensibilă, ar fi lipsit de sens să considerăm drept cunoaștere enunțurile metafizicii, teologiei raționale sau eticii;
3. **Principiul verificabilității** Considerarea verificării prin metode empirice drept “criteriu de inteligibilitate”, adică principiu de determinare a sensului propozițiilor și a valorii lor de adevăr, implicînd convingerea că, în știință, cunoașterea se bazează pe observații particulare și se poate extinde prin aserțiuni generale doar în măsura în care experiența le poate confirma; se spune că o propoziție are înțeles cognitiv dacă și numai dacă ea este, în principiu, verificabilă empiric;
4. **Principiul fundamentării** Viziunea fundaționistă a empirismului logic se exprimă în concepția despre structura ipotetico-deductivă a științei: știința ar consta într-un corp de enunțuri dintre care unele sînt cunoscute ca adevărate (așa numitele “enunțuri de bază”, justificate prin observație), iar altele sîntem îndreptățiți să le susținem dat fiind ceea ce deja cunoaștem, în condițiile respectării riguroase a regulilor metodologice de formulare și verificare a lor; cunoașterea se înfățișează astfel drept “o structură intelectuală complexă, elaborată în vederea anticipării reușite a experiențelor viitoare”.
5. **Principiul analizei logice a limbajului** În concepția empirismului logic, fundamentarea ia forma unei reconstrucții logice a structurii,

conținutului și bazelor cunoașterii omenești, în special a teoriilor științifice, iar analiza logică se constituie ca un calcul al valorii de adevăr a limbajului științific; aceasta înseamnă că teoria cunoașterii are ca sarcini principale “să analizeze înțelesurile enunțurilor științei exclusiv în termeni de observație sau în termenii experiențelor accesibile în principiu ființelor umane” și “să arate cum servesc anumite observații și experiențe la confirmarea unui enunț dat, în sensul că îl fac să fie în mai mare măsură întemeiat sau rezonabil”¹⁷

6.

Interpretarea convenționalistă a logicii și matematicii

În comparație cu cunoașterea științelor empirice, propozițiile

necesare și universale ale științelor formale sînt considerate a fi adevărate pe temeiul convențiilor ce le-au stabilit și nu în raport cu cunoașterea despre realitate;

7.

Principiul unității științei

Convingerea că atît prin metodele de cercetare, cît și

prin structura logică a teoriilor, științele au fundamente comune, iar acestea constituie premisa “unificării științei”;

8. Conceperea filosofiei, în ipostaza sa de **teorie a cunoașterii, ca analiză logică a limbajului științei**, vizînd clarificarea termenilor și determinarea conținutului problemelor științifice și asigurînd astfel criterii pentru demarcarea științei de celelalte forme de cunoaștere (mai ales de cele care apar ca “pseudo-știință”).

Asemenea teze articulează “programul tare” al viziunii fundaționiste a empirismului logic și ele pot fi considerate paradigmatică pentru ambițiile mai generale ale unei epistemologii fundaționiste. Dar oricît de autoritară s-a dorit această viziune despre știință, programul său fundaționist conține o serie de restricții inacceptabile, începînd chiar cu limitarea experienței cunoașterii la datele sensibile și contestarea oricărei funcții a rațiunii constructive în elaborarea teoriilor științifice. În acest sens s-a putut afirma că, deși s-a dorit o “exorcizare a metafizicii”, programul fundaționist al empirismului logic conține o metafizică implicită, necritică, reducționistă și dogmatică. De altfel, preocuparea pentru identificarea fundamnetelor științei pare să fi fost însoțită adesea de ceea ce am putea numi o “credință fundamentalistă”, constînd în convingerea că există fundamente “absolute” care ar asigura calea regală a științei către adevăr și, ca urmare, un fel de monopol al posesiei adevărului. O asemenea credință a fost numită uneori “scientism”, și asemănată cu o “teologie rațională”. De aceea, criticile la adresa

¹⁷ J. Dancy, E. Sossa, *op cit.*, p. 199

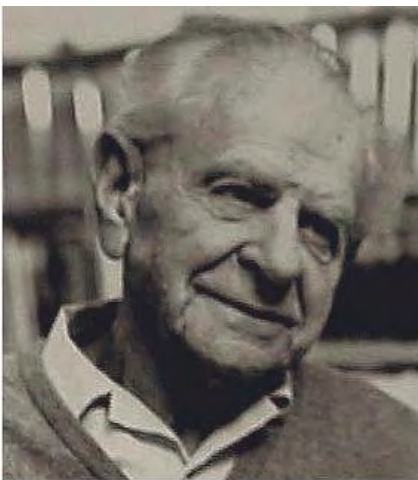
programelor fundaționiste clasice trebuie înțelese și prin prisma intenției de a amenda tentațiile “fundamentalismului maximal”, care constituie, în fond, o negație a caracterului rațional și critic al științei.

I.4.Critica programelor fundaționiste clasice

În ciuda prestigiului istoric, obsesia fundaționistă este astăzi mai degrabă contestată, din diferite perspective, o dată cu revizuirea critică a imaginii tradiționale a științei. Criticile apar ca atacuri la adresa “fundaționismului”, adică a mișcării de fundamantare, și adesea denunță ceea ce ar constitui “mituri”, “dogme”, “superstiții”, “ideologii” (ca forme de fundamentalism teoretic). În măsura în care atacă “fundamentele” imaginii tradiționale a științei, criticile apar ca “anti-fundaționiste”, dar ele propun, de regulă, explicit sau implicit, alte viziuni asupra fundamentelor, și astfel sînt, la rîndul lor, “fundaționiste”. O mișcare propriu-zis anti-fundaționistă ar fi una care ar renunța la a mai căuta fundamente; dar în acest caz, cum s-ar mai putea legitima știința?

Pentru ilustrare ne vom referi succint la cîteva dintre concepțiile care au formulat critici importante la adresa fundaționalismului tradițional (mai ales al “științei empirice”).

I.4.1. Karl Popper: critica “mitului inducției” și a “imaginii infailibile a științei”

Str Karl Popper (1902-1994)

În lucrările lui **Karl Popper** (*Logica cercetării*, 1935, 1959; *Conjectures and refutations*), întâlnim argumente importante cu privire la critica “mitului inducției” și a “imaginii infailibile a științei”. K. Popper întreprinde o critică a programului fundaționist al științei inductive în legătură cu “justificarea rezultatelor științifice”. Principiul raționamentului inductiv, prin care se obțin generalizările empirice, constă în a considera ca adevărată o aserțiune sau o teorie care, în toate cazurile

observate adecvat, se confirmă. Acest principiu este atât de important pentru știința

empirică încît, remarcă Popper, există o opinie cvasi-generală că “știința se deosebește de pseudo-știință –sau de metafizică – prin metoda sa empirică, care este esențial inductivă, pornind de la observație și experiment”. Dar Popper se arată sceptic cu privire la validitatea inferenței inductive: ”inducția, adică inferența bazată pe numeroase observații, este un mit”.¹⁸ Oricît de multe confirmări ar primi o aserțiune generală bazată pe observații particulare, ea nu poate fi considerată niciodată adevărată, întrucît se poate găsi oricînd un caz care s-o infirmă. De exemplu, enunțul “Toate lebedele sînt albe” va fi respins ca fiind fals dacă se va găsi un caz al unei lebede negre. Din asimetria care există între confirmare (proof) și infirmare (disproof), Popper conchide că în timp ce nici o teorie empirică universală nu poate fi confirmată întrucît nu vom cunoaște niciodată totalitatea fenomenelor, faptul că ea poate fi refutată doar printr-un singur contra-exemplu reprezintă cu adevărat un progres în cunoaștere.

De aceea, Popper consideră că o condiție a teoriilor științifice trebuie să fie tocmai capacitatea lor de a putea fi dovedite false, ceea ce el numește *criteriul falsificabilității*; enunțurile care nu îndeplinesc această condiție, adică nu pot fi supuse riscului falsificării, sînt considerate a nu avea valoare științifică. Popper consideră că oamenii de știință trebuie să caute în mod deliberat teorii falsificabile prin contra-exemple și să încerce să le falsifice, iar cele ce supraviețuiesc testării să fie acceptate ca ipoteze provizorii și considerate a fi coroborate sau mai apropiate de adevăr decît cele care au fost falsificate.

Astfel, știința este concepută ca un sistem de “ipoteze și infirmări” (*conjectures and refutations*). Prin această viziune asupra științei, epistemologia propusă de Popper, denumită “*raționalism critic*”, se opune tezei principale a fundaționismului, care prezintă știința ca o cunoaștere sigură și infailibilă. Dimpotrivă, pentru Popper, știința este failibilă, supusă erorii, deschisă revizuirii, niciodată încheiată.”Vechiul ideal științific, știința absolut asigurată (episteme) –scrie Popper – s-a dovedit a fi un idol.

Cerința obiectivității științifice face inevitabil ca orice enunț să rămînă, pentru totdeauna, provizoriu. El poate fi coroborat, dar orice coroborare este o raportare la alte enunțuri, care sînt și ele provizorii”.¹⁹ În mod semnificativ, metafora construcției științei nu mai este, în viziunea lui Popper, aceea a înălțării unei clădiri pe fundamente sigure, ca în înțelegerea tradițională, ci aceea a unei construcții pe un teren mișcător: ”Baza empirică a științei obiective nu mai este, astfel, ceva “absolut” în sine. Știința nu se construiește pe o temelie de granit. Edificiul îndrăzneț al teoriilor ei se ridică, ca să

¹⁸ Karl R. Popper (1981): *Logica cercetării*, Editura Științifică și enciclopedică, p. 78, 83, 268

¹⁹ idem, p. 268

spunem așa, pe un teren mlăștinos. Ea poate fi comparată cu o construcție ai cărei stâlpi de susținere sînt înfiți într-o mlaștină și nu se sprijină pe vreo temelie naturală sau “dată”; iar dacă încetăm să batem stâlpii mai adînc, nu este pentru că am atins un strat rezistent. Pur și simplu ne oprim atunci cînd credem că stâlpii sînt destul de solizi pentru a susține, cel puțin un timp, construcția”.²⁰ Astfel, denunțînd “mitul inducției”, Popper propune și o revizuire a imaginii convenționale a “științei infailibile” în virtutea siguranței fundamentelor sale. Totuși, atacînd programul fundaționist inductivist, Popper nu renunță la ideea fundamentării științei, iar principiul falsificabilității este prezentat el însuși ca ca fundament al “creșterii cunoașterii științifice”, din perspectiva unei științe întemeiate pe “raționalitatea critică”.

I.4.2. W. V. O. Quine și critica “dogmelor empirismului”

În lucrările epistemologului american **W. V. O. Quine**, critica empirismului ia, de asemenea, forma denunțării unor “dogme”. Cele două dogme la care se referă în “*Two dogmas of empiricism*” (1951) sînt: 1. distincția empirismului logic dintre propozițiile analitice, care sînt adevărate în virtutea înțelesului lor, și propozițiile sintetice, al căror adevăr ar fi întemeiat pe “fapte” ; 2. presupoziția empirismului tradițional că “orice propoziție cu sens trebuie să fie traductibilă într-o propoziție despre experiența imediată (ceea ce Quine numește “reducționism radical”).²¹ Respingînd aceste dogme, Quine a formulat teza că în orice știință empirică nu este posibil a verifica sau falsifica o aserțiune izolată, căci pentru a o supune testului experienței este necesară presupunerea adevărului altor diferite enunțuri. De exemplu, o aserțiune ce enunță un fapt observat prin intermediul telescopului presupune adevărul legilor opticii. Știința, consideră Quine, este o “țesătură de credințe”, iar o lege generală nu e niciodată confruntată cu faptele, ci cu o aserțiune despre fapte, iar o aserțiune poate enunța un singur fapt numai dacă este deja asumat adevărul altor aserțiuni. Quine folosește și el metafora construcției pentru a descrie cunoașterea umană, dar pentru a arăta că relația cu experiența nu este nici nemediată și nici atît de decisivă pe cît postula empirismul, el compară “întregul cunoașterii” cu o “construcție făcută de om care vine în contact cu experiența numai de-a lungul marginilor sale”. Ca atare, oamenii nu-și revizuiesc imediat opiniile “în lumina experienței”, ci au –cum afirmă Quine – “o mare posibilitate

²⁰ Karl R. Popper: *Logica cercetării*, Editura Științifică, 1981,

²¹ W. V. O. Quine (1953): *From a logical point of view*, Harvard University Press, p. 20-23

de alegere” și, deci, de interpretare a “faptelor” în lumina teoriilor acceptate (ceea ce se va numi “teza supradeterminării faptelor din partea teoriilor”). Quine denunță atât inductivismul cât și falsificaționismul că încearcă să justifice discursurile științifice postulând că există “enunțurile de bază” referitoare la fapte care nu cer alte justificări; în acest mod, doctrinele respective încearcă să evite regresul la infinit, al justificării justificărilor etc.; dar, astfel se arată drept forme de fundaționism care își fixează principiul de certitudine în enunțurile ce ar deriva direct din experiență. Or, modul în care aceste enunțuri așa-zis “fundamentale” derivă din experiență este, după Quine, problematic, deoarece observația însăși constituie un act cognitiv complex, bazat pe înțelegere reflexivă, credințe și interpretări care formează “țesătura” cunoașterii; prin urmare, observația nu poate fi un criteriu fundamental. În schimb, insistând asupra caracterului de “întreg” (holism) al “țesăturii de credințe”, Quine relevă importanța criteriului coerenței, ca principiu de relaționare a cunoștințelor, precum și al raportului dintre fapte și explicații. După principiul coerenței, enunțurile pot fi justificate prin apartenența lor la un sistem construit pe baza aceluiași procedeu. În cazul științei, sistemul este constituit din totalitatea credințelor științifice ale unui om de știință sau ale comunității științifice. Respingînd “dogmele empirismului”, Quine propune el însuși, prin criteriul coerenței enunțurilor în “țesătura de credințe” a științei, un alt principiu al fundamentării.

1.4.3 W. Sellars și critica “mitului datului”

Critica presupuzițiilor fundaționiste ale empirismului dobîndește și la filosoful american **Wilfrid Sellars** caracterul denunțării unui “mit” – ceea ce el numește “mitul datului” (*the Myth of the Given*). Sellars numește astfel credința – iluzorie după el – că faptele și lucrurile sînt date conștiinței într-un mod pre-conceptual și că opiniile pot fi întemeiate pe această bază. După Sellars, ”a avea capacitatea de a observa un lucru” înseamnă “a avea deja conceptul celui tip de lucru”. ”Datele” nu pot fi fundament al cunoașterii de vreme ce ele sînt percepute întotdeauna din perspectiva unor exigențe ale fundamentării epistemice: ”Idea fundamentală este că atunci cînd caracterizăm un fenomen sau o stare ca o cunoaștere noi nu dăm o descriere empirică a celui fenomen sau a acelei stări; noi îl/o plasăm în spațiul logic al temeiurilor, al întemeierii și al capacității de a întemeia ceea ce spunem”.²²

²² W. Sellars (1963): ”Science, Perception and Reality”, Routledge, London, 169

I.4.4. Th. Kuhn și critica istorică a epistemologiei fundamentiste

Analiza pe care **Th. Kuhn** o propune în celebra sa lucrare *The Structure of Scientific Revolutions* (Structura revoluțiilor științifice) (1962)²³ conține de asemenea elementele unei critici sistematice la adresa fundamentismului clasic. Kuhn combină analiza filosofică a științei cu o perspectivă istorică și propune o teorie a dezvoltării științei care se delimitează de imaginea tradițională a progresului științific ca un proces de acumulare graduală a cunoașterii obiective despre lumea fizică; după Kuhn, dezvoltarea științei s-ar realiza printr-o serie de episoade de “știință normală” care alternează cu episoade de “revoluție științifică”. Fiecare episod de “știință normală” este caracterizat de o “paradigmă”, care constă într-un ansamblu de “angajamente teoretice, metodologice, conceptuale și instrumentale”, împărtășite de membrii unei comunități științifice. Conceptul de “paradigmă științifică” sau “matrice disciplinară” este un concept cheie în teoria lui Kuhn: “paradigma” (în gr. “*paradeigma*” înseamnă model, exemplu) oferă modelul de probleme “normale” ale cercetării, stabilește metodele de rezolvare și asigură standardele evaluării rezultatelor științifice. Mai mult, paradigmele sînt “moduri de a vedea lumea”, astfel încît datele supuse observației și experimentului sînt de fapt predeterminate de viziunea paradigmatică. Prin urmare, experiența nu mai poate fi criteriu de verificare sau de falsificare, ea fiind întotdeauna deja interpretată prin prisma paradigmei. Kuhn susține că atunci cînd în procesul de dezvoltare cumulativă a “științei normale” apar probleme majore (numite “anomalii”) care nu pot fi rezolvate pe baza paradigmei, se instituie o stare de “criză” căreia nu i se poate pune capăt decît prin înlocuirea paradigmei existente cu o alta, capabilă de a rezolva “anomaliile”; schimbarea paradigmei constituie esența unei “revoluții științifice”. După Kuhn, o dată cu schimbarea paradigmelor se schimbă și modurile de problematizare și soluționare, standardele evaluării științifice și chiar și semnificațiile limbajului științific. Prin prisma unei noi paradigme, oamenii de știință văd lumea într-un mod diferit, ca și cum ar deveni locuitorii unei “alte lumi”. De aceea, relația dintre două paradigme rivale este una de “incomensurabilitate”, ceea ce înseamnă că nu există standarde comune cu care ele să poată fi evaluate comparativ. În acest caz însă, însăși ideea unei dezvoltări raționale a științei – susținută, de pildă, în “*Logica cercetării*” a lui

²³ Thomas S. Kuhn (1976): *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Științifică, București

Popper – este pusă sub semnul întrebării. În locul unei perspective “logiciste”, pe care o amendează explicit, Kuhn accentuează importanța factorilor istorici, sociologici și chiar psihologici în dezvoltarea științei, delimitându-se astfel de viziunea standard (*standard view*) a științei empirice, printr-o concepție care este considerată “*postempiristă*”. Teoria sa, extrem de influentă în epistemologia celei de a doua jumătăți a secolului XX, a stimulat reevaluarea multor puncte tari ale programului fundaționist, determinând critica lor ca tot atâtea “mituri” ale științei, precum “mitul empirist”, “mitul logicist”, “mitul metodei”, ba chiar și “mitul științei”.

I.4.5. Critica post-empiristă a “miturilor” fundaționiste

Abordările anti-fundaționiste vizează așa-numitele “mituri ale științei”, adică o serie de credințe care mistifică natura științei. “*Mitul empirist*”, bazat pe încrederea în valoarea fundațională a experienței, a fost clătinat o dată cu afirmarea a două teze complementare cu privire la relația dintre fapte și teorii: 1.teza supradeterminării faptelor din partea teoriilor, conform căreia “enunțurile de bază” care verifică sau falsifică o teorie au un înțeles supradeterminat de la alte teorii acceptate, care joacă rolul “cunoașterii de fond”; și 2.teza subdeterminării teoriilor de către fapte, potrivit căreia aserțiunile ce descriu fapte observate pot fi derivate, drept consecințe logice, din mai multe teorii. “*Mitul logicist*” a fost identificat în asimilarea inacceptabilă a raționalității cu “logicitatea” într-o viziune anistorică a raționalității, denunțată de filosofia istorică a științei (ca, de exemplu, în lucrările lui St.Toulmin). “*Mitul metodei științifice*” a fost denunțat de **Paul Feyerabend** într-o carte provocatoare intitulată “*Împotriva metodei. Schiță a unei teorii anarhiste a cunoașterii*”(1975). Teza principală a cărții este aceea că nu există o descriere unică a metodei științifice, care să fie suficient de cuprinzătoare și de generală pentru a îngloba ansamblul metodelor și abordărilor utilizate de oamenii de știință. Feyerabend a criticat ideea unei metodologii normative pe temeiul că numeroase cazuri din istoria științei arată că dezvoltarea cunoașterii s-a realizat mai degrabă încălcând regulile stabilite, ar întreținerea unui “mit al metodei științifice” n-ar face decât să încetinească sau chiar să frâneze progresul științific. După Feyerabend, întrucât toate metodele își au limitele lor, rămâne valabilă o singură regulă: “*Anything goes*”(merge orice). Ceea ce, de fapt, nu desființează relevanța criteriilor metodologice pentru luarea deciziilor în practica științifică, ci, mai curând, reclamă necesitatea unei abordări creative a metodelor științei.

I.5. Fundamente ale științelor sociale.

Epistemologia istoristă sau “noua filosofie a științei”, cum s-a numit orientarea reprezentată de **Th. Kuhn**, **St Toulmin** sau **P. Feyerabend**, s-a preocupat mai ales de tema “dezvoltării științei” (sau “creșterii cunoașterii”, cum spunea Popper) și, din această perspectivă, a amendat caracterul static/structural al tradițiilor fundacioniste în epistemologie. Într-adevăr, schema simplă a fundamentării științei (bază-suprastructură) elimină o serie întreagă de factori care se dovedesc a fi constituenți ai dezvoltării științei, precum factori istorici, sociali, culturali, psihologici etc. Pentru pozitivismul logic, de exemplu, asemenea factori erau considerați exteriori științei, fără relevanță pentru re-construcția sa logică; deși se recunoștea că ei pot juca un rol în generarea ipotezelor și crearea noilor teorii (așa-numitul “*context al descoperirii*”), erau socotiți irelevanți pentru “*contextul justificării*”, care asigura “fundamentarea” evaluării logice a produselor științei. Ruptura celor două contexte reflecta în mod clar limitarea căutării “fundamentelor” științei doar la planul normelor intrinseci ale logicii cercetării, eludând însă caracterul de practică socială al științei și implicațiile înțelegerii sale din această perspectivă. În acest sens, integrarea așa-numiților factori “extrinseci” în analiza științei, ca urmare a cercetărilor inițiate de “cotitura istoristă” în epistemologie, a determinat și o reevaluare a problemei “fundamentelor”.

Pentru unii comentatori, noua epistemologie (asociată cu “cotitura istoristă”) este, în esență, anti-fundacionistă, denunțând chiar “mitul” *fundamentării științei*. Spre o asemenea idee pare să conducă teoria “anarhică” a cunoașterii formulată de **P. Feyerabend** sau viziunea lui **Richard Rorty** despre “moartea epistemologiei”. Totuși, Kuhn a continuat să vorbească despre fundamentele paradigmei și le-a definit ca angajamente ontologice, epistemologice, metodologice și instrumentale. Cercetarea sa a insistat, de asemenea, asupra condițiilor/“bazelor”/ sociologice, istorice, culturale sau psihologice ale științei. Ca atare, sfera cercetării fundamentelor s-a lărgit. Ele nu mai sînt privite însă ca elemente care asigură certitudinea și infailibilitatea cunoașterii științifice, ci ca dimensiuni constitutive ale practicii științifice, concepută nu numai ca practică epistemică (sau cognitivă), ci și ca una socială, istorică și culturală.

P. Feyerabend

Unul dintre înțelesurile/recuperabile/ale noțiunii de “fundament” ar fi acela de presuposiție (sau asumptie) implicată în modul de a face știință sau, cum ar spune Kuhn, în angajamentele paradigmei științifice. Deoarece paradigmele sînt, în esență, moduri de problematizare, am putea discuta despre fundamentele științei ca *presupoziții ale modurilor de problematizare*. În acest sens, putem distinge mai multe tipuri de fundamente ale științei (sau presuposiții ale modurilor de problematizare):

1. Fundamente ontologice

– referitoare la modul în care arată “lumea” sau domeniul de realitate care constituie obiectul cercetării științifice. În teoriile științifice sînt implicate întotdeauna anumite presuposiții asupra naturii și devenirii realității studiate. De exemplu, în științele sociale, fundamentele ontologice se vor referi la presuposițiile despre natura lumii sociale studiate;

2. Fundamente epistemologice

– referitoare la posibilitățile și limitele cunoașterii realității cercetate; în cazul științelor sociale, presuposiții cu privire la modul în care este sau trebuie să fie știința capabilă să cerceteze lumea socială.

3. Fundamente metodologice

– referitoare la căile (*methodos*) cunoașterii, adică metodele și tehnicile prin care poate fi cercetată științific lumea socială.

4. Fundamente conceptuale sau teoretice

– referitoare la presuposițiile teoriilor, concepțiilor sau doctrinelor care descriu, explică sau interpretează lumea cercetată;

5. Fundamente axiologice

– referitoare la modul în care sînt implicate valorile în cunoașterea științifică și felul în care relaționează cu faptele, normele și interpretările științei;

6. Fundamente praxiologice

– referitoare la implicațiile științei ca practică socială și cognitivă, integrată în contextul acțiunilor prin care oamenii se raportează atît la lumea naturii, cît și la lumea socială;

7. Fundamente sociologice

– determinate de condiția socială a științei, ca activitate realizată în “comunități disciplinare” și integrată în viața politică, economică și socială a comunităților umane;

8. Fundamente antropologice

– constituite de presuposiții asupra naturii umane implicate în concepțiile științifice și care influențează atît modul de cercetare cît și obiectivele sau funcțiile științelor sociale;

9. Fundamente culturale

– referitoare la determinările culturale ale practicii științifice (de ex imaginea științei ca tradiție culturală), cât și la modul în care, prin științele lor sociale, diferitele culturi se înțelg pe sine (de ex. științele sociale sînt *reflecții de sine ale societății moderne*).

10. Fundamente istorice

– constituite din determinările istorice ale cunoașterii științifice, asupra cărora a atras atenția mai ales epistemologia istorică; în acest sens, o dezbateră de actualitate este aceea despre “știința modernă” și “știința postmodernă”.

În cele ce urmează, referindu-ne la fundamente ale științelor sociale, vom avea în vedere această tipologie descriptivă. Prin analiza lor vom încerca să înțelegem natura, structura și dinamica științelor sociale.

II. FUNDAMENTE EPISTEMOLOGICE ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE

II.1. Condiția epistemică a științelor sociale.

În definirea științelor sociale ca științe care au ca obiect de studiu lumea socială identificăm două determinări (sau, mai exact, o dublă determinare): *prin obiectul de studiu* și, respectiv, prin *natura proprie cunoașterii științifice*. Prima determinare, referitoare la natura realității studiate, este una *ontologică*; cealaltă, referitoare la condiția epistemică a științelor sociale, este una *epistemologică*. Așa cum s-a remarcat, orice afirmație care aparține științei sociale conține, explicit sau implicit, presupuziții referitoare atât la natura realității studiate, cât la natura științei care o studiază. În acest sens, vom spune că enunțurile științelor sociale au, deopotrivă, *fundamente ontologice și epistemologice*.

De fapt, între cele două determinări există o strânsă conexiune, căci, așa cum observa încă Descartes, ceea ce este acceptat ca existent depinde de câtă încredere avem în cunoașterea sa. Am putea reformula această idee vorbind despre *cuplajul ontologic-epistemologic* în cunoaștere. În științele sociale, una dintre cele mai importante probleme ontologico-epistemologice este aceea dacă, de exemplu, sociologii sau antropologii sînt îndreptățiți să se refere la structuri sau procese sociale care există independent de înțelesurile simbolice sau culturale care le sînt atribuite de către actorii sociali. Dacă, așa cum susțin unii epistemologi, cercetătorii trebuie să se străduie să înțeleagă lumea așa cum o înțeleg subiecții investigației lor, atunci ei își asumă teza că realitatea e într-un fel predeterminată de cunoașterea sa ori că reprezentările ontologiei sociale sînt derivate din epistemologia socială. Unele doctrine ontologice mai radicale, precum “*relativismul conceptual*” (Peter Winch) sau mai moderate, ca “*interacționalismul simbolic*” sau “*constructivismul social*”, la care ne vom referi pe

parcurs, susțin explicit această teză. Dimpotrivă, o teză opusă este asumată de acele concepții care susțin că fundamentul cunoașterii se află în realitatea ce constituie “obiectul” sau referința sa, astfel încât epistemologia urmează întotdeauna ontologia; din această perspectivă, numită “*realism epistemologic*”, științele sociale sînt științe în măsura în care “oglesc” cu fidelitate lumea socială, cu toate componentele sale obiective, indiferent de credințele sau reprezentările despre ea ale actorilor sociali. Disputa dintre cele două poziții face parte din dezbaterile asupra condiției epistemice a științelor sociale și am menționat-o pentru a sublinia că nu putem vorbi despre fundamentele epistemologice ale unei științe fără a ne referi la cuplajul lor cu fundamentele ontologice.

Dacă totuși începem prezentarea fundamentelor științelor sociale cu cele epistemologice este pentru că, în constituirea lor, reflecția asupra condiției lor epistemice pare să fi avut un fel de prioritate istorică. Mai exact, problema care s-a pus începînd cu secolul al XIX-lea, atunci cînd apar științele sociale, a fost, în primul rînd, aceea cu privire la statutul lor de științe. Și astăzi, pentru mulți autori, întrebările fundamentale ale epistemologiei științelor sociale sînt: În ce constă natura lor de științe? De ce le considerăm științe? Ce fel de științe sînt ? Prin asemenea întrebări s-ar părea că este repusă în discuție legitimitatea denumirii de “știință” dată științelor sociale. Această situație nu e una neobișnuită pentru științele sociale, de vreme ce, încă de la apariția lor, ele au trebuit să se legitimizeze ca “științe”, iar această necesitate le-a însoțit în întreaga lor dezvoltare. Partea bună a acestei situații constă în faptul că reflecția asupra condiției lor epistemice reprezintă o constantă a istoriei lor de mai bine de două secole și, mai mult chiar, că ea a îndeplinit o *funcție constitutivă* și, deopotrivă, *regulativă* în evoluția lor. Partea rea se află poate în suspiciunea cu care sînt întîmpinate uneori pretențiile lor de a oferi cunoștințe științifice, suspiciuni întreținute și de unii epistemologi, care se îndoiesc că disciplinele sociale ar fi propriu-zis “științe”, considerîndu-le mai curînd “științe soft” (*soft sciences*) sau “epistemoide” (*epistemoids*), adică “semi-științe”, și preferînd să le denumească “discipline sociale”.

Această situație poate fi înțeleasă mai bine de îndată ce observăm că întrebările privitoare la “științificitatea” științelor sociale presupun un concept de “știință” căruia ele ar fi trebuit (sau ar trebui) să le corespundă. Acest concept provine din reflecția asupra științelor naturii care, în secolul al XIX-lea, atunci cînd s-a pus problema ridicării la rang de știință a cunoașterii sociale, reprezentau singurul model de știință, cu care, vrînd-nevrînd, trebuiau comparate noile candidate. Și astăzi, cum vom vedea, există mulți autori care consideră că știința naturii este singurul model de știință

adevărată iar științele sociale trebuie judecate după standardele lor. Dar lor li se opun alții, mai numeroși, care apreciază că științele sociale trebuie considerate în specificitatea și autonomia lor, iar epistemologia științelor sociale trebuie diferențiată de epistemologia științelor naturii. Cu toate acestea, chiar afirmarea poziției “autonomiste” presupune, în subsidiar, referirea la comparația cu științele naturii, de vreme ce problema fundamentală (de legitimare) a disciplinei relativ recente numită “*epistemologia științelor sociale*” este formulată în acest fel: “Necesită științele sociale o tratare aparte sau le putem aplica direct rezultatele epistemologiei generale, formulate de obicei în epoca modernă din perspectiva științelor naturii?”²⁴

În secolul al XIX-lea, comparația cu științele naturii era justificată: știința modernă a naturii se impusese, după mai bine de două secole de existență, prin realizări incontestabile în cunoașterea lumii fizice, iar modelul său de explicare a faptelor prin descoperirea legilor naturii și formularea de predicții care să facă posibil controlul efectelor lor constituia paradigma “revoluției științifice”. În mare măsură, succesele sale erau puse pe seama “metodei științifice”, adică a procedurilor de obținere a unei cunoașteri întemeiate, pe de o parte prin determinarea riguroasă a evidenței empirice, iar pe de alta, prin elaborarea principiilor raționale -inductive și deductive – care asigurau formularea legilor și derivarea logică, din implicațiile lor, a enunțurilor predictive. Astfel, metoda întruchipa imaginea “raționalității științifice”.²⁵ Mai mult, conform unei deizve caracteristice mentalității moderne, științele naturii dovediseră că “a cunoaște” (*savoir*) înseamnă “a putea” (*pouvoir*), iar cunoașterea științifică ilustra cel mai bine puterea pe care o pot dobîndi oamenii asupra naturii, mai ales atunci cînd, prin identificarea legilor, “a vedea” (*voir*) devine premisa lui “*prevoir*” (a prevedea). Toate aceste aspecte, dezvoltate în sfera științei naturii, dar identificate cu posibilitățile științei pur și simplu, au promovat conceptul său (dublat desigur de imaginea sa socială) ca model sau ideal al cunoașterii umane. Sub autoritatea acestui concept a fost plasată nașterea (sau “inventarea”) științelor sociale moderne, considerînd firesc ca atunci cînd apar noi candidate la statutul de știință ele să fie evaluate după modelul și standardele metodologice socotite a fi asigurat valabilitatea cunoașterii în științele naturii.

Această situație caracterizează primele epistemologii ale științelor sociale, precum cele cuprinse în concepția științei sociale “pozitive” a lui Auguste Comte, a “logicii științelor morale” a lui John Stuart Mill sau a “regulilor metodei sociologice” a lui Emile Durkheim. În asemenea concepții, condiția epistemică a științelor sociale este

²⁴ Fred D'Agostino (1993): *Epistemologia științelor sociale*, în J. Dancy, E. Sossa, *op.cit.*, p. 299

²⁵ P. Newton-Smith (1993): *Raționalitatea științei*, Editura Științifică, București, p. 10

gîndită, în mod explicit, prin analogie cu cea a științelor naturii. Comparația implica ideea că metoda științelor naturii trebuie să fie modelul metodologic al științelor sociale. Argumentul identității metodelor era susținut, de regulă, prin cel al unității științelor.

Poziția epistemologică în care se afirmă unitatea metodologică a științei este numită *monism metodologic*; ea susține că metoda științifică este una (*mono*) și aceeași în toate științele. Dar, întrucît acest tip de monism metodologic era bazat pe ideea că științele sociale trebuie, în vreun fel, să preia sau să imite metodele științelor naturii, o asemenea concepție a fost numită *naturalism epistemologic*. De remarcat că naturalismul epistemologic implică și o presuposiție ontologică specifică, și anume aceea că lumea socială este o parte a lumii naturale, de care nu s-ar distinge prin caracteristici ontice esențial diferite; am putea numi această poziție *monism ontologic* (implicat în presuposițiile *monismului metodologic*). În virtutea cuplajului ontologic-epistemologic, adversarii naturalismului epistemologic vor ataca, de regulă, atît teza monismului ontologic, cît și pe cea a monismului metodologic.

Poziția epistemologică opusă naturalismului în științele sociale poate fi numită *anti-naturalism*. Concepțiile anti-naturaliste resping teza tare a naturalismului conform căreia condiția epistemică a științelor sociale trebuie să fie modelată după cea a științelor naturii. Deoarece în acest fel se susține autonomia științelor sociale, pe temeiul specificității lor epistemice, o asemenea poziție poate fi numită *autonomism epistemologic*. Critica naturalismului a fost îndreptată, cel mai adesea, împotriva tezei unității metodologice; ca atare, anti-naturalismul este asociat cu o poziție opusă monismului metodologic, numită *dualism metodologic*, care afirmă, în esență, distincția categorică între metodele științelor sociale și cele ale științelor naturii. Cea mai cunoscută (dar nu singura) delimitare de acest gen este cea dintre “explicație” și “înțelegere”, conform căreia “metoda” științelor naturii ar consta în explicarea cauzală a fenomenelor cercetate, în timp ce “metoda” științelor sociale ar consta în înțelegerea semnificațiilor pe care oamenii le atribuie faptelor și evenimentelor din lumea lor socială. Din nou trebuie să remarcăm că antinaturalismul epistemologic implică și o presuposiție ontologică specifică, de asta dată considerarea lumii sociale ca avînd trăsături ontice esențial diferite de cele ale lumii naturii (*dualism ontologic*) și justificarea, pe această bază, a diferenței epistemologice dintre cele două tipuri de științe (*dualism epistemologic*).

Disputa dintre naturalism și antinaturalism a fost inițiată în secolul XIX, o dată cu apariția științelor sociale, și continuă, în diferite forme, și în prezent. Ea este esențială pentru înțelegerea condiției epistemice a științelor sociale. Uneori, ea este

redușă la controversa metodologică – monism sau dualism – dar considerăm că fundamentele epistemologice ale unei științe nu pot fi reduse la cele metodologice (pe care le includ). De aceea, ne vom axa discuția asupra condiției epistemice a științelor sociale pe controversa dintre naturalism și anti-naturalism și implicațiile sale asupra înțelegerii actuale a fundamentelor epistemologice ale științelor sociale.

II.2. Epistemologia naturalistă a științelor sociale

Naturalismul epistemologic este poziția care susține că disciplinele sociale nu pot fi științe decât în sensul în care sînt științele naturii. Prin urmare, științele naturii sînt considerate paradigmă (model) a științei, iar științele sociale sînt raportate la situația lor ca la un ideal normativ. Uneori, argumentul invocat este cel al unității științei, dar unitatea științei e presupusă a fi clădită după tiparul științelor naturii. Un argument asociat este cel al unității metodologice, dar, din nou, metoda considerată ca standard este cea a științelor naturii, care este prescrisă și științelor sociale. În fine, naturalismul epistemologic presupune și argumentul ontologic al unității lumii, văzută însă ca o lume naturală, guvernată de aceleași “legi ale naturii” care se extind și asupra “provinciei” sale numită lume socială.

În cadrul naturalismului putem distinge, așa cum fac unii autori,²⁶ între două versiuni: “*naturalismul tare*” (*hard*) - care susține că științele sociale, pentru a fi științe, *trebuie* să adopte condiția epistemică a științelor naturii și, în primul rînd, să se fundamenteze pe aceleași metode; și “*naturalismul moderat*” (*soft*) - care afirmă că folosirea modelelor explicative și a procedurilor metodologice din științele naturii le-ar putea îmbunătăți condiția lor de științe. Naturalismul tare a fost predominant în secolul al XIX, mai ales în concepția “fondatorilor” științelor sociale, în timp ce naturalismul moderat este caracteristic versiunilor actuale ale epistemologiei sociale naturaliste. În prezentarea noastră ne vom referi mai ales la naturalismul tare, așa cum apare în concepțiile unor autori care sînt considerați “fondatori” ai științelor sociale (A.Comte, J.S.Mill sau E.Durkheim).

²⁶ Daniel Little(1991): “Varieties of Social Explanation”, Westview Press, Colorado, 225

II.2.1. Știința socială “pozitivă” în viziunea lui A.Comte

O poziție epistemologică naturalistă este formulată explicit în “filosofia pozitivă” a lui **A.Comte (1798-1857)**. Lui Comte i se atribuie atât consacrarea termenului “pozitivism”, cât și inventarea noțiunii de “sociologie”. Termenul “pozitivism”, folosit anterior de C.H. de Saint-Simon pentru a caracteriza “spiritul” societății industriale care se configurase la începutul secolului XIX, apare, în cea mai cunoscută lucrare a lui A.Comte, *”Cours de philosophie positive”* (1830-1842), ca denumire a transformării cunoașterii în sfera socialului în știință, după modelul științelor naturii. Comte era convins că este necesară o știință a socialului, care să identifice legile societății așa cum fizica descoperă legile naturii, și denumirea pe care a dat-o inițial acestei științe este aceea de *”fizică socială”*. Putem înțelege mai bine proiectul lui Comte și, mai ales, scopul pe care el îl atribuia noii științe, dacă reținem explicațiile unor comentatori conform cărora Comte a fost impresionat de tulburările provocate de revoluția franceză și s-a gândit la căile prin care poate fi restabilită ordinea în viața socială. Fizica socială, sau sociologia, a fost deci concepută ca o știință care să cerceteze originea conflictelor sociale și să ofere soluții pentru restabilirea armoniei sociale. Comte considera că numai știința (filosofia pozitivă) poate susține un asemenea proiect de reconstrucție socială (“pentru că ea este astăzi cea mai importantă pentru practică...ca singura bază solidă a reorganizării sociale”)²⁷, iar cunoașterea socialului poate deveni “pozitivă” doar fundamentându-se pe “pozitivitatea” științelor naturii, care s-au eliberat de influența metafizicii (inclusiv a conceptelor sale “negative”, precum cele din dialectica lui Hegel). Această idee este susținută, în *”Curs”*, prin formularea unei *teorii a istoriei aplicată la dezvoltarea cunoașterii* ca o trecere de la un sistem de credințe la altul, cuprinzând trei stadii - *”teologic”*, *”metafizic”* și *”pozitiv”* – diferențiate prin modul în care oamenii își explică desfășurarea fenomenelor: în stadiul teologic, “explicația” se bazează pe invocarea divinităților, în cel “metafizic” se apelează la abstracții

**Auguste Comte
(1798-1857)**

²⁷ Auguste Comte (1830): *Cours de philosophie positive*, Lecția I, secț. 8

conceptuale, iar în cel “pozitiv” oamenii de știință se îndreaptă către cercetarea faptelor, determinate prin observație și experiment. După Comte, fiecare ramură a cunoașterii urmează “*legea celor trei stadii*”, dar în timp ce științele naturii au atins maturitatea stadiului pozitiv, cele sociale abia urmau să intre pe această cale, cu condiția să fie fundamentate corespunzător. Una dintre presuposițiile proiectului lui Comte de “pozitivare” a științei sociale era aceea a unității științelor: deoarece știința caută să identifice legi, iar legile operează atât în domeniul naturii, cât și în cel al societății, între științele ce studiază legi nu pot exista diferențe semnificative, cel puțin la nivelul metodelor de cercetare. Prin urmare, Comte considera că științele “*trebuie concepute ca subordonate unei metode unice și ca formînd părțile diferite ale unui plan general de cercetare*”.²⁸

Termenul de “pozitivism”, consacrat de Comte, a intrat definitiv în vocabularul științei sociale, dobîndind accepțiuni variate, dar corelate în general sensului original al proiectului de a “pozitiva”, adică de a transforma în știință disciplinele care cercetează lumea socială. După T.Benton și I.Craig, pozitivismul social, ca program epistemologic, poate fi caracterizat prin următoarele trăsături:

- a) acceptarea viziunii empiriste a științelor naturii;
- b) valorizarea științei ca formă supremă – dacă nu singura valabilă – a cunoașterii;
- c) susținerea tezei că metoda științifică – așa cum este reprezentată de știința empirică – poate și trebuie să fie extinsă la studiul minții oamenilor și vieții sociale pentru a stabili aceste discipline ca științe sociale;
- d) convingerea că o dată ce a fost stabilită o știință socială valabilă, va fi posibilă aplicarea sa pentru a controla sau a reglementa comportamentul indivizilor sau al grupurilor în societate; astfel, conflictele și problemele sociale vor fi rezolvate pe rînd pe baza cunoașterii de specialitate a experților în științe sociale, tot așa cum expertiza științelor naturii este implicată în rezolvarea problemelor practice din inginerie și tehnologie. Această concepție a științelor sociale ca proiecte de reformă socială este numită uneori “*inginerie socială*”.²⁹

Considerînd pozitivismul ca una dintre cele două “tradiții intelectuale” dominante în filosofia științei (cealaltă fiind anti-pozitivismul), Georg Henrik von Wright identifică trei teze principale caracteristice:

²⁸ Auguste Comte(1830): “Cours de philosophie positive” ,(sect. “Avertisment”)

²⁹ T.Benton, I.Craig (2001), op cit, 23

- a) teza monismului metodologic, sau ideea unității metodei în diversitatea obiectelor investigației științifice;
- b) teza potrivit căreia științele naturii, și în particular fizica matematică, propun un ideal sau standard metodologic care măsoară gradul de dezvoltare și perfecționare al tuturor celorlalte științe, inclusiv în științele omului (adică teza naturalismului epistemologic);
- c) teza universalității explicației cauzale, care constă în subordonarea cazurilor individuale la legi generale ale naturii (inclusiv pentru “natura umană”).³⁰ G.H. von Wright include și concepția lui J.S Mill în cadrul tradiției pozitiviste, dar întrucât filosoful englez nu a folosit acest termen, poziția sa poate fi considerată ca ilustrând denumirea alternativă a acestei tradiții, aceea de “naturalism”.

II.2.2 John Stuart Mill și “logica științelor morale”

Filosoful englez **J.S.Mill (1806-1873)** a fost preocupat, ca și **A.Comte**, de condiția epistemică a științelor sociale (denumite, conform tradiției, “științe morale”), pe care o dorea fundamentată prin analiza logică a metodelor ce pot fi folosite în cercetare. Unii comentatori îi atribuie și lui paternitatea termenului “sociologie”. Dar cea mai evidentă asemănare cu proiectul lui Comte o constituie faptul că și Mill credea în unitatea metodologică a științelor și considera logica metodelor utilizate în științele naturii ca model pentru metodologia științelor sociale. În “*System of Logic*”(1843), Mill analiza sistematic principiile logice ale metodelor inductive și deductive din științele naturii pentru ca apoi, într-o secțiune specială dedicată “logicii științelor morale”, să examineze aplicarea lor în sfera cunoașterii sociale. Mill credea că “întreg cursul naturii este uniform”, adică toate fenomenele lumii se conformează unor regularități specifice, cele mai fundamentale dintre ele fiind numite “legi ale naturii”, iar sarcina științei constă în a descoperi aceste uniformități, dovedind că ordinea naturii este în întregime cauzală. El afirma că, la fel

**J. S. Mill
(1806-1873)**

³⁰ Georg Henrik von Wright(1995):*Explicație și înțelegere*, Editura Humanitas, p. 27

ca științele naturii, și cele sociale trebuie să furnizeze explicații ale fenomenelor studiate, identificînd cauze și formulînd legi care să servească drept bază predicțiilor științifice. Analiza logică a metodologiei întreprinsă de Mill se bazează pe presupuziția că ambele tipuri de științe au aceleași fundamente epistemologice și de aceea logica cercetării în științele sociale poate fi - și trebuie să fie - derivată din cea a științelor naturii. Ceea ce face însă din Mill un “naturalist” într-un sens cît se poate de propriu este convingerea sa că, ocupîndu-se de fenomene sociale, cercetătorii ar avea de a face tot cu “legi ale naturii”, și anume ale “naturii umane”. După Mill, “Legile fenomenelor societății sînt și nu pot fi altceva decît legile acțiunilor și pasiunilor oamenilor uniți în cadrul unei forme sociale. În starea de societate, oamenii rămîn totuși oameni; acțiunile și pasiunile lor se supun legilor naturii umane individuale. Cînd ajung să trăiască împreună, oamenii nu se transformă într-un alt tip de substanță, cu proprietăți diferite...Oamenii nu au în societate alte proprietăți decît cele care derivă din și se rezolvă în legile naturii omului individual”.³¹ Așadar, după Mill, fenomenele sociale trebuie explicate prin identificarea legilor naturii umane, care sînt, în esență, legi ale stărilor psihologice (“legi ale minții”) și legi ale comportamentelor (“legi ale ethologiei”): “Acțiunile și pasiunile indivizilor în starea socială sînt guvernate în întregime de legi psihologice și ethologice”. Concepția naturalistă a lui Mill este afirmată în postulatul logicii comune a explicației în toate științele și întărită de ideea existenței unor “legi fixe” ale naturii umane individuale, care ar constitui obiectul explicației sociale. Naturalismul său integrează o presupuziție ontologică individualistă, conform căreia societatea nu este altceva decît suma indivizilor care o compun, precum și o presupuziție metodologică individualistă, potrivit căreia explicarea fenomenelor sociale trebuie realizată pornind de la “acțiunile și pasiunile indivizilor”. Dar întrucît considera că, la rîndul său, comportamentul indivizilor trebuie explicat prin “legile naturii umane”, care nu sînt în esență diferite de legile universale ale naturii, fundamentul naturalist al concepției sale era formulat într-un mod explicit.

³¹ John Stuart Mill (1843): *A System of Logic*, Book VI, Chap. 7

II.2.3. Emile Durkheim și “regulile metodei sociologice”

O poziție naturalistă poate fi identificată și în lucrările în care Durkheim – considerat unul dintre “fondatorii” sociologiei – formula “regulile metodei sociologice” (*Les regles de la methode sociologique*, 1895). Prima regulă a cercetării, afirma sociologul francez, constă în a considera “faptele sociale ca lucruri”. Luînd ca model al metodei sociologice modul în care științele naturii tratează faptele naturale, Durkheim argumenta că “faptele sociale” sînt la fel de obiective deoarece există independent de indivizi și se impun conștiințelor individuale “din afară” și cu puterea unor constrîngeri care le determină comportamentul. El dă ca exemple de fapte sociale codurile de legi, convențiile sociale, proverbele populare, statisticile sociale etc; toate acestea sînt realități definite, obiective, sociale, care există aparte de acțiunile și manifestările indivizilor (iar Durkheim afirmă că “ele pot exista fără a fi realmente aplicate la indivizi”). În acest fel, el vrea să sublinieze că faptele sociale sînt încorporate în instituții și practici colective exterioare conștiințelor indivizilor, iar realitatea lor este la fel de incontestabilă ca și cea a “lucrurilor” naturii. Și la fel cum cercetătorii naturii caută să explice faptele identificînd cauze și formulînd legi, și cei ai societății trebuie să ofere, la rîndul lor, explicații cauzale ale faptelor sociale determinate obiectiv prin observarea caracteristicilor lor externe. Dar, considera Durkheim, faptele sociale trebuie explicate prin alte fapte sociale, idee pe care o formulează ca “a doua regulă a metodei sociologice”: “cauza determinantă a unui fapt social trebuie căutată printre faptele sociale care îl preced”.

Studiul său despre “Sinucidere” (*Le Suicide*, 1897) ilustrează aplicarea acestei reguli: Durkheim arată că variația statistică a numărului de cazuri de sinucidere trebuie explicată prin analiza unor factori sociali precum gradul de integrare socială a indivizilor - determinat de credințele religioase, ocupațiile profesionale, statutul marital, resursele economice - și nu prin variabile care țin de natura lor biologică (rasă, vîrstă, sex etc.) sau de caracteristicile psihice. Astfel, spre deosebire de Mill, Durkheim considera că faptele sociale nu pot fi explicate prin “legile naturii umane individuale” și nici prin ideile –sau “stările conștiinței individuale”- referitoare la ele. În viziunea sa, societatea nu este doar “suma indivizilor”, ci “sistemul format de asocierea lor

reprezintă o entitate specifică, cu caracteristici proprii”. Această presuposiție ontologică (numită “holism ontologic”) este corelată cu respingerea categorică a explicării faptelor sociale prin cauze biologice sau psihologice, care țin de “natura umană”, și adoptarea tezei că societatea trebuie explicată “sui generis”, prin propriile sale cauze, iar comportamentul social al indivizilor se supune legilor “vieții colective”; presuposiția epistemologică implicată în această concepție constituie o formă de “holism metodologic”. Formulând teza autonomiei faptelor sociale, care sînt considerate ireductibile la fapte fizice, biologice sau psihologice, Durkheim se îndepărta de teza fundamentală a naturalismului – care postula identitatea de esență a celor două lumi, naturală și socială – dar concepția sa metodologică are drept model o epistemologie naturalistă; el împărtășea, ca și Mill, convingerea că faptele sociale sînt explicabile în termenii legilor determinismului cauzal, a căror paradigmă ar fi constituită de “legile naturii”.

II.3. Epistemologia anti-naturalistă a științelor sociale

Concepției naturaliste a științelor sociale, a cărei continuitate pînă în epistemologia actuală îi conferă caracterul unei “tradiții intelectuale” (cum remarcă G. von Wright), i s-a opus, începînd cu sfîrșitul secolului XIX, o altă tradiție, care respinge tezele naturaliste, și în primul rînd ideea că metoda științelor sociale trebuie modelată după cea a științelor naturii. Monismului metodologic susținut de pozitiviști, orientarea anti-naturalistă i-a contrapus teza diferențierii metodelor (dualismul metodologic) și, pe acest temei, a distincției epistemologice dintre științele sociale și științele naturii. Această disociere este prezentată adesea doar sub forma controversei metodologice – care a jucat într-adevăr un rol important în reflecția asupra condiției epistemice a științelor sociale – dar teza diferenței epistemologice a implicat, de asemenea, argumente corelate, de natură ontologică, epistemologică, axiologică sau praxiologică.

De exemplu, susținerea ideii dualității metodelor a invocat, de regulă, argumentul diferenței ontologice dintre obiectele de studiu ale celor două tipuri de științe, precum evidența faptului că “obiectele” științelor sociale – oamenii și grupurile umane – posedă proprietatea conștiinței de sine, au capacitatea de a reflecta asupra lor înșile și asupra situațiilor și relațiilor lor, iar această caracteristică a “reflexivității”

constituie o dimensiune esențială a “lumii oamenilor”, care nu are nici un corespondent în lumea naturii. La rîndul său, lumea socială este constituită din interacțiunile indivizilor, dar și din semnificațiile pe care ei le atribuie acestor interacțiuni, astfel încît înțelesurile, limbajul și comunicarea reprezintă componente specifice ale ontologiei sociale, care nu pot fi eludate de epistemologia socială.

Tradiția intelectuală a anti-naturalismului s-a afirmat, cum s-a remarcat, ca o reacție împotriva pozitivismului și a devenit proeminentă către sfîrșitul secolului XIX; ea a fost mai diversificată și mai puțin omogenă decît orientarea pozitivistă, așa cum indică de altfel și varietatea denumirilor date concepțiilor integrate acestei direcții în epistemologie: “idealism”, “umanism”, “hermeneutică”, “fenomenologie” etc. Printre inițiatorii acestui tip de gîndire se află figurile unor filosofi, istorici și cercetători sociali precum Johann Droysen, Wilhelm Dilthey, Georg Simmel, W.Windelband, H.Rickert, Max Weber. “Toți acești gînditori –notează G.von Wright – resping monismul metodologic al pozitivismului și refuză să ia în considerație modelul stabilit de către științele naturii drept singurul și supremul ideal pentru o înțelegere rațională a realității. Cei mai mulți dintre ei subliniază contrastul dintre acele științe care, asemenea fizicii, chimiei sau fiziologiei, tind spre generalizări despre fenomene ce pot fi reproduse și prevăzute, și acelea care, asemenea istoriei, urmăresc să sesizeze trăsăturile individuale și unice ale obiectelor lor”.³² Contrastul acestor orientări a fost marcat terminologic prin denumirea științelor care caută legi ca “nomologice”, iar a celor ce studiază “individualități” ca “ideografice” (conform denumirilor propuse de W.Windelband, în 1894).

Dar delimitarea cea mai importantă față de naturalism s-a realizat prin susținerea tezei că metoda științelor sociale ar fi diferită de cea a științelor naturii. Expresia cea mai cunoscută a acestei delimitări o constituie opoziția dintre “explicație” și “înțelegere”. Ea a fost formulată pentru prima oară de istoricul și filosoful german J.Droysen care, în 1858, afirma că: “Țelul științei naturale este de a explica; (în timp ce) țelul istoriei este de a înțelege fenomenele care cad în domeniul său”. De fapt, distincția metodologică făcută de Droysen – pentru care a folosit termenii *Erklaren* (explicație) și *Verstehen* (înțelegere) - a avut la origine forma unei trihonomii, el deosebind între metoda filosofică, metoda fizică și metoda istorică în funcție de “țelurile” lor, respectiv, a ști (*erkennen*), a explica și a înțelege.³³ Dar cel care a dezvoltat în mod sistematic aceste idei metodologice a fost W.Dilthey, care a considerat că “explicația” este proprie

³² G.H. von Wright (1995), *op.cit.*, p. 28-29

³³ *idem*, p. 175

științelor naturii (*Naturwissenschaften*), iar “înțelegerea”, științelor spiritului (*Geistwissenschaften*). Termenul *Geistwissenschaften* a fost folosit de traducătorul german al “sistemului logicii” al lui Mill pentru sintagma “știință morală”, dar el a ajuns să desemneze o abordare a științelor sociale diametral opusă naturalismului (sau pozitivismului) datorită elaborării teoretice a lui Dilthey.

II.3.1. W. Dilthey: dihotomia dintre explicație și înțelegere și contrastul dintre științele naturii și științele sociale

**Wilhelm Dilthey
(1833-1911)**

Teza de la care pornește **Wilhelm Dilthey (1833-1911)** în “*Introducere în științele spiritului*” (1883) este aceea că modul în care cunoaștem lumea umană este diferit de modul în care cunoaștem lumea naturii și, de aceea, științele naturii nu pot fi un model adecvat pentru științele umane sau sociale (pe care Dilthey le numește, generic, “*științe ale spiritului*”, incluzând și științele culturii sau științele istorice). În timp ce lumea naturii este cunoscută printr-o “experiență externă” (*Erkahrung*), lumea umană nu poate fi cunoscută decât “din interior”, în mod

nemijlocit, printr-o “experiență trăită” (*Erlebnis*). A cunoaște – în experiența externă a științelor naturii - înseamnă a explica faptele supuse observației, identificând cauze și formulând legi generale, care să facă inteligibilă desfășurarea fenomenelor. Dar o asemenea orientare rămâne exterioară față de ceea ce este esențial vieții umane, și anume ideile, scopurile, intențiile și valorile implicate în acțiunile oamenilor și care le conferă semnificație. După Dilthey, sfera semnificațiilor nu poate fi explicată cauzal, ci poate fi penetrată numai prin înțelegere (*Verstehen*). “Viața omului – scrie Dilthey – poate fi înțeleasă numai cu ajutorul unor categorii care nu sînt aplicabile cunoașterii lumii fizice, precum cele de scop, valoare, dezvoltare sau ideal”. Cunoașterea “din interior” a lumii umane presupune identificarea semnificațiilor pe care le au manifestările omenești, fie că este vorba de acțiuni individuale, instituții sociale sau opere culturale. După Dilthey, toate acestea sînt “expresii” sau “obiectivări” ale spiritului uman, iar a înțelege înseamnă a sesiza relația unei expresii cu ceea ce exprimă, adică a o vedea ca expresie exteriorizată a unor stări mentale sau a unor conținuturi spirituale, astfel încît, pornind de la “exteriorizări senzoriale” să poată fi cunoscută

“viața sufletească” de care se leagă geneza semnificațiilor. Printre “expresiile” sau “obiectivările” spiritului ce nu pot fi sesizate decât prin metoda înțelegerii, Dilthey menționează gesturile, cuvintele și acțiunile individuale, dar și obiceiurile, limbile, statele, sistemele juridice, uneltele, cărțile și operele de artă. Ele constituie obiectul de studiu al științelor umane, științelor sociale, științelor culturii și științelor istorice: Dilthey include în *Geisteswissenschaften* istoria, economia politică, științele dreptului și ale statului, știința religiei, studiul literaturii și artelor, studiul sistemelor filosofice și psihologia. Toate aceste științe se ocupă de lumea vieții umane ca “lume istorico-socială” și studiază “expresii ale spiritului”, încercând să descifreze, prin metoda înțelegerii, semnificațiile cuprinse în semnele observabile ale variațiilor manifestări umane.³⁴ ”A înțelege – scrie Dilthey – înseamnă a penetra faptele observabile ale istoriei umane pentru a ajunge la ceea ce nu este accesibil simțurilor și totuși produce fapte exterioare și se exprimă prin ele”. Printre “expresiile spiritului” care sînt obiect al științelor umane, cazul paradigmatic îl reprezintă limbajul, mai ales în forma textelor scrise. Doar în limbaj, consideră Dilthey, interioritatea umană își află expresia sa completă, deplină și total comprehensibilă. Pornind de la analiza înțelegerii textelor, Dilthey vede în hermeneutică –arta interpretării textelor – un model al interpretării fenomenelor sociale, inaugurînd o perspectivă a reconsiderării științelor sociale ca științe interpretative sau hermeneutice.

II.3.2. Max Weber și “înțelegerea explicativă”

Max Weber
(1864-1920)

Poziția epistemologică a sociologului **Max Weber (1864-1920)** este în mod cert una anti-naturalistă, întrucît în lucrările sale dedicate metodologiei științelor sociale și ale culturii (precum *Wirtschaft und Gesellschaft*, *Grundriss der verstehenden Soziologie*, 1912) Weber a fost preocupat de a se delimita de determinismul pozitivist și de identificarea reducționistă a metodelor sociologiei cu metodele științelor naturii, convins fiind că fenomenele socio-culturale au o specificitate a cărei evidențiere reclamă o știință socială autonomă. În această privință, Weber a fost de acord cu Dilthey că există o diferență radicală între știința socială și știința

³⁴ Wilhelm Dilthey (1910): *Construcția lumii istorice în științele spiritului*, Editura Dacia, 1998

naturii: prima “poate realiza ceea ce nu pot obține niciodată științele naturii, și anume înțelegerea subiectivă a obiectului lor – acțiunea socială”, în timp ce “obiectele” studiate de științele naturii nu pot fi înțelese, ci doar observate și explicate în termenii uniformităților cauzale generalizate pe baza observației. De aceea, Weber considera că știința socială nu poate fi derivată din nici o știință naturală, fie ea și știința “naturii umane”, adică psihologia, cum credea J.S. Mill. Dar Weber respingea astfel și psihologismul de care s-ar fi făcut vinovat Dilthey, reducând “științele spiritului” la “experiențele trăite”. Weber credea că, deși se bazează pe metoda înțelegerii subiective, sociologia trebuie să năzuiască la o cunoaștere obiectivă specifică, garantată de două criterii importante: “neutralitatea axiologică” și “explicația cauzală”. Prin neutralitate axiologică (*Wertfreiheit*),³⁵ Weber numește cerința disocierii între judecățile despre fapte și judecățile de valoare, considerând că știința socială trebuie să evite evaluările sau prescripțiile cu privire la ceea “ce trebuie să fie”, limitându-se la cunoașterea a “ceea ce este”, adică a faptelor care sînt de înțeles și de explicat. Prin preocuparea pentru “explicația cauzală”, Weber arată că nu renunță la ideea că sociologia trebuie să fie explicativă, așa cum rezultă clar din definiția pe care o dă sociologiei, ca “o știință care încearcă înțelegerea interpretativă a acțiunii sociale cu scopul de a ajunge la o explicație cauzală a cursului și efectelor sale”. Astfel, Weber considera că “înțelegerea interpretativă” și “explicația cauzală” pot fi - și chiar trebuie - combinate, iar această concepție contrasta evident cu separația tranșantă pentru care argumentase Dilthey.

Weber a acceptat afirmația lui Dilthey că obiectul de studiu al științei sociale îl constituie “acțiunea umană semnificativă”, dar a făcut cîteva precizări importante. Mai întîi, a distins acțiunea semnificativă, ca obiect al înțelegerii, de comportamentul determinat cauzal, fizic sau biologic. În al doilea rînd, a subliniat că sociologia se ocupă de acțiunea socială semnificativă, prin aceasta înțelegînd “acțiunea îndreptată către alți oameni” (sau, cum am putea spune, interacțiunea). În al treilea rînd, a identificat “semnificația” acțiunii, considerată esențială pentru cercetarea socială, cu înțelesul intenționat de agentul acțiunii, adică motivul individului pentru acțiune. În al patrulea rînd, a făcut distincția între “înțelegerea directă” (sau observațională) și “înțelegerea explicativă”: cea dintîi este simpla recunoaștere a acțiunii pe care o face cineva; cealaltă constă în înțelegerea motivului unei persoane de a acționa în acel mod. În al cincilea rînd a distins patru tipuri de acțiuni, a căror înțelegere este diferențiată după raționalitatea pe care o implică: 1) a acționa rațional în raport cu un scop; 2) a acționa în

³⁵ Max Weber (1917): “Sensul neutralității axiologice în științele sociologice și economice”, în *Teorie și metodă în științele culturii*, Polirom, 2001, p. 134-180

raport cu o valoare; 3) a acționa în mod tradițional (sau în raport cu un obicei); și 4) a reacționa afectiv. În fine, trebuie precizat că metodologia interpretativă a lui Weber este individualistă: numai indivizii sînt considerați purtători ai înțelesului subiectiv, iar dacă uneori colectivitățile sociale pot fi tratate legitim “ca și cum ar fi indivizi”, în viziunea lui Weber acțiunile lor sînt doar “rezultatele și modurile de organizare a persoanelor individuale”.

Pentru Weber, sarcina centrală a științei sociale o constituie tocmai “*înțelegerea explicativă*” – un concept care reunește termenii antinomici pentru Dilthey, dar pe care Weber îl susține considerînd că acțiunea poate fi în același timp înțeleasă ca semnificativă și explicată cauzal. Aici conceptul-cheie este cel de motiv, căci, după Weber, motivul pentru o acțiune este cel care, deopotrivă, o face inteligibilă (semnificativă) și constituie cauză a sa. Se ajunge la o interpretare cauzală corectă a cursului unei acțiuni atunci cînd acțiunea și motivele sale au fost înțelese corect și, în același timp, relația lor a devenit comprehensibilă sub aspectul semnificației. Știința socială, considera Weber, nu se ocupă de acțiuni particulare, așa cum face istoria, ci cu regularitățile acțiunilor, sau, cum zice sociologul, cu acțiunile tipice (regularități care pot contribui la explicația cauzală a acțiunilor și evenimentelor particulare pe care trebuie să le înțeleagă istoricul). Pentru a-și îndeplini rolul, asemenea explicații trebuie să satisfacă două cerințe: să vizeze motivele care fac acțiunile inteligibile și să existe evidența faptelor că motivele au fost realmente operative în cazul respectiv.

Regularitățile determinate de știința socială pot satisface ambele cerințe: dacă ele conectează fenomenele într-un mod care este inteligibil în termenii motivației individuale tipice atunci satisfac cerința a ceea ce Weber numește “adecvare la nivelul înțelesului”; în același timp, dacă ele se conformează la “generalizările stabilite de experiență”, furnizează evidența că motivele operează în mod tipic, iar această probabilitate întemeiată inductiv conferă explicației ceea ce Weber numește “adecvarea cauzală” necesară. Astfel, “explicația cauzală” pe care o vizează Weber nu urmărește reducerea fenomenelor empirice la legi generale, ca în științele naturii, ci se referă la relația dintre fenomenele cercetate și generalizările construite de sociolog, pe baza “tipurilor ideale” care conțin judecăți privind “posibilitatea obiectivă”. “Tipurile ideale” sînt constructe teoretice, modele “pure” de acțiune “perfect adecvată unui scop sau principiu dat”, adică “idealizări” ale acțiunilor în forma lor posibilă cea mai rațională, care nu există ca atare în realitate, dar, întrucît sînt modelate pe baza uniformității relative a atitudinilor și comportamentelor umane, constituie generalizări folositoare pentru explicarea fenomenelor concrete. Rolul lor epistemic nu constă în a înfățișa

factorii cauzali necesari, ci în a explica semnificațiile acțiunilor sociale. În acest sens, pentru Weber, înțelegerea este metoda științei sociale, iar “ideal-tipul” (*Idealtypus*) este instrumentul euristic prin intermediul căruia se încearcă explicarea semnificațiilor. Sociologia este definită ca o *știință comprehensivă* (*verstehend*) a cărei obiectivitate este garantată de “eficacitatea sa în cunoașterea fenomenelor culturale concrete”.

II.3.3. Peter Winch: înțelegere și limbaj

Tradiția interpretativă din epistemologia științelor sociale a fost dezvoltată în orizonturi teoretice diferite, precum cel al abordării fenomenologice (Alfred Schutz: “*Fenomenologia vieții sociale*”, 1938), cel al filosofiei analitice (Peter Winch: “*Ideea unei științe sociale*”, 1958), cel al hermeneuticii filosofice (H.G.Gadamer: “*Adevăr și metodă*”, 1960) ș.a. În asemenea abordări preocuparea pentru evidențierea specificului cunoașterii sociale este asociată adesea cu interesul pentru problemele limbajului, ceea ce face ca între conceptele lor centrale să predomină – cum observa G.von Wright – “noțiuni orientate spre limbaj”, precum “semnificație”, “intenționalitate”, “înțelegere”, “interpretare” etc.

Concepția lui **Peter Winch** atrage atenția îndeosebi prin faptul că, prin analiza relațiilor dintre înțelegere și limbaj, formulează noi argumente în favoarea tezei de bază a anti-naturalismului, aceea a disocierii epistemologice dintre științele sociale și cele ale naturii. În acest sens, “*Ideea*” sa a fost considerată ca un atac împotriva pozitivismului și o apărare a înțelegerii fenomenelor sociale prin metode diferite de cele ale științelor naturii. În esență, Winch susține că descrierea și explicarea adecvate ale acțiunilor și comportamentelor umane sînt posibile doar dacă cercetătorii sociali reușesc să înțeleagă și să adopte în explicațiile lor sistemul conceptual al membrilor comunității studiate.

Altfel spus, cercetătorii trebuie nu numai să înțeleagă și chiar să-și însușească semnificațiile limbajului pe care îl folosesc subiecții investigației lor, dar să și realizeze, totodată, modul specific în care, prin intermediul “conceptelor”, aceștia se raportează la lumea lor socială. După Winch, limbajul nu numai că mijlocește relația cu realitatea, dar și determină înțelegerea sa: “*Ideea noastră despre ceea ce aparține realității ne este dată de conceptele pe care le utilizăm*”.³⁶ Din acest motiv, cercetătorii sociali nu se pot

³⁶ Peter Winch (1958): *The Idea of a Social Science*, Routledge, London, p. 15

raporta la realitatea studiată ca la un obiect investigat “din exterior”, așa cum fac cercetătorii naturii, ci trebuie să caute s-o înțeleagă “din interior”, descifrând semnificațiile atribuite de actorii sociali. O asemenea idee nu era nouă, dat fiind că întregii tradiții interpretative din științele sociale îi este caracteristic imperativul hermeneutic al înțelegerii lumii umane “din interior”. Dar modul în care o susține Winch și, mai ales, concluziilor sale, cu implicații considerate adesea ca “radicale” pentru înțelegerea condiției epistemice a științei sociale, pot fi apreciate ca originale și provocatoare (deși nu neapărat acceptabile).

Winch a adoptat, în linii mari, concepția lui Weber că acțiunea trebuie să fie înțeleasă în termenii semnificației intenționate în mod subiectiv de către agentul acțiunii, dar, în cazul “înțelegerii explicative”, el a ținut să distingă între “motivul” și “rațiunea” acțiunii. Diferența constă în aceea că orice explicație a semnificației acțiunii trebuie să atribuie agenților, o dată cu “rațiuni” sau “scopuri” pentru care ei o realizează, și înțelegerea conceptelor relevante pentru acea acțiune. Înțelegerea conceptelor însă nu este pur și simplu un act al individului, întrucât conceptele aparțin limbajului, iar limbajul este în mod inerent social. Preluând unele idei ale lui Wittgenstein, Winch afirmă că: “Adevărata existență a conceptelor depinde de viața de grup”. După Winch, înțelesul unui concept depinde de regulile care guvernează aplicarea sa la cazuri particulare, iar regulile sînt încorporate în practicile reale ale grupului social. Un agent înțelege un concept numai dacă înțelege cum este utilizat de grupul social respectiv. Pentru cercetătorul social acest lucru înseamnă că, pentru a putea explica acțiunile studiate, el trebuie nu numai să cunoască înțelesul conceptelor utilizate, dar și să adopte, în explicațiile sale, conceptele familiare celor studiați. În timp ce cercetătorul naturii este liber să-și construiască limbajul științific fără a fi constrîns de adecvarea la vreun limbaj al obiectului său, în cazul științelor sociale, limbajul explicației științifice trebuie să urmeze înțelesurile specifice vieții sociale studiate. Această viață socială, ca și conceptele încorporate în ea, conțin reguli și criterii de identificare a semnificațiilor pe care cercetătorii sociali trebuie să le respecte. De exemplu, sociologul religiei nu poate înțelege actele care se realizează într-o ceremonie religioasă fără a ști semnificația conceptelor corelate acelei practici. Prin urmare, conceptele adecvate pentru explicarea acțiunilor îi sînt date sociologului de către forma de viață pe care o studiază. Dacă el alege să clasifice fenomenele într-un mod diferit, riscă să piardă adevărul lor înțeles ca fenomene sociale. De aceea nu îi este permis să judece fenomenele după criterii introduse dinafara “forme de viață” respective.

Din această analiză, Winch a tras câteva concluzii pe cât de “radicale”, pe atât de controversate:

- a) Winch susține că teoria sa explică de ce în înțelegerea societăților nu se putem baza pe metodele științelor naturii: “Conceptele centrale care țin de înțelegerea vieții sociale sînt incompatibile cu conceptele centrale activității de predicție științifică”. Winch afirmă că predicția și explicația cauzală sînt, într-adevăr, activități adecvate științelor naturii, deoarece știința naturii, ca “formă de viață”, include idei despre realitate care fac din ele reguli metodologice adecvate. Dar pentru el, știința naturii este doar o practică (sau, cum ar spune Wittgenstein, un “joc”) printre altele; alte “jocuri sociale” întrupează alte idei; iar specialistul în științe sociale trebuie să le înțeleagă pe fiecare în parte din interior și în proprii lor termeni, găsind diferitele reguli pe care le urmează grupuri diverse de actori sociali.³⁷
- b) De vreme ce înțelesul conceptelor sociologice legitime derivă din rolul pe care îl joacă în practica grupelor umane particulare, atunci conceptele trebuie să fie relative la cultura respectivă, iar cele care pretind a fi “trans-culturale”, în sensul că subsumează fenomene ale unor culturi diferite, devin suspecte, dacă nu chiar inacceptabile. Această concepție a lui Winch susține “relativismul cultural” prin argumentul “relativismului conceptual”.
- c) Ca o consecință logică a teoriei sale, Winch a susținut că nici o practică socială nu poate fi condamnată ca “irațională” sau “illogică” deoarece conceptele de “raționalitate” și “iraționalitate” își derivă de asemenea înțelesul din practicile grupelor specifice. Altfel spus, standardele raționalității sînt inerente și relative la aceste practici. Prin urmare, un antropolog nu poate califica drept “irațională” credința în vrăji și oracole a unei populații primitive întrucît acea credință este rațională în raport cu conceptele și practicile respectivei “forme de viață”.

Concluziile lui Winch au stîrnit, mai ales prin implicațiile lor relativiste, ample dezbateri. Unii critici au văzut în teza de bază a concepției sale – “Nu realitatea este cea care dă sensul limbajului; ci ceea ce este real și ceea ce nu este real se arată în sensul pe care îl are limbajul” – expresia unei forme de “idealism sociologic”. Dincolo însă de criticile ce i se pot aduce, este evident că relațiile pe care le-a analizat – între limbaj, înțelegere, practici și forme de viață – contribuie la evidențierea specificității epistemice a științelor sociale.

³⁷ M. Hollis, *op.cit.*, p. 94

II.4. Fundamente epistemologice ale științelor sociale

La prezentarea problemelor legate de înțelegerea condiției epistemice a științelor sociale prin prisma controverselor dintre cele două concepții consacrate – *naturalism* și *anti-naturalism* – adăugăm câteva considerații critice mai generale referitoare la fundamentele epistemologice ale științelor sociale:

- a) reflecția asupra fundamentelor epistemice reprezintă o componentă esențială a științelor sociale, atât sub aspectul (auto)-definirii identității lor epistemologice, cât și sub cel al evoluției lor istorice;
- b) în definirea identității lor epistemice, științele sociale au fost raportate, cel mai adesea, la științele naturii, iar cadrul conceptual constituit de această comparație a fost conservat fie că științele naturii au fost considerate ca ideal epistemic pentru științele sociale, fie, dimpotrivă, ca antiteză a lor.

Într-adevăr, atât naturalismul, cât și anti-naturalismul presupun raportarea – pozitivă sau negativă – la conceptul de știință constituit în sfera științelor naturii, ceea ce menține o anumită relație de subordonare conceptuală, chiar și în cadrul pozițiilor care afirmă autonomia științelor sociale. După opinia unor epistemologi, această situație pare să se schimbe, dacă nu cumva să se inverseze, de această dată *epistemologia științelor sociale părăind să aspire la rolul de paradigmă a epistemologiei generale*. Reținem, în acest sens, concluzia unei analize cu privire la starea actuală a epistemologiei științelor sociale:

“Deși ideea de interpretare joacă un rol cheie în concepția antinaturalistă a științelor sociale, nu este deloc evident, așa cum au tins să presupună mulți anti-naturaliști, că aceasta ar separa activitățile lor de cele ale cercetătorului naturii, angajat în studierea fenomenelor nonumane. Cu siguranță, multe din temele antinaturaliștilor și interpretatiștilor se regăsesc în (și ironia face, poate, ca unele să fie derivate din) opera lui Thomas Kuhn și a predecesorilor și succesorilor săi. S-ar putea spune că, exact așa cum cercetătorii din domeniul socialului încearcă să interpreteze atitudinile, acțiunile și operele oamenilor, tot așa și cei din științele naturii caută o interpretare a fenomenelor naturale, un fel de a le face accesibile înțelegerii noastre. Și ei au șanse la fel de mari să descopere, așa cum a subliniat Quine, că eforturile lor nu se pot baza decât pe niște constrângeri holiste, în locul aceluia

fundament de nezdruncinat pe care atât raționalismul cât și empirismul îl căutaseră mai înainte. Așa că și ei au șanse la fel de mari să descopere...că nu există absolut nici o poziție privilegiată și sigură, care, odată adoptată, să ne ofere ceea ce H.Putnam a numit “perspectiva ochiului lui Dumnezeu” asupra lumii naturale. Un fel de dublă ironie pare deci să se manifeste în privința epistemologiei științelor sociale. Elaborând o explicație distinctă cu privire la activitățile și aspirațiile cercetătorilor din domeniul socialului, filosofii au contribuit la o schimbare de orientare în epistemologia generală, schimbare care anulează într-o oarecare măsură distincția de la care plecaseră –aceea dintre epistemologia orientată naturalist a științelor “tari” (hard) și epistemologia interpretativistă a științelor “slabe” (soft).³⁸

- c) În formularea relației dintre științele sociale și cele ale naturii axul central a fost considerat adesea metoda științifică. Naturalismul a invocat argumentul unității metodei, iar anti-naturalismul a susținut disocierea metodelor (ca de ex. în dihotomia “explicație”-“înțelegere”). Am putea remarca însă că, formulată în termeni extremi, această opoziție a apărut ca fiind artificială, iar unii autori, precum Max Weber, au preconizat modalități de a depăși unilateralitatea disjunției. Ideea că știința socială, presupune atât “explicația”, cât și “înțelegerea” pare să fie împărtășită astăzi de cei mai mulți epistemologi. După T.Benton și I.Craig, cu toate că imaginea consacrată prezintă cele două tradiții – cea pozitivistă și cea hermeneutică - ca fiind “mutual exclusive”, filosofia actuală a științelor sociale susține că “ambele își au locul lor și, deși putem discuta despre ce presupuziții filosofice și ce metode corespunzătoare sînt adecvate în fiecare caz, nu ne confruntăm cu o alegere între ele”.³⁹
- d) Cercetările actuale evidențiază faptul că formele explicației sociale (incluzînd și modalitățile interpretării) sînt, în realitate, mai variate decît rezultă din opoziția tradițională “explicație-înțelegere”. În lucrarea sa “*Explicație și înțelegere*”, G.von Wright considera că, alături de explicația cauzală (prin legi de acoperire), proprie mai ales științelor naturii, trebuie identificat un tip diferit de explicație, numită explicația teleologică, bazată pe “silogismul practic”, descris încă de Aristotel. Schema silogismului practic conține următoarele elemente: punctul de plecare sau premisa majoră a silogismului menționează un lucru dorit sau scop al acțiunii; premisa minoră leagă o anume acțiune de acel scop, ca mijloc pentru el; iar concluzia constă, în cele din urmă, din utilizarea acelui mijloc pentru acel

³⁸ Fred D'Agostino (1993): *Epistemologia științelor sociale, op.cit.*, p. 305-6

³⁹ T. Benton, I. Craig (2001), *op.cit.*, p. 77

scop. Astfel, “la fel cum într-o inferență teoretică afirmarea premiselor conduce cu necesitate la afirmarea concluziei, într-o inferență practică acordul cu premisele implică acțiunea în acord cu ele.” Raționamentul practic, consideră von Wright, este de o mare importanță pentru explicarea și înțelegerea acțiunii. Teza sa este aceea că silogismul practic “oferă științelor omului ceva ce a lipsit mult timp din metodologia sa: un model explicativ propriu, care este o alternativă definită la modelul teoretic al explicației prin legi de acoperire. În linii mari vorbind, ceea ce este modelul explicației prin subsumare la legi pentru explicația cauzală și pentru explicația în științele naturii este silogismul practic pentru explicația teleologică și pentru explicația în istorie și în științele sociale.”⁴⁰

Într-o lucrare intitulată “*Varieties of social explanation*”, D. Little diferențiază următoarele tipuri de explicații utilizate în științele sociale:

1. explicația cauzală;
 2. explicația agregativă (legată de teoria alegerii raționale și teoria acțiunii colective);
 3. explicația interpretativă;
 4. explicația funcțională și structurală;
 5. explicația materialistă;
 6. explicația statistică.⁴¹
- e) Un mod de a reevalua distincția dintre explicație și înțelegere este acela de a le considera pe ambele ca descrieri, dar în timp ce explicația oferă o *descriere slabă (thin)*, înțelegerea furnizează o *descriere bogată (thick)*. Urmînd această distincție a lui Clifford Geertz, se poate spune că se oferă o descriere săracă a unei acțiuni atunci cînd este descrisă în vocabularul behaviorist al mișcărilor corporale; în schimb, se oferă o descriere bogată a aceleiași acțiuni atunci cînd este descrisă în vocabularul membrilor comunității în care ea are loc, adică așa cum înțeleg ei acțiunea și semnificația sa. De exemplu, oferim o descriere “săracă” dacă descriem acțiunea drept perpelirea la foc a unei bucăți de carne și una “bogată” dacă o descriem, în funcție de caz, drept a găti sau a aduce sacrificii zeilor etc.⁴² După Weber, descrierile bogate ar fi “înțelegeri explicative”, dar după Geertz ele sînt interpretări (din punctul de vedere al “indigenului”); oricum, prin ele înțelegem mai bine activitățile umane.

⁴⁰ G. H. von Wright (1996), *op. cit.*, p. 48

⁴¹ Daniel Little (1991): *Varieties of Social Explanation*, Westview, Boulder, Colorado

⁴² Fred D'Agostino (1993): *op. cit.*, p. 303

- f) Această distincție oferă încă o dovadă că interpretarea joacă, într-adevăr, un rol important în științele sociale. Dar, așa cum s-a remarcat, interpretarea nu este nici ea de un singur tip (“monistă”). Unii autori diferențiază două tipuri de hermeneutică, denumite “hermeneutica recuperării” și “hermeneutica suspiciunii”. După M.T.Gibbons⁴³, primul tip de hermeneutică încearcă să recupereze modul fundamental din punct de vedere social în care agenții sociali obișnuți se înțeleg pe ei înșiși; cel de al doilea tip de hermeneutică urmărește să străpungă vălul ideologiei, autoamăgirii și altor forme de mistificare legate de modul în care agenții se înțeleg pe ei înșiși, ”pentru a dezvălui adevăratul înțeles al practicilor sociale și politice”. În primul caz, cercetătorii încearcă să identifice semnificațiile pe baza cărora membrii unei comunități își construiesc “realitatea socială”, în sensul în care, așa cum remarca Winch, instituțiile sociale încorporează idei, concepte și reprezentări, iar acestea trebuie înțelese din perspectiva actorilor sociali. În cel de al doilea caz, “suspiciunea” cercetătorilor privește modul în care agenții sociali se înțeleg pe ei înșiși, existînd întotdeauna posibilitatea ca ei să nu-și cunoască propriile dorințe sau interese, să nu identifice adecvat unele dintre semnificațiile lumii lor sociale sau să fie victime ale manipulării –așa cum ne învață Nietzsche, Marx și Freud, cei trei “maești ai suspiciunii”, de la care se revendică “hermeneutica suspiciunii”; în acest caz, interpretarea de sine a actorilor trebuie ea însăși interpretată critic, în loc să fie luată de către cercetător drept bază a înțelegerii sale.⁴⁴ Ambele tipuri de hermeneutică pun probleme de “dublă hermeneutică” (interpretare a interpretării), atît pentru că strategiile “recuperării” sau “suspectării” pot fi ele însele motivate de interese controversabile, cît și pentru că, în fond, rămîne totdeauna dificil de determinat ceea ce trebuie “recuperat” și ceea ce trebuie “suspectat”.

⁴³ M. T. Gibbons (1987): *Interpreting Politics*, Blackwell, Oxford, p. 4

⁴⁴ Fred D'agostino (1993): *op.cit.*, p. 304

III. FUNDAMENTE ONTOLOGICE ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE

III.1. Științele sociale și ontologia socialului

Științele sociale sînt acele discipline intelectuale care au ca obiect de studiu lumea socială sau realitatea socială. În această definiție științele sociale sînt caracterizate prin determinarea lor ontologică. Termenul ontologie provine din cuvintele grecești *ontos*, însemnînd existență, ființare și *logos*, însemnînd teorie, discurs, știință. Deci, prin ontologie vom înțelege o teorie cu privire la existență. Mai general, orice cunoaștere despre existență poate fi numită ontologică. În acest sens sînt ontologice nu numai concepțiile filosofice sau științifice despre realitate, dar și concepțiile sau “teoriile” actorilor sociali despre lumea în care trăiesc.

Problemele ontologice ale științelor sociale sînt identificabile prin întrebările referitoare la realitatea socială: Ce este lumea socială? sau: Cum este lumea socială? Sau: Ce entități constituie lumea socială? Asemenea întrebări implică presupuziția existenței unei forme de ființare numită “*viață socială*” sau *lume socială* și vizează identificarea prin cunoaștere a determinărilor sale specifice. Fiind întrebări despre existență (*ontos*), formulate cu scopul cunoașterii sale, au un caracter *onto-logic*. Din această relație între existență și cunoaștere, specifică *onto-logiei*, putem înțelege că problemele *ontologice* ale științelor sociale (rezumate în întrebarea: ce este lumea socială?) sînt strîns corelate cu cele *epistemologice* (cum este posibilă cunoașterea sa?) și cele *metodologice* (prin ce metode poate fi cunoscută?).

Din perspectiva acestor precizări, vom discuta în continuare trei probleme pe care le considerăm relevante pentru fundamentele ontologice ale științelor sociale.

III.1.1. Realitate și cunoaștere

În sintagma ”cunoaștere a existenței”, ca definiție a *onto-logiei*, existența apare ca obiect al cunoașterii și de aceea pare firesc să ne gândim că obiectul, adică realitatea, precede cunoașterea sa (în sensul că pentru a se realiza cunoașterea unui obiect trebuie să existe, mai întâi, obiectul ca atare). Dacă acceptăm această judecată ca premisă, din ea pot fi derivate logic unele consecințe importante cu privire la relația dintre existență și cunoaștere, precum: a) realitatea există independent de cunoaștere; b) existența determină conținutul cunoașterii; c) realitatea constituie criteriul de verificare a valorii de adevăr a cunoașterii. Concepțiile care susțin asemenea teze sînt numite *realiste*, deoarece ele afirmă primatul – ontologic și gnoseologic – al realității față de cunoaștere.

Pe de altă parte, în relația sa cu realitatea, cunoașterea nu este pur și simplu ca o ”oglinză” (cu toate că o anumite tradiție epistemologică a conceput știința însăși ca o ”oglinză a naturii”, așa cum a arătat Richard Rorty, în ”*Philosophy and the Mirror of Nature*”, 1979). De fapt, cunoașterea ”deucează” întotdeauna din sfera realității ”obiectul” (de) cunoscut. În acest sens, ceea ce este considerat ca ”realitate” este determinat de cunoașterea sa. Am putea spune că, de această dată, cunoașterea precede existența (ca obiect al cunoașterii), iar ”realitatea” apare ca un produs al cunoașterii. Din această judecată pot fi derivate, de asemenea, consecințe logice la fel de importante, precum: a) existența (ca obiect al cunoașterii) este dependentă de cunoaștere; b) ceea ce există din perspectiva cunoașterii este determinat de perspectiva cunoașterii; c) criteriile de relevanță ale existenței ca obiect al cunoașterii sînt constituite de semnificațiile ce-i sînt atribuite prin cunoașterea sa. Concepțiile în care sînt susținute asemenea teze erau numite, în tradiția filosofică, *idealiste*, întrucît afirmă primatul ”ideii”, adică al cunoașterii, asupra realității. Astăzi denumiri mai frecvent folosite –deși nu întru totul echivalente – sînt cele precum ”*constructivism*” (denumire care reține ideea că realitatea este construită, în semnificațiile sale pentru noi, prin cunoaștere) sau ”*relativism*” (denumire ce trebuie înțeleasă în sensul că realitatea sau, mai exact, ceea ce se consideră ca real este relativ la ideile sau concepțiile despre realitate).

Cele două concepții – *realistă* și *relativistă* – au ca fundament presupuziții ontologice diferite, chiar antinomice, iar disputa dintre ele se regăsește în științele sociale sub

forma unei dileme fundamentale, pe care am întâlnit-o deja discutând despre opoziția dintre pozitivism și hermeneutică, și anume:

i) cercetătorul social trebuie să vizeze cunoașterea unei realități sociale obiective, care există independent de conștiința actorilor sociali (poziția pozitivistă);

ii) întrucât lumea socială este constituită din semnificații (credințe, scopuri, intenții, valori), cercetătorul social trebuie să studieze înțelegerea subiectivă pe care o au actorii sociali despre propria lor lume (poziția hermeneutică).

Ambele poziții susțin că scopul științei sociale este acela de a cerceta “realitatea socială”, dar ele se deosebesc prin ceea ce consideră ca “realitate socială”, adică prin concepția ontologică. Pentru pozitiviști, precum Durkheim, realitatea socială este constituită din “fapte sociale” la fel de obiective ca lucrurile naturii, care există independent de conștiința indivizilor și care nu pot fi explicate prin ideile indivizilor despre ele; cercetătorul lumii sociale trebuie, prin urmare, să se ocupe de instituții, practici și alte asemenea obiectivări ale “conștiinței colective”. Dimpotrivă, pentru reprezentanții tradiției hermeneutice, realitatea socială este constituită din semnificațiile subiective care dau sens acțiunilor și operelor umane (“Semnificația – afirma Dilthey – este categoria centrală a vieții istorice și sociale”), iar instituțiile sociale nu sînt altceva decît încorporarea unor idei (cum afirma Winch), astfel încît a cerceta realitatea socială înseamnă a înțelege semnificații și idei ale actorilor sociali cu privire la lumea lor socială și care constituie chiar lumea lor socială. Diferența dintre presuposițiile ontologice ale acestor concepții este simulată (sau analogă) diferenței dintre presuposițiile lor epistemologice:

i)Pozitivism: Ontologie socială obiectivistă – Epistemologie naturalistă

ii)Hermeneutică: Ontologie socială subiectivistă – Epistemologie anti-naturalistă

Cu această constatare putem aborda o a doua problemă ontologică, implicată de asemenea în teoriile sociale, și anume cea referitoare la “autonomia lumii sociale”.

III.1.2. *Autonomia lumii sociale*

Analizând concepțiile naturaliste și anti-naturaliste am remarcat că în viziunile lor despre unitatea sau, dimpotrivă, despre diferența metodelor/științelor erau implicate de asemenea presupuziții ontologice cu privire la relația dintre “lumea socială” și “lumea naturii”:

i) Teza monismului metodologic susținută de epistemologia naturalistă era corelată, cel puțin implicit, cu aceea a unui monism ontologic, conform căreia lumea socială nu este în esență diferită de lumea naturii – și tocmai de aceea ea poate fi cercetată de o știință construită după tipar unic. În concepția lui J.S.Mill, de exemplu, monismul ontologic era afirmat explicit prin ideea că științele sociale investighează și ele “natura”, în ipostaza “naturii umane”, cu legi la fel de fixe ca și cele ale naturii propriu-zise.

ii) Dimpotrivă, dualismului metodologic îi este corelată teza ontologică a diferenței de esență dintre lumea socială și lumea naturii și tocmai pe baza argumentelor ontologice despre specificul lumii umane erau susținute disocierea metodelor și antiteza dintre cele două tipuri de științe. Argumentele ontologice invocate în acest sens se refereau la o serie de fapte considerate definitorii pentru realitatea socială:

- a)** faptul că lumea socială este populară de oameni care au voință, scopuri și intenții, ceea ce face ca acțiunile lor să nu fie explicabile după legile cauzale ale mișcării corpurilor fizice;
- b)** faptul că în timp ce lumea naturală este guvernată de legi, viața socială se desfășoară după reguli instituite de actorii sociali ,iar aceste reguli sînt variabile în diferite contexte sociale, culturale și istorice;
- c)** faptul că lumea socială este o lume construită din semnificațiile pe care oamenii le atribuie acțiunilor, practicilor și instituțiilor și, deci, înțelegerea acestei lumi presupune înțelegerea reprezentărilor subiective ale actorilor sociali. Asemenea argumente ontologice afirmau *autonomia lumii sociale*.

Termenul “*autonomie*”, înțeles în sensul etimologiei sale (gr.*autos*, sine; *nomos*, lege, regulă, normă) înseamnă a se conduce după propriile legi sau, cum îl definea Kant în “*Critica rațiunii practice*”, a-și da sieși legile propriei conduite. Conceptul opus celui de autonomie este acela de “*heteronomie*”, însemnînd a fi condus de norme

impuse dinafară, deci străine modului propriu de existență sau diferite de cele ale propriei conștiințe (în cazul lui Kant, legi improprii existenței morale deoarece conștiința morală nu este “subiectul” – *autos* - sau “autorul” lor). Autonomia lumii sociale este afirmată atunci când realitatea socială este considerată ca fiind guvernată de “legi” specifice, ireductibile la cele ale lumii fizice. Asemenea “legi” sînt normele vieții sociale, regulile practicilor sociale, criteriile de inteligibilitate ale acțiunilor sociale. Comparate cu legile naturii, ele nu sînt propriu-zis legi pentru că nu au caracteristicile universalității, necesității și obiectivității proprii legilor lumii fizice, ci sînt norme care reglementează interacțiunile sociale și care au valabilitate atîta vreme cît oamenii le conferă o semnificație funcțională. Specificul lor însă susține ideea autonomiei lumii sociale.

Într-un sens diferit, ideea autonomiei socialului a fost afirmată în teza lui Durkheim cu privire la ireductibilitatea faptelor sociale la faptele psihologice ale conștiințelor individuale. Durkheim credea însă că determinismul social operează asemănător determinismului natural și de aceea principiul explicației cauzale constituie un model universal. Intenția sa de a legitima sociologia prin delimitare de explicațiile psihologice ale socialului se sprijină pe argumente naturaliste care subminează de fapt afirmarea “autonomiei lumii sociale”.

Se poate spune că autonomia lumii sociale a fost revelată treptat, pe măsură ce științele sociale și-au dezvoltat metodele proprii de cercetare. Dacă adoptăm o poziție realistă (în sensul precizat anterior), putem afirma că științele sociale au *descoperit* “ontologia socialului” o dată cu delimitarea de presuposițiile ontologiei naturaliste asumate de concepțiile pozitivismului social. Dacă însă adoptăm o poziție constructivistă putem spune că științele sociale au *creat* sau “*construit*” ontologia socialului, în sensul că au contribuit la construirea semnificațiilor prin care oamenii societăților moderne și-au înțeles activitățile, instituțiile, normele și valorile sociale. Științele sociale sînt forme sistematice ale cunoașterii sociale prin care societatea modernă s-a înțeles pe sine și prin aceasta au susținut “construcția realității sociale” și, totodată, afirmarea ideii ontologice a autonomiei socialului.

În această privință putem împărtăși opinia lui Jürgen Habermas că științele sociale au îndeplinit în modernitate o *funcție emancipativă*. Filosoful german își susținea această teză prin argumentul deosebirii dintre orientările epistemologice caracteristice științelor naturii și științelor sociale: în timp ce orientarea caracteristică științelor naturii este una *tehnică*, vizînd “dominarea”, prin predicții și control, a fenomenelor naturale, orientarea fundamentală a științelor sociale către înțelegerea

înteracțiunilor umane vizează *eliberarea* în planul conștiințelor, pentru exercițiul *autonomiei individuale*. După Habermas,⁴⁵ funcția emancipativă a științelor sociale își are sursa în caracterul lor de cunoaștere critică, iar critica se exercită inclusiv asupra propriilor teorii și modele de interpretare a lumii sociale.

Din această perspectivă trebuie să înțelegem disputele teoretice din științele sociale, inclusiv cele legate de concepțiile asupra ontologiei socialului.

III.1.3. *Concepții ale ontologiei socialului*

Dincolo de distincția ontologică dintre lumea socială și lumea naturii, întrebările privind ontologia socialului se referă la componentele lumii sociale: În ce constă lumea socială? Ce entități o populează? Care este natura acestor entități? etc.

Răspunsurile la asemenea întrebări relevă faptul că lumea socială este o realitate complexă, cu multiple dimensiuni. Înțelegem acest lucru dacă analizăm din ce perspective putem descrie societatea. Într-o descriere curentă, societatea este caracterizată ca “un ansamblu organizat de indivizi, uniți între ei prin relații de interdependență”. Chiar și o asemenea descriere simplă indică mai multe componente ale realității sociale: 1. indivizii – din care sînt formate societățile, căci, evident, nu pot exista societăți fără indivizi; 2. relațiile dintre indivizi; 3. forma organizată a indivizilor și a relațiilor dintre ei. Alte descrieri relevă faptul că societatea cuprinde, pe lângă indivizi și relațiile lor, activitățile care o susțin – de natură economică, politică, juridică, culturală etc., precum și rezultatele acestor activități: bunuri, valori, norme, instituții. Practicile sociale, precum și rezultatele lor se constituie și funcționează ca structuri specifice organizării sociale. După unii sociologi, societatea, în ansamblul său, poate fi privită ca o structură socială, adică un ansamblu al instituțiilor care constituie fondul dat, pe care se clădesc acțiunile sociale. Astfel, în viziunea sociologului american Anthony Giddens (“*Constituirea societății*”, 1984), structura socială este fundalul necesar al acțiunilor sociale și, totodată, rezultatul acestor acțiuni. În fine, relația dintre structuri și acțiuni ne face să înțelegem că societățile sînt dinamice, adică au o viață a lor, iar expresia “viață socială” poate să desemneze, printre altele, ansamblul proceselor ce asigură menținerea (conservarea) și dezvoltarea (schimbarea) societăților - procese numite mai tehnic “reproducerea” și, respectiv, “producerea socială”.

⁴⁵ Jürgen Habermas (1987): *Cunoaștere și comunicare*, Editura Politică, București

În ciuda acestei complexități a realității sociale, problema fundamentelor ontologice ale teoriilor sociale a fost adesea redusă la antinomia a două concepții cu privire la realitatea socială, denumite “*individualism*” și, respectiv, “*holism*”.

O concepție individualistă tipică am întâlnit în afirmația lui J.S. Mill, conform căreia lumea socială este alcătuită din indivizi, care nu dobîndesc alte proprietăți atunci cînd intră într-o “formă socială”. După Mill, pentru că lumea socială este alcătuită din indivizi, cu acțiunile și pasiunile lor, pentru a explica faptele sociale trebuie cercetate legile comportamentului uman. O asemenea viziune, care afirmă că lumea socială constă în indivizii care o compun, este numită *individualism ontologic*. Susținerea că pentru a explica lumea socială trebuie să pornim de la cercetarea indivizilor caracterizează *individualismul metodologic* – care este corespondentul epistemologic al individualismului ontologic.

Poziția teoretică opusă individualismului este afirmată de Durkheim atunci cînd scrie că “societatea nu este suma indivizilor”, ci constituie o realitate *sui-generis*, cu caracteristici proprii, iar faptele sociale nu pot fi explicate prin – și nici reduse la – faptele psihologice sau de altă natură. Durkheim susținea că faptele sociale, ca manifestări ale “conștiinței colective”, transcend conștiințele individuale și din acest motiv nu pot fi explicate prin psihologia indivizilor, ci prin alte fapte sociale. O asemenea poziție, care susține că există entități sociale autonome și ireductibile, considerate ca “întreguri” care sînt mai mult decît suma părților, este numită *holism ontologic* (termenul “holism” fiind derivat din cuvîntul grecesc “*holon*”, însemnînd întreg, totalitate). Corespondentul său epistemologic – afirmînd că în cunoașterea lumii sociale trebuie pornit de la cunoașterea “întregurilor”- este denumit *holism metodologic*.

Ca teorii ontologice, atît individualismul, cît și holismul sînt, evident, perspective unilaterale asupra realității sociale și ele sînt rareori afirmate ca atare prin “teze tari” precum: “nu există societăți, ci doar indivizi” și, respectiv, “nu există indivizi, ci doar structuri sociale”; asemenea afirmații extreme s-ar dovedi, de la prima vedere, drept false. Ca teorii epistemologice, ele recunosc în fond că există atît indivizi, cît și structuri sociale, dar consideră că baza determinantă a explicației sociale trebuie s-o constituie fie indivizii, fie structurile sau sistemele sociale. Baza explicației însă este constituită de fundamentul ontologic al unei concepții. În acest sens, este corect să identificăm la baza individualismului metodologic o concepție ontologică individualistă, iar la baza holismului metodologic o concepție ontologică holistă. Presupoziții ontologice identificăm și în prezentarea holismului metodologic ca o “*explicație de sus în jos*” și, respectiv, a individualismului metodologic ca o “*explicație de jos în sus*”; prin

“sus” și “jos” sînt desemnate structurile sociale și, respectiv, indivizii, și chiar această repartitie face parte dintr-un tablou ontologic specific unei concepții cu privire la realitatea socială.

Schematic, am putea rezuma analiza opoziției dintre holism și individualism astfel:

	Holism	Individualism
Ontologic	Lumea socială constituie o realitate <i>sui generis</i> , ireductibilă la suma indivizilor	Lumea socială este alcătuită din indivizi, cu acțiunile și pasiunile lor
Epistemologic	Pentru a cunoaște lumea socială trebuie pornit de la “întreguri” (structuri sociale)	Pentru a cunoaște lumea socială trebuie pornit de la “părți” (indivizi)
Metodologic	Explicația “de sus în jos”	Explicația “de jos în sus”

III.2. Critica holismului ontologic

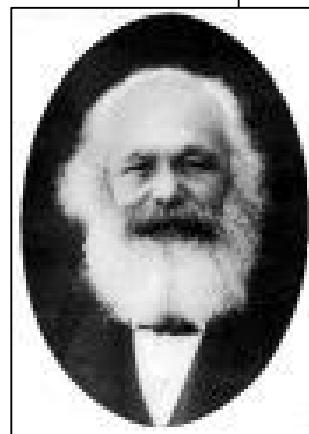
Un exemplu edificator de viziune holistă îl constituie, după Martin Hollis, teoria socială a lui **K.Marx**. În *Prefața* la “*Critica economiei politice*”(1859), Marx scrie: ”În producerea socială a vieții lor, oamenii intră în relații determinate, necesare, independente de voința lor - relații de producție, care corespund unei anumite etape de dezvoltare a forțelor de producție materiale. Totalitatea acestor relații de producție constituie structura economică a societății, baza reală pe care se ridică o suprastructură juridică și politică și căreia îi corespund anumite forme ale conștiinței sociale. Modul de producție al vieții materiale determină în general procesul vieții sociale, politice și intelectuale. Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința”.

În această concepție, “fundamentele” vieții sociale sînt structuri (baza materială și suprastructura juridică, politică, intelectuală), iar acțiunile indivizilor sînt determinate de aceste structuri sociale. După cum comentează Hollis, ”Indivizii sînt aici niște marionete controlate din culise de interacțiunea forțelor și relațiilor de producție.

Societățile au un “fundament” real și o “suprastructură”. Marionetele au conștiința a ceea ce fac, dar e vorba de o falsă conștiință, derivată din suprastructură și generată de factori situați mai în profunzime. Indivizii gîndesc poate în termenii unor legi create de parlamente ai căror membri aleg ceea ce cred ei că e bine și se consideră a fi cei care creează sistemul juridic și politic; dar aceste credințe sînt denaturări care maschează realitatea și contribuie la funcționarea acelor forțe ascunse”.⁴⁶

În continuarea pasajului citat, **Marx** explica de ce se produc schimbările sociale: ”Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele de producție materiale ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decît expresia juridică a acestora din urmă, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat pînă atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se transformă în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială. O dată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluționare a întregii uriașe suprastructuri”. Marx afirma, de asemenea, că structurile sociale se dezvoltă independent de conștiința indivizilor care le produc, totuși, prin acțiunile lor și, de aceea, ei nu sînt conștienți de ele; prin urmare explicarea științifică a schimbării nu se poate baza pe înțelegerea pe care o au actorii sociali despre interacțiunile lor, ci trebuie să meargă, dincolo de aceasta, către identificarea “legilor” care guvernează viața socială. ”Cînd studiem asemenea transformări, trebuie făcută o distincție între transformarea materială a condițiilor economice ale producției, care pot fi determinate cu precizia științelor naturii, și formele juridice, politice, religioase, estetice sau filosofice – pe scurt, formele ideologice prin care oamenii devin conștienți de acest conflict și îl rezolvă prin luptă. Așa cum opinia noastră despre un individ nu se bazează pe ceea ce crede el despre sine, la fel nu putem judeca o asemenea perioadă de transformări după propria sa conștiință; dimpotrivă, această conștiință trebuie explicată mai degrabă prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele de producție sociale și relațiile de producție”.

Analizînd concepția lui Marx, ca reprezentativă pentru o viziune holistă, M.Hollis identifică trei teze distincte, dar corelate, pe care le putem considera presupozii referitoare la fundamentele ontologice, epistemologice și metodologice ale holismului: 1.O primă teză, de natură ontologică, întruchipînd “concepția fundamentală despre lume și funcționarea ei”, care prezintă structurile sociale (baza economică,

Karl Marx
1818-1883

⁴⁶ M. Hollis: *op.cit.*, p. 14

relațiile de producție, suprastructura politică și juridică) ca formînd realitatea lumii sociale și determinînd conștiința actorilor și acțiunile lor; 2. O a doua teză, de natură epistemologică, care susține că pentru a cunoaște realitatea socială trebuie mers dincolo de reprezentările (denaturate) ale indivizilor despre ea, adică dincolo de “vălul ideologiei”, către identificarea structurilor sociale care le determină aceste reprezentări; 3. O a treia teză, de natură metodologică, afirmînd că metoda explicațiilor sociale presupune determinarea unor legi ale societății “cu precizia științelor naturii”.(M.Hollis,16).

Concepția holistă asupra realității sociale a fost criticată cu mai multe tipuri de argumente:

1. În primul rînd, reprezentanții viziunii opuse, cea individualistă, amendează teza entităților sociale supraindividuale, care ar exista independent de acțiunile indivizilor și ar fi guvernate de legi ale determinismului social, care ar scapa, în mod fatal, conștiinței actorilor sociali. Uneori, concepțiile individualiste contrapun tezei “tari” a holismului ontologic – conform căreia realitatea socială rezidă în “structuri”, ”sisteme”, ”societăți” – teza “tare” a individualismului ontologic, potrivit căreia “nu există societăți, ci doar indivizi care interacționează” (Jon Elster).⁴⁷ Alteori, se argumentează că structurile sociale sînt, de fapt, produsul interacțiunilor individuale și ele trebuie explicate pornind de la indivizi și acțiunile lor, de la relațiile care se structurează în practicile conviețuirii sociale și sînt susținute prin norme și valori împărtășite în comun, care stau la baza organizării sociale. În acest sens, viziunii holiste i se reproșează că, ignorînd geneza structurilor și instituțiilor sociale, prezintă o imagine *reificată* a realității sociale.

2. Un alt tip de argument împotriva holismului utilizează Karl Popper (*The Poverty of Historicism*, 1957)⁴⁸ care se îndoiește de posibilitatea de a studia în mod științific “întregul social, în sens de totalitate”, care ar cuprinde “structura tuturor evenimentelor sociale și istorice ale unei epoci”. În plus, remarcă Popper, “holiștii nu-și planifică doar să studieze întreaga societate printr-o metodă imposibilă, ci ei își planifică de asemenea să controleze și să restructureze societatea noastră “ca un întreg”. Or, planificarea holistă nu poate fi decît “utopică”, de vreme ce “o bază științifică pentru această planificare este pur și simplu de negăsit”. Pentru Popper, “gîndirea holistă este dăunătoare în special prin influența sa asupra teoriei istoriciste a experimentelor sociale”, întrucît “teza comună aînt istoricismului cît și utopismului” este aceea că,”

⁴⁷ Jon Elster (1989): *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, p. 248

⁴⁸ Karl R. Popper (1996): *Mizeria istoricismului*, Editura All, București, p. 54, 55, 58

pentru a fi reale, experimentele sociale trebuie să aibă caracteristica încercărilor utopice de remodelare a întregului societății”.

3. O cale diferită de a identifica argumente împotriva holismului ontologic o constituie analiza conceptelor holiste. Uneori, această critică a vizat chiar conceptul de *societate*. Urmărind evoluția istorică a conceptului de societate în gândirea modernă, Alain Touraine (*L'inutile idee de societate*)⁴⁹ constată că, în diferite elaborări teoretice, conceptul de societate a servit, mai degrabă, pentru a marca separarea sistemului social de actorii sociali, cu scopul conservării ordinii sociale. În filosofia modernă a secolelor XVII – XIII, “o societate este definită prin ordinea creată ca urmare a unei intervenții asupra vieții colective, ceea ce conduce la separarea sistemului social, conceput ca “spiritul legilor”, de actorii sociali, care sînt concepuți ca materia primă pe care trebuie să o organizeze legea (sau ca dezordinea căreia trebuie să i se impună ordine)”. În termenii limbajului clasic, “societatea ar fi rațiunea, în timp ce actorii sînt mișcați de pasiuni”. Tocmai această “devalorizare a actorilor”, consideră Touraine, “a condus la identificarea științelor sociale cu studiul instituțiilor și la definirea acestora ca organizarea normativă a unui domeniu al vieții sociale cu scopul de a îndeplini o funcție în supraviețuirea și adaptarea societății în ansamblul său”. Ca urmare, “societatea devine un personaj, iar teoriile asupra societății ne dau despre ea imaginea unui *pater familias* sau cea a unui prinț”. Sociologia s-a născut “combătînd această idee de societate”, recunoscînd că “societatea nu este un principiu de unitate, ci un cîmp de relații între actorii sociali”, dar concepțiile holiste, de la E.Durkheim și H.Spencer la T.Parsons, au tins să privilegieze ordinea socială, integrarea indivizilor în societate și să estompeze, în schimb, rolul conflictelor sociale, susținînd în acest sens ideea că “actorul trebuie înțeles prin societatea căreia îi aparține”. Astfel, conceptul de societate al teoriilor sociologice a menținut separarea sistemului de actorii sociali. Pentru a depăși această situație, crede Touraine, “trebuie pornit de la actorii și conflictele care îi opun, și prin care societatea se produce pe ea însăși”. Unei sociologii a societății, al cărei concept de societate devine, cum spune Touraine, “inutil”, sociologul francez îi opune o “sociologie a acțiunii” sau, mai exact, a interacțiunilor sociale. Dacă Popper considera gândirea holistă prea revoluționară, Touraine îi reproșează, dimpotrivă, caracterul conservator. Ambii au în vedere, desigur, implicațiile politice ale teoriilor sociale.

⁴⁹ Alain Touraine: *L'inutile idee de societate*, în C. Delacampagne, R. Maggiori (eds): *Philosopher. „Les interrogations contemporaines”*, Fayard, 1980, p. 237-244

III.3. Critica individualismului ontologic

Individualismul ontologic afirmă că lumea socială este constituită din indivizi, “cu acțiunile și pasiunile lor” (cum preciza Mill). În formularea unuia dintre numeroșii săi urmași, J.W.N Watkins: ”Constituenții ultimi ai lumii sociale sînt indivizii care acționează mai mult sau mai puțin adecvat în lumina dispozițiilor și a înțelegerii pe care o au despre situația lor. Orice situație socială complexă sau orice eveniment social sînt rezultatul unei configurări particulare a indivizilor, a dispozițiilor, situațiilor, credințelor și resurselor lor fizice și a mediului lor”.⁵⁰ Dacă societatea constă în indivizi care interacționează, atunci explicația faptelor sociale trebuie căutată în scopurile, intențiile sau motivele care determină acțiunile. ”Principiul individualismului metodologic – scrie D.Little⁵¹ – constă în concepția conform căreia explicațiile și descrierile sociale trebuie să fie întemeiate pe fapte despre indivizi”. Totuși, uneori se face distincția între individualismul epistemologic, care are ca fundament ontologic indivizii, și cel care ia ca bază acțiunea individuală. După Jon Elster, de exemplu, ”Unitatea elementară a vieții sociale este acțiunea umană individuală. A explica instituțiile sociale și schimbările sociale înseamnă a arăta cum apar ele ca rezultat al acțiunii și interacțiunii indivizilor”.⁵²

Principiul individualismului metodologic, formulat de economistul austriac C.Menger ca regulă după care explicația fenomenelor sociale trebuie elaborată pornind de la comportamentele individuale, de la motivațiile și acțiunile indivizilor, a fost adoptat atît în cercetările economice (conceptul ca atare a fost propus de economistul J.A.Schumpeter), cît și în cele sociologice (de exemplu, Max Weber) și a fost susținut de epistemologi ai științelor sociale precum Friedrich von Kayek și Karl Popper. Pentru acești autori, remarcă Raymond Boudon, “a explica un fenomen social înseamnă întotdeauna a-l face consecința acțiunilor individuale...O corelație între un fenomen F și un fenomen F* n-ar putea trece, oricare ar fi intensitatea sa, drept o “explicație” a lui F. Trebuie pusă în evidență, de asemenea, și logica acțiunilor individuale subiacentă corelației”.⁵³

⁵⁰ J. W. N. Watkins (1968): ”Methodological Individualism and Social Tendencies”, în M. Brodbeck(ed): *Readings in the Philosophy of Social Sciences*, New York, Macmillan, p. 268

⁵¹ D. Little (1991): *op. cit.*, p. 183

⁵² Jon Elster (1989): *op. cit.*, p. 248

⁵³ Raymond Boudon(1982): *Dictionnaire critique de la sociologie*, PUF, Paris, p. 145

Ca și gândirea holistă, și cea individualistă poate fi supusă criticii. La o analiză atentă, remarcă D. Little⁵⁴, identificăm în doctrina individualismului metodologic mai multe susțineri corelate, dar distincte:

1. o teză despre entitățile sociale;
2. o teză despre înțelesul conceptelor;
3. o teză cu privire la explicație.

Concluziile autorului sînt formulate astfel: “Teza ontologică este adevărată, dar banală/ trivială; teza înțelesului este în întregime neconvingătoare; iar teza cu privire la explicație este o restricție legitimă a explicației sociale, dar fără motive temeinice”. Să urmărim pe scurt cum ajunge la aceste concluzii.

I) Teza ontologică a individualismului metodologic susține că toate entitățile sociale sînt reductibile fără rest la “componentele logice” ale indivizilor. Din această perspectivă, entitățile sociale nu sînt altceva decît ansambluri de indivizi în variate relații între ei. De exemplu, o universitate nu este nimic altceva decît indivizii implicați în activitățile ei: profesori, studenți, funcționari etc. Această versiune a tezei este o susținere despre compoziția fenomenelor sociale, afirmînd că orice fenomen social este compus din ansambluri de indivizi și comportamentele lor. Teza ontologică, crede Little, este în mod evident adevărată: este rezonabil s-o acceptăm și să fim de acord că toate entitățile sociale – state, economii, contracte, sisteme juridice, tradiții religioase, revoluții etc.- sînt constituite din sisteme de indivizi și comportamentele lor. Structurile și instituțiile sociale, sistemele de norme și modelele relațiilor sociale sînt toate alcătuite din ființe umane angajate în variate tipuri de activitate semnificativă și intenționată. Dar – se întreabă Little – “ce decurge din această teză ?” Mai puțin decît pare, dacă avem în vedere celelalte două teze, cea a “înțelesului” și cea a “explicației”.

II) Teza înțelesului implicată în doctrina individualismului metodologic este o teză despre “conceptele sociale”, afirmînd că acestea trebuie definite în termenii conceptelor ce se referă doar la indivizi și comportamentele lor. Conform acestei doctrine ar trebui să fie posibil de a defini conceptele sociale – ca de ex., cel de “universitate” – în termenii ansamblului de indivizi și ai acțiunilor lor care contribuie la fenomenele sociale. Dar această susținere este problematică: ce fapte despre indivizi pot fi folosite în explicarea faptelor sociale? Dacă individualismul metodologic pretinde să caracterizăm comportamentele sociale ale indivizilor doar în termenii unor proprietăți psihologice stricte, referitoare la dispozițiile lor comportamentale, atunci ne-ar interzice să ne referim la relațiile sociale în care se găsesc indivizii, precum și la conceptele lor

⁵⁴ Daniel Little(1991): *Varieties of Social Explanation*, op. cit., p. 184-92

despre instituțiile și relațiile sociale. Or, acest lucru este imposibil. De fapt, în descrierea faptelor nu ne referim doar la fapte privind indivizii și comportamentele lor, ci e plauzibil să presupunem că sîntem nevoiți să facem referire la instituții, reguli și înțelesuri sociale pentru a caracteriza faptele despre indivizii respectivi. De ex, propoziția “Ionescu este un un bun politician” presupune că noi înțelegem ce este un politician, ceea ce aduce cu sine un ansamblu de credințe despre instituțiile politice, partide, alegeri etc. La fel, descrind indivizii, nu putem să ne limităm la fapte psihologice stricte, ci e necesar să le atribuim un sistem de concepte care fac referință la alte persoane și interrelațiile lor. Acest argument arată că există impedimente logice pentru a opera reducerea conceptelor sociale la un nivel inferior de descriere, prin concepte despre indivizi, așa cum reclamă individualismul metodologic. Conceptele strict psihologice nu facilitează analiza și explicația fenomenelor la nivelul de analiză de care sînt interesați cercetătorii lumii sociale și de aceea teza individualismului metodologic despre posibilitatea de a defini conceptele sociale numai în termenii conceptelor despre indivizi este neconvingătoare.

III) La rîndul său, teza individualismului metodologic despre explicație susține că nu există explicații sociale autonome și că toate faptele și regularitățile sociale ar trebui explicate în ultimă instanță în termenii faptelor despre indivizi, adică motivele, capacitățile și credințele acestora. Altfel zis, toate regularitățile sociale ar trebui să fie derivabile din legi descriind activitatea individuală. Little respinge teza acestui reducționism explicativ: “Este perfect posibil ca fenomenele sociale să poată constitui un sistem cauzal cu legi cauzale puternice; dacă este așa, faptul că fenomenele sociale sînt constituite din acțiunile individuale nu ar mandata ca explicațiile sociale să trebuiască a fi reduse la fapte despre indivizi. Astfel, dacă individualismul metodologic este sustenabil, el trebuie să fie susținut de considerații specifice cu privire la fenomenele sociale și individuale, și nu cu argumente generale despre reducția interteoretică” (a teoriilor sociale la cele psihologice). După Little, explicațiile sociologice nu pot fi înlocuite cu cele psihologice, dar ele pot fi compatibile, ca de exemplu atunci cînd unor explicații holiste (macro-explicații) li se identifică ceea ce Little numește “micro-fundațiile”, adică mecanismele la nivel individual prin care operează procesele sociale cercetate.(p.197). Posibilitatea unei asemenea combinații sugerează de fapt că nu există o opoziție simplă sau unică între holism și individualism, așa cum au remarcat și alți analiști.

III.4. Niveluri de analiză a ontologiei socialului

Pentru a arăta că nu există o opoziție simplă între holism și individualism, M. Hollis (2001,104) susține teoria “nivelurilor de analiză”, arătând că unitatea de analiză poate fi constituită fie de organizații, fie de indivizi. De exemplu, unii economiști privesc firmele ca organizații, care caută să se individualizeze ca o entitate socială de sine stătătoare, alții consideră că ele trebuie înțelese numai prin indivizii care le compun. Ambele perspective sînt justificabile dacă avem în vedere că ele vizează *niveluri diferite de analiză*.

După D.Little, problemele individualismului metodologic (dar, desigur, și cele ale holismului metodologic) trebuie discutate în contextul unor poziții mai generale din filosofia științei care se preocupă de relațiile dintre diferitele domenii ale cercetării. Autorul are în vedere “programul reducționismului”, conform căruia ”toate tipurile de entități și structuri și, respectiv toate tipurile de regularități referitoare la ele sînt cuprinse într-o ierarhie, de la nivelul cel mai fundamental – fizica subatomică – la domeniile de nivel inferior”, iar științele care le studiază trebuie să fie concepute “în termenii ierarhiilor stricte de entități, legi și explicații, în care domeniile mai puțin fundamentale ale științei să fie întemeiate în științele mai fundamentale, ducînd eventual la știința fizică”. O asemenea ierarhie de domenii ale existenței și de științe care le studiază ar putea avea următoarea configurație:

- sociologie
- psihologie socială
- știința cogniției
- neurofiziologia
- biologia celulară
- biologia moleculară
- fizica moleculară
- fizica subatomică

Fiecare dintre aceste științe, raportată la domeniul ontic pe care îl cercetează, identifică o clasă de entități și structuri și fiecare caută să discearnă un set de regularități printre aceste entități și structuri. Reducționismul susține că:

1. este posibil de a oferi o specificare riguroasă a temeiurilor unei asemenea ierarhizări;
2. entitățile și legile de la nivelurile superioare pot fi reduse la entități sau legi de la nivelurile inferioare (sau, altfel spus, că structurile mai complexe pot fi explicate în termenii structurilor mai puțin complexe).⁵⁵

Relația dintre individualismul metodologic și reducționism este directă, așa cum rezultă din analiza celor trei teze componente, prezentate anterior: teza ontologică cere reducerea entităților de nivel superior la entități de nivel inferior; teza înțelesului cere reducerea conceptelor de nivel superior la cele de nivel inferior; iar teza explicației cere reducerea regularităților de nivel superior la cele de nivel inferior. Astfel, individualismul metodologic poate fi conceput ca o aplicație a reducționismului la știința socială.

După D.Little, chiar dacă privim reducționismul ca o strategie explicativă, acceptând că adesea putem explica un domeniu de fenomene arătând că ele derivă din proprietățile entităților de la un nivel inferior de organizare, nu putem absolutiza acest mod de înțelegere. Entitățile nivelelor superioare de organizare prezintă și proprietăți *emergente* (sau *superveniente*) care nu se regăsesc la entitățile de la nivelul inferior. De aceea, cerința individualismului metodologic de a formula explicațiile sociale exclusiv în termenii legilor psihologiei individuale rămâne problematică. Acceptând teza supervenienței, putem considera că fenomenele sociale supervin pe acțiuni și credințe individuale, dar acest lucru nu implică reducerea conceptelor sociale și a explicațiilor sociale la concepte și explicații de nivel inferior. Mai degrabă, analiza socială trebuie să fie făcută la nivelul care furnizează baza pentru explicațiile cele mai generale și cele mai bine întemeiate empiric ale fenomenelor sociale; acesta poate fi nivelul instituțiilor, regulilor și practicilor sociale mai degrabă decât cel al modelelor particulare ale comportamentului individual.⁵⁶

Tragem de aici concluzia că este justificat să distingem niveluri de analiză ale ontologiei sociale. Analiza socială poate viza:

1. Nivelul indivizilor (ca ființe sociale) sau al acțiunilor/interacțiunilor individuale;
2. Nivelul instituțiilor, practicilor și normelor sociale;
3. Nivelul sistemelor de instituții, practici și norme sociale, diferențiate funcțional și structural în cadrul unei societăți;

⁵⁵ Idem, p. 192-4

⁵⁶ Idem, p. 195

4. Nivelul sistemului de sisteme sau “sistemul social global”, care integrează sistemele activităților și instituțiilor sociale diferențiate în cadrul societății.

În unele discipline sociale, precum sociologia sau economia, se face distincția dintre “*abordarea macro*” și “*abordarea micro*”. În sociologie, distincția dintre *macrosociologie* și *microsociologie*, formulată de G.Gurvitch în 1975 (*Vocația actuală a sociologiei*) și preluată de alți autori (C.Knorr Cetina, V.Cicourel) a fost omologată ca o distincție la nivelul obiectului de studiu și, deci, al *nivelurilor de analiză a ontologiei socialului*: macrosociologia ar avea ca obiect de studiu procese sociale extinse în spațiu și timp (precum modernizarea, industrializarea, globalizarea etc) ori structuri instituționale precum statul, clasa, grupul, cultura, organizația; la rândul său, obiectul microsociologiei l-ar constitui procesele sociale ale vieții cotidiene, interacțiunile “față în față” dintre actorii sociali, în contexte spațio-temporale determinate, în care se construiesc semnificațiile lumii sociale, se instituie practici și norme care reglementează viața socială și se negociază în permanență, prin comunicarea socială, producerea și reproducerea instituțiilor sociale. Deși o asemenea diviziune poate să sugereze orientări divergente ale cercetării sociale, explicația socială nu poate face abstracție, de fapt, de *tranziția dintre niveluri*: “*tranziția macro-micro*” – în care “variabilele structurale” ale instituțiilor influențează “variabilele subiective” ale indivizilor – și, invers, “*tranziția micro-macro*” – în care acțiunile individuale raționale orientate spre scopuri subiective se combină în “acțiuni agregate” și produc efecte structurale. Prin urmare, “*macro-explicațiile*” presupun, cum scrie D.Little, “*microfundații*” (*microfoundations*) în structurile motivaționale și formele de conștiință ale indivizilor⁵⁷, iar “*micro-explicațiile*” nu pot ignora “*macrofundațiile*”, adică “efectele de mediu” pe care le au instituțiile sociale asupra indivizilor.

⁵⁷ Idem, p. 199

IV. PARADIGME ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE

IV.1. Fundamente epistemologice și paradigme științifice

Prin *fundamente epistemologice* înțelegem acele elemente constitutive unei practici cognitive (sau discipline intelectuale) care îi conferă statut de știință (*episteme*). Între aceste elemente un rol important îl au, așa cum am văzut, cele care țin de *metoda științifică* - înțeleasă fie într-un sens restrâns (ca tehnici de cercetare propriu-zisă), fie într-un sens general (cuprinzând și modele de explicație sau înțelegere, proceduri de validare a rezultatelor cercetării etc.). Mai cu seamă atunci când s-a avut în vedere sensul general, metoda științifică a fost identificată cu capacitatea unei științe de a explica, a înțelege sau a descrie fenomenele studiate și, ca atare, metoda a fost considerată trăsătura definitorie a științei și criteriul său de demarcație față de alte forme ale cunoașterii. Dar metoda, care este în fond, “cale a cunoașterii” (*methodos*), nu se identifică în întregime cu cunoașterea, iar fundamentele metodologice nu sînt singurele fundamente ale științei. Dacă metoda este un mijloc al cunoașterii, cunoașterea trebuie înțeleasă de asemenea prin scopul pe care îl vizează, ca și prin structurile elaborate în vederea realizării scopului respectiv. Scopul științei nu poate fi altul decît cunoașterea lumii, iar în sfera relațiilor științei cu lumea cercetată am identificat ceea ce am numit *fundamentele ontologice* ale științei. La rîndul lor, structurile elaborate în procesul cunoașterii științifice iau forma specifică a concepțiilor sau teoriilor științifice, care se constituie ele însele ca fundamente ale cunoașterii viitoare (reprezentînd ceea ce unii epistemologi au numit “*cunoaștere de fond*”); vom numi aceste structuri *fundamente conceptuale sau teoretice*. Considerate împreună, fundamentele ontologice, conceptuale și metodologice reprezintă *fundamentele epistemologice* ale științei.

În limbajul epistemologiei contemporane a devenit obișnuită utilizarea termenului de “paradigmă științifică”, inventat de Th.Kuhn în “*Structura revoluțiilor științifice*” pentru a denumi ceea ce asigură unitatea cercetării unei

comunități de practicieni în cadrul unei perioade de “știință normală”. Deși Kuhn a folosit termenul de *paradigmă* în mai multe sensuri, unul dintre sensurile care s-a conturat mai pregnant (și care de altfel a intrat într-o circulație culturală mai largă) este acela de: *ansamblu al angajamentelor ontologice, metodologice, conceptuale și instrumentale împărtășite în comun de membrii unei comunități științifice ca bază a activității lor de cercetare*. Dacă avem în vedere elementele descrise de Kuhn, constatăm că noțiunea de *paradigmă* se referă la *fundamentele epistemologice* ale unei științe. Menționăm, de asemenea, că Th.Kuhn a considerat că adoptarea unei singure paradigme care să orienteze “știința normală” reprezintă semnul intrării unei științe în stadiul său de “maturitate” și că, după teoria sa, doar științele naturii au atins acest stadiu, fiind propriu-zis “*paradigmatică*”, în timp ce științele sociale, în care întâlnim, simultan, mai multe teorii rivale, s-ar afla în stadiul “*pre-paradigmatic*”.⁵⁸ Aceasta înseamnă că nu orice teorie poate fi numită *paradigmă*, dar că, dintre teoriile rivale, cele mai bine conturate pot avea statut de “candidat la *paradigmă*”. O asemenea accepție a permis ca folosirea termenului să se extindă ca denumire a celor mai influente concepții dintr-un domeniu științific, presupunând eventual că acestea aspiră să devină “*matrice disciplinară*” pentru o comunitate de practicieni, la fel ca o “*paradigmă științifică*” în sensul conceptului definit de Kuhn. În accepțiunea mai *soft* a termenului se poate vorbi, deci, despre *paradigme* și în științele sociale, în ciuda precizării lui Kuhn că astfel de științe sînt “*pre-paradigmatică*”.

De altfel, cei care folosesc acest termen urmăresc să identifice elementele fundamentale după care pot fi diferențiate diferite concepții, iar acestea sînt, de fapt, *fundamentele lor epistemologice* (teoretice, metodologice, ontologice). Unii autori utilizează, în analiza și clasificarea diferitelor concepții, denumiri care, de fapt, au același rol ca și cel de “*paradigmă*”, precum: “*tipuri de gîndire*”, “*cadre conceptuale*”, “*modele explicative*” sau “*scheme de inteligibilitate*” (și, în fond, dacă înțelegem despre ce este vorba, poate că denumirea nu este atît de importantă). Dar de ce este importantă identificarea *paradigmelor științelor sociale*?

Primul motiv reiese deja din definiția *paradigmei* ca *ansamblu de angajamente teoretice, metodologice, ontologice*. O analiză *paradigmatică* va încerca să identifice asemenea angajamente ca fiind caracteristice unor concepții, diferențiindu-le de altele. În acest sens, *paradigma* este un *instrument analitic*.

⁵⁸ Thomas S. Kuhn (1976): *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Științifică, p. 55-68

În al doilea rând, analiza paradigmelor științelor sociale poate urmări evoluția lor istorică, arătând cum s-au structurat diferite concepții prin schimbări semnificative la nivelul fundamentelor lor epistemologice. În acest sens, sînt cercetate paradigmele tradiționale – precum paradigma pozitivistă, paradigma hermeneutică (interpretativă), paradigma evoluționistă, paradigma structuralistă, precum și cele considerate mai recente, precum paradigma constructivismului social, paradigma interacționalismului simbolic, paradigma post-empiristă, paradigma feministă, paradigma post-modernă. Privită sub acest aspect, analiza paradigmatică este o modalitatea a *reconstrucției istorice*.

În al treilea rând, analiza paradigmelor gândirii sociale ne ajută să înțelegem situația pluralității teoriilor rivale în științele sociale. Kuhn o considera ca un semn al “imaturității” lor, dar el era astfel influențat de comparația cu științele naturii. În științele sociale *pluralitatea* teoriilor este, mai degrabă, un semn de maturitate, avînd în vedere “interesele de cunoaștere”, orientarea valorică și proiectele practice implicate în teorii, care exprimă poziții sociale, contexte culturale și tradiții istorice diferite.

În fine, analiza paradigmelor științelor sociale poate avea și un *rol prospectiv*, de identificare a modurilor în care, cum spune Berthelot, “știința socială se regîndește pe sine” sau este regîndită din perspectiva noilor probleme sociale.

În cele ce urmează ne vom referi la două asemenea analize paradigmatică pe care le considerăm semnificative.

IV.2. Matricea “tipurilor de gândire” (Martin Hollis)

În “*Introducere în filosofia științelor sociale*” (1994), M.Hollis își propune o analiză a “*tipurilor de gândire*” care stau la baza diferitelor concepții ale științelor sociale printr-o sistematizare ce ia în considerare două dimensiuni ale fundamentelor lor, și anume cea *ontologică* și cea *metodologică*. Autorul construiește o matrice bidimensională, plasînd pe cele două axe: 1) opoziția ontologică tradițională *holism* vs. *individualism*; și 2) opoziția metodologică tradițională *explicație* vs. *înțelegere*. Cele patru rubrici ale matricei vor conține combinațiile dintre cele două dimensiuni și perechea alternativelor lor. Autorul le desemnează prin alegerea unor concepte-cheie, pe care le consideră ca rezumînd

“tipul de gândire” caracteristic fiecărei abordări astfel determinate. Matricea rezultată din aceste operații este următoarea:

	Explicație	Înțelegere
Holism	Sisteme	“Jocuri”
Individualism	Agenți	Actori

De remarcat că noțiunile care indică “tipurile de gândire” sînt concepte ontologice; dar autorul le stabilește identificînd tipurile variate ale *corelației ontologic-metodologic*, încît, pentru a le face mai evidentă determinarea, le vom denumi nu numai după conceptul indicat de autor, ci după combinația fundamentelor lor ontologice și epistemologice:

- 1) tipul de gândire care poate fi identificat prin conceptul cheie “sisteme” rezultă din combinația holism-explicație; o vom numi *abordare holist-explicativă*.
- 2) tipul de gândire pentru care conceptul-cheie este “agenți” rezultă din combinația individualism-explicație; poate fi numit *abordare individualist- explicativă*.
- 3) tipul de gândire avînd drept concept-cheie “jocuri” (sau practici) rezultă din combinația holism-înțelegere; poate fi numit *abordare holist-interpretativă*.
- 4) în fine, concepția indicată prin termenul “actori” are la bază combinația individualism-înțelegere și poate fi numită *abordare individualist-interpretativă*.

Urmînd analiza lui Hollis, vom încerca să evidențiem diferențele acestor abordări la nivelul fundamentelor lor epistemologice. Noutatea pe care o propunem este de a considera aceste abordări ca *moduri de problematizare*, în ideea, pe care o apreciem ca importantă în teoria lui Th.Kuhn, conform căreia paradigmele “oferă modele de probleme și de soluții”, stabilind deci ce probleme să fie considerate ca științifice și ce condiții trebuie să îndeplinească rezolvarea lor. În acest fel, paradigma științifică era definită ca un *mod de problematizare* caracteristic. De fapt, am putea spune că orice concepție – filosofică sau științifică – reprezintă un *mod de problematizare* –adică de identificare a unor probleme, în raport cu care ni se propune ca o tentativă de răspuns. Diferitele concepții se deosebesc prin modurile de problematizare, iar diferențele de semnificație sînt determinate de configurația presupuzițiilor problematizării, adică a fundamentelor lor epistemologice

(P.Balahur,2004).⁵⁹ Aplicarea acestor idei la analiza lui Hollis urmărește să propună în final o interpretare diferită de a sa.

A) Abordarea holist-explicativă (centrată pe “sisteme”) poate fi caracterizată, rezumînd analiza lui Hollis, prin următoarele teze (după noi, *presupoziții ale problematizării*):

a) Teza ontologică:

- societățile sau instituțiile sociale sînt sisteme, adică întreguri care au proprietăți diferite decît cele ale părților componente (indivizii) sau decît de cele ale însumării lor;

b) Tema epistemologică:

- explicarea faptelor sociale trebuie să aibă în vedere, în primul rînd, caracteristicile sistemice, funcționale și structurale ale ansamblurilor sociale în care sînt integrați indivizii, iar comportamentul social al indivizilor trebuie explicat prin fapte ireductibile sociale.

Ca formă de explicație specifică acestei abordări, Hollis identifică *explicația funcțională*, al cărei principiu constă în a explica existența și comportamentul părților unui sistem prin funcțiile pe care le-ar avea sistemul; sistemele sînt deci “creditate cu nevoi, scopuri sau finalități care explică de ce părțile componente se comportă așa cum se comportă”(p.109). Aplicată la înțelegerea societății, viziunea funcționalistă prezumă că societatea ca sistem “ar avea nevoi și tot ceea ce satisface aceste nevoi este funcțional pentru sistem și se petrece deoarece este funcțional”; astfel părțile componente ale sistemului, ca și comportamentul lor sînt explicate prin funcțiile lor în cadrul sistemului.

Cazul clasic (adică “paradigma”) de gîndire holistă asupra funcționării societății îl reprezintă concepția lui Durkheim, care stă la baza unei puternice tradiții “funcționaliste” în sociologie, multă vreme considerată tradiția dominantă. În “*Regulile metodei sociologice*”, Durkheim afirma – ca regulă a cercetării sociale – că “funcția unui fapt social trebuie întotdeauna căutată în raport cu un scop social”. Un exemplu edificator al aplicării acestui principiu îl constituie analiza pe care o face fenomenului criminalității sociale: infracționalitatea, susținea Durkheim, nu este neapărat un factor patologic, ci are și o funcție benefică întrucît, prin reacțiile provocate de lezarea “sentimentelor colective” și prin pedepsirea delictelor/delicvenților contribuie la întărirea solidarității sociale. Din perspectiva acestei funcții sociale, Durkheim considera criminalitatea un fapt social “normal” și

⁵⁹ Paul Balahur (2004): *Personalitate și creație în etica modernă*, Editura Universității “Al. I. Cuza” Iași, p. 11-80

chiar “un factor al sănătății publice, o parte integrantă a tuturor societăților sănătoase”.

În gândirea funcționalistă, societatea este comparată cu un “organism”, așa cum sugerează și analiza lui Durkheim asupra infracționalității ca un fel de “virus” care atacă sănătatea “organismului social”, dar are și un rol de vaccin, care îi sporește imunitatea la boala - mult mai importantă - a dezintegrării sociale. Metafora “organismului social” apare și în concepția sociologică a lui H.Spencer și a altor gânditori care explică evoluția socială prin teorii inspirate din biologie, precum “darwinismul social”. Combinarea funcționalismului cu gândirea structuralistă a produs structuralismul funcționalist, ilustrat de lucrările lui Talcott Parsons (“Sistemul social”, 1951). În diversele sale variante, paradigma funcționalistă se caracterizează ca o abordare *holist-explicativă*, căreia îi putem identifica următoarele componente fundamentale:

- a) o viziune ontologică a “faptelor sociale” ca proprietăți ale sistemelor sau derivând din nevoile și scopurile sistemelor sociale și, prin urmare, alcătuind o ordine exterioară conștiințelor individuale, față de care apar ca o “realitate transcendentă” *sui generis*;
- b) o viziune epistemologică în cadrul căreia faptele sociale sînt explicate prin “funcția lor în raport cu un scop social”, ceea ce presupune referirea la “mecanisme funcționale” care lucrează prin intermediul “conștiinței colective” pentru a reuni scopurile sociale “la nivelul global al integrării sociale necesar prosperității unei societăți”;
- c) o viziune metodologică specifică referitoare la explicarea faptelor sociale prin “legi”, “forțe”, “mecanisme”, “structuri” și “funcții” a căror existență este presupusă ca premisă a explicației.(p.99).

Remarcăm, de asemenea, ca o componentă importantă a viziunii funcționaliste, presupuziția “echilibrului necesar” pentru “funcționarea” societății: sistemele sociale supraviețuiesc numai dacă în ele sînt cuprinse soluții la problemele de menținere a coeziunii sociale și de asigurare a reproducerii “organismului social”. Interpretarea faptelor sociale (precum infracționalitatea și pedeapsa) este făcută prin prisma considerării integrării sociale a indivizilor ca o condiție *sine qua non* a existenței societății, către care trimit toate problemele sociale. Durkheim argumentează apoi că sîntem îndreptățiți să interpretăm fenomenele sociale ca întruchipînd soluții la aceste probleme relevante. Genul de presupuziții despre funcționalitatea socială bazată pe

“echilibru” realizat prin “integrarea” în “sistem” relevă orientarea valorică a tipului de gândire despre societate care acordă primat “ordinii sociale”.

Dar partea cea mai problematică a gândirii holist-explicativă se află în concepția asupra relației dintre societate și individ pe care o implică. Durkheim – notează Hollis – “gândește în termeni de forțe sociale obiective și scrie deseori ca și cum conștiința socială ar fi un lucru inobservabil, care determină conștiința fiecărui agent individual”(p.103). Ideea unor sisteme inobservabile, care exercită presiune asupra indivizilor, reduce însă semnificativ rolul acestora în cadrul “sistemului social”: comportamentul indivizilor apare ca strict determinat de “puteri cauzale” sau de “scopuri imanente” sistemului social.

Prin contrast cu acest tip de gândire, abordarea desemnată prin conceptul-cheie “agenți” pare să conțină tocmai opusul viziunii holiste despre relația dintre structurile sociale și indivizi.

B) Abordarea individualist-explicativă (centrată pe “agenți”) poate fi caracterizată prin următoarele componente:

a) teza ontologică individualistă susține că nu există decât indivizi și acțiuni individuale;

b) teza epistemologică afirmă că pentru a explica faptele sociale trebuie să avem în vedere indivizii umani, cu dorințe, intenții și opinii care determină modurile în care ei acționează și interacționează.

Abordarea socială centrată pe “agenți” a avut un rol semnificativ în constituirea, începând cu secolul XVIII (Adam Ferguson), a științei economice clasice, bazată pe principiul că fiecare agent este motivat doar de interesul propriu. Explicația individualistă din economie, preocupată să identifice raționalitatea comportamentului agenților, a inspirat teoria alegerii raționale (care s-a impus ca paradigmă și în alte științe sociale).

În *teoria alegerii raționale* se consideră că un individ acționează rațional în măsura în care alege acțiunea pe care o calculează corect a fi cea mai folositoare pentru satisfacerea preferințelor sale. După Hollis, în modelul idealizat al condițiilor alegerii raționale putem identifica o *concepție asupra individului* care, în esență, îi

atribuie trei componente: a) preferințe total ordonate; b) informații complete; c) un calculator intern perfect. De fapt, “acțiunea rațională” pe care o are în vedere teoria alegerii raționale este acțiunea “instrumental-rațională”, adică acțiunea ca mijloc sau instrument pentru realizarea unui scop dat. Agenții pot avea orice scopuri sau preferințe și sînt raționali doar dacă alegerile lor sînt acelea care, prin consecințele lor, maximizează utilitățile anticipate. Prin urmare, raționalitatea este înțeleasă ca adaptare a mijloacelor la scopuri date, dar nu se pune și problema raționalității scopurilor ca atare. Motivele (sau rațiunile) care determină alegerile sînt adesea considerate drept cauze ale acțiunilor, deși rămîne totuși neclar dacă preferințele cauzează acțiunile sau le derivă din ceea ce este ales; de aceea unii autori sînt preocupați de distincțiile analitice dintre “cauze”, ”motive”, “nevoi”, “interese”, “preferințe” etc.

Teoria alegerii raționale pornește de la situația (ideal-tipică) a unui agent ce ar acționa singur într-un mediu independent.

După ce sînt definite fundamentele alegerii raționale, se cercetează implicațiile pe care le pot avea diferiți parametri ai mediului asupra alegerii raționale. Alegerile care sînt considerate în funcție de parametrii mediului sînt numite “*alegeri parametrice*”. În componența mediului social intră însă și prezența celorlalți agenți care, la rîndul lor, acționează pe baza unor alegeri raționale. Alegerile ce țin seama de comportarea celorlalți agenți sînt numite “*alegeri strategice*”.

Pentru analiza alegerilor strategice a fost dezvoltată ***teoria jocurilor***.

Sub acest nume sînt grupate o serie de analize ale alegerilor strategice într-un cadru idealizat în care

fiecare agent ar acționa în funcție de anticiparea acțiunii raționale a celorlalți, știind, deci, printre altele, că și alți agenți raționali sînt raționali în sensul definit, adică “au preferințe total ordonate, informații complete și un computer intern perfect”. ”Informațiile” includ și cunoștința comună că și alți agenți sînt agenți raționali, iar “computerele” lor “au grijă ca, luînd în calcul probabilitățile, fiecare să poată deriva strategia rațională a oricui, acolo unde ea există”.(p.134).

Ca teorie a interacțiunilor, teoria jocurilor arată cum - prin strategiile de coordonare ale alegerilor raționale strategice - pot să apară “convenții” sau “reguli

ale jocului”, adică norme ale interacțiunilor, diferențiate după tipurile de jocuri (care sînt fie conflictuale, fie consensuale).

Abordarea *individualist-explicativă* este centrată pe raționalitatea agenților și caută să explice acțiunile lor prin motivele (sau “rațiunile”) care le determină alegerile. Tipul de raționalitate avut în vedere este, în primul rînd, cel numit de Weber “*instrumental*” (eliminîndu-se astfel alte tipuri de raționalitate a acțiunilor la care s-a referit sociologul german). Prin teoria jocurilor se încearcă și explicarea *modului în care sînt instituite normele sociale*, ca “reguli ale jocului”, dar indivizii se supun, evident, și altor norme decît cele create de ei înșiși (și tocmai la acestea din urmă se referea Durkheim cînd afirma că faptele sociale acționează “dinafara” conștiinței individuale și în mod coercitiv). De fapt, regulile interacțiunilor dintre indivizi sînt, cel mai adesea, determinate de normele practicilor sociale la care ei participă.

Centrarea analizei sociale pe “*practici*” este însă caracteristică altei abordări – cu presupuziții ontologice și metodologice diferite – și anume *concepției holist-interpretative*.

C. Abordarea holist-interpretativă (centrată pe “jocuri” sau practici) se bazează pe presupuziția că pentru a înțelege semnificația acțiunilor sociale trebuie să cunoaștem practicile în care se încadrează.

- a) **Teza ontologică** se referă la faptul că lumea socială este alcătuită din “*practici*” sau, în sens metaforic, din “*jocuri*”, adică din forme de activitate (ca “*forme de viață*”), guvernate de “reguli” sau norme.
- b) **Teza epistemologică** se referă la faptul că lumea socială trebuie înțeleasă “în interior”, descifrînd semnificațiile pe care actorii sociali le acordă acțiunilor și instituțiilor sociale.

Imperativul hermeneutic al înțelegerii semnificațiilor acțiunii trimite la “înțelegerea explicativă” a lui Weber, dar *holismul-interpretativ* pune accentul pe înțelegerea acțiunilor prin intermendiul practicilor și, mai ales, a regulilor pe baza cărora se desfășoară aceste practici, adică a *normelor sociale*. Hollis evidențiază deosebirea dintre abordarea *holist-interpretativă* a practicilor și cea *individualistă* (sau psihologică), remarcînd că “imperativul hermeneutic cere de a înțelege acțiunea socială din interior”, dar fără să se precizeze “din interiorul a ce?” Or, “la această întrebare sînt posibile două răspunsuri:1) răspunsul *individualismului radical*: ”din

interiorul minții fiecărui individ ce acționează”; și 2) răspunsul *holismului interpretativ*: “din interiorul regulilor ce îi conferă semnificație”. Ambele răspunsuri, consideră Hollis, sînt îndreptățite în lumina distincției dintre “ceea ce semnifică/înseamnă o acțiune și ceea ce are în vedere un actor prin ea”; sau, în cazul limbajului, “ceea ce înseamnă ceea ce spune cineva și ceea ce vrea să spună” acea persoană. Dar distincția celor două răspunsuri relevă *sensuri diferite* ale semnificației.

Abordarea holist-interpretativă a “practicilor” își are o sursă teoretică relevantă în interpretarea lui L.Wittgenstein a analogiei dintre limbaje și “jocuri”. Din perspectiva acestei analogii, a spune ceva – comentează Hollis – reprezintă a face o mișcare într-un joc de comunicare, ca într-un joc de șah. Un marțian nu ar înțelege despre ce este vorba deoarece nu ar cunoaște regulile jocului. Pentru a înțelege semnificația mutării, trebuie înțelese regulile și esența activității respective. Nu există activitatea fără reguli. La fel, o afirmație nu e decît un zgomot dacă nu este o exemplificare a unei reguli aplicată într-o anume situație. Regulile limbajului definesc un joc care nu ar exista în absența lui (p.146).

Regulile unui joc sînt de două feluri: *constitutive* și *regulative*. *Regulile constitutive* creează jocul, definindu-i scopurile, mutările legitime și puterea pieselor sale; fără asemenea reguli, jocul nu ar exista, așa cum s-ar putea spune că nu există limbaj în absența regulilor gramaticale. *Regulile regulative* sînt cele care determină apoi alegerea dintre mutările legitime. Distincția nu este întodeauna clară, dar diferența e, în mare, că “dacă cineva încalcă o regulă regulativă el nu joacă jocul bine sau în mod corespunzător, în timp ce dacă încalcă o regulă constitutivă, el nu joacă deloc acel joc”.

Învățînd regulile unui joc, preciza Wittgenstein, înveți “cum să procedezi”: cum să faci ceea ce e necesar, cum să eviți ceea ce este interzis și cum să-ți alegi calea cu ajutorul a ceea ce este permis în spiritul jocului. Chiar dacă analogia dintre “jocuri” și practicile sociale are unele limite, ea sugerează că pentru a înțelege practicile, la fel ca și în cazul jocurilor, trebuie să înțelegem regulile ce le constituie și le reglementează. De la Wittgenstein provine, de asemenea, sugestia corelării “jocurilor” și a regulilor lor cu “forme de viață”. Aplicată la practici, analogia conduce la ideea că diversele acțiuni particulare aparțin unor practici particulare care, la rîndul lor, sînt cuprinse în practicile mai largi care formează o cultură. De aceea,

pentru a înțelege o acțiune trebuie să înțelegem contextul mai larg în care se integrează.

După Hollis, specificul acestei abordări constă în faptul că poate evidenția un alt tip de raționalitate a agentului decât cea instrumentală. Semnificația, argumentează autorul, poate fi interpretată ca raționalitate în două sensuri. Ambele pun semnificația în legătură cu ceea ce face inteligibilă acțiunea, și anume faptul că este de obicei rațională din punctul de vedere al agentului. Dar ele se despart apoi în modul de a analiza raționalitatea:

1) Analiza mai simplă și mai clară adoptă tipul ideal de acțiune rațională din punctul de vedere economic al lui Weber, în care agentul este un **HOMO ECONOMICUS** individual, înzestrat cu dorințe (preferințe), credințe (informații) și un computer interior, care caută cele mai eficace mijloace pentru a-și satisface dorințele (sau de a-și maximiza utilitatea anticipată). Analiza constă în reconstrucția deliberărilor agentului în așa fel încât să arate că acțiunea este *instrumental rațională*. Dar teoria alegerii raționale nu oferă o explicație a normelor sociale. De aici ideea că trebuie identificat un **HOMO SOCIOLOGICUS**, distinct de – sau chiar anterior lui – *homo economicus*.(p.152).

2) Cealaltă modalitate de interpretare a semnificației ca raționalitate situează acțiunea într-un context de norme, reguli, practici și instituții. Din această perspectivă, se relevă o raționalitate pe care unii o numesc “a urmăririi regulilor” (T.Benton și I.Craig), distinctă de cea instrumentală. Am putea s-o numim *raționalitate normativă*. În ea se reflectă mai mult complexitatea lui **HOMO SOCIOLOGICUS**.

Presupozițiile tipului de gândire *holist-interpretativ* pot fi rezumate astfel:

- a) O *ontologie* ale cărei elemente sînt intersubiective și care contrastează atît cu o ontologie a totalităților obiective, independente de mintea umană (ca în cazul gândirii *holist-explicative*), cît și cu una ale cărei elemente fundamentale sînt acțiunile individuale motivate subiectiv (ca în cazul gândirii *individualist-explicative*).
- b) În perspectivă *metodologică*, calea intersubiectivă către înțelegere constă în:
 - 1) identificarea regulilor constitutive și a celor regulative ale “jocului” relevant – adică, ale practicilor și instituțiilor sociale;
 - 2) evidențierea așteptărilor normative asociate acestor practici;

- 3) înțelegerea semnificației acțiunii ca efectuare a ceea ce este așteptat din punct de vedere normativ într-o situație structurată de reguli (p.153).

c) Din punct de vedere *epistemologic*, această abordare – remarcă Hollis – “face din științele sociale o cercetare a practicilor (instituțiilor etc)”. Dacă acțiunea devine într-adevăr inteligibilă prin reconstrucția sa în acest mod, atunci “putem cunoaște ce este în mintea altora prin identificarea regulilor lor cutumiare și a semnificațiilor împărtășite în comun”.

Abordarea *holist-interpretativă* deschide o perspectivă mai complexă de înțelegere a rolului pe care îl joacă regulile și normele activităților sociale în determinarea semnificației acțiunilor individuale. Dar ea poate da impresia că actorii sînt doar supuși regulilor, că “actorii sînt creatura normelor”. Cum putem arăta că actorii sînt și creatori de reguli ?

D) Cea de a patra abordare – *individualist-interpretativă* – se centrează pe “*actori*”. Hollis consideră că problema acestei abordări este: “cum pot fi înțeleși actorii pornind de la ideea că practicile sociale presupun norme?” Cum să gîndim actorii, care nu sînt nici total determinați de normele sociale, dar nici atît de autonomi cum ar putea sugera teoria alegerilor raționale ? “Asemenea actori – precizează autorul – trebuie să aibă ceva din abilitatea de a negocia și renegocia convenții a agenților raționali, rămînînd totuși supuși exigențelor normative ale jocurilor vieții sociale”.

Pentru această abordare, conceptul de *rol* – utilizat mai ales în psihologia socială – îndeplinește o *funcție euristică*. Societatea poate fi prezentată ca o “schemă de poziții sociale”, iar ordinea socială ca o sumă de relații în interiorul instituțiilor și între instituții. Rolurile sînt atașate pozițiilor sociale. Actorii joacă roluri, dar le și *interpretează*, adică le “reconstruiesc” prin înțelegerea și judecata lor. Pe de altă parte, jucarea rolurilor nu poate face abstracție de persoana care interpretează rolul. Prin persoana actorului este introdusă în ecuație relația dintre *identitatea socială* și *identitatea personală* a indivizilor. Prin *identitate socială* putem înțelege suma rolurilor și a relațiilor conexe acestor roluri pe care le îndeplinim simultan, în diferitele situații sociale; dar *identitatea personală* – conștiința de sine a oricărei ființe umane ca fiind distinctă de toate celelalte persoane, adică unică și de neînlocuit în existența sa personală– nu se reduce la *identitatea sa socială*.

Din perspectiva acestei interpretări, “normele, instituțiile și practicile sînt exterioare fiecărui actor, dar interioare tuturor, luați în mod colectiv, fiind țesute din reguli și semnificații publice”. Rolurile sînt “ansambluri de așteptări normative atașate unei poziții sociale”. Rolurile îi spun actorului cum să procedeze, dar sînt construite, totuși, din interpretările pe care actorii le dau regulilor încorporate în roluri. Așteptările normative ale rolurilor lasă loc, deci, unor opțiuni, în care se manifestă autonomia actorilor. La rîndul lor, regulile privitoare la relațiile dintre roluri sînt și ele susceptibile de interpretare, fiind astfel construite și reconstruite în cursul aplicării lor.

Caracteristicile *concepției individualist-interpretative* pot fi rezumate astfel:

- a) o *ontologie* a relațiilor sociale configurate prin așteptări reciproce, legate de roluri și norme;
- b) o viziune *metodologică* încercînd să combine înțelegerea semnificațiilor acțiunii, dar și înțelegerea motivelor drept cauze ale acțiunilor;
- c) o perspectivă *epistemologică* căutînd să depășească dificultățile corelației dintre cunoașterea acțiunii și înțelegerea adecvată a semnificației sale.

Matricea lui Hollis ne ajută, în primul rînd, să înțelegem complexitatea problemelor cu care se confruntă știința socială. El ne arată, în al doilea rînd, că diferitele concepții pot fi analizate paradigmatic, adică identificîndu-le angajamentele ontologice, metodologice și epistemologice (deși autorul evită termenul “paradigmă”). În fine, analiza introduce conceptele cele mai relevante – conceptele-cheie – dar și cele asociate lor în “jocurile de limbaj” ale teoriilor care sînt subsumabile celor patru “tipuri de gîndire” cercetate (și acest lucru favorizează înțelegerea conexiunilor dintre diferitele științe sociale).

Rămîne discutabilă problema dacă ordinea prezentării tipurilor de gîndire comportă o *ierarhizare valorică* sau *reprezintă o evoluție istorică*, așa cum pare să sugereze Hollis. În această privință, considerînd că este vorba de *moduri de problematizare diferite* (dacă nu chiar “incomensurabile”, cum ar spune Th.Kuhn) și avînd în vedere ceea ce am discutat anterior despre *nivelurile de analiză ale ontologiei socialului*, ne putem gîndi dacă nu cumva diferitele tipuri de abordare sînt adecvate, fiecare în parte și, eventual, în combinații ale lor, cercetării unor aspecte diferite ale lumii sociale. Chiar *specializarea* disciplinelor sociale ((sociologie, psihologie socială, antropologie socială etc.), precum și *diferențierile în cadrul lor*

(de ex. “macrosociologie” și “microsociologie”) par să susțină o asemenea interpretare

IV.3. Paradigme ale științelor sociale (analiza Burrell-Morgan)

Intenția de a realiza o sistematizare sau clasificare a concepțiilor reprezentative din științele sociale stă la baza a numeroase lucrări de epistemologie sau care, abordând diferite teme ale științelor sociale, acordă un loc important analizelor epistemologice. Lucrarea lui Gibson Burrell și G.Morgan “*Sociological Paradigms and Organizational Analysis*”⁶⁰ (Paradigmele sociologice și analiza organizațională) poate fi considerată tipică pentru acest gen de cercetări. Autorii își propun să identifice paradigmele sociologice relevante pentru analiza organizațiilor, dar contribuția lor epistemologică atrage atenția și specialiștilor din alte științe sociale care consideră că modelul de analiză elaborat de ei se poate aplica propriilor domenii (de exemplu, David Howe, în “*An Introduction to Social Work Theory*”, 1987, îl aplică în analiza teoriilor și practicilor asistenței sociale). Prezintă modelul analizei lor, vom reține mai ales aspecte cu valență de generalizare, care interesează epistemologia științelor sociale.

Analiza lui Burrell și Morgan se aseamănă în mai multe privințe cu cea a lui M.Hollis, dar surprinde și alte probleme semnificative ale paradigmelor gândirii sociale, ceea ce face utilă compararea lor. Ca și Hollis (și mulți alți epistemologi), autorii își propun să identifice “paradigmele științei sociale”, căutând criterii relevante pentru clasificarea lor. Criteriile considerate fundamentale sînt, ca și în analiza lui Hollis, presuposițiile ontologice și cele epistemologice ale teoriilor sociale. “Dat fiind că sociologia și analiza organizațională sînt părți ale științei sociale, orice afirmație făcută în aceste domenii de natură teoretică trebuie să facă presuposiții (*asumptions*) atît despre natura societății, cît și despre natura științei. Dacă nu face

⁶⁰ G. Burrell, G. Morgan (1979): *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann, London

acest lucru, nu este o afirmație a științei sociale”⁶¹. Autorii caută apoi să determine, prin analiza diferitelor teorii sociologice, problemele cele mai importante la care se referă cele două categorii de presupuziții.

Presupozițiile despre natura științei – implicate în orice teorie socială – ar avea la bază patru seturi de probleme:

- a) **primul set de asumptii** este de *natură ontologică* și poate fi formulat ca o dilemă a cunoașterii: realitatea socială este exterioară conștiințelor sau este produsul conștiințelor individuale? Cele două răspunsuri posibile caracterizează două poziții opuse, numite de autori “*realism*” și “*nominalism*”. *Realismul* prezumă că lumea socială are structuri obiective tari (*hard*), care sînt inteligibile, dar care există independent de categoriile (*labels*) înțelegerii noastre, așa cum există, independent de percepțiile indivizilor, lumea fizică. Dimpotrivă, *nominalismul* prezumă că realitatea socială este relativă la conștiințele individuale și este constituită din nume, concepte și categorii cu ajutorul cărora indivizii “structurează” realitatea.
- b) **al doilea set de asumptii** este de *natură epistemologică*, legate de întrebarea: ce fel de cunoaștere se poate obține? Prin răspunsurile la această întrebare se opun concepțiile *pozitivismului* și *antipozitivismului*: prima susține posibilitatea cunoașterii obiective a lumii sociale, cealaltă consideră că singura cunoaștere posibilă este cea dobîndită prin experiența subiectivă.
- c) **al treilea set de asumptii** se referă la *natura umană*, centrîndu-se pe întrebarea: oamenii sînt determinați de mediul lor sau îl creează prin voința lor liberă? Concepțiile care se opun prin răspunsurile la această întrebare sînt “*determinismul*” social și “*voluntarismul*”.
- d) **al patrulea set de asumptii** este de *natură metodologică*, fiecare dintre problemele anterioare implicînd întrebări despre căile cunoașterii lor. Opoziția metodologică ar fi cea dintre “*obiectivism*” și “*subiectivism*”: “*obiectivisti*” examinează relațiile și regularitățile dintre fenomene și caută concepte și legi universale pentru a explica realitatea; “*subiectiviști*” se concentrează pe modul în care indivizii “creează” lumea interpretînd-o. Opoziția metodologică poate fi formulată și prin dihotomia “*nomologic*”-“*ideografic*” (care, ne amintim, a fost

⁶¹ G. Burrell (1996): “Normal Science, Paradigms, Metaphors, Discourses and Genealogies of Analysis”, în S. R. Clegg, C. Hardy, W. R. Nord (eds): *Handbook of Organization Studies*, Sage Publications, London, p. 642-668

formulată de filosoful W. Windelband) : “nomoteții” caută să identifice legi, folosind metode cantitative; “ideografii” încearcă să înțeleagă unicitatea fenomenului studiat, utilizând metode calitative.

Burrell și Morgan rezumă analiza primei categorii de presupoziii ale științei sociale – referitoare la *natura științei* – reținând, în sensul denumirilor generale, opoziția orientărilor fundamentale: “obiectiv” vs. “subiectiv” (așa cum Hollis reține dihotomia “explicație”- “înțelegere”).

La rândul său, cea de a doua categorie de presupoziii fundamentale ale oricărei teorii sociale se referă la modul de a înțelege “*natura societății*”. De această dată este vorba de fundamentele ontologice ale concepțiilor sociale. Hollis avea în vedere opoziția “holism” vs. “individualism”. Burrell și Morgan se centrează pe o altă problemă a ontologiei sociale, și anume aceea a relației dintre “*ordine*” și “*conflict*”. Această pereche de concepte desemnează două ipostaze ale realității sociale sau două moduri opuse de a considera societatea: din perspectiva ordinii, stabilității și persistenței relațiilor sociale și, respectiv, din perspectiva conflictelor, contradicțiilor și schimbării. Unii autori consideră că în întreaga istorie a gândirii sociale pot fi identificate aceste două modalități opuse de a concepe viața în societate și din acestea a derivat ulterior o opoziție teoretică fundamentală în cadrul tradiției sociologice, și anume aceea dintre: pe de o parte, concepțiile care identifică în “ordinea socială” condiția însăși a existenței societății și, pe de altă parte, concepțiile care consideră “conflictele” ca fiind factorul determinant al vieții sociale. Prima concepție, preocupată de efectele stabilizatoare ale ordinii sociale, tematizează importanța integrării, reglementării și consensului, ca baze ale vieții sociale; cealaltă, privind societatea din perspectiva schimbării sau dezvoltării, relevă esența conflictuală a vieții sociale, ale cărei structuri de ordine nu ar fi altceva decât forme de organizare și exercitare a puterii care reflectă raportul de forțe dintre diferite grupuri sociale. De remarcat că, adoptând una sau alta dintre aceste perspective, chiar scopul științei sociale se diferențiază: din perspectiva “ordinii”, știința socială urmărește să identifice condițiile echilibrului social și să determine practicile menite să restabilească acest echilibru; dimpotrivă, dacă se consideră că esența vieții sociale este “schimbarea”, atunci știința socială trebuie să identifice factorii dezvoltării și să determine practicile capabile să producă schimbări fundamentale. Având în vedere asemenea distincții, Burrell și Morgan consideră că toate teoriile sociologice ar putea fi divizate după cele două perspective asupra naturii societății în “sociologia

reglementării” (*sociology of regulation*) și “sociologia schimbării radicale” (*sociology of radical change*).⁶²

Partea centrală a analizei lor pleacă de la ideea că dezbaterile sociologice curente pot fi mai bine înțelese dacă sînt stabilite presuposițiile teoriilor, iar acest lucru poate fi realizat construind o “hartă” de sistematizare, sub forma unei matrici cu două dimensiuni, avînd ca axe, pe de o parte, opoziția “obiectiv-subiectiv”, iar pe de alta, opoziția “reglementare- schimbare radicală”. Din această combinație rezultă, așa cum am văzut și la Hollis, patru variante indicînd tot atîtea “paradigme”:

Sociologia schimbării radicale

<i>Subiectiv</i>	Umanism radical	Structuralism radical	<i>Obiectiv</i>
	Sociologia interpretativă	Sociologia funcționalistă	

Sociologia reglementării

În cadrul fiecărei paradigme, Burrell și Morgan situează diferite teorii reprezentative. Urmărind caracterizarea acestor paradigme, vom avea în vedere și aici precizarea lui Kuhn că paradigma determină ce probleme sînt identificate, metodele prin care vor fi rezolvate, precum și standardele de evaluare a soluțiilor.

A).Paradigma funcționalistă:

- Teoriile din cadrul paradigmei funcționaliste au în comun două elemente:

- 1) interesul pentru “relațiile ordonate între oameni” și
- 2) “preferința pentru a explora acest interes în stilul precis al științei pozitive”.

Autorii integrează în cadrul paradigmei funcționaliste a sociologiei “**teoria sistemului social**”, “**teoria integrării sociale**”, “**teoria acțiunii sociale**” (**interacționalism**) etc. Principalele caracteristici comune acestor teorii sînt următoarele:

⁶² G .Burrell, G. Morgan (1979): *op.cit.*, p. 10-19

- a) preocuparea pentru identificarea regularităților care există în viața socială;
- b) atenția acordată înțelegerii ordinii sociale, a explicării modului în care se creează și se menține;
- c) explicarea comportamentului indivizilor în funcție de modul în care se conformează normelor sociale;
- d) considerarea practicilor sociale ca funcții ale sistemului social.

Întrucât am mai avut prilejul să discutăm despre paradigma funcționalistă ne vom referi doar la abordarea sa ca o concepție centrată pe ideea de “*ordine socială*”. Pentru “sociologia ordinii”, remarcă autorii, conceptul de ordine comportă *două semnificații* principale: 1) modul ordonat de desfășurare a vieții sociale; 2) stabilitatea socială produsă prin controlul comportamentelor indivizilor care fac parte din societate. Din această perspectivă sînt determinate problemele sociale. Abordarea funcționalistă – notează Burrell și Morgan (1979,26) - este o abordare centrată pe probleme, preocupată să ofere soluții practice la probleme practice”. Putem înțelege mai bine această idee considerînd două exemple de abordare funcționalistă a problemelor sociale, cel al “*devianței*” și cel al “*sărăciei*”, ambele preluate dintr-o carte despre aplicațiile modelului lui Burrell și Morgan. În ce privește devianța, atunci cînd comportamentul unui individ este considerat nepotrivit, “funcționalistul” - remarcă David Howe⁶³ - studiază mecanismele sociale implicate în cazul apariției abaterii de la normele comportamentului social; comportamentul anormal este considerat, prin definiție, patologic și de aceea individul care manifestă un atare comportament devine subiectul unui “tratament” de “asistență socială”; după vindecare, individul își poate relua locul în societate. Astfel, știința socială de orientare funcționalistă apare preocupată de “restabilirea echilibrului social și de prevenirea dezintegrării sociale”. Cel de-al doilea exemplu este, de asemenea, semnificativ. Punînd accent pe menținerea ordinii, “funcționaliștii” înțeleg, totuși, necesitatea anumitor schimbări ale organizării sociale în vederea conservării echilibrului social.”Săracii societății au fost considerați întotdeauna o amenințare la adresa ordinii și stabilității sociale. De aceea, “funcționaliștii”, care sînt și “pragmatici”, apelează la “*ingineria socială*”. Ei caută să utilizeze resursele pentru a contracara dezechilibrele. Reforma este principala strategie politică. Ori de cîte ori apar elemente ale socialului care nu se potrivesc în sistem, sînt preconizate reforme

⁶³ David Howe (1987): *An Introduction to Social Work Theory*, Ashgate, Hants, England. Trad. rom. *Introducere în teoria asistenței sociale*, Unicef, 2001

care să reducă presiunile existente și să restabilească ordinea și echilibrul societății”.(D. Howe,2001,44)

Sub aspectul presupuzițiilor despre *natura științei sociale*, paradigma funcționalistă se bazează pe o viziune realistă sau obiectivistă a realității sociale și pe convingerea că știința care o studiază este ea însăși obiectivă. Lumea socială există ca o realitate independentă, iar cercetătorul o poate studia observînd și măsurînd comportamentele indivizilor pentru a identifica modele recurente și relații cauzale care să ofere o explicație a lor. Teoriile sociale sînt ipoteze explicative, care pot fi testate prin evidența faptelor, ca instanță de validare sau infirmare a valorii lor de adevăr. Analogiile preferate ale “funcționaliștilor” sînt cele cu organisme biologice sau cu mașinile complexe. Ambele analogii recunosc faptul că diferitele părți ale unui întreg – adică entitățile funcționale – intră în interrelații “sistemice” și produc interdependențe. Modul în care funcționează o parte nu numai că afectează întregul și celelalte părți, dar și depinde de buna lor funcționare pentru a supraviețui. Perturbările în sistem apar ca “disfuncții” (un termen introdus în științele sociale de sociologul american Robert Merton, un critic al funcționalismului), iar sarcina științelor sociale constă în a identifica originea și cauzele disfuncțiilor și a determina căile de eliminare a anomaliilor pentru restabilirea echilibrului social.

Viziunea asupra oamenilor implicată în paradigma funcționalistă – adică “homograma” (concepția despre om) specifică – este determinată atît de modul de înțelegere a relațiilor lor cu sistemul social, cît și de presupuzițiile cercetării obiectiviste a comportamentului lor. Din perspectiva teoriei sistemelor, indivizii apar ca părți funcționale ale sistemului, al căror comportament este determinat de funcțiile pe care le îndeplinesc în sistem și, în cele din urmă, de legile funcționării ansamblului social. Considerînd teoriile comportamentaliste din psihologia socială ca fiind reprezentative pentru paradigma funcționalistă, Burrell și Morgan apreciază că ele “tratează ființele umane ca niște mașini sau organisme biologice, iar structura socială ca o structură fixă”(1979,102).

B) Paradigma interpretativă.

Această paradigmă se caracterizează, ca și cea funcționalistă, prin considerarea realității sociale din perspectiva *ordinii*, dar viziunea sa epistemologică este diferită, căci se bazează pe presupuziția că lumea socială nu poate fi înțeleasă decît *subiectiv*. Deja știm că aceasta înseamnă a ține cont de interesele și ideile subiecților studiați, ca și de semnificațiile pe care le atribuie ei lumii sociale, încercînd “să privim lumea din

punctul lor de vedere”. Caracteristicile științei sociale hermeneutice au mai fost discutate, dar acum remarcăm abordarea sa ca paradigmă a *ordinii sociale*. Autorii susțin ideea că teoriile înțelegerii sînt orientate de presupuziția că societatea înseamnă o stare de ordine, iar interacțiunile sociale vizează, în mod intenționat, reproducerea și producerea ordinii, ceea ce le conferă inteligibilitate și semnificație. Ordinea nu este însă una a lumii obiective, existentă independent de conștiințele și acțiunile indivizilor, ci una constituită prin semnificațiile atribuite de agenții sociali. În acest sens, lumea socială este rezultatul interacțiunilor dintre indivizi, iar echilibrul social se constituie prin relativul acord al semnificațiilor intersubiective. După cum remarcă Burrell și Morgan, “Modul în care realitatea reflectă echilibrul precar dintre semnificațiile intersubiective care sînt permanent negociate, susținute și schimbate în viața de zi cu zi este foarte important pentru oameni. Realitatea socială este pentru ei o creație nouă în fiecare zi” (1979,253).

Dacă realitatea este un *construct social*, atunci cercetătorii trebuie să înțeleagă experiența subiectivă a celor care participă la constituirea semnificațiilor sale. Pentru indivizi situațiile sociale semnifică (sau înseamnă) ceva, iar comportamentul lor nu este determinat mecanic de către situație, ca și cum ar reacționa pasiv la forțe cauzale impersonale. Oamenii își dau seama de ceea ce se întîmplă cu ei, iar ideile pe care le au despre ceea ce li se întîmplă fac parte din situația socială, adică din semnificația realității sale pentru ei. De aceea, știința socială trebuie să încerce să înțeleagă lumea din perspectiva lor și să determine modul în care interpretările intersubiective constituie realitatea socială.

Întrucît realitatea socială este construită prin experiențele subiective ale indivizilor, metodele cunoașterii sale sînt radical diferite de cele ale științelor naturii. Oamenii nu pot fi studiați ca și cum ar fi “obiecte” supuse unor legi fixe, imuabile, ale naturii lor. Observatorul social nu se poate baza pe observația detașată a comportamentelor lor, ci trebuie să înțeleagă experiența lor subiectivă, iar acest lucru presupune participarea sa directă la “forme de viață” care constituie lumea subiecților studiați. Modelul relației cu lumea studiată nu poate fi raportul “*subiect-obiect*” caracteristic cunoașterii obiective, ci modelul “*subiect-subiect*”, care face din cercetarea socială o experiență subiectivă.

Conform *paradigmei interpretative*, scopul științei sociale este acela de a înțelege lumea socială din punctul de vedere al celor care trăiesc în ea, folosind concepte și explicații care să decurgă din semnificațiile pe care actorii înșiși le dau

acțiunilor și interacțiunilor lor. Deoarece o asemenea înțelegere este “contextuală”, iar semnificațiile lumii sociale se constituie întotdeauna într-un context cultural particular, cercetarea socială are mai degrabă un caracter “*ideografic*”, încercând să surprindă, de fiecare dată, elementele specifice. Prin urmare și implicațiile practice ale teoriilor interpretative trebuie să pornească de la cunoașterea “din interior” a situațiilor sociale și centrarea pe nevoile actorilor sociali, ceea ce conferă un profil diferit presupuzițiilor praxiologice ale teoriei sociale (pentru exemplificare a se vedea D. Howe, p.81-88).

C) Paradigma umanismului radical

- Acest model teoretic împărtășește cu paradigma interpretativă teza privind natura *subiectivă* a cunoașterii lumii sociale, dar se deosebește prin considerarea realității sociale din perspectiva dinamică a *schimbării*. Schimbarea este *posibilă* pentru că societatea presupune, prin natura sa, relații conflictuale, și este *necesară* pentru că, după cum cred “umanistii radicali”, lumea socială modernă este dominată de inechitate socială. Cum însă, în virtutea presupuzițiilor unei abordări subiective, natura societății și starea conștiinței individuale sînt considerate relaționate, teoriile umanismului radical încearcă să identifice “problemele critice” ale societății și să determine creșterea gradului de conștientizare a indivizilor pentru ca ei înșiși să vrea, cu convingere și tărie, rezolvarea problemelor lor critice în spirit umanist (în cadrul unui proiect reformist care s-a numit uneori “umanizarea” societății).

Fundamentele teoretice ale acestei paradigme se află în scrierile gânditorilor moderni ai emancipării sociale și politice și ai autonomiei morale (de la J.Locke, J.J. Rousseau, I. Kant, Hegel, Marx și pînă la reprezentanții “teoriei critice” ai Școlii de la Frankfurt, Theodor Adorno, M.Horkheimer, J.Habermas). Unii dintre ei au descris efectele înstrăinării omului în societatea modernă, mai ales în cadrul “societății industriale”, și au reprezentat uneori societatea ca o uriașă mașinărie, guvernată de forțe economice, politice și administrative birocratice, în care indivizii sînt simple roți anonime, impersonale, tot mai înstrăinați unii de alții. Pe urmele lui Marx, care considera că alienarea își are originea în crearea sistemelor de producție în care omul este tratat doar ca un mijloc de acumulare a capitalului, reprezentanții așa-numitei “teorii critice” au discutat diferitele forme de alienare socială, văzute ca o ruptură în relația dintre “lumea subiectivă” a indivizilor și “lumea obiectivă” a raporturilor sociale, care domină și aservește viețile indivizilor, inhibînd afirmarea completă a potențialului ființei umane (expresia “omul unidimensional” aparține unui reprezentant al acestei orientări, H.Marcuse). Pentru exponenții “teoriei critice”,

originea alienării se află în tendința conștiinței umane de a reifica raporturile sociale, de a considera realitatea ca o lume obiectivă externă, când, de fapt, societatea ar fi o creație a minților omenești și nu ar avea decît o obiectivitate aparentă, care se constituie din proiecții subiective. Astfel, societatea, care ar fi doar un concept abstract, este percepută ca un lucru (*res*) real (și aceasta înseamnă *reificare*), cu consecința că “societatea în care trăim apare ca dominînd viața umană”, iar creația socială ajunge să fie văzută ca “o forță de alienare individuală” (Burrell și Morgan, 1979,281-2).

Din perspectiva acestei analize a ontologiei socialului – și a mistificărilor ideologice care ar însoți-o – “umanistii radicali” critică și științele sociale care, încercînd să imite științele naturii, contribuie ele însele la “dezumanizare”. De exemplu, unii critici au afirmat că psihologia socială pozitivistă este “prea interesată de controlarea comportamentelor umane, urmărind să-i facă pe oameni să se comporte în conformitate cu normele sociale existente și să respecte legile care conservă ordinea socială”.⁶⁴ Prin urmare, “umanistii radicali” concep în mod diferit scopul științei sociale și, totodată, sarcinile sale practice (de practică socială). În viziunea lor, știința socială trebuie să fie *o critică a reprezentărilor deformate ale societății în mintea actorilor sociali* și *o contribuție la emanciparea lor de formele de alienare* care le limitează gîndirea, le limitează percepțiile, le canalizează interesele și le manipulează dorințele. Prin efortul “conștientizării de sine”, indivizii și-ar putea recăpăta – consideră acești autori – autonomia și “adevărata lor esență”, “umanitatea” lor, și pe această bază ar ajunge să dorească și schimbarea societății în care trăiesc.

Deși scopul vizat de teoria “umanismului radical” este *schimbarea socială* – în direcția unei utopice societăți “(re) umanizate”- calea către realizarea unui asemenea obiectiv ar trece, în primul rînd, prin *înțelegerea de către indivizi* atît a naturii reale a societății, cît a posibilităților lor de a o re-construi. Dacă realitatea socială este un *construct social*, atunci “oprimarea în societate își are baza în noi înșine și este perpetuată de noi”, iar calea schimbării sociale presupune modificarea modului în care oamenii se percep pe ei înșiși în situațiile lor individuale și, totodată, se percep unii pe alții în situațiile interacțiunii sociale. Întrucît “conștientizarea critică” preconizată de știința socială constă în “schimbarea modului în care oamenii se percep și își percep lumea lor socială”, ea vizează “modul în care privim lumea” și este, de fapt, o “*strategie cognitivă*”. În acest fel se speră să se “corecteze în mod

⁶⁴ N.Heather(1976):”Radical Perspectives in Psychology”, Methuen,London,134

conștient sistemele de semnificație care îl alienează pe individ și îl împiedică să-și perceapă propria sa realitate” (D.Howe,2001,95).

D) Paradigma structuralismului radical.

- Cea de a patra paradigmă identificată, numită “structuralism radical”, este centrată, ca și cea precedentă, pe tema *schimbării*, dar abordarea sa este una *obiectivă*. Pentru “structuraliștii radicali”, lumea socială, ca și cea naturală, este una reală și obiectivă. Faptele sociale sînt determinate de structuri sociale de natură economică (“materială”), dar și de natură politică, juridică sau culturală (“ideologică”). Epistemologia structuralismului social este diferită de cea a științei empirice: dacă pozitiviștii consideră că sursa cunoașterii realității este experiența directă a observării faptelor sociale, care aparțin unei realități externe, independentă de conștiința observatorilor, structuraliștii consideră că pentru a cunoaște și explica realitatea socială obiectivă cercetătorul trebuie să analizeze structurile și condițiile ce stau la baza sa. Aceste structuri nu sînt perceptibile în mod idrect, dar pot fi evidențiate cu instrumente teoretice și metodologice adecvate (precum *metoda structuralistă*). Modelele structuraliste de analiză sînt ipoteze (construite teoretice) a căror validitate poate fi atestată prin capacitatea lor de a face inteligibile și explicabile fenomenele sociale.

Ontologia “structuraliștilor radicali” se bazează pe înțelegerea societății ca o lume în continuă schimbare, determinată de conflicte și contradicții care marchează existența socială a oamenilor. Sursa conflictelor o reprezintă permanenta reconfigurare a intereselor individuale și de grup, are produc schimbări în structurile sociale. În modul de apreciere a rolului conflictelor în societate, “structuraliștii” se deosebesc radical de cei care consideră că esența societății rezidă în ordinea socială și privesc în consecință contradicțiile ca disfuncții sau anomalii; dimpotrivă, pentru structuraliști, conflictele sînt permanente, constitutive și benefice pentru dezvoltarea socială. “Structuraliștii” se deosebesc de asemenea de “umaniștii radicali”, care plasează resursele schimbării în emanciparea conștiinței critice a indivizilor; dimpotrivă, pentru structuraliști, perspectiva schimbării se bazează pe modificări structurale, atît în plan economic, cît și în cel al distribuției puterii. De altfel, și pentru alți analiști ai puterii, de la Max Weber la M.Foucault, distribuția inegală a puterii în societate este o componentă majoră, structurală, care se repercutează asupra calității vieții sociale.

Sociologii care au abordat analiza socială din perspectiva unei teorii a conflictelor consideră că divergențele intereselor individuale, ca și gruparea oamenilor în jurul unor interese comune care intră în conflict cu interesele altor grupuri constituie caracteristici structurale ale vieții sociale. Structurile sociale reflectă raporturi de forțe, iar sarcina științei sociale este aceea de a analiza societatea în termenii structurilor de autoritate și de putere. Metoda analizei structurale se diferențiază de cea cauzală, deși se preconizează uneori un determinism a structurilor (și suprastructurilor) pentru a explica acțiunile sociale.

Implicațiile praxiologice ale teoriilor cuprinse în paradigma structuralismului radical diferă, de asemenea, de cele ale paradigmelor anterioare. Pornind de la identificarea condițiilor care generează probleme sociale critice, interpretate întotdeauna prin grila conflictelor de interese, practica bazată pe aceste teorii se distinge – cum remarcă D.Howe – prin “activism social”, vizînd ameliorarea, prin strategii de intervenție colectivă, a situației celor aflați în dificultate. (Exemple interesante de aplicații ale acestei teorii în practica științelor sociale discută D.Howe, p.103-119).

Teoriei lui Burrell și Morgan i s-au adus unele critici, cu referire, în principal, la ideea aplicării conceptului de paradigmă în analiza teoriilor sociale. Unii critici s-au îndoit de posibilitatea de a “forța” teoriile sociale să intre în “categorii statice”, ca într-un “pat al lui Procust”; alții au combătut ideea că paradigmele științelor sociale ar fi “incomensurabile”, în sensul lui Kuhn, adică nu ar avea și componente comune; în fine, alții s-au arătat sceptici cu privire la ideea că în științele sociale pot fi identificate mai multe paradigme concurente și, eventual, valabile în același timp. Totuși, ideea că “pluralismul constituie starea normală” - cu alte cuvinte că “există o pluralitate de perspective legitime și competitive în toate științele și, în special, în cele sociale” (Burrell,1996,648) - este acceptată în prezent de mulți analiști.

IV.4. Analiza metodei paradigmatice

Încercarea de a identifica paradigmele științelor sociale s-a configurat ca o metodă specifică epistemologiei, apreciată și folosită de tot mai mulți autori.⁶⁵ Sensurile în care este utilizat acest concept sînt de regulă derivate din teoria în care Th.Kuhn a introdus noțiunea de paradigmă științifică, dar, pentru că termenul a intrat în limbajul curent, el a dobîndit și accepțiuni mai generale (uneori ambigue). Dintre sensurile fidele concepției lui Kuhn – pe care le-am reamintit în această analiză - am putea menționa următoarele trei :

- 1) **model al cercetării** – și, deci, *bază a practicii cognitive* – pentru o comunitate disciplinară în cadrul unei perioade de “știință normală”;
- 2) **ansamblu al angajamentelor ontologice, teoretice, metodologice și instrumentale** ale unei concepții științifice sau ceea ce am numit *fundamentele sale epistemologice*;
- 3) **mod de problematizare** caracteristic unei teorii, sau grup de teorii și, mai general, unei științe. Cele trei sensuri sînt, de fapt, corelate, deși vizează fațete diferite ale paradigmei. Paradigma este un *construct euristic*, prin care se încearcă identificarea fundamentelor epistemologice ale doctrinelor științifice, a angajamentelor lor explicite sau implicite sau a presupuzițiilor modului lor de problematizare.

Aplicarea metodei paradigmatică în epistemologia științelor sociale prezintă cîteva atu-uri, pe care le putem descrie ca funcții ale metodei:

- 1) **Funcția analitică** se relevă în capacitatea acestei metode de a discerne articulațiile de bază ale unei concepții, trăsăturile caracteristice, configurația presupuzițiilor și a implicațiilor lor;
- 2) **Funcția sistematizatoare** se evidențiază în încercările de a identifica, analiza, compara și clasifica diferitele concepții;

⁶⁵ R. Friedrichs (1970): *A Sociology of Sociology*, Free Press, New York;
G. Ritzer (1975): *Sociology: a Multiple Paradigm*, Allyn and Bacon;
I. Ungureanu (1997): *Paradigme ale cunoașterii societății*, Junimea, Iași

- 3) Analiza și sistematizarea implică *funcția critică*, vizînd reconstrucția logică a teoriilor ca paradigme sau reconstrucția istorică a evoluției lor.
- 4) În fine, putem numi *funcție prospectivă* tentativa de a sonda orizontul unor noi posibilități de problematizare, întrevăzut pe baza analizei critice a paradigmelor existente.

În prezentarea analizelor menționate, am încercat să evidențiem atuurile metodei paradigmatică. Comparînd matricea lui Hollis și cea a lui Burrell și Morgan, remarcăm că ambele sînt bidimensionale, iar cele două dimensiuni luate drept criterii de analiză sînt, în esență, aceleași: *presupozițiile ontologice* (referitoare la natura realității sociale) și, respectiv, cele *epistemologice* (referitoare la natura științei sociale). De la premise asemănătoare pornește și epistemologul francez Jean Michel Berthelot (*Epistemologie des sciences sociales*, 2001)) în cercetarea a ceea ce numește “schemele de gîndire” și “modurile de inteligibilitate” din științele sociale, considerînd că orice cunoaștere constituie “o afirmație referitoare la o stare de realitate”, dar ea “nu există decît integrată într-un *savoir* (cunoaștere), care se prezintă ca discurs”.⁶⁶

Pe fondul acestui acord, deosebirile care apar între analiști provin din modul în care fiecare consideră ceea ce ar fi semnificativ pentru realitatea socială și, respectiv, pentru știința socială. Astfel, în ceea ce privește *ontologia socială*, Hollis are în vedere dilema: “structurile determină acțiunile sau acțiunile determină structurile? “, ceea ce l-a îndreptat către disputa tradițională dintre “holism” și “individualism”. La rîndul lor, Burrell și Morgan au considerat ca relevantă opoziția dintre ontologia “ordinii sociale” și, respectiv, ontologia “reglementării sociale” – o tematică vădit distinctă de prima, ceea ce arată că, de fapt, presuposițiile ontologice ale științelor sociale sînt complexe, pluridimensionale; alți autori pot identifica alte aspecte relevante pentru disocierea paradigmelor. În mod similar, în ce privește presuposițiile despre *natura științei sociale*, Hollis se referă la antinomia tradițională “explicație – înțelegere”, în timp ce ceilalți autori menționați grupează abordările după tipologia “obiectiv- subiectiv”, care coincide doar parțial cu prima, mai ales că autorii arată că dimensiunea concepțiilor despre “natura științei sociale” are ea însăși componente complexe: ontologice, epistemologice, antropologice, metodologice; în acest sens Burrell și Morgan propun chiar “o schemă de analiză a presuposițiilor (assumptions) despre natura științei sociale”(Burrell, 1996,650).

⁶⁶ Jean Michel Berthelot(2001):”Epistemologie des sciences sociales”,Payot,Paris

Dimensiunea subiectiv-obiectiv

<i>Abordarea subiectivistă a științei sociale</i>		<i>Abordarea obiectivistă a științei sociale</i>
-Nominalism	Ontologie	Realism
-Anti-pozitivism	Epistemologie	Pozitivism
-Voluntarism	Natura umană	Determinism
-Ideografic	Metodologie	Nomotetic

Remarcăm prezența, în schema de mai sus, a presupuzițiilor cu privire la “*natura umană*” și ne reamintim că și Hollis s-a referit la modurile în care diferitele “tipuri de gândire” concep ființa umană (ca *homo economicus*, ca *homo sociologicus*, ca identitate personală etc); aceasta înseamnă că între fundamentele științelor sociale trebuie să considerăm și *presupuzițiile despre natura umană*, adică *fundamentele antropologice*.

De asemenea, am văzut că mai ales teoria lui Burrell și Morgan lua în considerație implicațiile practice ale teoriilor sociale, atrăgând atenția asupra corelației dintre asumptiile teoretice ale paradigmelor și diferențele privitoare la strategiile preconizate pentru rezolvarea practică a problemelor critice; acest tip de presupuziții poate fi numit *fundamente praxiologice* ale științei sociale.

În fine, diferențele de abordare sesizate între autori dovedesc, de fapt, că analiza presupuzițiilor teoriilor sociale – pe care o realizează epistemologii – este ea însăși ghidată de presupuziții, iar alegerea aspectelor considerate relevante nu poate face abstracție de unele opțiuni valorice (sau “judecăți de valoare”). Teoriile sociale, la rîndul lor, implică presupuziții sau *fundamente valorice* (axiologice).

La aceste considerații putem adăuga că teoria lui Th.Kuhn asupra științei a evidențiat importanța înțelegerii paradigmelor atât dintr-o perspectivă istorică, cît și dintr-una socială, iar cercetările de istoria științei și sociologia științei au confirmat relevanța acestor aspecte. Am putea deci completa schema fundamentelor paradigmatică ale concepțiilor științei sociale cu presupuzițiile de natură *istorică, socială și culturală*, integrate, în forme variate, în aceste concepții.

În consecință, un tablou descriptiv al structurii paradigmelor din științele sociale ar trebuie să integreze următoarele categorii de fundamente sau presupuziții ale problematizării:

1.fundamente ontologice	4.fundamente antropologice	7.fundamente sociologice
2.fundamente epistemologice	5.fundamente axiologice	8.fundamente istorice
3.fundamente metodologice	6.fundamente praxiologice	9.fundamente culturale

V. ȘTIINȚELE SOCIALE, VALORILE ȘI COMUNICAREA (FUNDAMENTE AXIOLOGICE ALE ȘTIINȚELOR SOCIALE)

V.1. Știința și valorile

Analizînd cel două categorii de presupuziții ale științei sociale – cele referitoare la “natura realității sociale” și cele referitoare la “natura științei” care o cercetează – s-a remarcat uneori că ele se constituie de fapt ca rezultat al unor *alegeri* ale cercetătorilor, care sînt motivate de “*interese de cunoaștere*”(J.Habermas), dar și de “credințe” și “opțiuni valorice”. În legătură cu controversa majoră a viziunilor despre ontologia socialului care opune “holismul” și “individualismul”, Roger Trigg remarcă: ”Atenția ce se acordă individului sau societății implică o decizie majoră referitoare la valori. Prioritatea ontologică acordată fie indivizilor fie societății se reflectă, desigur, în viziuni multiple. Dar există aici o diviziune majoră între cei care găsesc originea binelui și a răului din societate în activitatea indivizilor și cei care le localizează în structurile societății. Aceasta nu este doar o alegere între “valori”, ci este și o problemă factuală, privind modul de funcționare a societății”.⁶⁷

Dacă această observație este adevărată, atunci în ceea ce am numit fundamente ontologice ale teoriilor sociale sînt implicate *presupoziții axiologice* sau, altfel spus, viziunile teoretice ale științelor sociale se bazează de asemenea pe o serie de *angajamente valorice* (precum credințele cu privire la “originea binelui și a răului” menționate de R.Trigg). Asemenea presupoziiții sînt cel mai adesea “tacite”, implicite, dar uneori sînt chiar “manifeste”, explicite sau putînd fi explicitate prin analiză. Valorile par deci să joace un rol important în cunoașterea științifică. Dar nu contrazicem cu o asemenea afirmație imaginea-standard a științei ca fiind “cunoaștere obiectivă”, adică

⁶⁷ Roger Trigg (1996): *Înțelegerea științei sociale*, Editura Științifică, p. 147

neinfluențată în nici un fel de valori sau, cum se spune adesea folosind o expresie a lui Max Weber, “liberă de valori”?

Într-adevăr, în analizele sale asupra metodologiei științelor sociale, M. Weber a consacrat expresia “*Wertfreiheit*” pentru a desemna atitudinea de “neutralitate axiologică” pe care trebuie s-o adopte cercetătorul, ceea ce în viziunea lui Weber însemna a căuta “înțelegerea explicativă” a fenomenelor studiate fără a face “judecăți de valoare”. Distincția dintre “judecățile de fapt” și cele “de valoare” este simetrică disocierii dintre cunoaștere și evaluare. Cunoașterea faptelor este scopul științei; dar evaluările sau judecățile de valoare sînt determinate, considera Weber, de “credințe”, a căror intruziune ar afecta grav obiectivitatea cunoașterii științifice și, ca atare, o cale de neutralizare a influenței acestora ar fi evitarea lor, abținerea cercetătorului de a face orice fel de judecăți de valoare. Weber considera că știința socială, la fel ca și cea naturală, trebuie să fie “liberă de valori”, adică să excludă influența valorilor etice, politice, religioase sau de altă natură, legate de credințele cercetătorilor sau de presiunile mediului social. Asemenea influențe, recunoștea Weber, sînt inevitabile în faza anterioară cercetării (ca, de exemplu, atunci cînd se aleg temele de cercetare), precum și în cea posterioară (care implică opțiuni în legătură cu modul de utilizare a rezultatelor cercetării), dar cercetarea propriu-zisă, pentru a fi cu adevărat obiectivă, trebuie ferită de influența “credințelor” și a “valorilor”. De fapt, prin “libertate față de valori”, Weber înțelegea degajarea de influența valorilor “externe” științei, căci “neutralitatea valorică” însemna, evident, subordonarea cercetării față de valori considerate “interne” (sau specifice) spiritului științific, precum obiectivitatea, raționalitatea, veridicitatea etc.

Imaginea științei “liberă de valori” a fost, în genere, împărtășită de cercetătorii științelor sociale, și de aceea poate fi considerată “ imaginea-standard”, deși, cum vom vedea, ea a fost mereu problematică. Ea conține, de fapt, mai multe componente valorice, redată de obicei prin expresii precum: cerința obiectivității, a disocierii de credințe personale, a imparțialității, a căutării dezinteresate a adevărului etc.

Prin *obiectivitate* s-a înțeles cel mai adesea – sub influența evidentă a “spiritului pozitivist” – fidelitatea față de fapte, care sînt “obiective”, ceea ce ar presupune excluderea credințelor, prejudecăților sau judecăților valorice, evident “subiective”. Termenii “obiectiv” și “subiectiv” derivă, în fond, din polaritatea “subiect-obiect” a oricărei relații de cunoaștere, dar în accepțiunile de “obiectivitate” și “subiectivitate” desemnează două atitudini contrare și exclusive: fie întoarcerea spre “obiect”, cerută de cunoașterea “ca atare” a faptelor, fie reținerea în “subiect”, blocarea în “subiectivitatea” credințelor, ideilor și valorilor sale. Prin urmare, conform normei obiectivității,

cercetătorului i s-ar cere să se detașeze de sine (ca “subiect”) pentru a se atașa cunoașterii “obiectului”.

O asemenea înțelegere este consecința faptului că ideea obiectivității științei a pătruns în științele sociale după modelul științelor naturii. În investigarea naturii părerile personale ale cercetătorilor par să fie eliminate, ca lipsite de (adevărată) valoare, pe măsură ce aceștia reușesc să descifreze “limbajul obiectiv” în care, cum spunea Newton, “este scrisă cartea naturii”; de aici s-a putut trage concluzia că o concepție “științifică” presupune epurarea de elementele subiective (același Newton se apăra de detractorii săi afirmând că nu inventează ipoteze – “Hypotheses non fingo”, creația ipotezelor fiind blamabilă ca o trădare a obiectivității). Acest sens al obiectivității este, poate, mai ușor de înțeles în științele naturii: ”Cînd oamenii de știință studiază proprietățile materiei, scrie R.Trigg,⁶⁸ experiența lor (subiectivă) este irelevantă, căci ne vorbește despre ei, nu despre materie. Dar cînd cercetătorii în științele sociale investighează funcționarea anumitor aspecte ale societății umane, e mult mai dificil de spus că experiența umană și perspectiva indivizilor trebuie eliminate din apreciere”. Uneori s-a considerat, totuși, că numai o asemenea atitudine ar fi “științifică”, iar teorii ca “behaviorismul” sau “fizicalismul” s-au dorit în acest fel “științifice”, eliminînd din studiul lor “conștiința” pentru a cerceta exclusiv “comportamentele” (*behavior*) înțelese după schema reducționistă S-R (stimul- răspuns).

Împotriva *obiectivismului* – ca înțelegere deformată a obiectivității cunoașterii științifice – orientările hermeneutice s-au revendicat de la principiul înțelegerii “din interior” a lumii sociale și au revelat, în acest fel, importanța *subiectivității*. Teoriile interpretării au amendat, o dată cu presuposițiile ontologice și metodologice ale pozitivismului social, și concepția sa asupra obiectivității științifice, dar nu au renunțat să se considere științifice, urmărind adecvarea interpretărilor la faptele sau semnificațiile cercetate. Pentru Weber, înțelegerea semnificațiilor pe care actorii sociali le atribuie acțiunilor lor nu însemna și împărtășirea valorilor și credințelor lor; el credea că cercetătorul poate rămîne obiectiv chiar și atunci cînd se ocupă de semnificații subiective. Dar cum ar fi posibil acest lucru dacă propria sa subiectivitate este implicată în înțelegerea semnificațiilor lumii sociale?

Weber era convins că tocmai metoda științifică îi asigură obiectivitatea.⁶⁹ Metoda științifică ar fi obiectivă nu numai fiindcă asigură disocierea dintre judecățile de fapt și cele de valoare, ci și pentru că se bazează pe raționalitate, iar înțelegerea

⁶⁸ Idem, p. 159

⁶⁹ Max Weber (2001): *Teorie și metodă în științele culturii*, Polirom, Iași, p. 147-8

semnificațiilor acțiunilor presupune determinarea raționalității lor. Tipurile de acțiune identificate de Weber sînt inteligibile datorită raționalității metodei numită “*înțelegere explicativă*” (deși doar una din cele patru categorii sînt rațional-instrumentale). Uneori însă, raționalitatea științifică se confruntă cu credințe care nu pot fi înțelese după normele sale, ca de pildă atunci cînd antropologul studiază credințele mistice ale unei populații primitive. Cît de obiectiv ar fi dacă va considera aceste credințe ca “iraționale”? Făcînd o asemenea judecată nu riscă să impună un criteriu “subiectiv”, fie acesta chiar al unei culturi, cea din care face parte? Se poate afirma că tot ce nu corespunde raționalității științifice este “irațional”? Raționalitatea, așa cum o înțelege știința, observa Peter Winch, este o valoare care confirmă și privilegiază știința, dar sînt posibile și alte forme de raționalitate; de exemplu, credința în oracole a unei populații primitive poate fi considerată rațională în raport cu practicile care asigură funcționarea “forme de viață” pe care o reprezintă comunitatea respectivă.⁷⁰

Într-o altă accepțiune, obiectivitatea este înțeleasă în sensul “redării adevărului”, al unei reprezentări a faptelor sau semnificațiilor “așa cum sînt”, și nu cum “ar trebui să fie” sau cum “ne-ar place să fie”. Raportîndu-se la ceea ce este dincolo de opiniile subiective ale oamenilor, adevărul ar fi scopul științei. Dar adevărul este el însuși o valoare. Totodată, modurile de a înțelege adevărul implică nu numai criterii ale determinării valorii sale, ci și semnificații care își au originea în tipuri diferite de valorizare (culturală, istorică sau socială).

Astfel, imaginea științei “liberă de valori” pare să fie contradictorie. Pe de o parte, ea implică anumite restricții, precum neutralitatea față de valorile etice sau politice, dar pe de altă parte, pretinde fidelitate față de anumite valori, asumate ca fiind cele ale spiritului științific. După unii autori, în acest fel știința și-ar afirma “autonomia valorică”. Nu ar fi nici o contradicție dacă am admite distincția dintre “valori externe” și “valori interne” științei, care se propune de obicei. Dar această distincție devine problematică din moment ce raționalitatea sau adevărul apar ca fiind relative la anumite “forme de viață”, așa cum consideră exponenții relativismului cultural.

În fața acestor dileme, nu ne rămîne decît să aprofundăm cercetarea relațiilor dintre știință și valori. Ne vom întreba, mai întîi, ce semnificații are delimitarea dintre fapte și valori și pe ce temeieri s-a construit, în istoria gîndirii moderne, imaginea științei “liberă de valori”. Vom încerca să aflăm apoi dacă, în ce privește științele sociale, este posibilă “neutralitatea axiologică”. Unii epistemologi susțin în prezent că nici știința naturii nu este, de fapt, liberă de valori. Dar ștergerea diferenței dintre fapte

⁷⁰ Peter Winch(1972): “Understanding a Primitive Society”, în “Ethics and Action”, London

și valori pare să introducă, inevitabil, perspectivele relativiste, sub diferitele lor forme: relativism moral, conceptual, lingvistic sau cultural. Analizând unele dintre argumentele lor, vom încerca să arătăm că pentru a răspunde la provocările relativismului cultural, științele sociale trebuie să-și descopere fundamentele lor comunicaționale.

V.2. Distincția fapte – valori

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în 1795, gânditorul francez M.J. Condorcet afirma că “adevărul, virtutea și fericirea sînt legate între ele printr-un lanț indestructibil”. Acest citat, asupra căruia ne atrage atenția M. Hollis, este caracteristic pentru viziunea iluministă asupra relației științei cu valorile. În esență, se afirma ideea că, prin știință, oamenii vor deveni mai buni și, în consecință, mai fericiți. Astăzi, din păcate, –comentează M. Hollis⁷¹ – “acest exemplu de optimism iluminist sună mai degrabă găunos”. Cunoașterea a progresat enorm și, o dată cu ea, și puterea omului de a transforma lumea. Dar această putere poate fi folosită în scopuri morale diferite (așa cum au dovedit multe aplicații tehnice ale științei care nici nu i-au făcut pe oameni mai virtuoși, și nici nu le-au adus fericirea promisă). Ceea ce arată că între știință și valori nu există “un lanț indestructibil”. Mulți gîndesc astăzi, conchide Hollis, că “o apreciere precum cea a lui Condorcet se bazează pe o confuzie între fapte și valori”.

Totuși, afirmația lui Condorcet era justificată în contextul concepției susținute de el: întrucît atît știința cît și valorile erau considerate ca avînd o bază rațională, silogismul care le alătura sugera o relație directă: prin cunoaștere oamenii vor deveni mai virtuoși. O propoziție atît de simplă are însă, ca fundal – așa cum ne-am obișnuit deja să vedem lucrurile – o concepție mai generală despre lume și cunoașterea ei. O viziune precum cea a lui Condorcet - remarcă Hollis - “este plauzibilă doar dacă lumea are încastrată înăuntrul ei o structură morală, așa cum postulau filosofia antică și teologia creștină”. Conform acestor concepții, lumea are un scop, dat de Natură sau de Divinitate, iar înțelegerea sa presupune raportarea la acest scop, ca valoare supremă; tot ce se întîmplă, adică faptele lumii, poate fi înțeles doar în relație cu scopuri și valori, iar gîndirea care caută să explice faptele lumii în funcție de scopul (*telos*) său este una *teleologică*. Raționalismul iluminist conservase această viziune teleologică, privind faptele ca determinate de scopuri/ valori, și de aceea Condorcet vorbea despre “lanțul indestructibil” dintre știință, virtute și fericire.

⁷¹ M. Hollis (2001): *op. cit.*, p. 193-4

Spre sfârșitul secolului XVIII însă, această viziune tradițională începuse să se destrame. Noua știință afirma necesitatea cercetării “faptelor” pentru a le determina cauzele “naturale”, diferite de scopurile transcendente prin prisma cărora erau înțelese anterior. În acest context se afirmă ideea – revoluționară pentru cunoașterea epocii – a distincției dintre “fapte” și “valori”. Ea a avut un rol important în dezvoltarea științei moderne și în programul său de emancipare de viziunea teleologică a lumii. Ideea că știința trebuie să se ocupe de fapte și să fie liberă de valori a reprezentat de fapt declarația sa de independență.

Cel căruia i se atribuie formularea teoretică a acestei distincții este filosoful scoțian David Hume(1711-1776). În “*A Treatise of Human Nature*”(1739), Hume a afirmat că nu este posibil ca dintr-o propoziție despre fapte, avînd ca predicat termenul “este”, să fie derivată o propoziție prescriptivă, avînd ca predicat “trebuie să fie”. Cu alte cuvinte, nu putem fundamenta o judecată de valoare pe o judecată referitoare la fapte: întrucît faptele (ceea ce este) și valorile (ceea ce trebuie să fie) sînt distincte, nici judecățile despre ele nu pot fi derivate unele din altele. Pentru știința empiristă, teoria lui Hume a justificat eliberarea cunoașterii faptelor de vechea subordonare a lor față de valori, adică față de viziunea teleologică și valorizatoare a lumii. În acest context trebuie să plasăm originile istorice ale ideii unei științe “libere de valori”, corelată cu proclamarea, în cadrul viziunii empirice a științei, a primatul “cercetării faptelor”, concepție reluată apoi de pozitivism și transferată, ca normă metodologică, și științelor sociale. În această privință, remarcă Habermas(*Cunoaștere și interese umane*), pozitivismul a influențat “înțelegerea de sine a științelor sociale”.

Partea centrală a acestei doctrine este afirmația că știința se ocupă de fapte (vizînd descrierea, explicația și predicția lor), dar nu poate justifica valorile; după cum nici valorile nu trebuie să influențeze cunoașterea faptelor. Imaginea științei “liberă de valori” este susținută cu asemenea teze:

- 1) faptele și valorile sînt distincte din punct de vedere logic;
- 2) știința se ocupă de fapte, dar valorile atașate lor nu pot fi deduse în mod logic din fapte;
- 3) decizia cu privire la fapte este o decizie obiectivă, susceptibilă de verificare științifică sau de falsificare; în acest sens, metoda științifică poate oferi un procedeu cu care se poate decide și cădea de acord în privința chestiunilor factuale; în schimb nu există un asemenea

procedeu pentru pentru a stabili diferențele privind valorile ce se atribuie faptelor; pentru că nu există o bază rațională a deciziei asupra lor, valorile sînt considerate subiective;

- 4) distincția fapte-valori poate fi formulată ca disociere între cunoaștere și evaluare, descriere și prescriere, judecări de existență și judecări de valoare, abordare obiectivă și abordare subiectivă etc.

Argumente pentru a susține asemenea teze au fost formulate din perspectiva unor doctrine diferite: de exemplu, unii pozitiviști au susținut că judecățile științifice se subdivid în judecări analitice și judecări sintetice, iar judecățile de valoare nu sînt nici judecări analitice nici judecări sintetice; alți teoreticieni au afirmat că epurarea de valori deosebește știința de pseudo-știință, în timp ce concepțiile care sînt tributare credințelor și valorilor sînt mai degrabă “ideologii”; opinia comună pare să fie aceea că valorile nu joacă nici un rol pozitiv în știință și că știința practică adecvat trebuie să fie valoric neutră.

În lucrările sale de pionierat în sociologia științei, sociologul american Robert K. Merton a urmărit procesul de stabilire și legitimare a științei naturii începînd cu secolul XVII și a remarcat caracterul normativ specific activității științifice. După Merton, știința este caracterizată prin aderența la un set de norme tehnice și morale care îi sînt particulare și care au funcția de a proteja procesele cercetării de influențele distorsionante sau constrîngătoare din afara sa. Normele tehnice sînt cele ale inferențelor logice și ale evidenței empirice adecvate și valide. Acestea li se adaugă însă o serie de norme morale sau, cum spune Merton, “imperative instituționale”, care urmăresc să asigure conformarea la normele tehnice în vederea realizării scopului științei, acela de a dobîndi “cunoaștere asigurată” (certified Knowledge). Normele etice identificate de Merton sînt: 1) “*universalismul*”- referitor la faptul că “acceptarea sau respingerea contribuțiilor la știință nu depind de attributele personale sau sociale ale autorilor lor; ca atare, rasa, naționalitatea, religia, clasa și calitățile personale sînt irelevante”; 2) “*caracterul comun*” (sau “comunizarea”) rezultatelor cercetării, care nu aparțin doar autorilor lor, atestînd faptul că știința este o activitate socială, realizată în comunități științifice, reușitele sale datorîndu-se efortului colectiv și, în consecință, întreprîțindu-I pe toți să beneficeze de ele; 3) “*deinteresarea*”- semnificînd atitudinea obiectivă a cercetătorului, realizată prin detașarea de interesele sale; 4) “*scepticismul organizat*” (*organized scepticism*), specific atitudinii raționale și critice a cercetătorilor,

îndoielii metodice care garantează eliberarea de prejudecăți și căutarea liberă a adevărului.⁷²

Asemenea norme, definind “structura normativă a științei”, excelența spiritului științific sau, cum afirma autorul, *ethosul* științei, au fost considerate, de obicei, ca fiind ele însele “universale”, adică aplicabile la toate științele. Deși a părut mai dificil de a exclude valorile din științele sociale, - căci ele se ocupă de problemele umane care au întotdeauna semnificație valorică - căutarea unei științe “libere de valori” a apărut ca indispensabilă în condițiile în care științele sociale urmăreau să dobândească un prestigiu asemănător celui al științelor naturii.

Cu toate acestea, în virtutea “scepticismului metodic” propriu științei, au fost exprimate adesea îndoieli cu privire la posibilitatea ca științele sociale să fie cu adevărat “libere de valori”, în sensul imaginii-standard a științei obiective a naturii.

V.3. Valorile în științele sociale

Mai multe argumente semnalează dificultățile aplicării normei cu privire la “neutralitatea axiologică” în științele sociale:

În primul rând, chiar alegerea “faptelor” de cercetat presupune o estimare a ceea ce cercetătorul consideră relevant, iar ceea ce alege și modul în care alege “reflectă valorile sale”.⁷³ Am văzut că Weber nu nega acest lucru, dar considera că o dată alese temele cercetării, normele specifice investigației științifice asigură delimitarea “judecăților factuale” de cele “valorice”. Într-un mod asemănător, Karl Popper își exprima credința că metoda științifică, întruchipând virtuțile raționalismului critic, asigură “cunoașterea obiectivă” (*objective Knowledge*). Cum am văzut însă, metoda nu este independentă de paradigmă și nici de modul în care teoria adoptată predetermină interpretarea faptelor. În plus, credința în raționalitatea metodei științifice este ea însăși o opțiune valorică, astfel încât ideea “obiectivității” pe care ar conferi-o cunoașterii este deja indusă de identificarea raționalității cu obiectivitatea.

În al doilea rând, faptele de care se ocupă cercetătorii socialului sînt “impregnate valoric”. Dacă semnificația este specifică lumii sociale, atunci valorile

⁷² Robert K. Merton (1973): *The sociology of Science*, University of Chicago Press, p. 55-62

⁷³ Roger Trigg (1996): *op.cit.*, p. 132

sînt elemente centrale ale științelor sociale. Oamenii fac permanent evaluări și adesea ei consideră aceleași fapte ca avînd semnificații diferite. Cercetătorii vieții sociale trebuie să considere evaluările lor ca fapte și să evite propriile lor evaluări asupra evaluărilor celor studiați. Dar delimitarea faptelor de evaluări nu este ușor de realizat nici în planul “obiectului” de studiu, și nici în cel al perspectivei din care îl abordează cercetătorul. În principiu, omul de știință trebuie să înțeleagă și să explice de ce actorii sociali fac acele evaluări, corelîndu-le cu credințe, idei și reprezentări despre lumea socială. În acest sens, el trebuie să judece relațiile subiecților săi, adică judecățile implicate în înțelegerea acțiunilor și practicilor “din interior”. Dar, încercînd să înțeleagă ce semnificație are lumea socială pentru locuitorii săi, el poate constata adeseori că aceștia nu sînt “călăuze infailibile” pentru această cale a cunoașterii, deoarece se poate întîmpla ca: a) ei înșiși să nu-și cunoască propriile dorințe, nevoi și interese; b) să interpreteze greșit semnificațiile interacțiunilor; c) să atribuie semnificații diferite faptelor sociale; d) să vrea chiar în mod deliberat să-l inducă în eroare pe cercetător. Prin urmare, specialistul în științe sociale trebuie să judece care dintre opiniile subiecților săi trebuie crezute. Dat fiind că opiniile actorilor sociali sînt impregnate de judecăți de valoare, omul de știință trebuie să judece la rîndul său aceste judecăți. Dar cum poate el să judece care dintre relațiile subiecților săi sînt “corecte” sau “raționale” sau “autentice” ș.a.m.d. fără să-și angajeze propriile judecăți de valoare?

În al treilea rînd, ne putem întreba dacă explicația dată fenomenelor sociale asigură, într-adevăr, neutralitatea axiologică. Am văzut că există tipuri diferite de explicație sau de înțelegere explicativă și ele se integrează unor paradigme științifice cu presupuziții ontologice și epistemologice diferite. Alegerea tipului de explicație considerat relevant depinde de angajamentele paradigmei adoptate. În afară de aceasta, problema pe care și-o pun epistemologii este în ce măsură explicația poate – sau chiar trebuie – să coincidă cu înțelegerea proprie actorilor sau, dimpotrivă, această înțelegere trebuie ea însăși supusă explicației (o dilemă similară celei dintre “hermeneutica recuperării” și “hermeneutica suspiciunii”, la care ne-am referit). Opțiunea pentru una sau alta dintre aceste alternative implică o alegere valorică.

În al patrulea rînd, cercetarea socială este determinată adesea nu numai de necesitatea de a diagnostica anumite probleme sociale, ci și de așteptarea ca, prin cunoașterea adecvată a “faptelor”, să poată fi luate decizii de intervenție pentru ameliorarea situațiilor critice. Programul de cercetare include, oricît s-ar dori de neutru valoric, presupuziții referitoare la aplicarea practică a rezultatelor

investigației sociale (ceea ce am numit presupuziții *praxiologice* ale concepțiilor sociale). Acestea influențează orientarea abordării, formularea ipotezelor, interpretarea faptelor etc. De exemplu, ne putem gândi la diferența dintre două cercetări sociologice despre comunicarea în organizații dintre care una este concepută din perspectiva paradigmei “ordinii”, iar cealaltă din perspectiva paradigmei “schimbării”: prima va căuta să identifice cauze ale disfuncționalităților și să restabilească rețeaua comunicării “normale”, celalaltă va urmări schimbarea modurilor de comunicare; deși se vor ocupa de aceleași fapte, interpretările vor fi diferite din perspectiva proiectului de intervenție. Ceea ce arată că *presupozițiile praxiologice* implică, de asemenea, opțiuni valorice.

V.4. Fapte, interpretări, valori. Critica “imaginii – standard” a științei “libere de valori”

Concepția “neutralității axiologice” a științelor sociale a fost modelată după imaginea tradițională a științei “obiective” a naturii. Dar o serie de teorii epistemologice actuale, care susțin revizuirea așa-numitei “imaginii - standard” (*standard-view*) a științei, contestă și principalele componente ale concepției privind “știința liberă de valori” (între care distincția fapte-valori, cu corelatele sale, obiectivitatea cunoașterii vs. subiectivitatea evaluării). Dacă aceste critici sînt întemeiate, atunci aspirația științelor sociale către o “neutralitate valorică” similară celei din științele naturii este o țintă falsă: “Dorința de a purifica științele sociale de toate valorile –scrie R.Trigg (133) – își are originea în presupuziția că științele sociale au realizat separarea totală a faptelor de valori. Știința apare ca personificare a căutării adevărului fără pasiune, departe de parțialitatea punctelor de vedere particulare. Dar dacă lucrurile nu stau așa în realitate nici în științele naturii, atunci s-ar putea ca științele sociale să țină seama de ele însele către ceva imposibil, în dorința lor de a fi libere de valori”.

Unele dintre cele mai relevante argumente prin care “noua filosofie a științei” supune criticii “imaginea –standard” sînt legate de analiza relației dintre fapte și interpretări. Dacă pozitivismul proclama regula metodologică a priorității faptelor și acorda astfel credit absolut experienței “obiective”, noile curente epistemologice argumentează că nu există fapte anterioare interpretării și că observarea faptelor sau

conceperea experimentelor se realizează întotdeauna în lumina unei teorii sau paradigme. Altfel zis, faptul științific poartă întotdeauna o “încărcătură teoretică”. Concepții anti-pozitivistice mai vechi afirmău că orice fapt științific este, în realitate, o “construcție a spiritului uman” și că trebuie să distingem între “faptul brut”, al stării de lucruri din natură, și “faptul științific, construit de mintea umană (H.Poincare). În construcția unui fapt științific, un rol decisiv revine – remarca P.Duhem – teoriilor științifice deja acceptate în acele momente, și care conferă semnificație faptelor concrete. W.V.O.Quine a argumentat, în același sens, teza supradeterminării faptelor de către teorii. Ideea că “interpretarea” sau “construcția” faptelor se face din perspectiva unei paradigme sau teorii este împărtășită de numeroși epistemologi, care subscriu tezei privind “încărcătura teoretică a faptelor”. Unii autori adaugă acestei teze una complementară, referitoare la “încărcătura valorică” a interpretării faptelor, avînd în vedere că alegerea teoriilor este ea însăși o opțiune valorică.

Într-adevăr, problema privind rolul valorilor în știință a revenit în actualitate o dată cu dezbaterile asupra criteriilor după care este evaluată și aleasă o teorie științifică (dintre mai multe teorii concurente). Formulînd teza “încărcăturii” paradigmatice, Th Kuhn a sugerat că rațiunile pentru care este aleasă o teorie nu se reduc la validarea sa prin evidența faptelor sau la rezistența la falsificare ori la aplicarea altor reguli metodologice, ci implică o combinație de factori dintre care unii sînt epistemici (raționali), iar alții sînt de natură sociologică, istorică sau psihologică. “Alegerea teoriilor, conchidea Kuhn, este determinată de valori, mai degrabă decît de reguli” (metodologice).⁷⁴ Unele dintre aceste valori sînt de genul celor ce pot fi considerate “interne” științei (precum criterii ca “apropierea de adevăr”, coerența internă a teoriei, acuratețea predicțiilor, sistematicitatea, fertilitatea sau simplitatea), în timp ce altele țin mai degrabă de caracterul social al practicii științifice, adică de influența contextului social, cultural și istoric în care funcționează știința. În epistemologiile tradiționale, asemenea influențe valorice erau considerate “externe” științei (sau extra-cognitive). Totuși, pe linia de cercetare deschisă de “cotitura istorică” din epistemologie, o serie de investigații realizate mai ales în cadrul sociologiei științei au căutat să demonstreze că factorii sociali sînt constitutivi științei și, prin urmare, distincția dintre “valori interne” și “valori externe” este relativă. Asemenea cercetări au constatat că atît în evaluarea rezultatelor cercetării, dar chiar și în alegerea teoriilor poate fi detectată influența

⁷⁴ Th. S. Kuhn (1976): *op.cit.*, p. 198-201

unor factori culturali, sociali și politici, iar o dată cu aceasta, și prezența valorilor pe care le promovează.

Pe baza acestor cercetări, unii autori au tras o concluzie radicală: nu numai că știința nu poate fi separată de valori, dar propriile sale valori (raționalitate, obiectivitate, adevăr) ar trebui înțelese ca valori culturale, istorice și sociale. Kuhn a arătat că paradigmele științifice se constituie ca tradiții istorice, dar P.Feyerabend a susținut că știința însăși este o tradiție culturală “printre alte tradiții” și, prin urmare, valorile sale nu trebuie considerate universale, absolute și atemporale. Teza lui Feyerabend din “*Împotriva metodei*” conform căreia nu există o metodă științifică universală, înfrunghind raționalitatea științei, a fost interpretată uneori ca un atac împotriva raționalității științei înseși, promovând, în schimb, un relativism “anarhic”. De fapt, Feyerabend tratează metoda științifică drept un produs al rațiunii umane și nu drept ceea ce o definește. Imaginea rațională a științei este ea însăși un produs cultural, iar raționalitatea științifică, valoarea pe care o înfrunghiează. Dar nimic nu justifică aprecierea acestei valori ca valoare supremă a cunoașterii sau a existenței umane, iar în această privință relativismul lui Feyerabend se vrea o “eliberare de idoli” (în tradiția modernă a luptei cu idoli cunoașterii, inaugurată de F.Bacon). De pe poziții diferite de cea a relativismului postmodern, autori ca J.Habermas, M.Foucault sau R.Rorty, precum și sociologi ai științei ca David Bloor și Bruno Latour au remarcat că privilegierea științei pozitive în modernitate exprimă o opțiune valorică și, prin urmare, trebuie explicată prin convergența factorilor istorici, culturali, sociali, politici și economici care au făcut posibilă și au susținut această opțiune valorică.

V.5. Științele sociale, valorile și comunicarea

Ce mai rămâne valabil din clasică distincție fapte-valori și din dezideratul metodologic, artikulat pe această distincție, al științei “neutră valoric”?

În mod cert, problema relației fapte-valori nu mai poate fi înțeleasă în termenii pozitivismului, așa cum nici relația dintre fapte și teorii nu mai poate fi înțeleasă în cei ai empirismului. Putem remarca o simetrie între cele două relații, mai ales că în ambele este pusă în discuție, în două ipostaze diferite, dar complementare, problema obiectivității științei. Prin urmare, le vom aborda pe rând, din această perspectivă.

V.5.1. Fapte, interpretări și comunicare

În condițiile în care faptele în știință sînt “construite”, iar observarea lor depinde de interpretare (sau teorie), credința empiristă în “obiectivitatea” faptelor și, bazată pe ea, în “obiectivitatea” științei care revendică autoritatea evidenței factuale, se erodează semnificativ. Constatarea că nu teoriile sînt determinate de fapte, ci mai degrabă faptele sînt “încărcate teoretic” obligă la revizuirea “dogmei empiriste” (W.O.von Quine) cu privire la prioritatea faptelor. Kuhn, și după el alți autori, au interpretat această “răsturnare” a “prejudecății empiriste” în sensul unei inevitabile circularități între teorie și fapte, formulînd teza tare a “incomensurabilității” paradigmelor, care a fost apoi invocată de diferite concepții relativiste. S-au numit *relativiste* concepțiile care susțin că modul în care vedem lumea este determinat de categoriile limbajului nostru, de conceptele prin care interpretăm faptele. Una dintre consecințele relativismului conceptual este aceea a imposibilității “traducerii” reciproce a viziunii celorlalți despre lume și, ca atare, imposibilitatea înțelegerii reciproce și chiar a comunicării. Privit prin prisma unor asemenea consecințe, relativismul conceptual ar face imposibilă, în cele din urmă, chiar existența științelor sociale.

În epistemologia științelor naturii, concepțiilor relativiste li se opun cele *realiste*, care susțin că lumea există independent de conceptele noastre, a căror semnificație o înțelegem tocmai prin referința lor la stări de lucruri ale lumii reale. Între altele, realiștii sînt preocupați să găsească argumente pentru a salva distincția dintre fapte și teorii. În fond, acestea reprezintă niveluri diferite ale cunoașterii științifice. Teoriile se raportează la fapte, iar faptele confruntă teoriile și uneori determină schimbarea lor, ca în cazul acelor fapte care provoacă “anomaliile”, ducînd la “criza” paradigmei și înlocuirea ei (conform teoriei lui Kuhn). Chiar dacă teoriile nu sînt univoc determinate de fapte, faptele – afirmă Mary Hesse – “le pot constrînge”. Relația dintre fapte și teorii este mai degrabă biunivocă (și nu circulară).

În epistemologia științelor sociale, relația dintre fapte și interpretări comportă două aspecte (ceea ce, evident, complică lucrurile): pe de o parte, un aspect aparent similar celui din științele naturii, în măsura în care și științele sociale formulează teorii despre fapte și se confruntă cu probleme epistemologice asemănătoare privind relația

dintre teorii și fapte; dar există, pe de altă parte, și un aspect specific, determinat de natura obiectului cercetării, care este constituit din interpretările și semnificațiile pe care actorii sociali le dau diferitelor fapte ale lumii lor. Aceste interpretări ale actorilor despre faptele lumii lor construiesc lumea socială ca o rețea complexă de “fapte-și-interpretări” și, la rîndul lor, trebuie înțelese și explicate ca fapte sociale. Teoriile științelor sociale au, datorită complexității obiectului lor, o experiență diferită a faptelor și, deci, și a relațiilor dintre fapte și teorii. Din acest motiv, și controversele referitoare la aceste probleme - precum cea, menționată anterior, dintre relativismul epistemologic și realismul epistemologic – relevă aspecte specifice. De exemplu, dezbaterile asupra metodei înțelegerii -fie în tradiția hermeneuticii, de la Dilthey la Gadamer, fie în cea a filosofiei analitice, de la P.Winch la D.Davidson – aduc în prim plan importanța comunicării, ca o problemă specifică științelor sociale. Uneori, o teorie precum cea formulată de P.Winch a fost asociată relativismului conceptual. Dar Winch a susținut, totuși, că semnificația conceptelor sociale este legată de practicile comunității, iar unele practici sociale –cum ar fi cele legate de naștere, moarte și relațiile sexuale –se regăsesc în orice societate umană, “astfel încît în înțelegerea oricărei societăți străine va fi de cea mai mare importanță modul în care aceste obiceiuri sînt incluse în ea”.⁷⁵ Pornind de la aceste “instituții fundamentale” este posibilă înțelegerea “altor culturi”, oricît de mult variază formele instituționale de la o societate la alta. În mod analog, oricît de diferite ar fi “teoriile” despre lume ale “altor euri”, există totdeauna posibilitatea să le “traducem” prin referința la fapte ale lumii comune și astfel să-i înțelegem. Credințele umane, ca și faptele umane ne sînt inteligibile, în cele din urmă – cum apreciază unii autori - în virtutea “principiului umanității”, conform căruia îi înțelegem pe ceilalți, oricît ar fi de diferiți de noi, ca fiind totodată asemănători nouă, ca ființe umane.” *Principul umanității*”, formulat pentru a arăta cum este posibilă “înțelegerea celorlalți”, este, de fapt, un *principiu al comunicării*. Același caracter îl are și “*principiul carității*” (sau “bunăvoinței”), formulat de D.Davidson, conform căruia pentru a-i înțelege pe ceilalți trebuie să vrem să cunoaștem cît mai multe despre ei, presupunînd că există întotdeauna posibilitatea unui acord între cercetătorii sociali și subiecții cercetați de ei în ceea ce privește opiniile, dorințele și alte atitudini.⁷⁶ Formulînd asemenea principii ale comunicării, științele sociale răspund provocărilor relativismului conceptual.

⁷⁵ Peter Winch (!972): “Understanding a Primitive Society”, în “Ethics and Action”, 1972, p 47

⁷⁶ D.Davidson (1984): “Inquiries into Truth and Interpretation”, Oxford University Press, Oxford, 124

V.5.2. Fundamente axiologice ale științelor sociale

La fel ca în cazul relației dintre fapte și teorii, nici distincția fapte-valori nu mai poate fi susținută în sensul separării tranșante preconizată de pozitivism. Unii autori consideră că nu mai este cazul să se facă nici o distincție între fapt și valoare sau descriere și evaluare deoarece, așa cum sînt “încărcate teoretic”, faptele sînt și “încărcate valoric”. Chiar distincția fapte –valori este o opțiune valorică. În viziunea lor, interpretarea faptelor și alegerea teoriilor conțin elemente normative ireductibile, care provin din reguli și criterii raționale care sînt încărcate valoric. Aceste elemente normative din “țesătura de credințe” influențează “modul în care alegem și definim conceptele, modul în care le aplicăm și modul în care comparăm între ele interpretările rezultate”. Prin urmare, valorile sînt prezente în întreg procesul cercetării științifice, ceea ce, evident, contrazice “ imaginea-standard” a neutralității axiologice, conform căreia activitatea științifică este o căutare independentă, obiectivă și imparțială a adevărului. Dacă însă acceptăm o asemenea constatare sîntem oare obligați să tragem concluzia că orice diferență între fapte și valori dispare și, o dată cu ea, și ideea cunoașterii științifice?

Ca și în cazul relației fapte-interpretări, și în cazul celei dintre fapte și valori estomparea distincției pare să aibă consecințe relativiste inevitabile. S-a numit *relativism moral* concepția conform căreia oamenii au credințe diferite și ireconciliabile despre ceea ce este bun sau rău, drept sau nedrept etc. Extins la scara diferitelor culturi, relativismul moral apare ca *relativism cultural*. Dacă *relativismul conceptual* pune sub semnul întrebării posibilitatea înțelegerii celorlalți (de exemplu, a altor culturi), *relativismul moral* pare să suspende posibilitatea *judecării* credințelor celorlalți, întrucît orice judecată exprimă ea însăși credințe, iar credințele sînt “incomensurabile”, neexistînd nici o bază rațională a comparării temeiurilor lor. Dacă judecățile științei sînt ele însele impregnate de valori, atunci știință ar trebui considerată la fel ca toate celelalte credințe, iar o asemenea concluzie ar anihila-o, evident, în însăși posibilitatea ei. Cum poate răspunde știința – și, în particular, știința socială - acestei provocări relativiste?

Este greu de negat că știința este “împregnată valoric” și că oamenii de știință fac evaluări din perspectiva orientărilor lor axiologice. Clasica distincție dintre judecățile de existență și judecățile de valoare nu mai este atât de convingătoare. Dar dacă oamenii de știință ar face doar evaluări, și ar fi conștienți de acest lucru, însăși ideea de știință (socială) ar dispărea. Ei continuă să creadă că studiază fapte, chiar dacă “încărcate valoric”, și se străduie să aibă o atitudine “obiectivă”. Nu este nimic negativ în “credința” lor și nici în atitudinea derivată din această credință; ele exprimă *ethosul* specific activității științifice, iar între normele sale, despre care vorbea Merton, se află și aceea a *evaluării critice a propriilor credințe și atitudini* (ceea ce sociologul american numea “scepticismul organizat”). Orientarea către obiect – ca premisă a atitudinii “obiective” – este o condiție a cunoașterii celuilalt – și aceasta presupune o *de-centrare* a subiectului (adică o părăsire a poziției “subiectiviste”); cât de importantă este aceasta ne putem da seama, de exemplu, din critica *atitudinii etnocentrice*: etnocentrismul înseamnă judecarea valorilor altor culturi din perspectiva considerării propriei culturi drept “centru” al lumii valorilor, iar o asemenea poziție împiedică deschiderea către înțelegerea altor culturi, comunicarea cu ele. Am putea vorbi, în acest caz, de o “blocare în subiectivitate”; subiectivismul axiologic constituie o asemenea blocare a subiectului în centrarea pe sine și neputința deschiderii către “obiect” (către “celălalt”). Pe de altă parte, deschiderea către celălalt nu înseamnă golirea subiectivității de orice conținut pentru a fi umplută cu conținutul “obiectului”, deoarece, în științele sociale, acest lucru este imposibil. De fapt, dacă semnificațiile, interpretările, credințele sînt conținutul specific al lumii sociale, subiectivitatea cercetătorului este singura cale a cunoașterii lor. Pretenția ca omul de știință să-și anihileze subiectivitatea pentru a fi “obiectiv” – clamată de pozitiviști – trebuie numită “*obiectivism*”; obiectivismul este o viziune deformată asupra relației cognitive subiect-obiect, pe care o putem numi “blocare în obiectivitate”.

Critica obiectivismului nu înseamnă că ideea de obiectivitate trebuie automat exclusă din științele sociale. Trebuie exclusă probabil înțelegerea prea simplă și, deci, dogmatică susținută de pozitivism. În schimb, devine necesară concepția unei obiectivități adaptate la specificul obiectului studiat, realitatea socială.”O abordare autentic obiectivă și științifică în studiul societății – scrie R.Trigg - nu va copia tacticile științelor fizice, ci este determinată strict de natura a ceea ce studiază”. După opinia autorului, cunoașterea în științele sociale nu poate fi epurată de prezența valorilor, dar asta nu le împiedică să fie științe autentice atîta

vreme cît judecățile lor de valoare sînt adecvate obiectului cercetat și, prin ele, științele sociale devin “capabile să înțeleagă mai bine natura societății”. Constatarea că în științele sociale atît interpretarea faptelor, cît și conceptele utilizate sînt “încărcate de valori” nu i se pare autorului o amenințare la adresa obiectivității cercetării; în schimb, “periculos ar fi ca metodele științelor naturii să fie considerate singurele valabile”.⁷⁷

Ideea că teoriile științelor sociale implică presupoziii axiologice nu denotă deloc “îmaturitatea” sau “slăbiciunea” constitutivă lor (așa cum s-ar interpreta din perspectiva dezideratului pozitivist al “științei libere de valori”). Dimpotrivă, corelația dintre “înțelegerea teoretică” și “înțelegerea valorică” în științele sociale poate să ateste specificul lor ireductibil și, totodată, *funcția axiologică* pe care o îndeplinesc în virtutea faptului că, în fond, *o societate se cunoaște și se înțelege pe sine și prin valorile cercetate și promovate de științele sale sociale*.

⁷⁷ Roger Trigg (1996):op. cit. 144,142

Recomandări bibliografice:

- Martin Hollis: *“Introducere în filosofia științelor sociale”*, Editura TREI, București, 2001
- Roger Trigg: *“Înțelegerea științei sociale”*, Ed.Științifică, 1996
- Peter L.Berger,Thomas Luckmann: *„Construirea socială a realității”*,Ed.Univers,1999
- John R.Searle: *”Realitatea ca proiect social”*, Ed.Polirom,2000
- Michel Foucault: *”Arheologia cunoașterii”*, Ed.Univers,1999
- Isabelle Stengers: *”Inventarea științelor moderne”*,E.Polirom,2001
- Ilie Pârvu: *”Introducere în epistemologie”*, Ed.Polirom,Iași,2001
- Ion Ungureanu: *”Paradigme ale cunoașterii societății”*, Ed.Junimea, 2000
- Jonathan Dracy,Ernest Sosa: *”Dicționar de filosofia cunoașterii”*,I-II, Ed.TREI,2000
- Thomas S.Kuhn: *”Structura revoluțiilor științifice”*, Ed.Științifică,1976
- Karl R.Popper: *”Filosofie socială și filosofia științei”* ,Editura TREI, București,2000
- Max Weber: *”Teorie și metodă în științele culturii”*,Ed.Polirom,2001
- Hans-Georg Gadamer: *”Adevăr și metodă”*,Ed Teora,2001
- Jurgen Habermas: *”Cunoaștere și comunicare”*,Ed.Politică,1983
- Georg Henrick von Wright: *”Explicație și înțelegere”*,Ed.Humanitas,1995
- Teodor Dima: *”Explicație și înțelegere”*, Ed.Graphix,1994
- A.Botez, V.Tonoiu, C.Zamfir (eds): *”Epistemologia științelor sociale”*, Ed.Politică, 1981
- David Harvey: *”Condiția postmodernității”*,Ed.Amarcord,2002
- Ted Benton, Ian Craig: *”Philosophy of Social Sciences. The Philosophical Foundations of Social Thought”*. Palvrave, New York,2001
- Daniel Little: *”Varieties of Social Explanation”*, Westview Press,Boulder,Colorado,1991

INTRODUCERE ÎN ȘTIINȚELE POLITICE

Prof. dr. Anton CARPINSCHI

CUPRINS

I. OBIECT, CONCEPTE, PARADIGME

II. IDEOLOGII POLITICE MODERNE

III. STATUL ȘI INSTITUȚIILE POLITICE

IV. ACTORI POLITICI. PARTIDE ȘI GRUPURI DE PRESIUNE

V. POLITICI PUBLICE

Probleme fundamentale ale unității de curs:

- Știința politică: concepte, paradigme
- Ideologii politice moderne
- Statul și instituțiile
- Actori politici
- Politici publice

Scopul unității de curs:

- Însușirea de către studenți a principalelor concepte ce articulează știința politică
- stabilirea distincțiilor între conceptul politic și paradigma politică
- argumentarea necesității apariției ideologiilor politice în epoca modernă
- sublinierea rolului instituțiilor politice (statul) în organizarea politică a comunităților
- analiza principalilor participanți la actul politic și la luarea deciziilor politice

Modalitățile de evaluare vor urmări:

- să determine, cantitativ și calitativ, asumarea noțiunilor fundamentale cu care operează știința politică
- să identifice situații, contexte, relații în care anumite concepte studiate la disciplina „Știința Politică” se manifestă în viața cotidiană

I. OBIECT, CONCEPTE, PARADIGME*

Din antichitate și până astăzi cercetătorii politicului au căutat să-și explice cum a luat naștere societatea, cum s-a instituit politicul ca factor organizator al acesteia și în ce raporturi se află omul cu instituțiile și activitatea politică. Au apărut, astfel, o serie de teorii care au încercat să explice natura umană în corelație cu geneza și finalitatea politicului. Precizăm, de la început, că între termenii de *politic* și *politică* există o distincție semnificativă.

**distincția dintre
politic și politică**

Termenul de *politic* se referă la o componentă perenă a naturii umane și la o caracteristică generală a vieții sociale.

Acest lucru îl avea, probabil, în vedere și W. J. M. Mackenzie atunci când scria că știința politică nu trebuie să înceapă neapărat printr-o definiție, „ci printr-un *postulat metodologic conform căruia toate societățile umane prezintă un aspect ce poate fi considerat într-un anumit sens politic* (subl.ns.). Noi suntem în mod intuitiv siguri că în toate societățile există structuri referitoare la relațiile de rudenie, limbaj și tehnici; nu este tot atât de sigur faptul că toate societățile comportă un aspect politic. De aceea se poate visa la o societate apolitică. Dar reflecția ne arată imediat că *însuși acest vis conține o aspirație de ordin politic* (subl.ns.)”¹. Aceasta deoarece *politicul este puterea în societate*, manifestarea raportului dintre conducători și conduși, iar conducătorii și condușii constituie împreună relația de putere, o componentă inerentă naturii umane și vieții sociale organizate.

**politicul este puterea
în societate**

Termenul de *politică*, în schimb, se referă la formele dinamice, concret-istorice de exprimare a intereselor și opțiunilor individuale și de grup în legătură cu puterea și conducerea societății.

Prin politică „în cel mai larg sens – arată Andrew Heywood –, se înțelege activitatea prin care oamenii fac, apără și amendează regulile generale sub care trăiesc”². Activitate esențialmente socială, politica este legată, pe de o parte, de existența diversității și a conflictului de interese iar, pe de altă parte, de voința cooperării și acțiunii în vederea tranșării intereselor de grup și a rezolvării problemelor colectivității, prin deținerea legitimă a puterii politice.

* Capitol realizat de Lect. Drd. Gabriela-Maria CARPINSCHI

¹ W. J. M. Mackenzie, *La science politique*, în volumul: *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, Première partie: sciences sociales, Mouton-Unesco, Paris, La Haye, mcmlxxi, pp. 201-202.

² Andrew Heywood, *Politics*, Macmillan, 1997, p. 4.

Într-un sens mai restrâns, politica este definită în diferite modalități: „exercitarea puterii, exercitarea autorității etatice, elaborarea deciziilor colective, alocarea resurselor, practica înșelăciunii și manipulării ș.a.”³. Așadar, politica este o activitate multiformă și dinamică presupunând *gestiunea, strategia și judecățile de valoare*.

Politica apare ca act de gestiune atunci când se referă la un domeniu precis de activitate: politica agrară, politica energetică, politica de personal etc. Politica în calitate de gestiune presupune găsirea modalităților de rezolvare a problemelor ce apar în respectivele domenii: alocarea resurselor, distribuția și redistribuția valorilor și recompenselor, etc. Ca act de strategie, politica implică dimensiunea subiectivă a activității umane confruntată – pe termen scurt, mediu sau lung –, cu un areal foarte larg de probleme complexe. Vorbim, în acest sens, despre politica unui anumit partid, politica unei anumite personalități, politica guvernului etc. Dacă primele două aspecte – de gestiune și strategic –, sunt descriptive, al treilea aspect ce vizează definirea politicii ca judecată de valoare, ca acceptare sau neacceptare a unei anumite situații sau atitudini, este unul normativ. Politica este un ansamblu de activități vizând, din punct de vedere *funcțional*, organizarea și conducerea societății globale, din punct de vedere *structural*, relațiile politice instituționalizate dintre agenții individuali și colectivi, iar din punct de vedere *spiritual*, ideile, concepțiile și mentalitățile agenților politici, precum și eforturile de analiză și teoretizare a universului politic.

Sintetizând, am putea afirma că politica este *organizarea și conducerea generală a societății prin distribuirea și redistribuirea resurselor și valorilor de către puterea politică legitimă, cu ajutorul compromisului rezonabil între părțile implicate*.

modelul etico-politic al anchitității grecești

Diversitatea perspectivelor asupra naturii activității politice se prelungește în diversitatea concepțiilor asupra științei politice și a modalităților studierii politicului⁴. Dintr-o perspectivă tradițională, știința politică este văzută ca un domeniu aflat la confluența filosofiei, istoriei și dreptului, un discurs explicativ-interpretativ prin care are loc studierea principiilor de organizare și conducere ale societăților omenești. Originile cercetării politicului sunt aflate în filosofia politică a antichității grecești, în *modelul etico-politic* și preocupările de factură normativă reflectând, în mod preponderent, căutările ființei umane spre *ceea ce ar trebui să fie și cum ar trebui să fie*. Filosofia politică se referă la om ca ființă rațională și morală trăind sub semnul valorilor și aflându-se mereu în relație cu puterea și statul. Socrate (470-399), (Platon (427-347 î.H.) și Aristotel (384-322 î.H.) sunt identificați ca fondatori ai acestei tradiții. Tema centrală a lui Platon, de pildă, a fost descrierea cetății ideale condusă de filosofii-regi. Reflecțiile politice ale filosofilor din toate timpurile au avut în vedere relația dintre natura umană și

³ *Ibidem*.

⁴ A se vedea Anton Carpinski & Cristian Bocancea, *Știința politicului. Tratat*, vol. I, Editura Universității "A.I.Cuza" Iași, 1998, pp. 106-149.

rostul comunității politice. De la modelul etico-politic unde problemele guvernării se raportau în permanență la ideea realizării binelui public a dreptății, ordinii și armoniei în cetate, s-a trecut în evul mediu la *modelul teologico-politic*, reprezentat în primul rând de Augustin (354-430) și Toma d' Aquino (1225-1274). Acum, politicul este văzut ca o capacitate de organizare a comunităților omenești după legea dreptății inspirate de divinitate. Problema centrală pentru organizarea politică a lumii creștine a fost aceea a raportului dintre autoritatea laică și cea ecleziastică. Prin Niccolo Machiavelli (1469-1527) și Thomas Hobbes (1588-1679) s-a produs ruptura de modelul teologico-politic și deschiderea cunoașterii și acțiunii politice spre realitatea faptelor. A apărut, astfel, *paradigma raționalist-contractualistă* specifică modernității politice. Acum, suveranitatea poporului este văzută ca fundament al autorității politice legitime, problema rămânând aceea a justeii reprezentări a poporului în instituțiile puterii.

**modelul teologico-politic
al Evului Mediu**

**modelul
raționalist-contractualist
al modernității**

O altă perspectivă de cercetare a politicului începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea este cea științifică. Condițiile favorabile apariției științei politice au fost autonomizarea domeniului politic, apariția administrației publice moderne, laicizarea și democratizarea vieții politice însoțite de credința corelativă în raționalitatea instrumentală capabilă să legitimeze acțiunea administrativă⁵. În aceste condiții, după 1870, în atmosfera spirituală a dialecticii hegeliene, a pozitivismului comtean și a materialismului istoric marxist, au apărut primele cursuri de știință politică la marile universități occidentale. Dialectica hegeliană, pozitivismul comtean, materialismul istoric marxist au marcat dezvoltarea cunoașterii politice a secolului al XIX-lea deoarece au contribuit, pe de o parte, la nașterea discursului ideologic iar, pe de altă parte, la aceea a discursului științific. Ideologicul și științificul se împletesc în mod necesar în cunoașterea politică. În același timp, cele două tipuri de discurs își păstrează specificitatea și finalitatea proprie. Centrat pe apărarea pozițiilor și argumentarea intereselor, discursul ideologic a conferit sens marilor doctrine politice ale secolului al XIX-lea: liberalismul, conservatorismul, socialismul. Axat pe căutarea adevărului și păstrarea neutralității axiologice, discursul științific asigură obiectivitate și imparțialitate cunoașterii politice. În contextul scientism al celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, pozitivismul comtean a favorizat apariția științei politice. Sub influența celor trei teze ale pozitivismului – empirismul, negarea diferențelor esențiale dintre științele naturii și științele socio-umane, controlul naturii și societății prin cunoașterea științifică –, gândirea politică a devenit știință pozitivă a acțiunilor și instituțiilor politice bazată pe observarea faptelor, culegerea informațiilor, analiza statistică a datelor. Constituită într-un climat anti-speculativ, știința politică a apărut ca o reacție anti-filosofică a cunoașterii politice de tip naturalist,

**paradigma științifică
a cercetării politicului**

**putere,
decizie,
acțiune,
sistem politic,
proces politic**

⁵ Pierre Fabre, *Histoire de la science politique*, în *Traité de science politique* (sous la direction de Madeleine Grawitz et Jean Leca), t. 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1985, pp. 10-17.

experimental și cantitativist. Apariția științei politice a fost înlesnită de nevoia de a se trece de la reflecția filosofică asupra politicului la descrierea metodică și analiza specifică a faptelor și proceselor politice în contextul realității sociale. De la conceptele instituționale ale filosofiei și gândirii politice – cetate, imperiu, stat, regim, guvern, monarh etc. – s-a trecut la conceptele relaționale ale științei politice: putere, decizie, acțiune, sistem politic, proces politic etc.

De la abordarea *tradițională normativistă, umanistă, istorică sau filosofică* s-a trecut la cercetarea comportamentelor indivizilor și grupurilor sau la *analiza procesual-sistemică a fenomenelor și instituțiilor politice*.

știința politică politologie

Secolul al XX-lea a fost marcat de apariția unor lucrări importante de știință politică în SUA, Anglia, Germania, Franța și, totodată, de internaționalizarea și instituționalizarea acestei discipline. Astfel, în anul 1949, sub egida UNESCO, a luat naștere Asociația Internațională de Științe Politice, iar în 1950, sub aceeași egidă, a apărut o primă lucrare de sinteză datorată unor specialiști din mai multe țări, *Știința politică în lume*. La rândul său, termenul de *politologie* a fost utilizat pentru prima dată la începutul anilor '50 ai secolului al XX-lea, ca denumire pentru știința politică, de Eugen Fischer Baling, André Thérive, Hermann Heller ș.a. Un efort teoretic susținut s-a făcut în această perioadă pentru delimitarea obiectului științei politice. În această problemă, există puncte de vedere diferite. Sistematizând, Marcel Prélôt⁶ consideră că există trei concepții semnificative privind obiectul științei politice:

- 1) concepția *relațională*, conform căreia obiectul științei politice îl constituie un anumit tip de relații umane, relațiile politice, adică relațiile dintre guvernanți și guvernați, aliați și inamici, relații esențiale pentru organizarea vieții sociale;
- 2) concepția *dinamică*, potrivit căreia obiectul științei politice îl constituie puterea politică, acea relație asimetrică dintre conducători și conduși care conferă capacitate de decizie și organizare la nivelul societății globale;
- 3) concepția *instituțională* care, continuând o tradiție milenară, consideră că obiectul științei politice îl constituie statul, „instituția instituțiilor”.

Pe de altă parte, David Apter⁷ consideră că în știința politică există șase tradiții sau teme majore:

➤ *filosofia politică* – un mod de a fi al științei politice ce pune accent pe scopurile morale și soluționarea problemei justiției sau echității în fața legii;

⁶ Marcel Prélôt, *La science politique*, în *Encyclopaedia Universalis*, Editeur à Paris, Corpus 14, 1988, p. 909.

⁷ David E. Apter, *Introduction to Political Analysis*, Cambridge, Massachusetts, Winthrop Publishers, Inc., 1977, p.7.

- *instituționalismul* sau studiul instituțiilor ce ordonează viața socială prin mijloace politice;
- *comportamentismul* („behavioralism”) centrat pe studiul comportamentului indivizilor și grupurilor cu motivație politică;
- *pluralismul* ce se ocupă cu studiul interacțiunilor diverselor grupuri, clase, partide și efectul acestora asupra organizării democratice;
- *structuralismul*, variantă a instituționalismului și comportamentismului ce se concentrază asupra conexiunii dintre individ și comunitate;
- *teoria dezvoltării* („developmentalism”) care examinează procesele creșterii, industrializării, schimbării și impactul lor asupra formelor și politicilor guvernamentale.

Dincolo de aceste puncte de vedere, putem afirma că politologia este o știință socială de sine stătătoare care *descrie și explică geneza, esența, structura și funcțiile fenomenelor politice din societate*. Menționăm că folosim termenul „știință” în sensul de „cercetare sistematică vizând construcția unui set diferențiat de propoziții explicative bine ordonate despre lumea empirică”⁸. Lumea empirică a științei politice este viața politică ce se constituie, în integralitatea fenomenelor și proceselor sale, ca domeniu de cercetare pentru știința politică. Știința politică este o știință în sensul că dispune de un domeniu propriu de cercetare, atât sub aspectul investigării nemijlocite, cât și sub acela al generalizării și sistematizării. Domeniul propriu științei politice rămâne *studiul puterii politice*, adică al *puterii în societate*, prin conceptul de „putere politică” înțelegând *sistemul de putere al societății globale*, adică statul, guvernarea, partidele și orice grup organizat în vederea cuceririi și exercitării puterii în scopul conducerii marilor colectivități umane.

Conchizând, putem spune că **știința politică descrie și explică esența, structura, dinamica și funcțiile sistemului de putere în societate în vederea optimizării activității acestuia.**

Aflat în strânse corelații cu diferitele sisteme ale vieții sociale, politicul – în calitate de sistem reglator al sistemului social global –, este cercetat de *știința politică*, dar și de o serie de *științe politice* „de graniță” provenind din întâlnirea politicului cu alte domenii ale cunoașterii socio-umane: istorie, drept, economie, sociologie, psihologie, antropologie etc. Termenul „științe politice” marchează, la rândul său, existența unei tradiții academice pluraliste în studierea politicului, prezența unor discipline variate care, „într-o viziune globală sau parțială, cu o finalitate predominant teoretică sau operațională, folosind o abordare structurală sau istorică, se consacră studiului vieții politice. (...). Științele politice sunt cele care prin obiectul (...) și

⁸ Robert E. Goodin, Hans-Dieter Klingemann, *Political Science. The Discipline*, în: *A New Handbook of Political Science* (edited by Robert E. Goodin and Hans-Dieter Klingemann), Oxford University Press, 1996, p. 9.

finalitatea lor sunt realmente politice, spre deosebire de alte științe sociale”⁹. Este necesar să precizăm că apariția unor discipline care au drept obiect cercetarea politicului în determinațiile sale generale, proprii (știința politică), sau în diferitele sale aspecte particulare, specifice – economice, normativ-juridice, sociologice, psihologice, antropologice, deontologice, praxiologice –, nu anulează interrelațiile, nici unitatea și coerența domeniilor de cercetare științifică a politicului. Este evident faptul că s-a produs o evoluție a obiectului de investigat – politicul –, dar și a cunoașterii politice prin diversificarea perspectivelor, metodelor și tehnicilor de analiză.

În aceste condiții, ne putem întreba, împreună cu Basarab Nicolescu, dacă „mai poate exista comprehensibilitate în era big-bang-ului disciplinar și a specializărilor excesive?”¹⁰. Desigur, *transdisciplinaritatea* încearcă descoperirea punților între diferitele discipline și câmpuri de cercetare privite ca modalități complementare de analiză. O asemenea modalitate transdisciplinară de cercetare a politicului este și aceea a *sistemului științelor politice*. În contextul de față, folosim noțiunea de *sistem* în sensul de ansamblu relativ coerent de cunoștințe referitoare la un domeniu determinat al vieții

sistemului științelor politice

disciplinele intrapolitologice
disciplinele extrapolitologice

sociale: politicul. Cu toate că și-a pierdut din popularitate – subliniază Vasile Boari –, utilizarea acestei noțiuni este, din punct de vedere metodologic, o necesitate căci „sugerează diversificarea cercetării și a cunoașterii fenomenelor politice, nevoia coerenței, unitate, cooperare sub semnul abordării multi și interdisciplinare”¹¹. În funcție de importanța elementelor ce alcătuiesc „sistemul științelor politice”, pot fi delimitate *disciplinele intrapolitologice* și *disciplinele extrapolitologice*. În orizont intrapolitologic, dacă politologia (știința politică) este o știință socială particulară dedicată cercetării fenomenelor politice concrete din realitatea imediată, filosofia politică reprezintă o modalitate de abordare a politicului distinctă de aceea a științei politice. Filosofia politică este o ramură a filosofiei, o filosofie „regională”, o reflecție asupra sensului vieții politice în raport cu existența umană și, totodată, asupra rostului cunoașterii politice. În același timp, filosofia politică presupune o reflecție asupra valorilor, scopurilor și deciziilor pe care le implică acțiunea umană. Probleme precum: natura și finalitatea politicului, ordinea socială și legitimitatea puterii, evaluarea diferitelor forme de guvernământ sau regimuri politice, egalitatea și justiția socială, drepturile omului, sensul și criteriile progresului politic etc. stau în atenția filosofiei politice. În orizont extrapolitologic, asistăm la impactul altor științe asupra domeniului politic. Astfel, se explică apariția unor discipline de „graniță”, precum: sociologia politică, psihologia politică, economia politică, dreptul constituțional și instituțiile politice, istoria politică, antropologia politică, geografia politică etc.

⁹ Ovidiu Trăsnea, *Curente și tendințe în politologia contemporană*, Editura Politică, București, 1972, pp. 12-13.

¹⁰ Basarab Nicolescu, *Transdisciplinaritatea*, Polirom, Iași, 1999, p.50.

¹¹ Vasile Boari, *Introducere în științele politice*, partea 1, *Sistemul științelor politice*, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 1993, pp. 10-11,

Stadiul contemporan al științei politice este martorul amplificării ariei cercetărilor, diversificării perspectivelor de abordare și multiplicării modalităților de analiză a universului politic. Diverse moduri de abordare (*approaches*) și concepții metodologice s-au juxtapus, contribuind la crearea unui adevărat mozaic de tendințe și orientări în politologia contemporană. Sistematizând, am putea vorbi despre existența unor *paradigme* în cunoașterea științifică a politicului. Prin paradigmă înțelegem, împreună cu Thomas Kuhn, „o mulțime de ilustrări repetate și quasi-standard ale diferitelor teorii în aplicațiile lor conceptuale, observaționale și instrumentale. (...). Studiindu-le și operând cu ele, membrii comunității respective își învață meseria”¹². Marile paradigme ale comunității științifice a politologilor ar putea fi, astfel, identificate: *instituționalismul, psihologismul, sistemismul*.

**paradigme
științifice ale
politologiei**

Instituționalismul își are originea în tradiția normativ-juridică, fiind alimentat de concepția care revendică drept obiect al științei politice, statul și instituțiile guvernamentale. În condițiile avântului pozitivismului, perspectiva instituțională prezentă în cele două mari tradiții de gândire politică – raționalismul contractualist și dreptul public (comparat) –, s-a transformat în paradigma instituționalistă a științei politice. Dincolo de rațiuni de ordin filosofic (raționalist-contractualiste și pozitivistice) și de tradiția normativ-juridică, cariera științifică a paradigmei instituționaliste se explică și prin faptul că vârful „aisbergului” vieții politice este statul, „matrice instituțională” a societății globale. Instituțiile reprezintă partea cea mai solidă a vieții politice și, de aceea studiul acestora este mai bine cunoscut, el reprezentând partea cea mai elaborată a politologiei. Léon Duguit, de pildă, a pus în centrul preocupărilor sale schema de interpretare a organismului guvernamental prin dreptul constituțional, neglijând factorii socio-economici.

Instituționalismul

În general, studiul instituțiilor politice a evoluat de la exegeza textelor constituționale și legislative la cercetarea funcționării reale a instituțiilor în context social-organizațional. S-ar putea vorbi, așadar, de două variante ale instituționalismului: una clasică, *formalist-juridică*, predominant etatică, și alta *neoinstituționalistă, sociologizantă*, cu deschidere spre dinamica instituțiilor neguvernamentale, a partidelor politice și a grupurilor de presiune.

În pofida limitelor sale formalist-juridicizante, instituționalismul rămâne o paradigmă importantă a științei politice deoarece membrii oricărei comunități observă destul de repede că, pentru a avea o viață organizată și civilizată, au nevoie de diferite tipuri de instituții. Bo Rothstein, de pildă, consideră că, indiferent de forma de guvernământ a unei societăți – democratică sau nedemocratică –, patru ar fi tipurile de instituții necesare vieții sociale. „Un tip de instituții este necesar pentru corelarea deciziilor privind reglarea intereselor comune (instituția pentru elaborarea regulilor). Un

¹² Thomas E. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p.87.

**matrice
instituțională**

al doilea tip de instituții este necesar în vederea implementării acestor decizii (instituții pentru aplicarea regulilor). Al treilea fel de instituții este necesar pentru a avea grijă de disputele individuale în legătură cu interpretarea în cazuri particulare a regulilor generale elaborate de primul tip de instituții (instituții pentru judecarea regulilor). În cele din urmă, al patrulea tip de instituții este necesar pentru a prevedea și pedepsi pe cei care nu respectă regulile, fie din exterior fie din interior (instituții pentru impunerea regulilor)”¹³. Fiecare instituție conține, la rândul său, un număr de sub-instituții cu reguli specifice pentru procesul luării deciziilor în fiecare dintre ele. Aceste reguli fixează modalitățile numirii sau alegerii membrilor adunărilor și consiliilor de conducere, procedurile de votare, maniera de organizare a diverselor servicii etc. Paradigma instituțională prezintă marele avantaj de a putea oferi parametrii și caracteristicile structural-funcționale ale unei societăți sau ale unui regim politic. Sintetizând, o matrice instituțională aplicată democrațiilor capitaliste occidentale ar putea arăta astfel:

- Sistemul de partide: – sistem bipartidist vs. sistem multipartidist
- Sistemul electoral: – proporțional vs. majoritar
- Ansamblul legislativ: – unicameral vs. bicameral
- Structura guvernamentală: – unitară vs. federală
- Autoritatea centrală: – parlamentarism vs. prezidențialism
- Sistemul judiciar: – preventiv vs. punitiv
- Guvernarea locală: – autonomie slabă vs. autonomie puternică
- Forțele armate: – profesioniste vs. serviciu obligatoriu prin recrutare
- Relația stat-economie: – liberal vs. corporatist

psihologismul
behaviorismul

Paradigma *psihologistă* a pătruns în știința politică începând din anii 20 – 30 ai secolului al XX-lea sub influența cercetărilor lui Charles E. Merriam și Harold Lasswell asupra comportamentului electoral (*behaviorism*-ul). Ca și alte științe sociale, politologia a progresat odată cu provocările „epistemologice” venite din partea societății contemporane. Intrarea maselor în istorie, implicațiile psiho-sociale ale industrializării și dezvoltării economice, modernizării și informatizării au pus știința politică în situația de a recurge la explicații și interpretări de factură psihologică. O serie de fenomene social-istorice ale secolului al XX-lea – aventura totalitară, cele două războaie mondiale și alte conflicte militare regionale sau locale, mișcările contestatare, terorismul etc. – nu mai putea fi explicate, exclusiv, prin instituționalismul constituționalist sau determinismul istoricist. Apărea nevoia unor explicații complementare în raport cu cele tradiționale, normativ-instituționaliste. Se resimțea utilitatea unor noi explicații și interpretări ale fenomenelor politice din interiorul psihismelor actorilor individuali și colectivi angajați în viața

¹³ Bo Rothstein, *Political Institutions: An Overview*, în *A New Handbook of Political Science*, ed.cit., pp. 133-134.

politică. Cu alte cuvinte, se cerea o nouă paradigmă de cercetare, paradigma *psihologistă* în stare să orienteze știința politică spre studierea empirică a motivației actorilor politici individuali și colectivi. Așa cum în cazul lui *homo oeconomicus* a fost pus în evidență un comportament mai mult sau mai puțin rațional constând din ansamblul acțiunilor specifice fabricantului, bancherului sau comerciantului, există, de asemenea, un *homo politicus* cu diferite tipuri de comportament: democratic, autoritar, dictatorial, liberal, conservator, socialist etc. *Homo politicus* în interacțiune cu masele, grupurile, societatea constituie obiectul psihologiei politice. Existența lui *homo politicus* conferă, totodată, suport existențial psihologismului, una din marile paradigme ale științei politice alături de instituționalism și sistemism.

Homo politicus

Plecând de la ipoteza lui *homo politicus* putem începe reconstrucția epistemică a psihologismului ca paradigmă. Drumul reconstrucției psihologismului politologic trece printr-o serie de întrebări, dintre care mai semnificative ni se par următoarele:

- Care sunt trăsăturile psihologice ce caracterizează pe *homo politicus*?
- Ce condiții, obiective și subiective, favorizează conduitele politice de un anumit fel: democratic sau autoritar, liberal sau conservator, comunist sau fascist etc.?
- În ce măsură activitatea oamenilor politici satisface anumite interese și aspirații, fie ele private sau publice, locale sau centrale, naționale sau internaționale? Cu alte cuvinte, cine face politică și de ce?
- Care sunt procesele psihice cele mai importante în activitatea oamenilor politici?
- Care este rolul specific al proceselor cognitive, afective, volitive în viața politică a indivizilor și a grupurilor?
- Cum se comportă psihicul uman în procesul luării deciziilor?
- Ce înseamnă, din punct de vedere psihologic, a fi competent în activitatea politică? Cum se comportă masele din punct de vedere politic?
- Care este rolul liderilor de opinie? Dar al șefilor charismatici?
- Dictatorul este o persoană bolnavă din punct de vedere psihic?
- Ce și cât este normal din punct de vedere psihologic în activitatea politică?
- Care este marja responsabilității personale și colective în politică?

Deși incompletă, această listă de întrebări oferă o perspectivă asupra problemicii psihologismului politologic.

Înțeleasă ca un *model de analiză globală a complexității politice*, paradigma *sistemică* a apărut în politologie în a doua jumătate a secolului al XX-lea. Dacă știința politică tradițională se ocupa cu studierea instituțiilor, în special a statului (*instituționalismul*), sau cu cercetarea empirică a comportamentelor politice individuale și de grup (*psihologismul*), „între anii 1960 și 1970 – arată politologul francez Jean-William Lapierre –, cercetătorii au reînnoit problematica și metoda, făcând apel la analiza sistemelor. Pionierii au fost americanii Gabriel Almond și Karl Deutsch,

sistemismul

canadianul David Easton și «Quebecois»-ul Léon Dion¹⁴. Provoacă de nevoia înțelegerii realităților de după al doilea război mondial, inspirată de teoria generală a sistemelor și de avântul ciberneticii, paradigma sistemică s-a manifestat în știința politică ca un model teoretico-analitic capabil să descopere și să cerceteze structuralitatea și funcționalitatea proceselor politice în complexitatea lor. Modelele teoretico-analitice apărute sub semnul paradigmei sistemice s-au prezentat sub forma unor ansambluri coerente de concepte clar definite și de propoziții ipotetice verificabile. Construirea și rafinarea modelelor sistemice ale politicului s-au dovedit, în timp, un exercițiu util, un efort teoretic de afirmare a statutului științific al politologiei. Analiza sistemelor a oferit, astfel, o nouă manieră, transdisciplinară, de conceptualizare, o nouă modalitate de a construi obiectele de cunoscut și problematica acestora. Sistemismul nu este „o nouă viziune asupra lumii”, ci „o nouă concepție asupra actului cunoașterii (o *epistemă*)”, o nouă atitudine intelectuală care încearcă să ofere instrumente conceptuale pentru transgresarea frontierelor dintre disciplinele științifice¹⁵.

Modelele sistemice pleacă de la ideea că interacțiunile politice din cadrul unei societăți constituie un *sistem de comportamente* și că viața politică, în general, poate fi concepută ca un *sistem deschis și adaptabil de comportamente inserate într-un mediu* la ale cărui influențe respectivul sistem reacționează.

sistem politic

Conceptul central al sistemismului politologic este cel de *sistem politic* care, în cazul lui David Easton, este definit drept „ansamblul interacțiunilor, abstras din totalitatea comportamentului social, prin care valorile sunt alocate în societate pe calea autorității”¹⁶. Sistemul politic funcționează ca un sistem cibernetic ce-și autoreglează comportamentul prin schimbul de materie, energie și informații cu mediul. Urmînd modelul cibernetic, variabilele funcționale ale sistemului politic sunt, astfel, structurate: *variabilele de intrare* (input-urile), adică problemele de rezolvat, precum și resursele materiale și informaționale necesare; urmează *concurența* și *selecția cererilor*, *concentrarea* și *mobilizarea resurselor*, totul culminînd cu *luarea deciziei*; apoi, *variabilele de ieșire* (output-urile) conținînd diversele alocări de valori, distribuții de venituri și oportunități aplicate prin politicile sectoriale: economică, socială, culturală, ecologică etc.; în sfîrșit, *bucla de retroacțiune* (feed-back) ce pune în evidență reacția – pozitivă, negativă, indiferentă – a societății globale față de politicile practicate de respectivul sistem politic. Supus numeroaselor presiuni, tensiuni și perturbații, atît din interior cît și din exterior, sistemul politic încearcă să persiste prin repartizarea autoritară a valorilor, dar și prin crearea condițiilor pentru practicarea unor politici elastice vizînd schimbarea personalului politic sau modificarea programului

¹⁴ Jean-William Lapierre, *L'analyse de systèmes. L'application aux sciences sociales*, Editions Syros/Alternatives, Paris, 1992, p.121.

¹⁵ *Ibidem*, p.213.

¹⁶ David Easton, *A Framework for Political Analysis*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1965, p.57.

atunci când situația o cere. Persistența sistemului politic într-un mediu perturbant este „problema centrală a teoriei generale” în politologie, consideră David Easton.

În calitate de model global al complexității politice, sistemul politic este, prin urmare, o modalitate de *analiză sintetică* ce nu-și decupează obiectul – politicul – din ansamblul societății, ci îl sesizează în complexitatea sa în societatea globală, în interacțiunile sale cu celelalte sisteme și subsisteme sociale: biosocialul, ecosocialul, economicul, culturalul, etc.

Astfel conceput, sistemul politic joacă rolul de reglator al societății globale. Specializat în organizarea și conducerea la nivel global, sistemul politic urmărește coordonarea diferitelor sisteme de activitate ale unei societăți globale. Pentru a îndeplini această funcție, sistemul politic dispune de o structură internă în care interacționează oameni și grupuri mânăte de interese și ideologii diferite, procese și instituții organizate în sisteme și subsisteme ireductibile la elemente simple. Fiecare dintre subsistemele importante ale sistemului politic – *puterea, statul, actorii politici, spiritualitatea politică* – își are specificul său, dar numai interdependența lor conferă consistență structurală și coerență funcțională unui model al sistemului politic.

În concluzie, apreciem că următoarele idei cu valoare epistemologică și metodologică ar putea reține atenția cercetătorului aplecat asupra sistemelor politice și, în general, asupra paradigmelor științei politice:

- complexitatea unui sistem politic este ireductibilă la decompoziția mecanică în elemente simple; deși este ireductibil la o structură statică, politicul poate fi aproximat prin modelări complementare și concurente;
- orice organizare politică implică ordinea și dezordinea; sistemele politice dinamice și deschise sunt organizări complexe capabile de autoreglare prin schimbul de materie, energie și informații pe care-l întrețin cu mediul social;
- proprietatea caracteristică sistemelor politice este paradoxul, asumarea și trăirea contradicțiilor inerente, de altfel, vieții socio-umane; diversitatea formelor de manifestare a realității politice interzice orgoliul impunerii unui singur model teoretic al sistemului politic;
- știința politică reține ca încercări epistemologice necesare diferitele modele teoretico-analitice emise și verificate în timp;
- *instituționalismul, psihologismul, sistemismul* sunt paradigme complementare, căi de cunoaștere ce modelează în maniere specifice universul politic în realitatea și diversitatea formelor sale de manifestare.

BIBLIOGRAFIE

- ****A New Handbook of Political Science* (edited by Robert E. Goodin and Hans-Dieter Klingemann), Oxford University Press, 1996.
- ****Traité de science politique* (sous la direction de Madeleine Grawitz et Jean Leca), t.1, Presses Universitaires de France, Paris, 1985.
- *** *Introducere în politologie* (coordonator Alina Mungiu-Pippidi), Polirom, Iași, 2000.
- Boari Vasile, *Introducere în științele politice*, partea 1, *Sistemul științelor politice*, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1993.
- Carpinschi Anton, Bocancea Cristian, *Știința politicului. Tratat*, vol.1, Editura Universității „Al.I.Cuza”, Iași, 1998.
- Heywood Andrew, *Politics*, Macmillan, 1997.
- Mackenzie W. J. M., *La science politique*, în volumul: *Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines*, Première partie: sciences sociales, Mouton-UNESCO, Paris, La Haye, mcmlxxi, pp. 198-273.
- Mihuț Liliana, *Dilemele științei politice*, Editura Enciclopedică, București, 1995.
- Mitran Ion, *Politologia în fața secolului XXI*, Editura Fundației „România de mâine”, București, 1997.
- Trăsnea Ovidiu, *Curenți și tendințe în politologia contemporană*, Editura Politică, București, 1972.
- Zăpârțan, Liviu Petru, *Repere în știința politicii*, Editura Fundației „Chemarea”, Iași, 1993.

II. IDEOLOGII POLITICE MODERNE*

În capitolul de față vom încerca, mai întâi, să clarificăm diferitele accepțiuni ce au însoțit termenul “ideologie” de la punerea sa în circulație, în secolul al XVIII-lea, și până astăzi, pentru ca apoi să caracterizăm, pe scurt, fiecare dintre cele trei ideologii politice moderne semnificative: *liberalismul*, *conservatorismul* și *socialismul*.

Conceptul de ideologie

Așadar, vom începe prin a oferi un scurt istoric al conceptului “ideologie” (gr.*ideo* – “idee” și *logos* – “studiu”), termen ce are multiple înțelesuri în funcție de cei care l-au utilizat și definit și de perioada în care aceștia au încercat să-i circumscrie sensul.

Creat de către Destutt de Tracy, în lucrările sale *Mémoire sur la faculté de penser* (1796-1798) și *Projet d'Éléments d'idéologie* (1801), ideologia ne apare definită ca orice altă știință (biologie, sociologie, ontologie, gnoseologie, axiologie etc.):

“știință care are ca obiect studiul ideilor (în sens general, despre faptele de conștiință), caracterul, legile, raporturile lor cu semnele care le reprezintă și mai ales originea lor”¹.

Dicționarul Lalande ne oferă un alt sens, mult mai aproape de ceea ce înțelegem astăzi prin “ideologie”, și anume:

“doctrină care inspiră sau pare să inspire un guvernământ sau un partid”².

Această ultimă definiție caracterizează *sensul restrâns* al conceptului, sens privitor la aserțiunile, teoriile și scopurile care alcătuiesc un anumit program socio-politic într-o perioadă istorică dată. Se poate vorbi însă și de un *sens larg* al termenului. De exemplu, Robert Nisbet afirmă că:

“o ideologie este un ansamblu coerent de idei morale, economice, sociale și culturale care se află într-o relație strânsă și bine cunoscută cu politica și cu puterea politică, mai exact, cu acea bază politică aptă să asigure victoria respectivului ansamblu de idei”³.

* Capitol realizat de Lect. Drd. Teodora PRELIPCEAN.

¹ apud André Lalande, 1992, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Quadrige, Presses Universitaires de France, Paris, p.458.

² André Lalande, *op.cit.*, p.459.

³ Robert Nisbet, 1998, *Conservatorismul*, Editura Du Style, București, p.19.

În aceeași direcție se înscrie o definiție mai recentă ce aparține lui Terence Ball și Richard Dagger, conform căreia o ideologie este „un set coerent și comprehensiv de idei care explică și evaluează condițiile sociale, ajută oamenii să-și înțeleagă locul în societate și oferă un program pentru acțiune socială și politică”⁴.

Însă, nu întotdeauna “ideologia” a fost definită plecându-se de la aceste conotații pozitive. Adesea termenul a fost utilizat în sens peiorativ, de exemplu, ca sistem de gândire ce nu corespunde faptelor reale, rupt de practică. Conotații negative i-a atribuit și Stendhal, care l-a întrebuințat destul de des, mai ales în sens logic: “Un tratat de ideologie este o insolență: Credeți deci că nu raționez corect?”⁵. Tot în sens peiorativ termenul a fost folosit de către Napoleon, care numea ideologia drept “metafizică sinistă” și mai apoi de către Marx care, plecând doar de la funcția propagandistică a conceptului i-a dat o nouă interpretare, încercând în felul acesta să compromită convingerile și teoriile, practicile, acțiunile și valorile adversarilor. Astfel, el a simplificat conținutul noțiunii, plecând de la “deosebirea dintre forțele materiale ce modelează experiența comună și imaginile răsturnate ale acestei realități fixate în idei”⁶. Karl Marx, având ca punct de plecare ideologia ca “falsă conștiință”, a realizat o analiză critică a conceptului. În viziunea sa ideologia “se referea la un set sau sistem de idei a căror funcție era de a justifica și de a legitima conducerea societății de către clasa dominantă”⁷.

Karl Mannheim este cel care, în lucrarea *Ideologie și utopie* (1929), a restabilit sensul general și neutru al termenului de ideologie. Plecând de la “determinarea existențială a gândirii”, Mannheim a elaborat o concepție holistă asupra ideologiei. Din această perspectivă, ideologia este privită ca un sistem de idei și moduri de experiență ale unor indivizi sau grupuri condiționate de anumite circumstanțe sociale. Încetând să mai fie o “armă” intelectuală în mâna unei clase, ideologia devine o sociologie a cunoașterii, o adevărată metodă de cercetare în istoria socială și intelectuală al cărei scop nu este acela de a critica și discredita gândirea adversarilor ci, dimpotrivă, de a identifica și cerceta factorii sociali care influențează un curent, o doctrină, o gândire.

După cum se observă, există un număr mare de accepțiuni și înțelesuri ale termenului “ideologie”, neputându-se vorbi de o unică definiție, acceptată de către toți cercetătorii. Cu toate acestea, pot fi deduse câteva trăsături specifice oricărei ideologii, și anume: are la bază un set de credințe fundamentale despre natura umană și despre relația legitimă dintre individ și stat; oferă o anumită concepție despre libertate, proprietate, egalitate, justiție; are o anumită viziune asupra lumii așa cum este, dar mai ales cum ar trebui să fie, încercând în acest sens să o transforme, să o modeleze; își

⁴ T.Ball & R.Dagger, 2000, *Ideologii politice și idealul democratic*, Editura Polirom, Iași, p.22.

⁵ apud André Lalande, *op.cit.*, p.458.

⁶ David Miller (coord.), 2000, *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Editura Humanitas, București, p.370.

⁷ T.Ball & R.Dagger, *op.cit.*, p.20.

propune un scop și stabilește mijloacele prin care acesta poate fi atins, legând astfel gândirea de acțiune; oferă o orientare partizanilor săi; dorește și încearcă să persuadeze cât mai mulți oameni; este dinamică, în sensul că se adaptează noilor condiții sociale și istorice.

Liberalismul

Folosit pentru prima dată în Spania anului 1812, termenul de *liberalism* cunoaște o frecventă întrebuințare o dată cu apariția ideologiei cu același nume, la începutul secolului al XIX-lea. Ideologia politică liberală a fost precedată, însă, de *spiritul liberal* născut din cele două mari doctrine ale modernității politice occidentale: *dreptul natural* și *utilitarismul*. De asemenea, la apariția liberalismului ca doctrină și ideologie politico-economică a burgheziei în ascensiune au contribuit, între secolele al XVI-lea și al XVIII-lea, reforma protestantă și toleranța religioasă, revoluția industrială și progresul științelor, cristalizarea statelor naționale moderne, apariția și dezvoltarea sistemului capitalist. Istoria liberalismului cunoaște două tradiții culturale semnificative, *britanică* și *continentală*. În timp ce tradiția liberală britanică se originează în modelul cognitiv empirist, filosofia morală, economia politică și teoria socială elaborate de reprezentanții iluminismului scoțian (David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson, etc.), în gradualismul și reformismul tipice pragmatismului anglo-saxon, tradiția liberală continentală își află rădăcinile în raționalismul cartesian, iluminismul francez (Voltaire, Rousseau, enciclopediștii) și spiritul radical al Revoluției de la 1789.

În secolul al XIX-lea, liberalismul a cunoscut o reală diversificare în funcție de spațiul în care adepții uneia sau alteia dintre tendințe și-au exprimat și formulat opiniile. Astfel, influențați de concepția lui John Locke (1632-1704), partizanii *drepturilor naturale*, printre care Thomas Jefferson (1743-1826) și Wilhelm von Humboldt (1767-1835), considerau că ființele umane posedă drepturi inalienabile în virtutea faptului că sunt ființe umane. În acest context, legile sunt considerate bune sau rele în funcție de conformitatea lor cu ordinea naturală. În schimb, Jeremy Bentham (1748-1832), James Mill (1773-1836), John Stuart Mill (1806-1873), principalii reprezentanți ai *utilitarismului*, afirmă că legile sunt bune sau rele prin raportare la utilitatea acestora. Deci, dacă o lege este utilă, atunci ea este bună; în caz contrar, ea nu este bună. Rezultă, așadar, că principiul utilității constituie singurul mijloc prin intermediul căruia legile își pot dovedi necesitatea și validitatea. Mai mult, deși libertatea constituie pentru liberali una dintre valorile fundamentale ale doctrinei lor, utilitariștii sunt de părere că sfera acestora este subordonată binelui suprem. Văzut ca scop ultim, binele suprem constă în maximum de fericire pentru cât mai mulți oameni. Însă, atât pentru adepții teoriei drepturilor naturale, cât și pentru utilitariști, libertatea constituie un bine, bine ce trebuie promovat în toate domeniile.

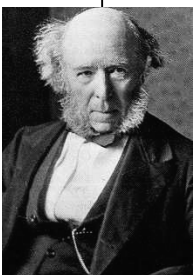
dreptul natural

utilitarism

**liberalismul
economic**

O altă direcție de evoluție a liberalismului o constituie *liberalismul economic*. Reprezentanții acestuia, plecând de la economia clasică engleză și de la operele lui Adam Smith (1723-1790), preconizau minimizarea cheltuielilor și maximizarea profitului întreprinzătorului particular în cadrul economiei de piață. Acest lucru este realizabil prin acțiunea “mâinii invizibile”, adică a capacității autoreglatoare a pieții și a ordinii spontane pe care aceasta o generează. De asemenea, prin paradigma “mâinii invizibile”, adepții liberalismului clasic consideră că se rezolvă problemele economice ridicate de șomaj, inflație, nivelul prețurilor, balanța de plăți etc. Dezvoltarea economică spontană (“laissez-faire, laissez-passer ...”), bazată pe libertatea inițiativei private și capacitatea de autoreglare a pieței libere se constituie într-un argument forte al liberalismului clasic în favoarea „statului minimal”, un stat lipsit de rol economic, redus la funcțiile sale legislative și de asigurare a ordinii sociale.

Herbert Spencer

Darwinismul social reprezintă o ultimă direcție a liberalismului secolului al XIX-lea. Având ca punct de plecare teoria evoluționistă a lui Charles Darwin (1809-1882) și ideile curentului pozitivist, (1820-1903) a încercat o transpunere a acestora în viața socială. Întrucât ordinea din cadrul societății este una naturală, și nu una artificială, guvernele nu trebuie să intervină pentru a nu o perturba. În societate, ca și în natură, legea fundamentală o constituie lupta pentru existență și supraviețuire. De aceea, Spencer dezavua intervenția statului în problemele economice și sociale.

În secolul al XX-lea liberalismul a îmbrăcat diverse forme, născute ca urmare a dezvoltării capitalismului, dar și ca reacție la amplificarea mișcării socialiste. În aceste circumstanțe se impunea, și pentru unii dintre adepții liberalismului, intervenția statului în economie pentru a se împiedica sufocarea pieții. Se aducea, astfel, o corecție credinței liberalismului clasic în „statul minimal” negându-se, totodată, încrederea nelimitată în capacitatea autoreglatoare a pieței libere. Două strategii semnificative au fost adoptate în acest secol, strategii ce au condus la constituirea a două direcții diferite: *liberalismul social* și *liberalismul neoclasic*.

“Libertatea pozitivă”, adică libertatea de participare a cetățeanului și statul asistențial-intervenționist reprezintă principalele caracteristici ale liberalismului social.

Precursorul acestuia este filosoful Thomas Hill Green (1836-1882). În lucrarea *Prolegomena to Ethics*, Green s-a pronunțat pentru „libertatea pozitivă” – sau capacitatea de a face ceva –, și pentru un stat al bunăstării sociale, intervenționist atunci când situațiile o impun. Noii liberali: John A.Hobson (1858-1940), L.T.Hobhouse (1864-1929) și mai ales John M.Keynes (1883-1946), influențați și de opiniile lui T.H.Green, au criticat concepția despre „libertatea negativă”, adică libertatea-autonomie a individului, datorită caracterului său formal evidențiind, în același timp, necesitatea libertății pozitive, participative. De asemenea, ei s-au pronunțat pentru practica

intervenției guvernamentale în viața economică și socială în vederea unei mai bune și eficiente gestionări a resurselor materiale și umane.

Cea mai importantă contribuție în acest sens a avut-o concepția lui John Maynard Keynes, exprimată în lucrarea sa fundamentală *Teoria generală a folosirii mâinii de lucru, a dobânzii și a banilor* (1936). Pe scurt, Keynes, criticând “presupusele” adevăruri ale economiei clasice, axiomele despre ordinea spontană a pieței libere, a susținut că numai prin intervenția statului în economie pot fi stimulate consumul și, astfel, încurajate investițiile particulare și de stat. Distribuția și redistribuția valorilor, pot fi puse în practică prin diverse programe gestionate de stat, programe capabile să „atace” probleme social-economice grave precum: sănătatea, șomajul, educația, sărăcia. Astfel conceput, keynesismul și-a dovedit viabilitatea pentru o perioadă destul de îndelungată. În S.U.A., de pildă, keynesismul a inspirat politica economică pentru câteva decenii. Primele măsuri în acest sens au fost luate după marea criză din 1929-1933, în timpul administrației Franklin D. Roosevelt (1933-1945) prin programul *New Deal* și continuate în anii ‘60 prin programele președinților John F. Kennedy (*New Frontier*) și Lyndon B. Johnson (*Great Society*).

În timp ce adepții liberalismului social susțin „libertatea pozitivă” și statul asistențial, reprezentanții marcanti ai liberalismului neoclasic – printre care: austriecii Ludwig von Mises și Friedrich von Hayek, francezii Jacques Rueff, Louis Rougier, Bertrand de Jouvenel, vest-germanii Willy Röpke, Ludwig Erhardt, americanii Walter Lippmann și Milton Friedman – argumentează în favoarea „libertății negative”, a individului nesupus coerciției sau vreunei voințe arbitrare. Liberalii neoclasici admit că numai mecanismul formării prețurilor pe piață permite realizarea corectă a calcului economic și, implicit, utilizarea optimă a mijloacelor de producție, statului revenindu-i doar responsabilitatea asigurării cadrului legislativ. De aici, critica liberală a intervenționismului statal, a amestecului guvernului în mecanismele auto-reglante ale pieței libere.

libertatea negativă

Liberalismul neoclasic contrapune intervenționismului statal keynesist ideea și practica democrației economice în coordonatele societății concurențiale, o ordine a pieței libere, neutră și impersonală, construită și reconstruită permanent prin votul cotidian al consumatorului suveran. Existența „ordinii de piață” concepută ca o ordine spontană a competitivității și controlului social reduce la minim intervenția statului în viața economică și, mai ales, contracarează tentativele de voluntarism politic.

Așadar, numai ordinea spontană a pieței libere este aceea care poate crea condițiile favorabile declanșării spiritului creativ, competitivității și performanței în planul cunoașterii și acțiunii.

Dincolo de această evoluție istorică în care am trecut în revistă principalele variante ale liberalismului, adoptând metoda sintezei vom încerca, în continuare, să

formulăm câteva teme esențiale ce conferă o anumită unitate doctrinei liberale. Aceste teme pot fi formulate în felul următor:

- individul și libertatea;
- proprietatea privată și economia de piață;
- constituționalismul democratic și statul de drept;
- autoritatea etatică limitată și separația puterilor;
- cultul rațiunii și spiritul pozitiv;
- progresismul social și optimismul istoric.

Este libertatea inerentă naturii umane? Suntem sau nu suntem liberi? Există împrejurări în care libertatea devine o amenințare pentru unii? La aceste întrebări și încă la altele de acest fel s-au căutat răspunsuri din cele mai îndepărtate vremuri. Poate tocmai de aceea problema libertății individuale se află în centrul preocupărilor partizanilor oricărei ideologii, deci și a ideologiei liberale. Astfel, John Locke afirma că dreptul la *viață, proprietate și libertate*, ca drepturi naturale, sunt fundamentale pentru individul uman. Într-adevăr, pentru partizanii doctrinei liberale, libertatea individuală constituie un *drept* și un *scop* în același timp.

De unde și imperativul politic al liberalilor: “omul este și trebuie să rămână liber”⁸.

Fiind un drept, libertatea individuală trebuie să fie garantată prin Constituție. Ca scop, este necesar să fie respectată de către statul de drept. Observăm, astfel, că libertatea individuală este concepută și înțeleasă în strânsă legătură cu legea. Cu alte cuvinte, ești liber să faci ceea ce dorești atâta timp cât nu încalci libertatea celorlalți indivizi cu care stabilești anumite relații și raporturi. Deci, libertatea poate fi definită ca tot ceea ce îngăduie legile a face. În acest context, libertatea poate însemna și independență sau permisivitate, dar numai atunci când “legea tace”. De asemenea, în cadrul doctrinei se face distincție între *libertatea pozitivă*, înțeleasă ca “libertatea să” și cea *negativă* definită ca “libertate față de ...”. Libertatea negativă, care avea să fie numită de Georges Burdeau *libertate-autonomie*, se caracterizează prin absența constrângerilor. În general, acest ultim tip de libertate este promovat de reprezentanții liberalismului clasic și neoclasic. Dincolo de aceste particularități, este evident faptul că în statul liberal individul este totul, spre deosebire de statul totalitar în care, de fapt, individul ca individ nu există.

Dar, pentru a fi totul, individul trebuie să fie posesorul unei *proprietăți private*. În liberalism se poate vorbi de un adevărat cult al proprietății private. Aceasta, datorită atributelor sale: dreptul de posesiune, de utilizare și de uzufruct, este esențială pentru liberali. Prin intermediul ei indivizii sunt posesorii anumitor bunuri (materiale, spirituale) și valori pe care le-au obținut prin propriul efort. De aceea, adepții doctrinei

⁸ Apud Adrian-Paul Iliescu, 1998, *Liberalismul între succese și iluzii*, Editura All, București, p.2.

liberale consideră proprietatea un drept anterior legii, fiind chiar mai importantă decât dreptul la viață. Misiunea legii este aceea de a face în așa fel încât proprietatea să fie respectată, ea fiind importantă atât pentru cei care sunt, cât și pentru cei care nu sunt proprietari. Însă, rolul și importanța proprietății private pot fi evidențiate cu claritate numai în cadrul unei *economii de piață*, care este o economie de schimb întemeiată pe proprietatea privată. Schimbul de bunuri și servicii, contactul dintre vânzători și cumpărători, raportul dintre cerere și ofertă contribuie la o mai bună și eficientă alocare a resurselor umane și sociale și la stabilirea prețului. Cel mai important instrument de reglare a accesului la bunuri se realizează în spațiul pieței libere, acesta constituind, totodată, cadrul propice rentabilității. În sistemul pieței, regulatorul acesteia este concurența, iar consumatorul este suveran. Capitalul, piața, competiția sunt, așadar, pilonii pe care se sprijină doctrina economică a liberalismului și, în același timp, nu scopuri în sine, ci mijloace în vederea atingerii anumitor scopuri. Fiecare individ își urmărește propriile interese și binele personal atingându-se, astfel, prin sumare și sinteză, *Binele general*. Dar, pentru ca individul liber și proprietar să-și poată pune în valoare calitățile și aptitudinile sale în spațiul economiei de piață este necesar un suport real și legal. Acest suport îl constituie *statul de drept* și *constituționalismul democratic*.

economia de piață

Societatea este o asociere liberă de indivizi, iar statul constituie instrumentul acestei asocieri. Rolul său fundamental și cel al instituțiilor sale este de a elabora, aplica și veghea la respectarea legilor. În felul acesta se conturează una dintre caracteristicile fundamentale ale statului liberal, care este un stat limitat, atât în privința puterii, cât și în privința funcțiilor sale⁹. Prin prisma raportului dintre putere și lege, statul liberal se definește ca *stat de drept*, stat în care se instaurează domnia legii, se reglează raporturile dintre libertate și constrângere, dintre *guvernanți* – instanța care exercită efectiv puterea –, și *guvernați* – cei în numele cărora se exercită puterea. De asemenea, statul de drept promovează *justiția comutativă*, adică afirmă egalitatea formală în drepturi a indivizilor, având drept călăuză sintagma “fiecăruia după cât merită”. Prin urmare, având aceleași drepturi și fiind egali în fața legii, cu toții dispunem de aceleași șanse. Punctul de plecare este același pentru toți, însă traseele diferă iar “punctul” se transformă în “puncte de sosire”, constrângerile manifestându-se doar în sfera publică și nu în cea privată. Din punct de vedere al funcțiilor, în concepția liberalismului clasic și neoclasice, *statul este unul minimal*. Întrucât nu are un obiectiv propriu, rolul său este de a veghea la respectarea legilor, de a instaura și menține ordinea publică, de a lupta în vederea emancipării indivizilor, de a garanta pacea. Liberalii radicali – *libertarienii* –, merg și mai departe, negând necesitatea statului și afirmând că nimic din ceea ce este valoros nu a fost creat de către acesta. În schimb, reprezentanții liberalismului social consideră utilă și indispensabilă intervenția statului în viața economică și socială.

statul de drept

statul minimal

⁹ Norberto Bobbio, 1998, *Liberalism și democrație*, Editura Nemira, București, pp.37-39.

Dincolo de această diversitate de opinii referitoare la tipul de stat în ce privește funcțiile sale, promotorii liberalismului sunt de acord că puterile publice trebuie să fie reglementate de *norme generale* înscrise în Constituție și exercitate în cadrul legilor. Se constată, astfel, superioritatea guvernării legilor asupra guvernării oamenilor.

Mai mult, în vederea unei mai bune și drepte guvernări a fost avansată teza *separației puterilor* în *puterea executivă*, *puterea legislativă* și *puterea judecătorească*.

Necesitatea limitării puterii de către putere a fost formulată mai întâi de John Locke. Apoi, Montesquieu (1689-1755) a acreditat acest principiu, exprimat și de autorii eseurilor federaliste (*The Federalist Papers*): Alexander Hamilton (1755-1804), James Madison (1751-1836). Aceștia din urmă au avut drept sursă de inspirație și ideile englezilor Henry Bolingbroke (1678-1751) și William Blackstone, autorii așa-numitei sintagme “checks and balances”, adică *îngrădiri și contraponderi, limitări și echilibrări* sau *control și contracarare reciprocă*¹⁰. Drept urmare, în vederea punerii în practică a acestei soluții, prin Constituție, cele trei puteri sunt acordate unor organisme distincte: Guvern, Parlament, respectiv sistemul instituțiilor juridice, nici una dintre ele neputând exercita îndatoririle și drepturile celeilalte. O altă trăsătură a reciprocei contracarări o constituie și faptul că puterea judecătorească trebuie să acționeze independent de orice influență politică.

Se constată, așadar, că dispersia puterilor conduce la crearea unor centre independente ce se limitează și controlează reciproc, păstrându-se un anumit echilibru în ceea ce privește exercitarea funcțiilor în stat. Rezultatul îl constituie faptul că societatea reușește să păstreze pentru sine majoritatea prerogativelor, evitându-se concentrarea puterii în “mâinile” unei singure ramuri. Concepută astfel, organizarea și conducerea societății are la bază contractul social.

Rod al acordului voluntar general întemeiat pe consimțământul rațional al indivizilor, contractul social evidențiază capacitatea contractanților de a lua propriile lor decizii în vederea apărării propriilor interese, a stabilității și securității relațiilor sociale. Prin urmare, opțiunea indivizilor este rezultatul unei alegeri raționale ce pune în valoare primatul rațiunii ca instrument.

Felul în care liberalii, în special cei aparținând tradiției liberale continentale, interpretează rolul rațiunii în ansamblul societății își are rădăcinile în iluminismul secolului al XVIII-lea, care face din rațiune o adevărată “religie”. Astfel, apelând la rațiune, se pune în evidență autonomia ființei umane, libertatea acesteia, capacitatea ei de a diferenția legile drepte de cele nedrepte, instituțiile utile de cele care nu-i sunt utile. Rațiunea este singura capabilă să ne ofere o adevărată bază științifică de la care plecând să se organizeze societatea. Pentru liberali, credința în rațiune constituie o călăuză și un criteriu în vederea unor acțiuni eficiente ce vor contribui la atingerea scopurilor și vor conduce la succese în toate domeniile: economic, social, politic și cultural. Ea determină

¹⁰ Cf. David Miller (coord.), *op.cit.*, p.395.

întărirea încrederii indivizilor în capacitățile lor intelectuale, creatoare, de intervenție activă și eficientă. Așadar, individul liberal este realist, raționalist și pragmatic, iar societatea organizată conform legilor și principiilor enunțate va fi una progresistă. Progresismul social constituie una dintre caracteristicile importante ale optimismului istoric ce își are rădăcinile în iluminism, pozitivism și în credința despre perfectibilitatea naturii umane. Având drept instrument și suport rațiunea, partizanii liberalismului își exprimă încrederea în capacitatea metodelor științifice de a contribui la progresul general al omenirii, la asigurarea unui viitor mai bun. Progresul este, de asemenea, posibil întrucât ființele umane înseși urmăresc să-și perfecționeze natura, apelând la binefacerile rațiunii. În fața acestora nu mai există mistere, limitele dispar. Deci, unicele limitări ar fi acelea impuse de rațiunea însăși.

În final, pe baza tematicii propuse, putem conchide împreună cu Aurelian Crăiuțu că:

„indiferent de variantele sale, liberalismul a afirmat de la bun început importanța câtorva libertăți fundamentale, pentru care a luptat în mod constant (...) Consimțământul cetățenilor și contractul social au fost văzute apoi ca singurele forme de legitimare a puterii, în timp ce constituționalismul a fost conceput ca o modalitate eficientă de limitare a puterii (*limited government*) (...) Liberalii s-au opus în mod principial oricărei forme de putere arbitrară sau absolută; ei s-au pronunțat pentru apărarea drepturilor individuale, a proprietății și a sferei private de orice imixtiune ilegală din partea statului. Ei au subliniat importanța separării puterilor și a diversității sociale, semnificația pluralismului, legalității (*celebra rule of law*) și toleranței ca mod de reconciliere în plan politic a unor viziuni opuse asupra lumii și vieții. Nu în ultimul rând, liberalii s-au opus viziunilor utopice și s-au inspirat din etosul raționalist, umanist și progresist al Iluminismului, ale cărui valori le-au încorporat în doctrinele lor”¹¹.

Conservatorismul

Deoarece polisemia termenilor *conservator*, *conservatorism* poate favoriza crearea unor confuzii și ambiguități, vom încerca mai întâi definirea acestora, apoi vom face o prezentare a variantelor conservatorismului, urmată de abordarea marilor teme ale acestei doctrine.

Cel mai adesea noțiunea *conservator* are conotații negative. În acest sens, este numită “conservatoare” acea persoană (sau grup de persoane) care se opune schimbării, care este refractară la nou. Deși între “conservator” și “conservatorism” se pot stabili anumite relații, nu trebuie să deducem de aici că orice persoană conservatoare poate fi numită partizan sau adept al conservatorismului. Și, pentru a înțelege acest lucru, vom defini conceptul de *conservatorism*.

¹¹ Aurelian Crăiuțu, 1998, *A fi sau a nu fi liberal ?*, în volumul *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești* (coord. Alina Mungiu-Pippidi), Editura Polirom, Iași, pp.21-22.

În sensul larg al termenului, conservatorismul reprezintă un anumit temperament uman forjat pe cultivarea temerei și prudenței, o anumită concepție generală asupra vieții și lumii bazată pe un sistem de credințe și atitudini, principii morale și religioase, având drept valori fundamentale ordinea, stabilitatea, tradiția, familia, credința în Dumnezeu.

Michael Oakeshott este cel care ne prezintă o definiție sugestivă în sensul enunțat:

“A fi conservator, deci, înseamnă a prefera familiarul necunoscutului, a prefera ceea ce s-a încercat neîncercatului, faptul misterului, realul posibilului, limitatul nemărginitului, ceea ce este aproape îndepărtatului, ceea ce este îndeajuns supraabundentului, acceptabilul perfectului, râsul de azi beatitudinii utopice. Legăturile și fidelitățile familiare vor fi preferate seducției unor atașamente mai profitabile; a dobândi și a amplifica va fi mai puțin important decât a păstra, a cultiva și a te bucura de ceea ce ai; durerea unei pierderi va fi mai acută decât atracția unei noutăți sau promisiuni. Înseamnă a fi pe potriva soartei pe care o ai, a trăi la nivelul propriilor mijloace, a te mulțumi cu acea nevoie de mai multă perfecțiune care este pe măsura omului și a împlinirilor în care trăiește”¹².

Cu sens ideologic, de set de concepte, argumente și valori axate pe apărarea familiei, proprietății, comunității, autorității tradiționale și puterii legitime, termenul “conservator” a fost întrebuințat mai întâi în Franța, în epoca ce a urmat căderii lui Napoleon, Chateaubriand fiind cel care și-a intitulat periodicul său “Le conservateur”. Ideologia conservatoare a început să se răspândească apoi, între anii 1820-1830, în vestul Europei, în anii 1840 în S.U.A., după 1860 și în România.

Părintele conservatorismului este considerat a fi Edmund Burke (1729-1797), membru al Camerei Comunelor din Parlamentul englez timp de aproape treizeci de ani. Lucrarea *Reflecții asupra revoluției din Franța* (1790), rezultat al convingerilor sale cu privire la Revoluția din 1789, am putea spune că reprezintă “Biblia” conservatorismului clasic, în special, și fundamentul doctrinei conservatoare, în general.

Critica lui Burke este îndreptată, în esență, împotriva modului în care revoluționarii înțelegeau natura umană, libertatea și guvernământul. Potrivit concepției sale, viziunea atomistă asupra oamenilor este greșită. Societatea este un organism viu, un întreg în permanentă schimbare, transformare și dezvoltare; ea este asemenea unei țesături, iar membrii ei sunt asemenea firelor care se împletesc și care numai împreună dau unitate și valoare ansamblului¹³. Însă, în același timp, oamenii sunt imperfecti, atât din punct de vedere intelectual, cât și moral, întrucât sunt marcați de păcatul originar. De unde și sintagma “filosofie politică a imperfecțiunii”, întrebuințată adesea pentru a defini conservatorismul. Datorită egoismului și imperfecțiunii naturii umane este imposibilă realizarea unei societăți perfecte, aceasta nefiind, așa cum afirmă și Burke,

¹² Michael Oakeshott, 1995, *Raționalismul în politică*, Editura All, București, p.79.

¹³ Vezi T.Ball & R.Dagger, *op.cit.*, p.102.

decât o utopie, un vis irealizabil. Aceeași atitudine critică apare și la adresa modului în care era înțeleasă libertatea.

Libertatea este bună doar atunci când scopurile indivizilor nu afectează ordinea socială, deci atunci când se poate vorbi despre o “libertate ordonată”. În ceea ce privește statul, guvernământul, Burke afirmă că acestea sunt organisme complexe și totodată condiții necesare în vederea stabilității și ordinii. Dar, statul nu este rezultatul unui contract social (așa cum susțineau Th.Hobbes, John Locke sau J.J.Rousseau) ce ar putea fi oricând anulat, ci este un tip aparte de parteneriat “între cei care trăiesc, cei care sunt morți și cei care urmează să se nască”¹⁴.

O dată cu dezvoltarea socială, economică, politică și culturală a societăților, conservatorismul a îmbrăcat diferite forme, fiecare dintre acestea având caracteristici mai mult sau mai puțin apropiate de cele ale doctrinei clasice. Un curent care a păstrat foarte multe dintre elementele esențiale ale conservatorismului anglo-saxon este *conservatorismul tradițional*. Acesta este un conservatorism moderat ce s-a dezvoltat în secolul al XX-lea continuând, de fapt, tradiția lui Burke. Principalii săi reprezentanți sunt Michael Oakeshott, Kirk Russell, Robert Nisbet. În secolul al XIX-lea apare și se dezvoltă și *tradiția reacționară*, având ca reprezentanți de seamă pe Joseph de Maistre (1753-1821) și Louis de Bonald (1754-1840). Plecând de la neîncredere în perfectibilitatea naturii umane, de la mitul căderii și al păcatului originar, “reacționarii doresc să dea ceasul înapoi”¹⁵, pentru a reinstaura vechea ordine socială și politică, apărând aristocrația funciară, ierarhia bisericii și monarhia absolută.

În a doua jumătate a secolului al XX-lea apare *neoconservatorismul* reprezentat de oameni politici precum Barry Goldwater sau Ronald Reagan în S.U.A., Margaret Thatcher în Marea Britanie. Printre doctrinarii neoconservatorismului se numără, Daniel Bell, Nathan Glazer, Jeanne Kirkpatrick, Daniel Patrick Moynihan și Irving Kristol. Partizanii neoconservatorismului se apropie de atitudinea anti-intervenționistă privind statul adoptată de liberalismul clasic și neoclasic. Semnificativă în acest sens este sintagma care îi caracterizează: “Scăpați-ne de guvern !”. Așadar, ei sunt de părere că se așteaptă prea mult de la guvern. Acesta ar trebui să-și reducă cheltuielile din domeniul asistenței sociale și să fie activ doar în domeniul apărării și al investițiilor militare. În ceea ce privește neoconservatorismul, majoritatea cercetătorilor afirmă că el este, în realitate, o deschidere spre liberalism a conservatorismului în materie de politică economică și socială, o reformare a acestuia în direcția autorității și ordinii¹⁶. Apărut ca urmare a eșecului “statului bunăstării” preconizat de liberalismul social, neoconservatorismul este, așa cum afirma și Peter Glotz, un “refugiu pentru liberali atunci când li se face teamă de propriul lor liberalism”. Ca și adepții conservatorismului clasic, partizanii neoconservatorismului consideră că oamenii trebuie, de fapt, să se ajute mai întâi

¹⁴ Ed.Burke, *Reflecții asupra Revoluției din Franța*, apud *Fundamentele gândirii politice moderne*, 1999, Editura Polirom, Iași, p.163.

¹⁵ T.Ball & R.Dagger, *op.cit.*, p.108.

¹⁶ Anton Carpinschi, 1992, *Doctrine politice contemporane*, Editura Moldova, Iași, p.115.

singuri, la nivelul comunității, și să nu aștepte prea multe de la guvern. În plus, ei își exprimă nostalgia față de vechea cultură, fiind de părere că munca, disciplina, credința, familia virtuțile, în general, ar trebui să-și recapete locul pe care le-au avut în societățile tradiționale.

Dincolo de aceste variante ale conservatorismului există, totuși, câteva teme fundamentale. Marile teme ale conservatorismului:

- proprietatea și viața,
- libertatea ordonată și inegalitatea,
- ordinea socială și evoluția organică,
- autoritatea și puterea,
- istoria și tradiția,
- rațiunea și prejudecata.

Aceste teme apar încă de la Edmund Burke, fiind preluate și dezvoltate ulterior în doctrina conservatoare modernă și contemporană.

Pentru doctrinarii conservatori proprietatea, în general, și cea asupra pământului în special, este “condiția însăși a umanității”, ea având un caracter sacru. Tocmai de aceea asaltul împotriva proprietății este considerat a fi o crimă, partizanii doctrinei criticând atât atitudinea iacobinilor, cât și teoria dreptului natural. Concepția lor despre proprietate își are rădăcinile în caracteristicile dreptului roman, în dreptul de primogenitură, în caracterul familial al acesteia, fiecare individ având dreptul la proprietatea sa, la ceea ce moștenește de la părintele său. Încălcarea proprietății nu face altceva decât să creeze avantaje pentru Stat. Or, oamenii sunt cei care își asigură traiul, nu guvernul. Conceput astfel, cel mai adesea dreptul la proprietate este identic cu dreptul la viață, ambele fiind intrinsec legate de libertatea ordonată.

Ajungem astfel la analiza unei alte teme, și anume cea referitoare la libertate și inegalitate. Acestea, așa cum afirma și Burke, nu trebuie apreciate în sine, ci în funcție de un anumit context social-istoric, de modul de corelare cu alte principii și valori, de efectele lor concrete.

Astfel, din perspectiva conservatorilor, libertatea este un scop, dar nu un scop în sine, ci în vederea protejării proprietății. De aceea, este inadecvat să inventăm drepturi și libertăți ideale, nerealiste, nerezonabile, care nu pot fi garantate efectiv și nici realizate în practică. Aceeași interpretare realistă apare și în cazul egalității. De la natură, prin naștere, suntem diferiți, suntem inegali. Așadar, egalitatea este o iluzie, o himeră. Singura egalitate acceptată este cea în fața legii. Egalitatea șanselor sau oricare alt tip de egalitate nu sunt decât amenințări la adresa libertății individuale și de grup.

Datorită scopurilor diferite – în cazul libertății, acela de a proteja proprietatea, iar în cel al egalității acela de a asigura redistribuirea și nivelarea valorilor materiale și spirituale inegal răspândite –, cele două concepte, libertatea și egalitatea se află într-un

raport de incompatibilitate¹⁷. Însă, libertatea este condiționată de existența unor datorii și răspunderi, în lipsa acestora ajungându-se la anarhie. De aceea, libertatea este generată de către ordine. Singura libertate este în legătură cu ordinea, cu acel triumf al autorității specific conservatorismului: individ, grupuri intermediare, stat. Apărând ordinea existentă – familia, vecinătatea, comunitatea locală și regională –, împotriva silniciilor statului, doctrinarii conservatori critică, în realitate, credința în schimbările sociale bruște și perturbante. De aici, caracterul organic și gradual al evoluției sociale. Această ierarhizare, ordonare pe verticală a stărilor constituie o altă caracteristică a conservatorismului. Distrugerea acesteia sau a ierarhiei claselor ar contribui la distrugerea elitei și a stabilității socio-politice. De aceea, problema raportului dintre indivizi, societatea civilă și puterea politică este rezolvată de către adepții doctrinei în favoarea acesteia din urmă¹⁸. Astfel, puterea este clădită pe autoritate și forță, pe dominație și ascultare. Societatea este puternic stratificată, iar individul se supune autorității și forței. Prin urmare, doctrinarul conservator este “supus” în calitate sa de “executant” și “autoritar” în calitate de “conducător”, legea fiind fundamentală și supremă în stat. Însă, atribuțiile statului trebuie să se limiteze la el, la creațiile sale, la ceea ce este public. Statul este garant al ordinii și al stabilității. Dacă se acordă, prin stat, anumite facilități unor indivizi, aceștia nu se vor mai ajuta singuri, fiind scutiți în felul acesta de orice răspundere. Deci, guvernării trebuie să i se acorde un rol limitat, și anume acela de a reduce și evita să sporească răul firesc, de a împiedica conflictele sociale, de a preveni sau limita războiul.

Un alt loc devenit comun, strâns legat de autoritate, este cel referitor la rolul istoriei și al tradiției, ambele importante pentru a ne înțelege pe noi înșine și lumea în care trăim. Tradiția este un element primordial în sfera doctrinei conservatoare, fără de care o definire a acesteia ar fi într-adevăr incompletă. Potrivit viziunii conservatoare istoria are un sens stabilit de o entitate transcendentă. Însă, în epoca modernă, viața socială a fost marcată de un profund și continuu declin datorită Revoluției din 1789, eveniment distructiv prin care s-a urmărit construirea unei lumi noi din temelii, fără a păstra nimic din ceea ce aparținea trecutului. Or, acest lucru nu este posibil. Istoria este însăși experiența umană iar tradiția este parte a identității noastre, schimbările nefăcând altceva decât să le confirme rolul și să le întărească. Fiind deja “puse la probă”, ele au un caracter verificat. Tocmai de aceea, pentru conservatori prezentul nu este un început al viitorului, așa cum îl concepeau raționaliștii progresiști, ci “punctul ultim pe care trecutul l-a atins în evoluția sa neîntreruptă”¹⁹. Înțelegând astfel lucrurile și “urmând metoda naturii în privința conducerii statului, părțile pe care le întrebuițăm nu sunt niciodată pe de-a-ntregul noi,

Tradiția este un element primordial în sfera doctrinei conservatoare, fără de care o definire a acesteia ar fi într-adevăr incompletă. Potrivit viziunii conservatoare istoria are un sens stabilit de o entitate transcendentă.

¹⁷ Vezi și Robert Nisbet, *op.cit.*, p.72.

¹⁸ Anton Carpinski, *op.cit.*, p.111.

¹⁹ Robert Nisbet, *op.cit.*, p.49.

iar părțile pe care le păstrăm nu sunt niciodată complet învechite”²⁰. Firește, rădăcinile sunt importante, dar de aici nu trebuie să deducem că ceea ce ține de trecut, de tradiție, este preluat în bloc, fără discernământ, preluarea fiind rodul unei analize și selecții riguroase.

prejudecăți

Tradiția este, așadar, legătura cu trecutul. Și, în strânsă relație cu trecutul se află prejudecățile. Acestea sunt rezultat al unei experiențe îndelungate, al unei înțelepciuni intrinseci care este anterioară celei a intelectului și, datorită acestui fapt, au o reală aplicabilitate. Lucrurile și practicile care se maturizează și se fixează într-o anumită perioadă de timp sunt incomparabil mai bune, mai utile decât cele care sunt planificate și efectuate în mod deliberat. De aici și disprețul conservatorilor față de gândirea abstractă, pur rațională, deductivă²¹. Însă, nu trebuie să înțelegem greșit. Conservatorii nu sunt împotriva raționalismului, în general, ci a unui anumit tip de raționalism, a raționalismului exagerat, a determinismului raționalist. Ei nu neagă faptul că suntem ființe raționale, ci își manifestă neîncrederea în principiile ultime ale raționalismului, în puterile nelimitate ale intelectului omenesc. Rațiunea nu este infailibilă. Omul este guvernat și de pasiuni, de sentimente sau de interese, nu numai de rațiune. Prin urmare, legitimitatea statului nu poate depinde doar de consensul tacit al cetățenilor, de continua reînnoire a contractului social, așa cum credea Rousseau. De aceea, este rațional să apelăm la prejudecățile sănătoase și utile, prejudecățile legitimize de tradiție și istorie.

Socialismul

Ca și liberalismul și conservatorismul, nici socialismul nu este o doctrină unitară, o unică definiție a acestuia fiind imposibilă. Etimologic vorbind, termenul provine din latinescul “sociare”, care înseamnă *a se asocia, a se întovărăși, a fi împreună*. Însă, el a fost creat într-o manieră diferită și independentă de către reprezentanții a două școli: în Franța, Pierre Leroux, în 1832, în jurnalul *Le Globe*, a definit socialismul ca teorie ce subordonează individul societății; în Anglia, Robert Owen, în 1827, în revista *Cooperative Magazine*, îl definește ca tendință prin intermediul căreia, fără ajutorul statului, printr-o liberă răspândire a unor asociații cooperatiste, se poate ajunge la construirea unei noi lumi economice și morale²². Dintr-o altă perspectivă, doctrina marxistă ne prezintă socialismul ca fază a societății comuniste, fază ce se caracterizează prin dictatura proletariatului și prin distribuția veniturilor în funcție de munca depusă și nu în raport cu nevoile fiecăruia. Așadar, conceput ca ideologie, socialismul este un produs al

Socialismul este un produs al societății moderne, revoluția industrială și revoluțiile politice burgheze fiind cele care au creat condițiile economice, politice și culturale favorabile nașterii sale.

²⁰ Ed.Burke, *Reflecții*, apud *Fundamentele*, p.161.

²¹ Robert Nisbet, *op.cit.*, p.47.

²² André Lalande, *op.cit.*, p.999.

societății moderne, revoluția industrială și revoluțiile politice burgheze fiind cele care au creat condițiile economice, politice și culturale favorabile nașterii sale.

Dar, rădăcinile sunt mult mai adânci. *Milenarismul* – credința în imperiul de o mie de ani al lui Dumnezeu ce se va constitui după a doua venire a Mântuitorului, *mitul cetății ideale* (la Platon), constituie primul strat în care socialismul și-a găsit resursele. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea se nasc *utopiile moderne*. Thomas Morus (1478-1535), întemeietorul socialismului utopic, este autorul *Utopiei* (1516), lucrare în care, după o critică la adresa societății engleze din timpul său, descrie organizarea din insula cu același nume, descoperită de Raphael Hythlodæus. Insula este concepută ca o unitate economică de sine stătătoare. Aici nu există proprietate privată și, prin urmare, nici eterna diviziune în bogați și săraci. Organul suprem al puterii de stat este Senatul. De asemenea, există puține legi, locuitorii necunoscând codul penal; nu există o religie de stat, utopienii respectându-și reciproc credințele. În Italia, Tommaso Campanella (1568-1639), care a stat 27 de ani în temnițele Inchiziției, este autorul *Cetății Soarelui* (1602). În acest stat, guvernat de înțelepți, proprietatea privată este desființată, toate bunurile fiind în comun. Scopul fundamental al tuturor este cunoașterea și, tocmai de aceea, se acordă un rol deosebit științelor. Alături de Înțelepciune, Puterea și Iubirea joacă un rol esențial. Așadar, utopiile, înțelese ca loc în care domnește binele (*eutopia*), dar care nu există nicăieri (*outopia*), reprezintă o critică la adresa societăților existente și un mijloc în vederea construirii raționale a unei noi ordini sociale și politice, a unei lumi perfecte în care fericirea și bunăstarea indivizilor să constituie o realitate.

Utopiile moderne

În secolul XIX, prin Saint-Simon, Charles Fourier și Robert Owen își face apariția *socialismul premarxist*. În Franța, Claude-Henri de Saint-Simone (1760-1825), în lucrările sale *Du Système industriel*, *Catéchisme des industriels*, *Nouveau christianisme*, prin criticile adresate *laissez-faire*-ului capitalist și individualismului, își exprimă încrederea într-o societate condusă de experți; de asemenea își exprimă optimismul în binefacerile planificării – ca fiind singura care ar putea conduce către un sistem economic mai eficient. Accentuând rolul și necesitatea interrelațiilor sociale, Saint-Simone nu ne descrie o societate fără clase, ci una formată din grupuri funcționale al căror scop este înlăturarea, pe cale pașnică, a grupurilor nefuncționale. În ultima sa scriere, *Nouveau christianisme*, ne vorbește despre o nouă religie în fruntea căreia se situează cei mai de seamă gânditori ai societății. Țelul acestora trebuie să fie crearea unui paradis terestru care să permită satisfacerea tuturor trebuințelor umane.

Un alt reprezentant al socialismului timpuriu este Charles Fourier (1772-1837) care, în a sa *Théorie de l'unité universelle* (1822), reorganizează societatea plecând de la mici ateliere, numite *falanstere*, ce cuprindeau 1600 persoane și în care diviziunea muncii era abolită, fiecare persoană desfășurând acele activități prin intermediul cărora avea posibilitatea să-și pună în valoare aptitudinile și talentul. În aceste comunități utopice se lucrează liber, spontan, variat, ținându-se seama de plăcerile membrilor, astfel încât legile, poliția și celelalte elemente ale unui eventual aparat represiv nu-și

mai găsesc rostul. Astfel va fi atinsă cea mai înaltă formă de societate, și anume *Armonismul*, în care toate relele vor fi eliminate iar pasiunile vor fi satisfăcute.

În Anglia, Robert Owen (1771-1859), autorul unei noi viziuni asupra societății, era adeptul ideii că mediul modelează caracterul. De aceea, criticând sistemul capitalist precum și cele trei rele fundamentale din calea progresului: proprietatea privată – în calitate de izvor al inegalităților, religia – ca sursă a iraționalității în societate, și căsătoria, propunea transformarea socialistă a societății prin intermediul unor mici unități cooperatiste (alcătuite din 300-2000 persoane ce aveau în folosință 600-1800 acri de pământ) în care valoarea și necesitatea cooperării constituiau principii esențiale. Ideile sale au fost puse în practică, mai întâi în Scoția, în New Lanark, unde a înființat o fabrică model, și apoi în America, unde a creat New Harmony, care, însă, a funcționat doar 4 ani.

proprietatea comună,
instaurarea dictaturii
proletariatului și
cucerirea puterii etatice
pe cale revoluționară

Alte două orientări, *babuismul* și *blanquismul*, constituie ceea ce numim *socialismul în stat* și se caracterizează prin rolul pe care partizanii mișcărilor îl acordă proprietății în comun, instaurării dictaturii proletariatului și cuceririi puterii etatice pe cale revoluționară.

François Noël Babeuf (1760-1797), cel care a pus bazele “Conspirației egalilor”, urmărea transformarea “egalității de drept” în “egalitate de fapt” (costume la fel, locuințe la fel, alimentație comună), prin interzicerea practicării comerțului și a orice nu putea fi pus la dispoziția tuturor. Louis-Auguste Blanqui (1805-1881), datorită nereușitelor de tip fourierist, și-a denumit noua ordine socială “comunism”, ordine în care masele sunt conduse de un partid unic, un rol fundamental în transformarea societății avându-l educația. Aceste două mișcări au constituit o sursă de inspirație pentru socialismul marxist și comunismul secolului al XX-lea.

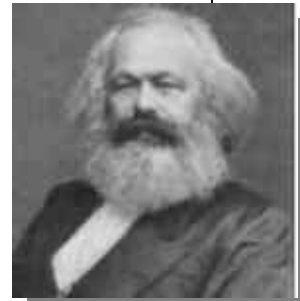
Pe de altă parte, *socialismul de stat*, orientare reformistă și gradualistă, având ca reprezentant pe Louis Blanc (1811 – 1882), poate fi considerat precursor al social-democrației și al statului bunăstării generale. În *L’organisation du travail* (1839), Louis Blanc vorbește despre organizarea unor ateliere sociale cu sprijin guvernamental în care să se asigure mijloacele de muncă necesare și salarii egale pentru toți. Deviza era “de la fiecare după capacități, fiecăruia după nevoi”. Spre deosebire de reprezentanții socialismului în stat, Louis Blanc era adeptul unor transformări pașnice și a unui stat protector în care să primeze legislativul în raport cu executivul.

O ultimă direcție premarxistă o constituie *socialismul contra-statului*, al cărei adept a fost Pierre-Joseph Proudhon²³ (1809-1865). Ideile sale au la bază concepția potrivit căreia economicul primează asupra politicului, politica fiind, pentru Proudhon, economia politică. Exprimându-și disprețul față de birocrație, centralism și aparatul etatic, el și-a declarat opțiunea pentru eliminarea proprietății private – considerată a fi un furt –, a statului și a puterii politice și în favoarea unei societăți în care cooperarea să se realizeze pe cale mutuală. În cadrul societății mutuale, fiecăruia i se oferă oportunitatea și șansa de a-și dezvolta personalitatea și independența, fundamente în

²³ vezi și David Miller (coord.), *op.cit.*, p.591.

absența cărora nu se poate clădi o societate prosperă și unitară. De asemenea, grupurile trebuie să fie aproximativ egale ca putere și mărime, pentru a se evita concentrarea puterii în mâinile unuia sau a unora dintre ele. Grupurile și persoanele trebuie să se supună justiției comunitare. În felul acesta se poate realiza atât securitatea individuală cât și securitatea socială. O altă caracteristică a acestui tip de societate o constituie faptul că în cadrul ei schimbările se realizează în mod gradual și nu pe cale revoluționară. Teoria proudhonistă a contribuit la nașterea anarhismului²⁴ care s-a dezvoltat la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Esența acestei ideologii o constituie ideea renunțării la orice formă de autoritate – Stat, Biserică, Armată – care ar depăși cadrele problemelor și deciziilor individuale.

Karl Marx (1818-1883) este cel mai de seamă teoretician al *socialismului științific*. Doctrina socialistă de tip marxist apare cel mai bine exprimată în *Manifestul Partidului Comunist* (1848), lucrare editată împreună cu Friedrich Engels (1820-1895), un alt reprezentant important al marxismului. *Manifestul* constituie, după cum afirmă Isaiah Berlin, “aproape o operă de geniu”. În viziunea celor doi autori, socialismul – ca prim pas necesar în drumul spre comunism –, este rezultatul unui proces obiectiv, al unei evoluții social-istorice necesare ce are la bază lupta de clasă dintre proletariat și burghezie. Contradicția dintre caracterul particular al proprietății și cel social al producției, specifică capitalismului, determină apariția luptei de clasă. Aceasta, căpătând forța unei legi istorice, se constituie într-un *prim pilon central* al marxismului. Cel de-al *doilea pilon* al sistemului este legea acumulării de capital²⁵. Prin acumularea capitalului și prin lupta de clasă se creează atât condițiile prăbușirii sistemului capitalist din interiorul său, cât și cele ale înlocuirii sale. Astfel, socialismul apare ca operă a istoriei, ca rezultat al unei necesități economice și al unei dezvoltări inevitabile. Potrivit concepției lui Marx economicul primează, politicul fiind o parte a suprastructurii societății și un rezultat al schimbărilor economice și sociale. De asemenea, un rol deosebit de important revine clasei muncitoare eliberatoare, aflată sub conducerea partidului unic, singura forță politică capabilă să realizeze tranziția spre un stadiu superior de dezvoltare al societății. În vederea organizării sale, a dobândirii conștiinței de clasă, proletariatul trebuie să-și urmărească propriile interese. Rezultatul tuturor acestor transformări îl va constitui o schimbare fundamentală în ceea ce privește raporturile dintre cele două clase aflate în conflict – burghezia și proletariatul –, până când proletariatul va înceta să se mai comporte ca o

Socialismul – ca prim pas necesar în drumul spre comunism –, este **rezultatul unui proces obiectiv**, al unei evoluții social-istorice necesare ce are la bază **lupta de clasă** dintre proletariat și burghezie.

²⁴ *Ibidem*, pp.30 – 36.

²⁵ Vezi și Bernard Crick, *op.cit.*, pp.82-83.

clasă revoluționară, iar clasele sociale vor dispărea. Scenariul propus de Marx ar fi următorul:

balansul între supraproducție și subproducție dă naștere crizelor economice care conduc la pauperizarea proletariatului; aceasta din urmă, la rândul său, determină formarea conștiinței revoluționare de clasă a muncitorilor, care vor lupta pentru dobândirea puterii de stat și pentru instaurarea dictaturii proletariatului; apoi, treptat, clasele sociale dispar, la fel și statul, atingându-se în final stadiul comunist²⁶.

Așadar, “preluând într-un climat spiritual scientist-positivist ideea valorii-muncă din economia politică clasică engleză, metoda dialectică din filosofia germană și modelul *cetății ideale* din socialismul utopic francez, Karl Marx și Friedrich Engels au construit o doctrină politică socialist revoluționară ce s-a pretins a fi expresia saltului de la socialismul utopic la socialismul științific”²⁷. În realitate, socialismul marxist la fel ca și construcțiile teoretice care i-au fost surse, dar de care Marx a încercat să se desprindă, nu a fost, la rândul său, decât o utopie dar, din păcate, o “utopie la putere”.

socialismul reformist
sursă ideologică a
social-democrației
contemporane, curent
ce susține evoluția
graduală, pașnică a
capitalismului spre
socialism

Către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, socialismul marxist a cunoscut transformări importante. Pe de o parte, el a suferit o revizuire internă la inițiativa lui Eduard Bernstein (1850-1932). A apărut, astfel, *socialismul reformist*, sursă ideologică a social-democrației contemporane, curent ce susține evoluția graduală, pașnică a capitalismului spre socialism. Pe de altă parte, marxismul a fost preluat în Rusia țaristă, țară subdezvoltată din punct de vedere economic-capitalist, de școala “marxismului ortodox”, în frunte cu Gheorghe Valentinovici Plehanov (1856-1918). Prelucrat și radicalizat de Vladimir Ilici Lenin (1870-1924) – discipol și, ulterior, oponent al lui Plehanov –, marxismul va constitui baza ideologică a comunismului sovietic.

În pofida diversității variantelor ideologice, am putea sintetiza următoarele teme generale ale doctrinei socialiste:

- critica sistemului capitalist;
- anti-individualismul și valențele colectivismului;
- egalitatea și proprietatea comună;
- justiția socială și redistribuția valorilor.

Gândirea socialistă, de la socialismul utopic la cel marxist, este funciamente anti-capitalistă, deoarece este pasionată de ideea egalității și justiției sociale. Or, capitalismul și, în special, acumularea primitivă a capitalului presupun dezlănțuirea egoismelor, abilităților și forțelor indivizilor într-o acerbă goană în vederea dobândirii

²⁶ Vezi și T.Ball & R.Dagger, *op.cit.*, pp.143-146.

²⁷ Anton Carpinski, *op.cit.*, p.119.

profitului. Tocmai de aceea, adepții socialismului denunță abuzurile industrialismului capitalist datorate liberei concurențe, abuzuri ce dezumanizează și coboară omul la nivelul lucrurilor. Astfel, omul devine o simplă rotiță în agrenajul economic. Chiar dacă în capitalismul timpuriu productivitatea economică începe să crească se constată, în același timp, o continuă pauperizare a proletariatului, deoarece surplusul nu este utilizat în vederea creării unei vieți mai bune pentru toți. De aceea, pentru socialiștii premarxiști, ca și pentru Marx, proprietatea este considerată un furt; ea contribuie la însușirea de către burghezie – clasa deținătoare a mijloacelor de producție –, a plusvalorii obținute prin exploatarea forței de muncă a proletariatului. Acest proces conduce la polarizarea societății, acumularea bogățiilor de către polul social al minorității burgheze și căderea în sărăcie a majorității proletare. În concepția lui Marx, *alienarea* se află în centrul criticii capitalismului. În capitalism, muncitorii suferă un proces de înstrăinare, deoarece sunt siliți să-și vândă forța de muncă și nu dețin rezultatele muncii lor; în felul acesta, ei sunt alienați de produsul propriei lor munci. În același timp, sistemul capitalist al producției de masă ucide spiritul creator, muncitorii ne mai găsind satisfacții în munca lor. De aici rezultă, alienarea de activitatea de producție în sine. Capitalismul apare, astfel, în concepția socialiștilor ca un sistem economic opresiv în raport cu clasa muncitoare și cu toți cei care nu au altă proprietate particulară decât propria forță de muncă.

Gândirea socialistă, de la socialismul utopic la cel marxist, este funciamente anti-capitalistă, deoarece este pasionată de ideea egalității și justiției sociale.

Alienare

În capitalism, muncitorii suferă un proces de înstrăinare, deoarece sunt siliți să-și vândă forța de muncă și nu dețin rezultatele muncii lor; în felul acesta, ei sunt alienați de produsul propriei lor munci.

Contracararea efectelor negative ale marii proprietăți private și ale înstrăinării muncii se realizează, în gândirea și practica socialistă, prin cultivarea valorilor colectivismului. Colectivismul este un stil de viață și un mod de acțiune legate de munca în colectiv, împărțirea echitabilă a bunurilor, împărțirea în comun a valorilor. Este o școală a generozității prin depășirea egoismelor și antrenarea idealului de echitate socială. Socialismul este, esențialmente, anti-individualist, deoarece asociază individualismul cu dimensiunea egoistă, materialistă și arivistă a individului burghez. Mai mult, prin urmărirea unor scopuri esențialmente individuale, indivizii se îndepărtează și izolează unii de alții slăbindu-se, totodată, legăturile și raporturile sociale ce s-ar putea stabili între aceștia. De aceea, în socialism locul individului abstract, izolat, este luat de relațiile sociale, iar concurența este înlocuită cu cooperarea, individul supunându-se colectivității, întregului social; gândurile, ideile, acțiunile individului nu mai sunt de fapt ale sale, fiecare act al său raportându-se la societate ca întreg. Numai prin efort și acțiune comună membrii societății își pot atinge scopurile. Firește, acțiunile individuale își au însemnătatea lor, însă numai prin intermediul relațiilor sociale, egalitatea și dreptatea pot fi puse în practică. Așadar, se poate afirma odată cu Marx că esența omului o constituie relațiile sociale. Din păcate, uneori, colectivismul manipulat propagandistic, nesuținut printr-un efort real individual și colectiv, poate genera deresponsabilizarea individului, scăderea randamentului și a productivității și, implicit,

a standardului de viață; ceea ce s-a și întâmplat, de fapt, în majoritatea țărilor ex-socialiste.

Remediul economic al socialiștilor la polarizarea socială produsă în capitalism îl constituie *egalitatea substanțială* realizabilă, în principal, prin înlocuirea proprietății private cu proprietatea comună asupra mijloacelor de producție, înlocuirea economiei de piață cu economia planificată, centralizată, controlată, singura considerată eficientă de gânditorii socialiști.

Egalitatea

Egalitatea constituie o valoare fundamentală, specifică socialismului. Ea presupune clădirea unei societăți fără clase în care indivizii au același statut social, standard de viață, acces egal la puterea politică. Într-o astfel de societate, identitatea poate fi dobândită doar prin intermediul sociabilității, fraternității și cooperării. Aceste valori care, alături de egalitate, compun nucleul sferei valorilor socialiste sunt privite în ansamblu în mediile lor sociale și sunt interdependente. Pentru socialiști, importantă este, de asemenea, maniera în care ne raportăm la alte valori, precum și modalitatea de afirmare a acestora.

Spre deosebire de justiția meritocratică preconizată de liberali, justiția în viziunea socialiștilor este una redistributivă ce compensează prin politici publice adecvate lipsurile și nevoile diferitelor categorii sociale dezavantajate.

Instrumentul legitim al redistribuției valorilor și, totodată, garant al justiției sociale este statul socialist. El își poate asuma aceste funcții deoarece se consideră a fi un stat al întregului popor. Spre deosebire de justiția meritocratică preconizată de liberali, justiția în viziunea socialiștilor este una redistributivă ce compensează prin politici publice adecvate lipsurile și nevoile diferitelor categorii sociale dezavantajate. Justiția socială rămâne un ideal al socialismului, iar redistribuția valorilor urmărește satisfacerea nevoilor unor cercuri cât mai largi ale populației. Având ca scop punerea în practică a unor generoase

deziderate sociale și venind cu un sistem de valori cu care nimeni nu ar fi putut să nu fie de acord, socialismul a reușit, pentru început, să cucerească tot mai mulți adepți dovedindu-și, astfel, forța. Atractivitatea teoriei nu a fost dublată, însă, de reușita unei construcții practice eficiente, socialismul în variantele sale premarxiste și marxistă rămânând în faza unor proiecte eșuate.

BIBLIOGRAFIE

- Terence Ball & Richard Dagger, 2000, *Ideologii politice și idealul democratic*, Editura Polirom, Iași.
- Norberto Bobbio, 1998, *Liberalism și democrație*, Editura Nemira, București.
- Anton Carpinski, 1992, *Doctrine politice contemporane*, Editura Moldova, Iași.
- Anton Carpinski, 1995, *Deschidere și sens în gândirea politică*, Editura Institutului European, Iași.
- Benjamin Constant, 1996, *Despre libertate la antici și moderni*, Ed. Institutului European, Iași.
- Bernard Crick, 1998, *Socialismul*, Editura Du Style, București.

- John Gray, 1998, *Liberalismul*, Editura Du Style, București.
- John Gray, 1998, *Dincolo de liberalism și conservatorism*, Editura All, București.
- Fr. A. Hayek, 1993, *Drumul către servitute*, Editura Humanitas, București.
- Adrian-Paul Iliescu, 1994, *Conservatorismul anglo-saxon*, Editura All, București.
- Adrian-Paul Iliescu, 1998, *Liberalismul între succese și iluzii*, Editura All, București.
- André Lalande, 1992, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Quadrige, Presses Universitaires de France, Paris.
- Pierre Manent, 1992, *Istoria intelectuală a liberalismului*, Editura Humanitas, București.
- Karl Marx & Friedrich Engels, 1998, *Manifestul Partidului Comunist*, Ed. Nemira, București.
- David Miller (coord.), 2000, *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Ed. Humanitas, București.
- Alina Mungiu-Pippidi (coord), 1998, *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, Editura Polirom, Iași.
- Robert Nisbet, 1998, *Conservatorismul*, Editura Du Style, București.
- Michael Oakeshott, 1995, *Raționalismul în politică*, Editura All, București.
- Francisco Vergara, 1998, *Temeiurile filosofice ale liberalismului*, Editura Nemira, București.
- Liviu Petru Zăpârțan, 1994, *Doctrine politice*, Editura Fundației Chemarea, Iași.
- ***, 1994, *Limitele puterii* (volum editat de Adrian-Paul Iliescu & Mihai-Radu Solcan), Editura All, București.
- ***, 1996, *Doctrinile partidelor politice*, Editura Garamond, București.
- ***, 1999, *Fundamentele gândirii politice moderne*, Adrian-Paul Iliescu & Emanuel-Mihail Socaciu (coord.), Editura Polirom, Iași.
- ***, 2000, *Liberalismul*, Antologie, comentarii și note de Cristian Preda, Institutul de studii liberale, Editura Nemira, București.
- ***, 2000, *Istoria ideilor politice* (sub direcția Évelyne Pisier), Editura Amarcord, Timișoara

III. STATUL ȘI INSTITUȚIILE POLITICE*

1. Statul – realitate și concept

Reflecția sistematică asupra statului devine, pentru discursul filosofic și pentru cel științific, o temă de referință pentru înțelegerea naturii politice a umanului. Cercetările circumscrise teoriei generale a statului caută să răspundă, în primul rând, la întrebări ce decurg din condiția tensionată a individului dornic deopotrivă de libertate și de protecție:

“Avem cu adevărat nevoie de stat ? Nu este oare acesta superfluu ? Nu ne-am putea lipsi de el ? Care sunt sarcinile pe care statul trebuie să le îndeplinească neapărat ? În ce măsură este cu adevărat statul sursa dreptului ? Ne putem imagina o ordine juridică fără stat ?”¹.

Răspunsul la întrebări atât de complexe și de diferite prin conținutul lor gnoseologic presupune demersuri psiho-sociologice, juridice, politologice și filosofice. Încercând o sinteză a abordărilor multidisciplinare cu privire la problematica statului, vom căuta să reperăm componentele majore ale structurii și organizării statului, ca edificiu instituțional complex, a cărui esență și finalitate se centrează pe instituirea și menținerea ordinii și coeziunii sociale.

entitate istorică sau o idee filosofică, o formă perenă de comunitate umană sau un fenomen specific modern

Termenul de “stat” acoperă forme politice antice, medievale și moderne, fără ca să fie precizată, de fiecare dată semnificația sa exactă. În epocile anterioare modernității pentru a se desemna statul se foloseau concepte precum: *polis*, *res publica*, *civitas*, *regnum*. Cuvântul “stat” – se precizează în *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice* – poate fi folosit spre a desemna o entitate istorică sau o idee filosofică, o formă perenă de comunitate umană sau un fenomen specific modern. Aceste accepțiuni diferite nu sunt neapărat contradictorii, dar trebuie deosebite cu grijă una de alta².

Noțiunea statului s-a definitivat în paralel cu schimbările petrecute în planul realității politice din antichitate și până în timpurile moderne, de la polis-ul grecesc până la statul național centralizat. Așadar, pentru grecii antici viața politică se concentra în perimetrul *polis*-ului, cetatea-stat, o comunitate de mici dimensiuni, pe care Platon și

* Capitol realizat de lect. drd. Alina HURUBEAN.

¹ Thomas Fleiner-Gerster, *Théorie générale de l'Etat*, P.U.F., Paris, 1986, p. 30.

² David Miller (coord.), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Editura Humanitas, București, 2000, p. 696.

Aristotel o considerau expresia cea mai înaltă a binelui comun, înțeles ca valoare morală supremă.

Identificarea statului cu un sistem de ordine juridică o datorăm filosofilor romani, pentru care statul și dreptul reprezintă noțiuni corelative. De exemplu, Cicero în *Republica* plasează *consensus juris*, stabilirea legilor, ca marcă distinctivă a statului.

Sfântul Augustin va utiliza, la începutul epocii creștine, mai mulți termeni pentru a desemna realitatea etatică: *res publica*, *civitas*, *regnum*. În Evul mediu, respectivii termeni vor avea conotații oarecum diferite:

“*civitas* se referea în mod general la cetatea-stat, pe cale de dezvoltare în diverse părți ale Europei, dar mai ales în Italia. *Regnum* era utilizat pentru a descrie monarhiile teritoriale în curs de formare începând cu Evul mediu târziu. *Respublica* era un termen rezervat pentru a desemna comunități mai largi, republica christiana care reunește pe toți credincioșii în același cămin vizând (...), în acest sens, biserica sau imperiul”³.

Astfel de termeni erau utilizați pentru a desemna deopotrivă o realitate teritorială, un popor sau un guvernământ oarecare.

Originea cuvântului “stat” vine de la substantivul neutru latinesc *status*, care înseamnă condiție sau mod de existență. Prima utilizare a sa într-un sens politic se află în latina medievală, *status* echivalând cu prosperitatea, bunăstarea sau buna orînduire a unei comunități particulare – biserica, imperiul sau regatul. Termenul de “stat” nu figura în vocabularul politic al antichității și Evului mediu. Motivul pentru care au fost utilizați alți termeni în locul celui de stat îl constituie, în principal, faptul că situația politică la care se refereau scriitorii antici și medievali era diferită de la o perioadă istorică la alta a dezvoltării gândirii politice. Construcțiile politice de tipul regatului, care și-au făcut apariția în Evul mediu târziu și care contrastau atât cu cetatea-stat cât și cu imperiul, se apropiu cel mai mult de conceptul modern de stat așa cum îl va consacra Machiavelli.

Sensul modern al conceptului, ce trimite la o realitate politico-juridică, este clar conturat de Machiavelli în *Principele* (1516), cu toate că în vremea lui era deja utilizat. Pentru secretarul florentin, *statul este o ordine politică și juridică, o stăpânire sau guvernământ asupra teritoriilor și oamenilor*, indiferent dacă această stăpânire o exercită o persoană (un principe) sau o adunare (ca în cazul republicilor), în mod pașnic sau tiranic. Termenul de stat, în înțeles modern, se va răspândi destul de repede în spațiul italian și ceva mai lent în restul Europei.

statul este o ordine politică și juridică, o stăpânire sau guvernământ asupra teritoriilor și oamenilor, indiferent dacă această stăpânire o exercită o persoană (un principe) sau o adunare (ca în cazul republicilor), în mod pașnic sau tiranic

Cu toate că există un număr însemnat de istorici și politologi care concep statul ca fenomen specific modern, o creație proprie a civilizației occidentale, termenul de stat are și o întrebuințare euristică necesară analizei realităților politice pre-moderne. Așadar, sensul modern al termenului se extinde asupra unor configurații politice diverse, desemnând o formă perenă de comunitate umană.

³ A. Passerin D’Entrèves, *Le notion de l’Etat*, Editions Sirey, Paris, 1969, p. 38.

Literatura juridică și politologică operează cu două maniere de definire a statului: prima și cea mai generală definire identifică *statul* cu *o comunitate națională* a cărei identitate și coeziune se întemeiază pe un factor de unitate (trecut istoric, cultură, limbă, factor

STATUL

comunitate națională a cărei identitate și coeziune se întemeiază pe un factor de unitate (trecut istoric, cultură, limbă, factor etnic)

aparat specializat de conducere a unei societăți determinate, un sistem instituțional ierarhizat și complex menit să asigure funcționarea coerentă a palierelor sociale

etnic). Este sensul modern al conceptului de stat care trimite la forma cea mai elevată de organizare socială – statul național – a cărui afirmare plenară s-a produs în secolul al XIX-lea și care, până în prezent, a cunoscut o multitudine de ipostaze.

Cea de a doua accepțiune, mai restrânsă, consideră *statul un aparat specializat de conducere a unei societăți determinate*, un sistem instituțional ierarhizat și complex menit să asigure funcționarea coerentă a palierelor sociale. În această ipostază statul este o persoană morală, titularul abstract și permanent al puterii politice, o entitate juridică distinctă de persoana fizică a guvernanților⁴. Cele două perspective de definire a statului trebuie privite în complementaritatea lor pentru a putea înțelege adecvat esența statului care semnifică mai mult decât o structură tehnică de conducere, o entitate politico-juridică, fiind în același timp o realitate umană, geografică, culturală și simbolică.

În științele politice, “statul desemnează în primul rând multitudinea formelor de organizare politică a societății globale în epoca modernă și în contemporaneitate, adică acele mecanisme de sinteză și de materializare a voinței guvernanților, autoproclamată drept expresie a voinței divine sau, după caz, a acelei populare” [4:309]. Esența statalității constă în faptul că instituie ordinea în societățile omenești și apără ordinea instituită, în care scop, statul mobilizează principalele sale instanțe: forța și dreptul. Rezultat al diferențierii dintre minoritatea guvernantă și majoritatea guvernată, statul este aparatul specializat prin care puterea politică își instituie autoritatea ca urmare a mobilizării mecanismelor coercitive susținute de asentimentul și încrederea guvernanților în justetea guvernării, ceea ce îi conferă acesteia legitimitate.

2. Elementele statului

Odată cu apariția statului național de tip liberal în secolul al XIX-lea, teoria generală a statului consideră ca fiind esențială pentru existența construcției etatice reunirea a trei elemente definitorii: poporul (națiunea), teritoriul, organizarea politico-juridică. Potrivit lui T.F. Gerster, acestea sunt elementele statului modern pe care l-am putea defini ca “o entitate constituită de către un popor și un teritioiu și în cadrul căreia

⁴ Anton Carpinski & Cristian Bocancea, *Știința politicului. Tratat*, vol. I, Editura Universității “Al.I. Cuza”, Iași, 1998, p. 315.

puterea politică se exercită în manieră rațională și ierarhizată, sub forma suveranității în interior și a independenței în exterior” [1:151].

Statul modern este o formă specifică de organizare a unei comunități umane superioare – *națiunea* – rezultat al unui îndelungat proces istoric, având la bază unitatea de origine etnică, de limbă, de cultură, de tradiții și idealuri, dar mai ales trecutul comun și voința de a trăi solidar pe un anumit teritoriu [4:324]. Dacă poporul este o comunitate etnico-lingvistică, națiunea este o comunitate întemeiată pe cultură, pe tradiția istorică a conviețuirii și pe voința unității politice. Din punct de vedere istoric, procesul constituirii națiunilor se plasează la începutul epocii moderne, în perioada ascensiunii capitalismului, cunoscând apogeul în secolul al XIX-lea, continuând încă și astăzi pentru unele etnii.

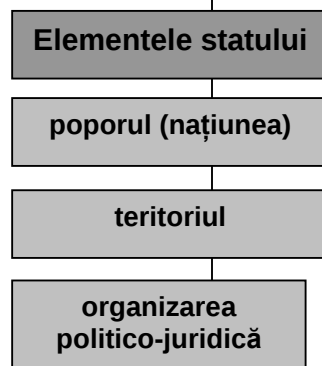
Statele moderne s-au format pe baze naționale fiind produsul evoluției și maturizării conștiinței unității de destin a unui popor. Pentru ca o populație să devină o comunitate etatică trebuie să existe un sentiment al solidarității comunitare, factorul cel mai puternic al coeziunii statului și al permanenței lui. Statul-națiune⁵, rezultat al suprapunerii granițelor politice peste cele naționale, nu este unica formă de organizare politică în lumea contemporană. Există state multinaționale, ca în cazul fostei Uniuni Sovietice sau a fostei Iugoslavii. În același timp, datorită unor împrejurări istorice și a proceselor de emigrare și imigrare, o națiune poate trăi divizată în mai multe state (națiunea arabă, de exemplu).

În prezent, evoluția statului-națiune se află la confluența a două tendințe opuse:

- pe de o parte, accentuarea procesului de constituire a unor comunități transnaționale în contextul dezvoltării Comunității Europene,
- pe de altă parte, manifestarea tendinței de separatism și “regionalizare” ca urmare a invocării dreptului la autodeterminare de către minoritățile naționale.

Un alt element definitoriu al statului este *teritoriul*. Procesul de teritorializare a exercitiului puterii politice a reprezentat un aspect fundamental în construcția statului modern, evidențiind faptul că suveranitatea se realizează numai prin dominația efectivă a unui teritoriu [4:325].

Delimitând spațiul de autoritate al unui stat, teritoriul îndeplinește, sub aspect juridic, mai multe funcții: permite situarea statului în spațiu și delimitarea lui de alte state; face posibilă integrarea populației într-o unitate coerentă; este simbolul și factorul de păstrare a ideii naționale; prin determinarea unui cadru teritorial națiunea capătă realitate și identitate; delimitează întinderea și prerogativele puterii publice, suveranitatea și independența acesteia; este și un mijloc de acțiune a statului putând fi valorizat în realizarea obiectivelor puterii⁶.

⁵ Formula Stat-Națiune nu este sinonimă cu cea a Națiunii-Stat, formulă ce a servit ca deziderat concepțiilor politice extremiste de tipul rasismului. Ideea Națiunii-Stat sau a statului rasial preconiza crearea unui stat format numai din membrii unei națiuni (rezultat din purificarea etnică, rasială) și, pe cât posibil, din toți membrii acesteia.

⁶ Ion Deleanu, *Drept constituțional și instituții politice*, Tratat, vol. I, Editura Europa Nova, București, 1996, pp. 26-27.

Marca proprie a statalității și condiția prealabilă a existenței sale se află reunite în noțiunea de *suveranitate*. Doar comunitățile umane ale căror teritorii sunt bine delimitate și care sunt suverne atât în plan intern cât și extern sunt state în adevăratul sens al cuvântului. Statul instituie și apără ordinea juridică pe teritoriul său, fiind singura entitate care deține competența de a edicta legi în virtutea suveranității sale. Această proprietate definitorie a comunității etatice este identificată cu puterea sau autoritatea care dispune de atributele ultime de arbitru.

*Puterea suverană este o putere de drept (având ca instrument principal al autorității sale sistemul dreptului), putere inițială (puterea statului este sursa ordinii juridice) și supremă (suveranul nu poate fi supusul unui alt agent politic)*⁷.

În baza suveranității puterea de stat se detașează, pe plan intern, de orice alte forme de putere (puterea partidelor, puterea sindicatelor) iar pe plan extern de orice alte puteri statale sau suprastatale. În acest sens se vorbește despre *suveranitatea în stat*, avându-se în vedere autonomia puterii de stat în raport cu alte forme de putere și *suveranitatea de stat* – independența unui stat în inițierea acțiunilor sale în raport cu o forță externă.

Teoria suveranității se dezvoltă în Evul mediu și este legată de problemele teologico-politice ale vremii, în special de conflictele generate de delimitarea autorității laice de aceea a bisericii. Apărută odată cu nașterea creștinismului, rivalitatea dintre Biserică și Stat se accentuează pe măsură ce puterea spirituală va căuta să exercite o influență decisivă asupra puterii temporale.

În Evul mediu, statul era o comunitate de credincioși care cuprindea mai multe națiuni diferite, dar care constituia un corp mistic unic, sub autoritatea împăratului și a papei. În cadrul acestui corp mistic, raporturile temporale sau seculare nu se distingueau clar de raporturile spirituale sau religioase; primele erau subordonate celor din urmă. În sistemul politic feudal, guvernat de cele două autorități supreme – papalitatea și imperiul –, se ivesc comunități mai vaste și mai solide, se formează marile state în forma monarhiilor cu teritorii determinate și suverane. Regii vor căuta să-și delimiteze puterea atât în raport cu biserica cât și în raport cu principii și seniorii locali. Monarhul de drept divin, aflat în dependență directă față de divinitate, își afirmă progresiv autonomia în raport cu celelalte centre de putere. Va reuși acest lucru regele Franței, a cărui autoritate a fost teoritizată și justificată de către Jean Bodin, în secolul al XVI-lea. Potrivit gânditorului francez, nu se poate vorbi despre suveranitate decât atunci când cineva deține în mod durabil puterea de conducere supremă.

Cu toate limitele concepției sale potrivit căreia suveranitatea statului se identifică cu suveranitatea monarhului de drept divin, Bodin a contribuit substanțial la dezvoltarea statului modern înțeles ca o entitate indivizibilă și independentă de orice forță exterioară. Nimeni din afara statului nu putea impune o regulă de drept, după cum nici în interiorul său biserica nu i se poate substitui la legislator.

⁷ *** , *Dictionnaire de la pensée politique*, Hatie, Paris, 1989, p. 736.

Bodin a marcat începutul secularizării concepțiilor despre stat și suveranitate, anunțând emanciparea autorității statului de cea a bisericii. Gândirea lui rămâne tributară valorilor religioase prin faptul că invocă dreptul divin ca principiu de legitimare a puterii monarhului [3:113-123].

Un pas mai departe pe linia secularizării și raționalizării concepției despre stat și despre suveranitate îl vor face, în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, filosofii contractualiști: Th. Hobbes, J. Locke și J.J. Rousseau.

Doctrina contractului social marchează trecerea de la suveranitatea monarhului la *suveranitatea populară* și construirea unui nou model de legitimare a puterii politice. Puterea de stat secularizată se legitimează printr-un principiu imanent: contractul social. Geneza statului este astfel un fenomen de voință comunitară, manifestarea voinței contractuale a indivizilor liberi și egali [4:318].

După Revoluția Franceză, se pun bazele teoriei *suveranității naționale*, conform căreia puterea emană de la națiune, considerată ca persoană morală, distinctă de indivizii care o compun. Poporul, devenit națiune prin consolidarea elementelor de unitate ale comunității, își exercită puterea prin sistemul reprezentativ, în cadrul unui stat național unitar.

Teoria suveranității reprezintă încercarea filosofilor moderni de a consolida puterea monarhului în raport cu autoritatea altor puteri specifice vremii – senioria feudală și biserica. Privită ca o realitate politico-juridică, suveranitatea se materializează în plenitudinea puterii etatice, în dreptul de a comanda altora și a obține ascultarea, în capacitatea de a iniția dreptul și a utiliza forța în mod legitim.

3. Originea puterii etatice

Demersurile teoretice de factură filosofică și științifică încearcă să reconstituie scenariile istorice care au condus la apariția și instituționalizarea dominației politice. Problema genezei statului, a instituirii raporturilor de putere în perimetrul social și a autonomizării politicului a reprezentat o preocupare constantă a gândirii politice din antichitate și până în prezent. Invocarea unor factori subiectivi și obiectivi precum socialibilitatea naturală, voința contractuală, diviziunea societății în clase antagoniste, dezvoltarea economică au servit drept presupoziii teoretice în baza cărora s-au construit modele explicative privind originea și evoluția statului.

Reprezentanții clasici ai istoriei gândirii politice se pronunță asupra problemei genezei statului din perspective diferite, circumscrise concepției proprii despre om și condiția sa politică. Lumea antică, spre exemplu, elaborează o teorie a statului pornind de la ideea lipsei autosuficienței individului uman și de la postularea înclinației sale naturale spre viața în comunitate, în vederea binelui public și a dreptății.

Lumea antică elaborează o teorie a statului pornind de la ideea lipsei autosuficienței individului uman și de la postularea înclinației sale naturale spre viața în comunitate, în vederea binelui public și a dreptății.

Pentru Platon, statul s-a născut datorită înclinației naturale a oamenilor de a se asocia în vederea satisfacerii trebuințelor fundamentale. Născut dintr-o necesitate naturală, statul este o comunitate bazată pe diviziunea socială a muncii exprimată de către Platon în principiul *oikeiopraxiei*.

“O cetate se naște (...) deoarece fiecare dintre noi nu este autonom, ci duce lipsă de multe (...). Astfel, fiecare îl acceptă pe un al doilea avându-l în vedere pe un al treilea și având nevoie de al patrulea, iar strângându-se mulți într-un singur loc spre a fi părtași și a se întrajutora, ne fac să dăm sălașului comun numele de cetate...”⁸.

Ideea, prezentă la Platon, că mecanismul asocierii ține de o necesitate a existenței, de incapacitatea individului de a trăi singur o înlănim și la Aristotel, pentru care statul este o reunire de ființe raționale, posesoare ale graiului articulat și ale simțămintelor morale:

**axioma
sociabilității
naturale**

numai omul “are simțirea binelui și a răului, a dreptului și a nedreptului și a tuturor celorlalte stări morale. Comunitatea unor ființe cu asemenea însușiri creează familia și statul”⁹.

Organizarea etatică permite accesul individului la o viață fericită și virtuoasă, căci “asociația politică nu are drept scop numai existența materială a asociațiilor, ci și fericirea și virtutea lor (...)” [9:11]. Aristotel a rămas în istoria gândirii politice, în primul rând, drept creator al axiomei sociabilității naturale, acea necesitate absolută a asocierii care dă naștere statului.

Ca și Aristotel, Cicero în *Despre stat* își reprezenta construcția etatică tot ca un produs al naturii umane: “Cauza primordială a unirii oamenilor nu este atât slăbiciunea, cât un fel de tendință naturală a lor spre unire. Căci neamul omenesc nu este de felul său înclinat spre izolare, nici spre rătăcire solitară”¹⁰. Filosofia antică romană, spre deosebire de cea greacă, va construi ideea de stat în strânsă corelație cu aceea de drept, punând astfel teoria statului pe traiectoria filosofiei juridice.

“Statul, adică «lucrul public» (*res publica*) (...), este lucrul poporului, dar poporul nu este orice ceată de oameni adunați la întâmplare, ci o mulțime unită într-un sistem juridic, întemeiat printr-un acord comun în vederea utilității comune” (ibid.).

Așadar, coerența și stabilitatea comunității etatice se menține în baza consimțământului și a respectului față de drept. Romanii au identificat statul cu o ordine juridică așa cum vor proceda mai târziu filosofii moderni și contemporani.

Statul, în filosofia politică modernă, nu mai are un temei natural; dimpotrivă, pentru Hobbes, Locke, Rousseau și Kant, *rațiunea* este cea care conduce la o întocmire artificială de felul statului. Filosofia contractualistă dezvoltă concepția după care guvernământul legitim este produsul artificial al acordului voluntar al unor agenți

⁸ Platon, *Opere*, vol. V, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, 369 b-c.

⁹ Aristotel, *Politica*, Editura Antet, 1996, I, p. 11.

¹⁰ Cicero, *Despre stat*, C I, 39, p. 258.

morali liberi. Deși există anticipări ale teoriei contractualiste în gândirea antică și medievală, epoca de referință a teoriei contractului social este cuprinsă între 1650-1800, începând cu *Leviathan*-ul lui Thomas Hobbes și sfârșind cu *Elementele metafizice ale justiției* a lui Kant. Odată cu apariția doctrinei contractului social, “ideile despre un stat bun [specifice reflecțiilor antice asupra politicului] au cedat locul ideilor despre un stat legitim; iar după secolul al XVII-lea s-a considerat frecvent că această legitimitate se sprijină pe ideea de *voință*” [2:140].

Voluntarismul și teoria contractului social impun concepția potrivit căreia autoritatea politică este legitimată de consimțământ și voință, expresie a libertății și responsabilității originare a indivizilor fondatori. Consimțământul sau acordul bazat pe voință, înțelegea ca facultate morală, ocupă în filosofia politică modernă o importanță fără precedent. În acest sens, Jean Jacques Rousseau vedea în asocierea civilă, “cel mai voluntar act din lume; fiecare om fiind născut liber și stăpân pe el însuși, nimeni, sub nici un pretext, nu poate să-l supună fără acordul său”¹¹.

Doctrina contractului social marchează o adevărată revoluție a gândirii politice și domină spațiul istoriei ideilor timp de aproape două secole. După perioada sa de înflorire, contractualismul a fost eclipsat de teoriile istorice despre stat care și-au găsit cea mai viguroasă expresie în *marxism*.

Problema originii statului o regăsim în lucrarea lui Fr. Engels *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, publicată în 1884. Statul – din perspectiva materialismului istoric – este întotdeauna instrumentul de dominație al unei clase asupra celorlalte dintr-o societate dată. Apărut din necesitatea instituirii unui drept al proprietății, statul este “instrumentul ordinii inegalității”:

“... statul a luat ființă din nevoia de a ține în frâu antagonismul dintre clase; dat fiind că, în același timp, el a luat ființă chiar din conflictul dintre aceste clase, el este de regulă statul clasei celei mai puternice, al clasei dominante din punct de vedere economic, care, cu ajutorul lui, devine dominantă și din punct de vedere politic, dobândind astfel noi mijloace pentru oprimarea și exploatarea clasei asuprite”¹².

Această viziune a unui aparat coercitiv care pretinde a se afla “deasupra societății”, conducând la perpetuarea formelor de exploatare și opresiune în profitul unui grup este în acord cu observația empirică a unei corespondențe între dezvoltarea proprietății private și existența formelor statale. Engels susține ideea existenței unei relații cauzale între proprietatea privată, inegalitate, opresiune economică și hegemonia politică.

asocierea civilă

“cel mai voluntar act din lume; fiecare om fiind născut liber și stăpân pe el însuși, nimeni, sub nici un pretext, nu poate să-l supună fără acordul său”

Statul – din perspectiva materialismului istoric – este întotdeauna instrumentul de dominație al unei clase asupra celorlalte dintr-o societate dată.

¹¹ Jean Jacques Rousseau, *Contractul social*, Editura Moldova, Iași, 1996, IV, cap. 2.

¹² Friedrich Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, București, 1957, p. 172.

Perspectiva marxistă asupra statului monopolizează cercetările pe această temă până în deceniul șase al secolului nostru, după care înregistrează o perioadă de regres. Filosofia și știința politică vor regândi problema statului din perspectiva mutațiilor produse în planul realităților politice.

Studiile de antropologie politică (în special cele din secolul al XIX-lea) s-au axat pe aceeași obsesie care impulsionează filosofia politică clasică: statul. La fel cum în filosofie se conturaseră două mari supoziții – una a sociabilității naturale și alta a caracterului artificial al statului –, antropologia, pe baza cercetărilor pozitive a societăților arhaice, va formula și ea două teorii, diametral opuse, asupra originii politicului:

- prima, aparținând lui Maine, postulează că *politicul este un dat primar*;
- cea de a doua, aparținând lui Morgan, prezenta *politicul ca pe o invenție tardivă în evoluția umanității*.

Sir Henry James Sumner Maine, reputat jurist britanic, în cartea sa *Ancient Law* (1861), realizează o critică la adresa contractualismului și a fundamentului său de drept natural. Reactualizând idei mai vechi despre derivarea autorității politice din puterea șefului de familie, juristul englez rezolva problema originii politicului și, implicit, a puterii politice.

Dacă “familia este tipul însuși al societății arhaice”, după cum spunea Maine, iar în interiorul familiei descifrăm legăturile politice, rezultă că politicul se identifică cu umanitatea, de la originile ei. Nici un document și nici o observație etnologică nu poate proba existența vreunei stări pre-familiale și, prin aceasta, pre-politice.

Deși se părea că odată cu ideile lui Maine teoria contractului social era depășită, Lewis Morgan va readuce în prim plan problema stării naturale și a contractului. Astfel, Morgan lansa ipoteza unei stări naturale pre-politice de la care oamenii au trecut la un stadiu politic nu grație vreunei înclinații naturale, ci ca urmare a unei voințe contractuale libere. Prin urmare, politicul, cu structurile sale specifice de putere, este o invenție tardivă a umanității, o achiziție și nu un dat elementar.

statul modern se întemeiază pe ideea că “puterea trebuie să aibă o bază rațională și o legitimitate care se susține prin legi”

Demersul istorico-sociologic are în atenție geneza statului ca fenomen specific modern, făcând referire la corpul politic care s-a dezvoltat în Europa după Renaștere și Reformă. Acest demers, bazat pe analiza fenomenului istoric, pornește de la ideea că statul se naște în același timp cu conceptul de suveranitate și că un stat nesuveran nu este un stat în adevăratul sens al cuvântului.

Statul, ca și “creație” a istoriei civilizației occidentale moderne, este rezultatul unui proces de centralizare, specializare și instituționalizare a puterii politice. Apărut pe fundalul dezvoltării relațiilor sociale și economice capitaliste, *statul modern* se întemeiază pe ideea că “*puterea trebuie să aibă o bază rațională și o legitimitate care*

se susține prin legi”¹³. Ca realitate modernă, organizarea etatică este rezultatul derulării unor fenomene sociale esențiale:

- depășirea policentrismului puterii politice, caracteristic fragmentării medievale, în favoarea concentrării și centralizării acesteia (“exproprierea puterilor private” și afirmarea monopolului coerciției legitime);
- apariția unor birocrații publice specializate în gestionarea activităților civile și militare;
- trasarea unei demarcații clare între spațiul public și cel privat;
- teritorializarea puterii politice;
- unificarea normelor juridice într-un sistem de drept;
- suveranitatea de stat unică și inalienabilă¹⁴.

Numeroase studii istorice relatează originea medievală a statului modern format ca urmare a unei progresive convertiri a puterii politice individualizate în putere instituționalizată. Procesul prin care puterea politică se transferă de la persoana guvernanților la un sistem instituțional, ce devine titular abstract al puterii, echivalează cu nașterea statului modern și construirea spațiului public.

O altă trăsătură specifică statului modern european este aceea că el se afirmă ca stat-național. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-a răspândit ideea că la baza statului trebuie să stea grupul național, ceea ce a însemnat participarea cetățenilor la treburilor publice, extinderea dreptului de vot și crearea adunărilor reprezentative.

Astfel, statul ca fenomen modern, poate fi definit drept “reprezentarea instituțională a voinței poporului, care îi oferă acestuia posibilitatea de a acționa eficient atât în situații normale, cât și în situații extreme pentru a asigura apărarea și bunăstarea întregului și drepturile părților – împreună cu însăși această activitate” [2:699-700].

4. Structura instituțională a statului modern

Puterea politică, sistemul de drept și structurile instituționale dintr-o societate funcționează în strânsă interdependență. Voluntarismul puterii etatice este sursa dreptului și a instituțiilor, statul punând în mișcare mecanismele de conducere și funcționare ale societății și edictând normele juridice și sistemul sancțiunilor necesare. În același timp, puterea politică trebuie să respecte instituțiile și să se supună dreptului. “Putem spune că nu există stat decât în măsura în care o putere reușește să se instituționalizeze, exercitându-și constant autoritatea asupra unei mari comunități umane, după cum putem

¹³ Liviu Petru Zăpârțan, *Repere în știința politicii*, Editura Fundației “Chemarea”, Iași, 1992, p. 121.

¹⁴ Jean Boudouin, *Introducere în sociologia politică*, Editura Amarcord, Timișoara, 1999, pp. 49-81.

afirma că eficiența puterii politice (ca dominație-supunere sau comandă-ascultare) depinde de funcționarea aparatului de stat” [4:304].

În orizontul realității istorice ca și în planul reflecției teoretice, semnalăm o progresivă raportare a puterii politice la drept, marcând derularea procesului de depersonalizare a puterii în favoarea raționalizării și instituționalizării acesteia. Începutul acestui proces îl marchează juriștii romani, se continuă pe parcursul Evului mediu și se definitivează în epoca modernă și contemporană. Limitarea caracterului personal al puterii trece prin câteva etape concretizate în stabilirea regulilor de succesiune la putere, supuneră acesteia față de drept și apariția statului [3:115]. Începând cu Evul Mediu, prevalează o nouă concepție cu privire la fundamentele și finalitatea puterii politice. Dacă puterea nu mai este încorporată în persoana șefului, ea nu poate rămâne, totuși, fără un titular, ci are nevoie de un suport. Acest suport va fi statul, conceput ca “loc” al puterii publice.

Operația grație căreia se realizează separația autorității de persoana șefului și crearea statului ca titular al puterii și sediu abstract al suveranității este *instituționalizarea*.

După cum arăta Georges Burdeau,

“instituționalizarea puterii este operațiunea juridică prin care puterea politică este transferată de la persoana guvernanților la o entitate abstractă: statul. Efectul juridic al acestei operații este crearea statului ca suport al puterii independent de persoana guvernanților”¹⁵.

Instituționalizarea puterii politice s-a impus cu claritate odată cu dezvoltarea statului modern, a societăților occidentale postmedievale, societăți care au atins un înalt nivel de diviziune a muncii și de stratificare socială, motiv pentru care devine dificilă realizarea consensului social. Instituționalizarea este modalitatea prin care se facilitează exercițiul puterii politice prin crearea unei structuri ierarhizate și impersonale, capabile să mobilizeze suficiente resurse politice pentru a înlătura sistemele decizionale concurente și până atunci autonome. Statul de formează în momentul în care puterea se localizează nu la nivel uman, ci la nivel de instituție. Astfel, puterea “de fapt” devine putere “de drept”, putere legitimă care determină ascultare, nu doar supunere.

Se pare că toate societățile politice se îndreaptă trepat, în modalități diferite, în direcția a ceea ce Weber numea administrație raționalizată sau *birocrăție legal-rațională*. Puterea dobândește astfel un suport impersonal, însă organizarea etatică nu este un simplu mecanism care suprimă inițiativa individuală, ci doar o canalizează în vederea scopului ce o legitimizează: serviciul public. Statul modern birocatic dispune de autoritate rațional-legală, fondată pe credința în legalitatea și raționalitatea deciziilor și actelor guvernamentale. Puterea politică este, în acest caz, rezultatul unei delegări, iar principiul său de funcționare este legea

birocrăție legal-rațională

¹⁵ Georges Burdeau, *Traité de science politique*, vol. II, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1980, p. 107.

concepută ca normă elaborată rațional, în funcție de un obiectiv conștient asumat și de mijloace determinate. Organizarea birocratică în sens weberian se dezvoltă, se specializează și se instituționalizează, pregătind astfel terenul marilor administrații rațional-legal. Statul este prin excelență spațiul instituționalizării dreptului și al supunerii față de drept. În sens larg, orice stat este un stat de drept, în cadrul căruia suveranitatea aparține legii și nu voinței arbitrare a oamenilor.

Raționalizarea și instituționalizarea puterii politice conferă acesteia continuitate și stabilitate, depășind totodată inconvenientele puterii individualizate, prin delimitarea spațiului public de cel privat. Prin intermediul constituțiilor, adoptate de statele europene în epoca modernă după modelul descris de Constituția franceză și de Constituția americană, statul stabilește cadrul legal de funcționare a instituțiilor sale fundamentale, în interiorul căruia indivizii dobândesc treptat o serie de drepturi și libertăți politice, economice și sociale.

Puterea etatică, în dubla sa ipostază de forță și autoritate publică, se exercită prin intermediul instituțiilor specializate în organizarea și conducerea societății. Statul se prezintă ca o “instituție de instituții”, un complex instituțional (guvern, parlament, aparat juridic, administrație locală, forțe armate, aparat coercitiv etc.) care coordonează funcționarea sistemului social global. Aparatul de stat este investit cu atributele puterii prin practica reprezentării, iar exercitarea puterii se înfăptuiește prin separarea funcțiilor între cele trei autorități: legislativă, executivă și judecătorească. Exercițarea puterii de stat se realizează prin intermediul unor forme și structuri organizate, legal constituite, care funcționează în baza constituției.

Puterea etatică, în dubla sa ipostază de forță și autoritate publică, se exercită prin intermediul instituțiilor specializate în organizarea și conducerea societății.

Analiza sistemului instituțional al statului modern poate fi realizată prin prisma *principiului separației puterilor* vizând distribuția funcțiilor în stat și raportul dintre acestea. Principiul separației puterilor în stat a devenit o adevărată dogmă a democrațiilor liberale, oferind garanția securității individului prin limitarea și moderarea puterii politice. Schema clasică a principiului este formulată la sfârșitul secolului al XVII-lea de John Locke, fiind dezvoltată în secolul următor de filosofi francezi Montesquieu și Jean Jacques Rousseau. Principiul separației puterilor în stat a apărut din necesitatea prevenirii abuzului de putere, prin instituirea unor mecanisme de echilibru, colaborare și control reciproc între puteri. Principiul nu afectează unitatea puterii etatice, ci este o condiție ca aceasta să se poată corect desfășura.

**principiului
separației puterilor**

Analiza structurii puterii presupune, așadar, distincția între *apartenența puterii* și *exercițiul acesteia*. Puterea este indivizibilă și aparține poporului, ca unic titular. Exercițarea puterii, însă, implică împărțirea funcțiilor între diferite organisme specializate.

Așadar, conform acestui principiu funcțiile executive, legislative și judecătorești sunt conferite prin constituție unor persoane și organisme distincte. Fiecare autoritate publică este autonomă și deține atribuții de putere aproximativ egale. Potrivit principiului separației puterilor în stat, nici una dintre cele trei autorități nu prevalează asupra celeilalte, nu își subordonează pe cealaltă și nu își poate să-și asume prerogativele ce-i revin celeilalte [2:654].

Principiul își găsește aplicare în practica politică odată cu adoptarea primelor constituții în statele americane în secolul al XVIII-lea. Acest principiu se regăsește în *Declarația Drepturilor Omului*, care în articolul 16 stipula că “orice societate în care garanția drepturilor nu este asigurată, nici separația puterilor determinată, nu are Constituție”¹⁶.

Principiul separației puterilor a stat la baza organizării politico-juridice a tuturor statelor democratice, fiind însă adaptat în funcție de tradițiile constituționale ale acestora și de evoluția realităților politice.

În acest sens, s-a impus revizuirea și reformularea principiului astfel încât el să nu se reducă la o separare mecanică a funcțiilor puterii. Treptat, s-a afirmat ideea atenuării separației puterilor în favoarea colaborării lor pentru că, în practica politică, funcțiile puterii interacționează creându-se “zone mixte” între organele statului (de exemplu: inițiativa legislativă, ordonanțele guvernului, activitatea administrativă a instanțelor judecătorești etc.)¹⁷.

principiul priorității
juridice sau politice
a unei puteri față
de cealaltă

În același timp, de la principiul egalității și echilibrului puterilor s-a ajuns la principiul priorității juridice sau politice a unei puteri față de cealaltă, frecventă fiind predominarea puterii executive în detrimentul legislativului. Unii teoreticieni explică acest fenomen prin necesitatea intervenției rapide și eficiente a statului în unele sectoare economice și sociale în scop reformativ.

În contextul sistemelor politice democratice, problema reală cu care se confruntă acestea nu este separarea și echilibrul puterilor, ci structurarea raporturilor de putere dintre majoritate și minoritate, dintre guvernământ și opoziție. Instituțiile politice oferă doar cadrul formal de manifestare a jocului democratic, având ca principali actori partidele politice.¹⁸

De asemenea, sub impactul schimbărilor politice din societatea contemporană, funcțiile atribuite în mod tradițional autorității executive și legislative cedează, treptat, locul unor funcții noi precum *funcția directivă și administrativă*, asumată de către executiv, respectiv *funcția deliberativă și de control* ce revine parlamentului [17:114]. În virtutea principiului guvernării reprezentative, suveranitatea națională – al cărei depozitar este poporul – se delegează, spre exercitare, celor trei autorități distincte:

¹⁶ Gh. Tănase Gheorghe, *Separația puterilor în stat*, Editura Științifică, București, 1994, p. 13.

¹⁷ Ion Deleanu, *Drept constituțional și instituții politice*, vol.II, Editura Fundației “Chemarea”, Iași, 1993, p. 117.

¹⁸ Pierre Pactet, *Institutions politique. Droit constitutionnel*, Masson, Paris, 1991, p. 112.

autoritatea executivă, legislativă și judecătorească. Prin această delegare, suveranitatea capătă un conținut special iar statul își îndeplinește principalele competențe politice și juridice.

Autoritatea executivă are atribuții legate de realizarea politicii interne și externe a țării, mobilizând în acest sens aparatul administrativ de care dispune. În componența puterii executive intră guvernul și șeful statului, fiecare dintre aceștia având sarcini specifice dar și competențe ce nu pot fi exercitate decât împreună.

Astfel, sarcina luării unor măsuri pentru respingerea agresiunii armate revine întotdeauna șefului statului, în timp ce conducerea activității administrative aparține guvernului. Atribuții precum încheierea unor tratate internaționale sau numirea unor miniștri interimari presupune colaborarea celor două componente ale executivului¹⁹. Modalitățile de investire în funcție, precum și delimitarea atribuțiilor specifice șefului statului și guvernului sunt prevăzute în constituția fiecărei țări, în funcție de regimul politic adoptat. De exemplu, în România, președintele desemnează candidatul pentru funcția de prim-ministru și numește guvernul pe baza votului de încredere acordat de parlament, iar în caz de remaniere guvernamentală sau de vacanță a postului, revocă sau numește, la propunerea primului ministru, pe ceilalți membri ai guvernului. Parlamentul exercită funcția de control a guvernului care trebuie să răspundă la interpelările formulate de deputați sau senatori. De asemenea, parlamentul poate retrage încrederea acordată guvernului prin adoptarea unei moțiuni de cenzură, având votul majorității deputaților și senatorilor [16:123].

Funcția executivă are un rol consecutiv în raport cu funcția legislativă ceea ce înseamnă că actele puterii executive trebuie să fie conforme cu legea

Funcția executivă are un rol consecutiv în raport cu funcția legislativă ceea ce înseamnă că actele puterii executive trebuie să fie conforme cu legea. Chiar și actele normative emise de guvern, ca urmare a abilităților legislative ale acestuia, trebuie să fie conforme cu cadrul legal aflat în vigoare. Puterea executivă este preponderent o “putere instrumentală” pentru că are ca obiect organizarea aplicării și aplicarea în concret a legilor, asigurând buna funcționare a serviciilor publice instituite în acest scop.

În procesul de constituire și exercitare a puterii un rol important revine

autorității legislative – parlamentului – ca instituție deliberativă compusă din reprezentanți aleși periodic potrivit practicii electorale specifice fiecărei țări.

Parlamentarismul, ca modalitate de exercitare a regimului reprezentativ, își are începuturile în Anglia secolului al XVIII-lea, evoluând concomitent cu perfecționarea democrațiilor moderne. Aplicarea parlamentarismului se face diferit în funcție de particularitățile istorice ale unei țări, trăsătura sa definitorie fiind limitarea puterii guvernamentale de către puterea parlamentară²⁰.

¹⁹ Genoveva Vrabie, *Organizarea politico-etatică a României*, Editura Virginia, 1995, p. 276.

²⁰ Sergiu Tămaș, *Dicționar politic*, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 201.

unicameralism

Tipologia parlamentelor este variată, cea mai frecventă departajare se realizează în funcție de structura lor care poate fi unicamerală sau bicamerală. Pentru statele unitare, opțiunea pentru *unicameralism* este considerată a fi varianta cea mai adecvată exigențelor democrației: unica adunare, reprezentând parlamentul, este constituită prin sufragiu universal egal, direct și secret; ea nu se află sub amenințarea cenzurii “Camerei înalte”, constituită, de regulă, în condiții mai puțin democratice; prin existența unei singure camere se evită temporizarea procesului legislativ; se previne disputa pentru preponderența între cele două Camere; sunt considerabil reduse costurile parlamentare. Există numeroase state unitare care au adoptat sistemul bicameral, de exemplu: Franța, Italia, Belgia, Japonia, Spania, Marea Britanie [6:233].

bicameralism

Bicameralismul este forma de organizare a parlamentului dominantă în statele federale și excepțional în cazul statelor unitare. Această formă de organizare, apărută în secolul al XIII-lea în Anglia, a fost deseori criticată existând însă și argumente favorabile privind moderarea puterii și asigurarea calității muncii parlamentare, grație unui dublu examen.

În funcție de principiul de alcătuire al celor două camere, bicameralismul se poate realiza în diverse forme: *bicameralismul aristocratic*, *bicameralismul politic*, *bicameralismul federal* și *bicameralismul economic* [6:234-236].

În condițiile vieții politice democratice, parlamentul îndeplinește mai multe categorii de funcții:

- funcția de reprezentare,
- funcția de informare,
- funcția de control asupra activității executive,
- funcția deliberativă,
- funcția de direcționare a politicii externe,
- funcția judiciară,
- funcția de recrutare a unora dintre funcționarii publici [16:169-171].

Parlamentele moderne nu dețin însă monopolul asupra activității legislative, întrucât în exercitarea acestei funcții parlamentul colaborează cu alte autorități publice (guvernul și șeful statului), precum și cu cetățenii, în sistemul constituțional în care acestora li se recunoaște dreptul de inițiativă legislativă.

În România, potrivit Constituției, parlamentul este “organul reprezentativ suprem al poporului român” (art. 58, alin. 1) și autoritatea legiuitoare a țării, alcătuită din Camera Deputaților și Senat, alese prin vot universal, egal, direct, secret și liber exprimat. Mandatul său este de patru ani, iar numărul deputaților și al senatorilor este diferit, organizarea și funcționarea fiecărei camere – simetrice în privința atribuțiilor –

se stabilește prin regulament propriu. Bicameralismul a fost o soluție aleasă în virtutea tradiției parlamentare românești de la 1866 și până la instaurarea comunismului.

Autoritatea judecătorească are ca obiect soluționarea litigiilor civile, penale și de altă natură care pot să apară în cadrul societății. *Independența justiției* constituie un principiu constituțional fundamental în organizarea și funcționarea autorității judecătorești.

Independența justiției

Potrivit acestui principiu, intervenția sau imixtiunea altor puteri în sfera competenței organelor de justiție este inadmisibilă, aceasta neexcluzând însă existența unor raporturi constituționale, care rezultă din sistemul organizării statale a puterii.

Puterea judecătorească, în conformitate cu sistemul constituțional din România, depinde de puterea executivă prin aceea că numirea judecătorilor o face Președintele Republicii, iar acțiunea disciplinară în cazul abaterilor săvârșite de un judecător, cu excepția judecătorilor și magistraților de la Curtea Supremă de Justiție, o exercită ministrul de justiție, deci un membru al guvernului. În ambele cazuri însă, această dependență este aparentă, deoarece Președintele poate numi judecătorii numai la propunerea Consiliului Superior al Magistraturii, iar în materie disciplinară competența aparține aceluiași consiliu²¹.

Activitatea jurisdicțională se realizează prin următoarele instanțe: judecătorii, tribunale, curțile de apel, Curtea Supremă de Justiție. Instanțele judecătorești îndeplinesc justiția în scopul apărării și realizării drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor.

Potrivit formulei tripartite clasice a organizării puterilor, putem considera că, în România, instituțiile puterii sunt organizate astfel: un Parlament bicameral, un executiv bicefal (Președintele Republicii și Guvern) și o putere judecătorească. Având în vedere preferința Constituției pentru termenul de “autoritate publică”, în virtutea funcției îndeplinite de fiecare autoritate, rezultă următoarea clasificare: autoritatea deliberativă (Parlamentul bicameral); autoritatea prezidențială (îndeplinind funcția de mediere între autoritățile publice și de reprezentare a statului); autoritatea guvernamentală; autoritatea judecătorească; autoritatea de jurisdicție constituțională (Curtea Constituțională); Avocatul Poporului (garantul drepturilor și libertăților cetățenești).

Principiul separației puterilor în stat oferă o grilă de lectură privind organizarea și funcționarea autorităților publice fundamentale în cadrul sistemelor politice contemporane. Analiza structurii instituționale ale statului, privită în dinamica elementelor componente, relevă mecanismele politico-juridice de exercitare a puterii etatice. Angrenajul instituțional întreține raporturi specifice cu societatea civilă și ansamblul vieții sociale, delimitând tipuri distincte de regim politic. Alături de

²¹ Marian Enache, *Controlul Parlamentar*, Editura Polirom, Iași, 1998, p. 24.

garantarea drepturilor și libertăților fundamentale, recunoașterea primordialității ordinii legale și supunerea puterii față de drept, valorizarea și instituționalizarea principiului separației puterilor în stat reprezintă condiția definitorie a statului de drept și a instituirii regimului politic democratic.

BIBLIOGRAFIE

- Georges Burdeau, *Traité de science politique*, vol. II, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1980.
- Jean Baudouin, *Introducere în sociologia politică*, Editura Amarcord, Timișoara, 1999.
- Anton Carpinski & Cristian Bocancea, *Știința politicului. Tratat*, vol. I, Editura Universității “Al.I. Cuza”, Iași, 1998.
- Ion Deleanu, *Drept constituțional și instituții politice*, Tratat, vol. I, Editura Europa Nova, București, 1996.
- A. Passerin D’Entrèves, *La notion de l’Etat*, Editions Sirey, Paris, 1969.
- Thomas Fleiner-Gerster, *Théorie générale de l’Etat*, P.U.F., Paris, 1986.
- Madeleine Grawitz, Jean Leca, *Traité de science politique*, vol. II, P.U.F., Paris, 1985.
- Pierre Pactet, *Institutions politique. Droit constitutionnel*, Masson, Paris, 1991.
- Jacqueline Russ, *Les théories du pouvoir*, L.G.F., Paris, 1994.
- David Miller (coord.), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, Editura Humanitas, București, 2000.

IV. ACTORI POLITICI.

PARTIDE ȘI GRUPURI DE PRESIUNE*

1. Acțiune politică – actori politici

Studierea vieții politice presupune recenzarea și analiza actorilor al căror joc animă viața politică, a numărului, puterii și a obiectivelor lor, a relațiilor care se stabilesc între ei, investigarea situației acestora în raport cu puterea și strategiile lor politice etc.

Acțiunea politică – tip special de acțiune socială, apare ca o rezultantă a participării unei largi categorii de actori, individuali (lideri, militanți, aderenți) sau colectivi (partide politice, grupuri de presiune, grupuri sociale, elite politice, mase populare). Mobilurile acțiunii lor sunt cucerirea, exercitarea, influențarea puterii, în funcție de interesele unor grupuri sociale, sau alte mobiluri, izvorâte din contextul evoluției vieții politice.

În afara masei celor care, în anumite momente, se găsesc pe scena politică, există o serie de persoane cu o contribuție mai substanțială decât a altora în desfășurarea vieții politice. Pentru a-i desemna, se folosesc diverse noțiuni: “elită”, “clasă politică”, “clacă militară”, “nomenclatură” etc.

V. Pareto, R. Michels, J. Burnham ș.a. opun elitele maselor, datorită superiorității lor, naturale sau dobândite. În general, se operează distincția “clasă dominantă” – “clasă politică”. Afirmând că în orice societate împărțită în clase există trei elemente – elita, clasa dominantă și clasa politică. R. Aron include în categoria elitei – clasa dominantă și diferitele elite profesionale, fără nici un rol în exercitarea puterii. Clasa politică ar fi acea parte a clasei dominante care exercită puterea în mod direct, în conformitate cu propriile sale dorințe¹. Ea este formată nu numai din cei care iau hotărârile, precizează G. Burdeau, ci din toți cei cuprinși în sfera exercitării funcției de conducere².

în orice societate împărțită în clase există trei elemente – elita, clasa dominantă și clasa politică

* Capitol realizat de Lect. dr. Mioara NEDELICU.

¹ R. Aron, „Power Class, Political Class, Ruling Class”, în *Class Status and Power*, Edited by R. Bendix and S.M. Lipset, Glencoe III, Free Press, 1953.

² G. Burdeau, *Traité de science politique*, 2e éd., Tom III, *La dynamique politique*, R. Pichon et Durand-Auzias, Paris 1968, pp.71-74.

G. Rocher distinge elite tradiționale, economice, tehnocratice, charismatice, ideologice, simbolice³. C. W. Mills include în elita puterii americane conducătorii instituțiilor politice, economice și militare. Aceștia ar fi plasați în vârful piramidei puterii, celelalte niveluri ale piramidei – nivelul *mediu*, la care se află politicienii din Congres, grupurile de presiune, unii reprezentanți ai vechilor și noilor clase de sus din diverse orașe și regiuni ale țării și nivelul *de jos*, devenit societate de masă – constituind terenul pe care elita își obiectivează forța⁴.

În monocrațiile populare de tipul fostei U.R.S.S., clasa politică se confundă cu partidul comunist. “Noua clasă” (cum o numea Milovan Djilas) sau “nomenklatura” (Mihail Voslenski), apărută la începutul anilor ‘20 sau ‘30, compusă din persoanele ocupante ale posturilor – cheie, aprobate de comitetele de partid de la diferite niveluri poate fi considerată clasa dominantă, clasa politică fiind nucleul ei dur, ce monopolizează decizia. Pilonii de susținere ai puterii politice monopolitice a nomenklaturii au fost K.G.B.-ul, nomenklatura militară, nomenklatura organelor de propagandă (presa, radio, T.V.) și cea a serviciilor de politică externă⁵.

2. Partidele și sisteme de partide

2.1. Partidele politice – concept și funcții

Partidele și grupurile de presiune fac parte și ele din categoria agenților colectivi.

Existența partidelor politice care intră în competiție pentru cucerirea puterii este una dintre caracteristicile fundamentale ale democrației pluraliste. Analiza fenomenului partidist cunoaște o bogată tradiție, cercetările vizând cele mai diverse aspecte:

- latura ideologică,
- corelația cu baza socială,
- structurile organizatorice interne,
- rolul partidelor în cadrul sistemului politic,
- perspectivele de evoluție etc.

În evoluția reflecției și a cercetării fenomenului partisan sunt distinse patru etape principale⁶. Într-o primă etapă, care ar corespunde preistoriei științelor politice, diferiți filosofi, esești, ideologi (D. Hume, E. Burke, B. Constant ș.a.) practică un discurs normativ cu privire la partidele politice. A doua etapă, supranumită și cea a

³ G. Rocher, *Introduction à la sociologie générale*, vol. III, *Le changement social*, Ed.H.M.H., Paris 1968, p.136.

⁴ C.W.Mills, „The Structure of Power in American Society”, în *Perspectives on Social Order*, H. Laurence Ross, Ed. Mc. Graw-Hill Book Company, New York 1968.

⁵ M. Voslenski, *La Nomenklatura. Les privilèges en U.R.S.S.*, Pierre Belfond, Paris 1980.

⁶ D.-L. Seiler, *Les partis politique*, Librairie A.Colin, Paris 1992, pp.13-15.

“părinților fondatori” ai disciplinei (M. Weber, J. Bryce, M. Ostrogorski, R. Michels) s-a caracterizat prin apariția unei reflecții de tip științific, care a inaugurat cercetarea propriu-zisă în domeniul științei politice. Cunoașterea partidelor devine cu adevărat cuprinzătoare și sistematică odată cu publicarea în 1951, de către Maurice Duverger (autorul termenului “staseologie”), a celebrei lucrări *Les partis politiques*. Specialiștii au apreciat contribuțiile lui Duverger legate de prezentarea unei teorii a originii și multiplicării partidelor, realizată dintr-o perspectivă instituționalistă și elaborarea unei tipologii bazată pe natura organizării lor. Dar, ele au dat naștere și unor vii dezbateri. Tipologia partidelor politice se îmbogățește în această etapă datorită lucrărilor lui S. Neumann, S. J. Eldersveld, O. Kirchheimer, J. Charlot.

În cadrul celei de-a patra etape, marcată de cercetările lui R. Dahl și S. M. Lipset se detașează contribuția lui Stein Rokkan, considerată la fel de revoluționară ca și cea a lui M. Duverger. Analiza sistemelor de partide și sociologia electorală cunosc noi dimensiuni datorită lui G. Sartori, J. Blondel, R. Rose, D. Butler. Apar sinteze valoroase semnate H. Daalder, P. Mair, P. Avril, K. von Beyme, D. L. Seiler. Nu trebuie omis aportul unor oameni de știință din România perioadei interbelice precum A. D. Xenopol, D. Gusti, P. P. Negulescu, D. Drăghicescu, M. Manoilescu la definirea și studierea sistematică a partidelor politice. Spre exemplu, într-o definiție complexă și cuprinzătoare, Dimitrie Gusti califica partidul ca fiind

“o asociație liberă de cetățeni, uniți în mod permanent prin interese și idei comune, de caracter general, asociație ce urmărește în plină lumină publică, a ajunge la puterea de a guverna pentru realizarea unui ideal etic social”⁷.

Formele moderne ale partidelor apar la sfârșitul secolului al VIII-lea în Marea Britanie. Cea mai mare parte a specialiștilor leagă fenomenul partisan de edificarea unui sistem democratic, raliindu-se astfel concepției lui Max Weber conform căreia partidele sunt copiii democrației și ai votul universal. Dar, experiența diferită a Franței unde sistemul de partide apare mai târziu precum și cea contemporană i-a determinat pe unii autori să observe că nu întotdeauna partidele apar concomitent cu extensia votului. Partidele s-au născut ca urmare a irumperii maselor pe scena politică, scrie D. L. Seiler, diverse conflicte folosind modalități diferite de mobilizare: apelul la popor și recrutarea partizanilor pe o bază voluntară⁸. Structurarea partisană se poate dezvolta chiar în condițiile în care practicile de vot nu sunt decât niște simulacre ale democrației, constată Y. Mény⁹. Multiplicarea organizațiilor partizane ca urmare a proliferării unor state după cel de-al doilea război mondial sau după căderea zidului Berlinului sunt explicate printr-un mimetism instituțional și politic, imitațiile fiind adesea destul de superficiale.

partidele sunt
copiii democrației
și ai votul universal

⁷ D. Gusti, „Partidul politic. Sociologia unui sistem a partidului politic”, în *Doctrina partidelor politice*, Ed. Cultura Națională, Buc.1925, p.4.

⁸ D.-L. Seiler, *op.cit.*, p.18.

⁹ Y. Mény, *Politique comparée*, 4^eéd., Montchrestien, 1993, p.51.

Analizate din punct de vedere al finalității lor (cucerirea puterii politice, apelul la mase pentru exercitarea acesteia în numele unei anumite concepții despre interesul general), partidele apar ca un fenomen vechi. Având în vedere calitatea lor de organizații (natura mijloacelor folosite pentru atingerea obiectivului fundamental) partidele apar de dată relativ recentă.

Definițiile date partidelor politice sunt foarte numeroase, ele depinzând de elementele reținute de autorii lor pentru a califica o organizare de partid:

- interesul urmărit, cu diverse grade de generalitate,
- proiectul sau natura ideologică,
- modul de organizare,
- obiectivul cucerii puterii sau alte fațete ale fenomenului partisan

În concepția lui Joseph La Palombara și M. Wiener¹⁰, pentru ca un grup să poată fi considerat partid politic trebuie îndeplinite patru condiții principale:

1. continuitatea în organizare, deci o organizare durabilă, care nu este direct dependentă de conducătorii în funcție;
2. organizare vizibilă și permanentă la nivel local, ceea ce implică relații sistematice între elementele locale și cele naționale;
3. determinare conștientă a conducătorilor de a cuceri și păstra puterea de decizie, singuri sau în coaliție cu alții;
4. preocuparea constantă de a câștiga partizani la alegeri sau a obține prin orice mijloace sprijinul popular.

Deși definiția lui Palombara și Wiener a întrunit adeziunea majorității politologilor contemporani i se reproșează totuși absența evidențierii caracterului voluntar al asocierii¹¹, relevat de Weber și de Gusti.

Ca instituții politice principale implicate în lupta pentru putere, partidele au ca obiectiv fundamental cucerirea, deținerea și exercitarea puterii în stat

Elementul definitoriu fundamental al partidelor politice, care îl diferențiază net de alte organizații sau asociații, este poziția sa față de problema puterii. Ca instituții politice principale implicate în lupta pentru putere, partidele au ca obiectiv fundamental cucerirea, deținerea și exercitarea puterii în stat. Partidul constituie însă o realitate dinamică, notele sale definitorii cunoscând modificări, în funcție de condițiile particulare în care-și desfășoară activitatea. Astfel, în anumite momente, de schimbări sociale profunde, elementele doctrinare și programatice pot avea un rol foarte important în delimitarea și caracterizarea partidelor. Raportul dintre trăsăturile definitorii ale unui partid depinde și de semnificația pe care le-o conferă acestora activitatea sa practică.

¹⁰ J. La Palombara, M. Wiener, *Political Parties and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1974.

¹¹ G. Voicu, *Pluripartidismul, o teorie a democrației*, Ed. All, Buc. 1998, pp.65-66.

Una dintre cele mai apreciate clasificări a funcțiilor partidelor politice aparține lui Peter Merkl¹². Acesta înscrie:

1. funcția de recrutare și selecționare a personalului conducător pentru posturile de guvernământ;
2. funcția de elaborare a programelor și politicilor de guvernare;
3. funcția de coordonare și control a organelor guvernamentale;
4. funcția de integrare societală, prin intermediul satisfacerii și concilierii cererilor grupului sau prin aportul unui sistem comun de credințe sau ideologii;
5. funcția de integrare socială a indivizilor, prin mobilizarea sprijinului lor și prin socializarea politică;
6. funcția de contraorganizare sau de subversiune.

Acestea sunt însă funcții ideale, în realitate partidele putând să nu le exercite pe toate, în mod obligatoriu. Dar, în orice caz, ele realizează o funcție de mediere între societatea civilă și societatea politică. Partidele au și o funcție de exprimare a revendicărilor, canalizând nemulțumirile, de reprezentare a cetățenilor, de schimbare a oamenilor și ideilor și de legitimare¹³.

2.2. Clivaje partisans și familii ideologice

Din perspectiva dimensiunii ideologice a fenomenului partisan, pot fi deosebite opt categorii principale de familii politice: comuniste, socialiste, ecologiste, democrat-creștine, liberale, agrariene, conservatoare, partidele de extremă dreaptă. Acestora li se adaugă un grup de partide greu de clasificat, între care partidele regionaliste și partidele americane.

Deși partidele regionaliste diferă în privința organizării și a influenței politice și electorale, au în comun faptul că interesele lor sunt aproape exclusiv orientate pe o singură problemă (intrând astfel în categoria “single issue parties”), toate celelalte fiind percepute și tratate prin prisma acesteia. Fenomenul regionalismului European, legat de supraviețuirea unor minorități în sânul anumitor state-națiuni a cuprins aproape toate țările Europei Occidentale, în special Belgia, Spania, Marea Britanie, Italia și Franța. În unele țări, partidele regionale sunt insignifiante, dar dovedesc un comportament electoral particularist (Alsacia, Bretagne); în altele, au o bună organizare regională și pot contribui la erodarea statului-națiune (Belgia). Între aceste două poziții sunt posibile multiple situații intermediare, poziție dominantă de exemplu (Alto Adige, Val d’Aoste, Țara Bascilor) sau de concurență (Scoția, Corsica)¹⁴.

¹² P. Merkl, *Western European Party System*, New York, Free Press 1981.

¹³ D.-L. Seiler, *op. cit.*, p. 30-31.

¹⁴ Y. Mény, W. Wright, „Centre-Periphery Relation”, în *Western Europe*, Allan and Unwin, London 1985.

În ceea ce privește partidele americane, între cele două formațiuni politice dominante – Partidul republican și Partidul Democrat nu există decât o slabă distanță ideologică, explicabilă între altele prin compoziția populației, evoluția istorică și adeziunea la valorile americane, la virtuțile capitalismului și misiunea universală a țării.

Enunțul cel mai clar al dualismului dreapta-stânga a fost formulat de M. Duverger în lucrarea *Les partis politiques*. Această dualitate a fost trihotomizată prin introducerea conceptului “centru”, tentativă criticată de autorul francez care, susținând că mișcarea naturală a societății înclină spre bipartitism, precizează: „Orice politică implică o alegere între două tipuri de soluții; soluțiile intermediare se apropie una de alta. Aceasta este echivalent cu a spune că centrul nu există în politică”¹⁵. El ar fi de fapt gruparea artificială a părții drepte a stângii și a părții stângi a drepte.

Inspirându-se din teza suprapunerii dualismelor a lui M. Duverger și având ca model paradigma AGIL a lui Talcott Parsons, Stein Rokkan sistematizează clivajele care stau la baza constituirii partidelor și a sistemelor de partide, plecând de la analiza unor conflicte sociale. Într-un studiu publicat în 1967¹⁶, Rokkan afirmă că, în societățile occidentale, conflictele se organizează în jurul a patru clivaje fundamentale:

- două dintre ele decurg din Revoluția națională, desfășurată în timpul Reformei și antrenează clivajele biserică/stat pe de o parte, centru/periferie, pe de alta;
- celelalte două clivaje rezultă din Revoluția industrială – clivajul urban/rural și clivajul posedanți/lucrători.

Ulterior, Rokkan va adăuga un al cincilea clivaj, născut din conflictul posedanți/lucrători: partizanii revoluției sovietice și cei care i se opun sau, cel puțin, refuză să o accepte.

Paradigma Rokkan

Clivajul politic centru/periferie

Rokkan analizează unele forme partizane specifice, constituind embrioane ale familiilor politice: partidele de apărare religioasă, partidele agrariene, partidele socialiste, cele comuniste, partidele fasciste și poujadismul în Franța sau radicalismul de dreapta în S. U. A., partidele autonomiste, federaliste sau separatiste. Deși contestată de unii autori (D. Rae, M. Taylor), paradigma lui S. Rokkan a fost apreciată de alții pentru introducerea clivajului centru/periferie. Atât perspectiva lui Rokkan cât și optica lui Douglas Rae și Michael Taylor (susținătorii tezei “intersectării clivajelor politice” - *cross-cutting cleavages*) au contribuit la înlocuirea conceptului “dualism al opozițiilor” din știința politică francofonă, cu cel de “clivaj politic”, evitându-se astfel folosirea cuvântului “conflict”.

O alternativă la paradigma lui Rokkan a fost propusă de Richard Rose și Derek Urwin care văd nașterea unui partid ca rezultatul focalizării mai multor dimensiuni sau clivaje convergente. Un partid poate fi, spre exemplu, și muncitoresc, și antireligios, și

¹⁵ M. Duverger, *Les partis politiques*, Paris, A. Colin, 8e éd., 1973, p.245.

¹⁶ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, New York 1967.

urban și centralist. Folosind drept criteriu principal coeziunea socială, autorii propun un tablou al tipologiei partidelor care focalizează factorul religios, clasa socială, naționalismul comunal¹⁷. Astfel, sunt deosebite:

1. Partide eterogene, al căror electorat nu are o caracteristică sociologică particulară (“catch all party”, de genul Partidului Unității Proletare din Italia, Partidul Laburist Irlandez);
2. Partidele cu fundament unic de natură religioasă sau anticlericală, născute din relația biserică/stat, cu o bază socială eterogenă;
3. Partidele cu fundament unic de natură socială (partide de clasă);
4. Partide rezultând din diferite identificări ce se consolidează reciproc (partide muncitorești religioase, de exemplu).

Jean și Monica Charlot vor introduce un al cincilea clivaj – stat/societate civilă, care opune partidele totalitare partidelor specializate, demers valoros în contextul în care revoluțiile din centrul și sud-estul Europei au adăugat clivajul stat/societate civilă în axa teritorială și maximaliști/minimaliști în cea funcțională (privind ritmul trecerii la economia de piață)¹⁸.

2.3. Tipuri de partide și sisteme de partide

Clasificarea partidelor politice în funcție de anumite criterii este necesară înțelegerii nuanțate a rolului îndeplinit de ele în cadrul sistemului politic. Diversitatea și complexitatea fenomenului partidist face dificilă construirea unei tipologii exhaustive.

Cea mai celebră parte a contribuției lui M. Duverger la dezvoltarea staseologiei o reprezintă distincția partide de cadre – partide de masă. El distinge: partidele de cadre, de creație interioară (cu variantă europeană și americană), partidele de masă, de creație exterioară (socialiste, comuniste, fasciste), adăugând ulterior partidele intermediare (indirecte – de tip laburist și partidele din țările în curs de dezvoltare). Partidul “catch-all party” (“attrape-tout”), definit de Otto Kirchheimer (*The Transformation of the West European Party System*), partidul “de electori”, analizat de Jean Charlot (*Le phénomène gaullist*) și “partidul stratarhic”, pe care i l-a inspirat lui Samuel Eldersveld sistemul american, sunt doar unele dintre cele mai notabile contribuții ce au completat tipologia lui M. Duverger.

În opinia lui O. Kirchheimer, pentru care epoca partidelor de masă, marcate de pecetea ideologiei și a votului de clasă, a trecut, viitorul aparține unor partide cu rază mare de acțiune, care dau întâietate nu ideologiei, ci valorilor simple. “Catch all party” (partid-capcană, partid agață-tot), “parti-attrape-tout”, sau “parti de ressemblément” (de

¹⁷ R. Rose, D. Urwin, *Social Cohesion, Political Parties and Strains in Régims*, London 1971.

¹⁸ J. Charlot, M. Charlot, *L'interaction des groupes politiques*, P.U.F., Paris 1986, pp. 512-513.

uniune), cum îl numește J. Charlot, nu poate fi decât un partid mare, pragmatic, preocupat de adaptarea structurilor sale organizatorice și a programelor la cerințele momentului. Dogmatismul ideologic este recuzat și de “partidul de electori” al lui J. Charlot, care se mulțumește cu un simplu fond comun de valori, menit să adune în jurul lui un număr cât mai mare de persoane.

Tipului stratarhic propus de S. Eldersveld (*Political Parties. A Behavioral Analysis*) îi este specifică existența unei structuri organizatorice ierarhizate, fiecare nivel sau strat (care poate influența programul partidului) generând un număr de lideri, legați între ei pe verticală și care urmăresc câștigarea de aderenți din masa electorilor. Partidele naționale din S. U. A. sunt considerate a fi de fapt, pe de o parte, federații de partid, organizate în fiecare stat al uniunii, iar pe de alta, conglomerate a trei organizații independente, prezente în fiecare dintre ramurile alese ale corpurilor politice – Președinție, Camera Reprezentanților și Senat.

Originalității modului de organizare a partidelor americane i se adaugă aceea a alegerilor. Sistemul “primarelor” (vot direct într-un prim tur, care precede alegerea propriu-zisă), practicat prima dată în statul Wisconsin în 1903, la inițiativa guvernatorului La Follette a devenit una dintre trăsăturile caracteristice ale sistemului politic American. Relevând specificul votului în funcție de tipul de alegere primară, putem construi următorul tabel:

Nr.	TIPUL de ALEGERE	SPECIFICUL VOTULUI
1.	Primarele statelor <i>Closed Primary</i>	Votul aderenților partidului pe baza unei declarații solemne (sworn statement)
2.	Open primary <i>The Same Day Declaration System</i> <i>-Blanket Primary</i>	Libertate totală de alegere Opțiune pentru ziua votului și primara unui partid determinat Vot exprimat pentru diferiți candidați, conform funcției vizate
3.	Sisteme particulare <i>-Cross-filing Primary</i> <i>-Run-off Primary</i>	Vot specific numai anumitor state Sistem de candidaturi multiple Primare cu două tururi
4.	Primarele prezidențiale <i>-Presidential Preference Primary</i> <i>-Delegate Selection Primary</i>	Vot exprimat pentru candidatul preferat Votarea reprezentanților în Convenția care desemnează candidatul la Președinție

Tipuri de alegeri primare în S. U. A.

Ansamblul partidelor în interacțiune pe scena politică a unei societăți constituie un sistem de partide. Relațiile acestora pot fi conflictuale sau de cooperare, sub forma

unor coaliții preelectorale, cu sau fără liste comune sau a unui program și a unei candidaturi unice, a unei federații de partide sau a unei confederații, cu o grupă parlamentară unică. O formulă foarte răspândită este cea a coalițiilor post-electorale în care partidele își păstrează libertatea de acțiune și negociază după scrutin, la vederea rezultatelor. Sistemele de partide sunt de obicei naționale, chiar dacă fiecare partid dorește să fie prezent și pe plan regional sau local.

M. Duverger propune o tipologie a sistemelor de partide fondată pe număr și o explicație în termenii modului de scrutin. În opinia sa, sistemele majoritare cu un tur de scrutin tind spre bipartism, iar reprezentarea proporțională tinde spre multipartism; scrutinul majoritar cu două tururi tinde spre un multipartism temperat de alianțe. S-a dovedit însă că modul de scrutin nu este un factor atât de important. Însuși M. Duverger și-a schimbat optica, în cea de-a VIII-a ediție a lucrării sale *Partidele Politice*, din 1973 afirmând că “realitățile naționale, ideologiile și mai ales structurile socio-economice au, în general, acțiunea cea mai hotărâtoare în această privință”¹⁹.

Dihotomiei prin care autorul francez opunea bipartismul multipartismului, Jean Blondel i-a adăugat un al treilea termen – sistemul de două partide și jumătate. “Demipartidul” perturbă jocurile dintre alte două partide mari și le constrânge adesea la guvernări minoritare, în coaliție cu el.

La Palombara și Wiener fac distincția între sistemele competitive și cele necompetitive (mono și pluraliste).

Preluând de la M. Duverger și dezvoltând conceptele bipartism și multipartism, G. Sartori le adaugă pe acelea de “relevanță”, “poli” și “competitivitate”. În spiritul concepției sale, Daniel-Louis Seiler distinge multipartismul simetric sau asimetric, polarizat sau nepolarizat. El indică șase forme teoretice (simetric nonpolarizat, asimetric polarizat, simetric bipolarizat, asimetric bipolarizat, simetric multipolarizat, asimetric multipolarizat), recunoscând însă că numai jumătate dintre acestea pot fi întâlnite în practica democrațiilor occidentale²⁰.

Folosind criteriul fundamental al stabilirii tipologiei sistemelor de partide – numărul, se pot deosebi sistemele cu partid unic (necompetitive) și sistemele pluraliste (competitive).

Expresia “partid unic” a fost inventată de teoreticienii fascismului și este folosită încă din anii ‘30. Ea poate fi aplicată atât partidelor fasciste, cât și celor comuniste, dar este valabilă și pentru unele țări subdezvoltate. Partidul unic (apărut, de obicei, după o revoluție sau o lovitură de stat) exercită singur puterea, în condițiile interzicerii altor partide opuse, fiind asociat, de obicei, cu o guvernare autoritară sau cu asumarea puterii personale.

Sistemele cu partid hegemon (existente în Polonia, Bulgaria, Cehoslovacia, Republica Democrată Germană de la sfârșitul deceniului al cincilea și până în deceniul

¹⁹ M. Duverger, *op. cit.*, p.236.

²⁰ D.-L.Seiler, *op. cit.*, p.136.

al nouălea) au fost plasate de specialiști la jumătatea drumului între sistemele cu partid unic și cele cu partid dominant. Ele se caracterizează prin prezența, în afara partidului communist, cu rol central sau “hegemon”, a unuia sau mai multor partide democratice care, de regulă, au participat la tranziția pașnică la democrație.

Sistemele pluraliste sunt constituite dintr-un număr mai mare sau mai mic de partide care intră în competiție pentru cucerirea și exercitarea puterii politice. În mod tradițional, ele sunt clasificate în sisteme bipartidiste și sisteme multipartidiste.

Bipartismul este fondat pe alternanța, mai mult sau mai puțin regulată la guvernare a două partide cu vocație majoritară (exemplul Marii Britanii, S. U. A. , Canadei, Australiei, Noii Zeelande). M. Duverger face distincția între pseudo-bipartism și bipartismul veritabil. Anglia, caracterizată prin disciplina de vot a parlamentarilor ar fi exemplul tipic al bipartismului veritabil. Bipartismul suplu de tip american (pseudobipartism) este considerat mai aproape de multipartism decât de bipartismul rigid, britanic, în Congresul de la Washington votându-se după preferințele personale.

J. Charlot structurează astfel bipartismele: sistemele “pure” sau “integrale”, în care numai două partide mari ajung la putere (Marea Britanie, S. U. A. , Canada, Noua Zeelandă) și sisteme bipartiste “imperfecte” sau “cu două partide și jumătate”, în care unul dintre cele două partide mari are nevoie de un al treilea, cu o influență electorală mai slabă pentru a forma guvernul (Germania, Australia, Austria)²¹.

Sistemele multipartiste se caracterizează prin numărul mare de partide ce intră în competiție electorală și participă la exercitarea puterii. Cele mai mari partide obțin, de obicei, între 20-40% din voturi. Ca atare, multipartismul se fondează pe absența sau raritatea unor guverne majoritare monopartiste și, în consecință, pe pluralitatea partidelor reprezentate în guvern. Coalițiile încheiate sunt, de obicei, fragile, ceea ce determină instabilitatea guvernării, alegeri parlamentare anticipate sau intercalate – pe parcursul unei legislaturi, la sfârșitul căreia se desfășoară alegeri normale (Franța, Italia, Belgia, Olanda, Elveția, Țările Scandinave, Irlanda, Portugalia, Spania). Aceste sisteme au fost clasificate în sisteme “echilibrate” și sisteme “cu partid dominant”.

În multipartismele echilibrate există un relativ echilibru și o relativă stabilitate a influențelor politico-sociale și electorale ale partidelor, cele mai puternice dintre ele obținând de regulă 25-30% din voturi (Belgia, Olanda, Finlanda, Elveția, Israel, Portugalia).

Expresia “partid dominant” (lansată în 1951) implică astăzi un sens mai restrâns față de accepțiunea originală, care indica o variantă de sistem intermediar, între pluralism și partidul unic. Există sistem de partid dominant în țara în care sunt mai multe partide, unul dintre ele este mai mare decât celălalt, deține majoritatea absolută a locurilor în Parlament, menține dialogul cu opoziția (înainte sau după al doilea război mondial în Italia, Suedia, Norvegia, Islanda, Danemarca, India ș. a.).

²¹ J. Charlot, *Les partis politiques*, 2e éd., Librairie A.Colin, Paris 1971, pp. 232-233.

2.4. Sisteme de partide în România

În România, fenomenul partidist se conturează în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în forma sistemului bipartid, alcătuit din Partidul Liberal, înființat la 24 mai 1875 și Partidul Conservator, constituit oficial la 3 februarie 1880.

După formarea în 1918 a statului național-unitar, având drept consecință intrarea pe scena politică românească a partidelor din Transilvania, Basarabia și Bucovina, vechiul sistem de partide (dominat de numai două formațiuni politice) este înlocuit cu unul multipartid. Dacă formațiunile provinciale fuzionează cu alte partide, apar în schimb partidele minorităților (maghiară, germană, evreiască, ucraineană) și alte partide, cu titlaturi democratice (Partidul Poporului, Partidul Țărănesc, Partidul Muncii ș. a.). Se produce ieșirea din scenă a Partidului Conservator și apariția unor noi curente ideologice și politice – comunismul și legionarismul.

Din a doua jumătate a primului deceniu interbelic se manifestă însă o tendință de polarizare, de reducere relativă a formațiunilor politice. Etapa regroupărilor și a simplificării tabloului politic este încheiată odată cu înființarea P. N. Ț. (10 oct. 1926) care a umplut vidul lăsat de conservatori, ca partid de alternanță la guvernare cu liberalii. Se restabilește astfel sistemul bipartid de guvernare (rotativa guvernamentală).

Constituția lui Carol al II-lea din 1938 a anulat pluripartidismul, singurul partid recunoscut fiind Frontul Renașterii Naționale. În perioada septembrie 1940 – august 1944 se guvernează fără activitatea publică a partidelor politice.

Acapararea puterii de către P. C. R. a fost echivalentă cu eliminarea pluripartidismului și a pluralismului. La începutul guvernării comuniste, pluralismul politic este formal recunoscut dar, la puțin timp, partidele sunt desființate și este consacrat sistemul partidului unic.

Revenirea la valorile politice democratice, bruscă și cu accente violente, a avut ca urmare explozia fenomenului partidist, până la constituirea Consiliului Provizoriu al Unității Naționale fiind deja legalizate 30 de partide. Alături de partidele tradiționale, reînființate, apar noi formațiuni politice autodefinite naționale, de unitate națională, democrate, progresiste, umaniste, ecologiste, republicane, monarhiste, etc. Unele se prezintă ca emanație nemijlocită a revoluției, altele ca purtătoare de cuvânt ale unor tradiții istorice, iar altele ca având scopul soluționării problemelor unor categorii sociale, etnice sau de a lupta pentru restaurarea democrației. Apariția a peste 200 de partide politice nu a avut un suport real în structurile sociale și a fragmentat în mod excesiv electoratul.

Din punct de vedere ideologic, partidele românești reprezintă liberalismul, social-democrația, conservatorismul, agrarianismul, creștin-democrația, ecologismul, naționalismul ș. a. O parte a lor s-a caracterizat prin doctrine insuficient precizate, programe politice incoerente, structuri organizatorice fragile: Partidul Liber-Schimbișt, Partidul Viitorul Democrat al Patriei, Partidul Democrat al Muncii Agricole, Industriale și Intelectuale, Uniuna Civică Radicală ș. a. Alte partide pot fi grupate pe criterii

apolitice – etnice, social-profesionale, economice. S-au creat partide naționale, regionale, zonale, partide politice fictive (având numai firma).

Respingerea ideologiei comuniste și a oricăror încercări de reformare de tip socialist a dus la demonetizarea orientărilor politice de stânga. Centrul politic a devenit centru-dreapta, orientările clasice de stânga (social-democrate), ca și cele clasice de dreapta (liberale, de exemplu) poziționându-se la centru, tendință de altfel specifică și celorlalte țări ex- comuniste.

Pluripartidismul românesc se definește prin *labilitate*, exprimată în numeroase disidențe, fracționări, alianțe conjuncturale. Tipul de sistem electoral al reprezentării proporțional aproximative, instituit de Legea nr. 68/1992 favorizează apariția și funcționarea sistemului multipartidist, dar pune sub semnul întrebării realizarea majorității simple, predispunând la constituirea de coaliții guvernamentale²². O tendință pozitivă a dinamicii sistemului multipartidist, sesizabilă de la o alegere la alta, este aceea a simplificării eșichierului politic. Alegerile din 1996 au adus o schimbare politică esențială: alternanța la putere.

Dacă G. Voicu a calificat sistemul de partide românesc din prima etapă post-comunistă ca multipartidist “pur cu defect”²³, Fundația pentru Democrație Freedom House din New York l-a apreciat ca sistem de partid dominant.

În prezent, și în România ca și în celelalte țări ex-comuniste se manifestă un reviriment al forțelor politice de stânga, datorat în bună parte politicilor reformiste, cu mari costuri sociale.

3. Grupurile de presiune

3. 1. Grupul de presiune – delimitări conceptuale

Deși realitatea istorică a grupurilor de presiune este mult mai veche decât cea a partidelor, recunoașterea calității lor de componente esențiale a structurii politice a statelor este relativ recentă, cel puțin în Europa. În 1908, în S.U.A., Arthur Bentley vorbea deja de “grupuri de interes” și “presiunile” exercitate de acestea, dar consacrarea termenului se produce abia în primii ani de după cel de-al doilea război mondial. În timp ce în S.U.A. existau preocupări sistematice pentru studierea grupurilor de presiune, în țările vest-europene fenomenul părea să indice numai o fracționare a voinței naționale iar termenul primea, de cele mai multe ori, o conotație pejorativă datorată practicilor

²² Al. Radu, Gh. Radu, I. Porumb, *Sistemul politic românesc, un sistem entropic?*, Ed. Tehnică, Buc.1995, p.149.

²³ A.F.Bentley, *The Process of Gouvernment, a Study of Social Pressures*, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 1908.

mai puțin corecte ale unor grupuri, tendințelor de manevre de culise sau corupției²⁴. După război, se dezvoltă un puternic curent de cercetare și reflecție științifică.

Grupul de presiune este o categorie de analiză a științei politice care crează un instrument de interpretare și explicare a vieții politice cu valoare cognitivă și un concept uzual ce acoperă o realitate complexă. Unii autori folosesc alternativ termenii “grup de interes” (*Interest Group*) și “grup de presiune” (*Pressure Group*), alții îl preferă pe primul, dar există și încercări de delimitare.

Grupul de interes, format și dezvoltat în comunitățile istorice primare, poate fi considerat ca reprezentând un număr de persoane reunite de unul sau mai multe interese comune. Orice grup uman poate fi un grup de interes, formal sau informal, de situație, de adeziune etc. În condițiile trecerii de la societatea feudală la capitalism, apar premisele politizării anumitor interese.

Asimilarea grupurilor de interes cu grupurile de presiune nu este în întregime justificabilă (Ch. Debbasch, J. M. Pontier, L. Dion). Grupul de interes nu se identifică exact cu grupul de presiune, care nu acționează numai pe calea *pressing*-ului și a cărei influență nu este unidirecțională.

Un grup de interes este un grup de presiune potențial. El se transformă în grup de presiune în momentul acțiunii sale asupra autorităților abilitate să ia decizii în favoarea intereselor apărute. Un număr mare de autori consideră că fenomenul grup de presiune este identificabil în prezența a trei elemente principale:

- a) existența unui grup sau a unei comunități, mai mult sau mai puțin organizate (ceea ce îl deosebește de o simplă mișcare spontană și efemeră);
- b) noțiunea de interes și apărarea acestui interes;
- c) elementul presiunii, al influenței exercitate.

Grupurile de presiune nu sunt structuri sau instituții politice dar activitatea lor se desfășoară în strânsă corelație cu cea a instituțiilor statului și a partidelor politice. Ele nu exercită într-un mod direct puterea politică dar acționează asupra ei ca intermediari, pentru realizarea unor decizii luate de o instituție sau de un organ politic, fiind astfel un element al producerii deciziei²⁵. Grupul se definește prin caracterul său colectiv și printr-o acțiune colectivă. El trebuie să prezinte un anumit grad de unitate și să se caracterizeze prin sentimentul apartenenței la grup și adeziunea la anumite valori comune. Interesul care reunește membri săi poate fi mai mult sau mai puțin comun, mai mult sau mai puțin puternic dar el este, în orice caz, sursa unei acțiuni comunitare și agregative.

grupul de presiune exprimă anumite interese, dispune de o organizare și exercită o presiune pentru a-și atinge scopurile

²⁴ Ch. Debbasch, J.M. Pontier, *Introduction à la politique*, 3e éd., Dalloz, Paris 1986, p.381.

²⁵ J. Basso, *Les groupes de pression*, P.U.F., Paris 1983, p. 95.

Deci, grupul de presiune exprimă anumite interese, dispune de o organizare și exercită o presiune pentru a-și atinge scopurile. Ca atare, el poate fi definit ca “un grup de persoane reunite într-o structură specifică de unul sau mai multe interese comune, care își realizează obiectivele prin presiunea exercitată asupra autorităților abilitate să ia o decizie.”²⁶ Forța sa depinde atât de importanța grupării, de locul pe care îl are sau și l-a cucerit în societate cât și de calitatea leaderilor ei.

Între principalele funcții realizate de grupul de presiune se numără:

- a) funcția de reprezentare;
- b) funcția de gestiune;
- c) funcția de revendicare;
- d) funcția de apărare în profitul membrilor lui²⁷.

3.2. Tipuri de grupuri de presiune. Grupurile de presiune internaționale

Clasificarea grupurilor de presiune a fost făcută având drept bază zeci de principii, sisteme, criterii, grupări etc. De o largă utilizare în știința politică contemporană au beneficiat tipurile identificate de autorii vest-europeni, chiar dacă ele au fost incluse în clasificări diferite. Conform acestora (M. Duverger, G. Burdeau, J. Meynaud, J. Basso, Y. Meny ș.a.), la nivel intrasocietal pot fi identificate: grupuri publice și grupuri private, grupuri instituționalizate și neinstituționalizate, grupuri ce apără un interes material și grupuri materialmente dezinteresate (sau cu scop ideologic), grupuri provizorii și grupuri permanente, grupuri oficiale și grupuri secrete, grupuri cu obiectiv limitat și grupuri cu scopuri multiple, grupuri de presiune exclusive și grupuri parțiale (sau grupuri de acțiune politică și grupuri intermediare), grupuri de masă și grupuri de cadre, grupuri-client și grupuri-stăpân ș. a.

Lobby-urile

- organizații tehnice reprezentând grupurile de presiune și exercitând *pressing*-ul politic în contul lor
- tehnică de acțiune.

Dintre acestea, lobby-urile și fenomenul lobbyismului impun o atenție specială. Appreciate de unii autori ca organizații tehnice reprezentând grupurile de presiune și exercitând *pressing*-ul politic în contul lor (M. Duverger, care le consideră pseudo-grupuri de presiune, S. Ehrlich), de alții ca o tehnică de acțiune (Ch. Debbasch, J.-M. Pontier) lobby-urile cunosc o puternică

dezvoltare în S.U.A. Sistemul american al lobbying-ului constituie însă o adaptare a acestuia la mentalitatea specifică și la particularitățile instituțiilor politice. În realitate, termenul lobby apare aproximativ acum un secol și jumătate în Marea Britanie, desemnând mult timp culoarele Camerei Comunelor iar apoi grupurile de interes ce

²⁶ Ch. Debbasch, J.M. Pontier, *op. cit.*, p. 387.

²⁷ J. Baso, M. Ruffat, „Nouveaux regards sur les groupes”, în *Problèmes politiques et sociaux*, Paris, 2 mai 1985, p. 4.

căutau să influențeze în culise deciziile Parlamentului. În jurul anului 1929 în S.U.A. încep să fie folosite cuvintele “lobby” și “lobby-agents”, iar spre 1837 este lansat neologismul “lobbyist” (lobbyman), folosit curent în anii următori, pe măsura instituționalizării grupurilor lobby²⁸. Fenomenul lobbyismului desemnează atât practica de influențare a procesului legislativ cât și persoanele sau organizațiile ce acționează în vederea promovării sau împiedicării adoptării unei legislații.

Fenomenul **lobbyismului** desemnează atât practica de influențare a procesului legislativ cât și persoanele sau organizațiile ce acționează în vederea promovării sau împiedicării adoptării unei legislații

La nivel extrasocietal acționează grupurile de presiune internaționale, a căror apariție și proliferare a fost facilitată de dezvoltarea relațiilor internaționale și de posibilitatea influențării lor, în vederea obținerii unor avantaje. Ele nu trebuie confundate cu organizațiile internaționale, deși uneori acestea joacă rolul de grup de presiune. Grupurile internaționale au ramificații în mai multe țări, sau urmăresc să obțină de la o structură politică străină (fie direct, fie prin intermediul unei instituții politice din propria țară), o decizie favorabilă lor sau menținerii unor stări de lucruri existente.

Tentativele de clasificare a grupurilor de presiune internaționale (S. Ehrlich, Ch. Debbasch, J.-M. Pontier ș.a.) relevă mai întâi existența unor grupuri private și a unor grupuri publice. Grupurile de presiune private internaționale sunt reprezentate de întreprinderile și organizațiile cu o acțiune internațională, care s-au multiplicat în ultimii ani. Cele publice ar fi constituite din organizațiile internaționale, îndeosebi organizațiile specializate ale O.N.U. Organizațiile nonguvernamentale sunt o categorie intermediară. Statele pot acționa ele însele ca grupuri de presiune, fie în raport cu unele organizații internaționale, fie în raport cu alte state. Pot exista grupuri ce apără interese materiale (grupurile economice, calificate “multinaționale”, din domeniul producției de bază) și grupuri dezinteresate (organizațiile de înțajutorare, precum Caritas Internațional, și organizațiile umanitare, precum Amnesty Internațional).

Complexitatea crescândă a afacerilor publice, nevoia de informații în procesul adoptării deciziilor politice, pregătirea mării piețe europene au antrenat dezvoltarea lobby-urilor pe lângă noile centre de decizie internațională. Numeroase studii au semnalat multiplicarea și întărirea lobby-urilor europene care, după unele opinii²⁹ ar fi menite să joace rolul de pivot: pe de o parte, vis-a-vis de clienții sau de membrii lor, de la care primesc cereri de informare, pe de alta, vis-à-vis de instituțiile comunitare, care au nevoie de expertizele pe care acestea le pot transmite.

Bruxelles a devenit capitala lobbying-ului european, unde acesta este instituționalizat și profesionalizat. Aici pot fi reprezentate întreprinderi, organizații, sectoare ș.a. Federația Europeană a Asociațiilor Naționale grupează reprezentantele naționale ale diferitelor profesii. Se poate constata prezența la Bruxelles a unor adevărați giganți (U.N.I.C.E. – Uniunea industriilor Comunității Europene, C.E.S. – Confederația

²⁸ N. J. Ornstein, S. Elder, *Interest Groups, Lobbying and Policy Making*, Congressional Quarterly Press, Washington DC, 1978.

²⁹ M. Petite, „Les lobbies européens”, în *Europe* 1993, Pouvoirs, Paris, P.U.F. no.48, pp.101-103.

Europeană a Sindicatelor, C.O.P.A. – Comitetul Organizațiilor Profesionale Agricole, C.E.E.P. – Centrul European al Intreprinderilor Publice). După modelul siderurgiștilor (gruparea Eurofer) sau cel al constructorilor de automobile, industriașii țărilor membre ale Comunității se grupează uneori pe sectoare, în structuri însărcinate cu apărarea intereselor comune. În ultimul timp, s-a extins practica delegațiilor unor colectivități locale, în special ale regiunilor.

Exercitarea puterilor executive ale Comisiei Europene se face cu ajutorul unor comitete de experți (consultative, de reglementare, de gestiune) în care se află reprezentanții la Bruxelles ai unui sector sau altuia. Lobbying-ul la Parlamentul European este în continuă creștere dar, urmare a pluralității de interese și a intersecției tendințelor politice cu interesele și problemele minorităților, el nu este ușor de manevrat. Între tendințele sesizabile în spațiul European se numără: a) îndeplinirea unui rol comunitar de către anumite organisme reprezentative naționale (British Bankers Association, de exemplu); b) dezvoltarea unor “receptacule de afinitate” precum “Roundtable”, care grupează unele dintre cele mai mari multinaționale europene (Philips, Fiat, Volvo, B.A.T. – Manufactura Britanică de Țigarete) în jurul unei structuri axată pe probleme sectoriale, dar care reprezintă o forță considerabilă, aflată în spatele unor mari obiective politico-economice; c) apariția unui veritabil lobbyism după modelul American, cu un întreg cortegiu de firme de servicii specializate (cabinete juridice, consultanți, organizatori de conferințe etc.); d) creșterea numărului de întreprinderi care intervin pe lângă instituțiile comunitare”³⁰.

3. 3. *Pressing-ul politic; domenii de acțiune, căi de acces, mijloace și rezultate.*

Acțiunea de *pressing* apare ca fiind o stare prin care un grup de interese caută să modifice comportamentul sistemului politic în favoarea sa. Ea se determină în raport cu țelurile vizate și cu actorii instituționali sau noninstituționali. *Pressing-ul* se manifestă în primul rând prin persuasiune, constrângerea fiind numai un mijloc de presiune, destul de rar utilizat.

Pressing-ul se realizează la nivelul principalelor centre de putere – parlament și guvern, dar și la nivelul organelor judiciare. Centrul de greutate și intensitatea activității grupurilor diferă de la o țară la alta, ele orientându-se spre acele centre care dețin supremația în momentul respectiv în sistemul democrației. Grupurile vizează pe de o parte instituții și organizații cu caracter etatic, iar pe de alta instituții și organizații cu caracter nonetatic (partidele). Tehnica și mijloacele folosite depind de locul grupului în societate, natura intereselor, a obiectivelor apărute, de tipul organului asupra căruia se

³⁰ *Ibidem*, pp. 95-99.

exercită presiunea, de particularitățile sistemului politic, de regulile ce guvernează funcționarea politică a societății etc.

În opinia lui M. Duverger, mijloacele de acțiune, condiționate de structura internă a grupului pot fi materiale (resursele financiare) mijloace constând în personal, și psihologice³¹. Jean Meynaud reține 5 categorii de procedee: persuasiunea, amenințările, banul, sabotarea acțiunii guvernamentale (refuzul de a coopera cu autoritățile administrative, de exemplu) și acțiunea directă (manifestații publice, defilări, baraje, greve, nesupunere civilă)³².

Pressing-ul se exercită la două niveluri distincte, grupurile fiind înclinate să folosească cu predilecție unul dintre ele: există o presiune directă, la nivelul organismelor puterii (miniștri, parlamentari, înalți demnitari) și o presiune indirectă asupra publicului, care prin atitudinea lui acționează el însuși asupra guvernanților. Se pot iniția acțiuni deschise, uneori publice, sau acțiuni discrete, mai oculte.

Procedee de pressing

persuasiunea, amenințările, banul, sabotarea acțiunii guvernamentale (refuzul de a coopera cu autoritățile administrative, de exemplu) și acțiunea directă (manifestații publice, defilări, baraje, greve, nesupunere civilă)

Principala tehnică de intervenție este persuasiunea, care poate fi realizată și ea într-un mod direct sau indirect, dar care, în ambele cazuri, implică folosirea resurselor financiare. Cu ajutorul lor, se recurge la specialiști ce permit grupului folosirea cunoștințelor lor. Unul dintre cele mai curențe și eficiente procedee ale persuasiunii directe este acela al alcătuirii și transmiterii unor documentații privind problema în cauză diferiților parlamentari. Informația “dirijată” este o armă puternică a grupurilor de presiune. Presiunea indirectă evidențiază rolul presei specializate, dar în acest scop poate fi folosită uneori și presa de informare generală. Cele mai puternice grupuri posedă propriul lor serviciu de presă și uneori chiar un serviciu de relații publice.

Anumite tehnici, folosite cu succes de anumite grupuri nu sunt eficiente în cazul altora, decât în condițiile adaptării lor la situații particulare. În practică, se folosesc diferite tipuri de lobbying: lobbying-ul tehnic (care necesită activitatea unor profesioniști specializați pe domenii), lobbying-ul punctual (realizat pe un text particular), „grassroots lobbying” (la bază) ș.a. Dominique Boivin remarcă faptul că, în Canada, „grassroots lobbying” nu are același efect ca și în S.U.A. Rezultatele pozitive obținute în această țară ca urmare a utilizării petițiilor, scrisorilor, telegramelor, apelurilor telefonice, a presei nu se înregistrează și în Canada, unde un sondaj defavorabil unei politici guvernamentale reușește mai bine³³. Anumite țări folosesc cu predilecție anumite tehnici. În Franța, spre exemplu, sunt dominante două modele: lobbying-ul „de imersiune” (practicat de bănci și companiile de asigurări) și lobbying-ul „de congestiune” (lobbying-ul agricol).

Acțiunea discretă implică practici mai oculte, dar uneori mai eficiente: finanțarea alegerilor, ajutorul material dat partidelor politice ș.a. Astfel, în S.U.A.,

³¹ M. Duverger, *Sociologie politique*, P.U.F., Paris 1968.

³² J. Meynaud, *Les groupes de pression*, P.U.F., Paris 1965.

³³ D. Boivin, *Le lobbying ou le pouvoir des groupes de pression*, Montréal, Ed. du Méridien (Québec) 1987, pp. 127-128.

Acțiunea discretă a lobby-ului implică practici mai oculte, dar uneori mai eficiente: finanțarea alegerilor, ajutorul material dat partidelor politice

grupurile de presiune aduc oamenilor politici o susținere financiară considerabilă prin crearea unor comitete de acțiune politică – P.A.C. (Political Action Commitees), însărcinate cu strângerea de fonduri. Toate contribuțiile trebuie înregistrate de Federal

Election Commision și pot fi cunoscute de marele public. Între metodele alimentării casselor electorale se numără și cele ale organizării unor dineuri-dezbateri cu viitorii congressmani sau președinți, sau a comandării unor conferințe pentru care candidații primesc sume importante, pe care le pot declara oficial. Dacă o persoană vizată de un grup votează în peste 70% din cazuri în favoarea intereselor lui, acesta o va susține în campania sa electorală. Fiecare

P.A.C. ce reprezintă un grup este autorizat să alimenteze cassele electorale ale unui candidat până la suma de 5000\$, iar statul, care publică lista contribuabililor, poate dubla suma, permițând astfel candidatului cu cei mai mulți suporteri să dispună de mijloacele cele mai importante³⁴.

Cazurile de corupție conștientă sunt destul de rare (voiaje, dineuri, cadouri, servicii făcute unui membru al familiei, subvenționarea unui ziar prin preluarea de abonamente ș.a.).

Forța nu este un mijloc de presiune folosit în mod curent de grupurile de presiune.

Fiind și unele și altele corpuri intermediare între cetățeni și putere, partidele politice sunt organizațiile cu care grupurile de presiune intră în modul cel mai firesc în relație. Grupurile transmit partidelor diverse cereri, partidele așteaptă în schimb sau obțin ajutor și asistență, îndeosebi financiară. M. Duverger, J. Meynaud, J. Basso ș.a. disting 5 situații:

1. Situația de neutralitate a grupului de presiune față de partide, ceea ce nu implică absența totală a oricăror relații, ci, mai ales, absența subordonării;
2. Neutralitatea „activă”, în care grupurile de presiune stabilesc relații cu un anumit partid, indiferent de angajamentul sau de ideologia sa (specifică țărilor în care sunt partide suple, puțin structurate, puțin numeroase, cu o slabă ideologie);
3. Situația în care între un partid și un grup se stabilesc relații privilegiate: partidul susține revendicarea grupului, iar grupul sprijină partidul, dându-i în special ajutor financiar (ceea ce nu exclude relațiile conflictuale);
4. Subordonarea partidului față de grupul de presiune (care poate determina chiar formarea partidului – cazul partidelor indirecte);
5. Subordonarea grupului în raport cu partidul, al organizației anexe ale partidului de masă, în special socialiste și comuniste (culturale, sportive, educative).

³⁴ B. Le Grelle, *Profession lobbyman*, Paris, Hachette, 1987, p.p.260-262.

Potrivit teoriei democrației pluraliste, puterea politică nu este deținută de o majoritate, ci de mai multe minorități sociale sau categorii, grupurile constituind expresia și reprezentarea lor. Decizia politică apare astfel ca un rezultat al competiției dintre diferite grupuri, reprezentând diferite interese. Ele nu aduc prejudicii societății ci dimpotrivă, contrabalansarea lor determină instalarea echilibrului social. Statul poate ignora sau respinge grupurile de presiune, negându-le orice legitimitate (relații de „excluziune”) sau le poate agreea, recunoscându-le reprezentative și legitime (atitudine pozitivă – tehnica “agrementului” sau cea a “integrării-cooptării”).

Problema puterii reale a grupurilor a suscitat vii discuții. Unii au văzut în ele un instrument de anulare a democrației, înclinându-se asupra rolului jucat în alimentarea resurselor necesare campaniilor electorale și cerând o strictă reglementare a acțiunii lor. Alții au reclamat neajunsul principal al sistemului – inegalitatea de reprezentare. Încercând să corecteze inegalitatea de acces la “lobbying”, americanii au introdus sistemul de “hearings”, organizate de unele comisii și subcomisii ale Congresului și de agenții administrative, precum și instituția Public Interest Advocacy, avocații interesului public apărând acele interese considerate subreprezentate: drepturile minorităților, protecția consumatorilor sau a mediului ș. a.³⁵

Grupurile de presiune au un rol important în realizarea unor politici cu adevărat democratice. Au existat ipoteze privind apariția unui nou mod de articulare a grupurilor cu puterea, spre care s-ar orienta majoritatea democrațiilor industriale: nou corporatism, neocorporatism, corporatism social sau liberal. Însă, democrațiile occidentale sunt de neconceput fără recursul la reprezentarea parlamentară clasică. În pofida limitelor ei, ea rămâne încă un credo fundamental al democrațiilor liberale. Dacă partidele asigură într-o bună măsură conservarea coeziunii societății, grupurile de presiune sporesc gradul ei de funcționare democratică.

³⁵ L.Cohen-Tanguy, *Le Droit sans l'État*, Paris, P.U.F., 1984, pp.144-146.

V. Politici publice^{*}

„pentru ce există guvernarea?”

„în ce constă o societate «bună»?”

Într-un anumit sens, acțiunea practică este aspectul politicii care privește pe cei mai mulți oameni. Ea reflectă impactul guvernării asupra societății, capacitatea de a face lucrurile să fie mai bune sau mai rele. În anii ‘60 și ‘70 s-a conturat un nou domeniu distinct de studiu, acela al politicilor publice și al analizei politicilor publice. O astfel de analiză poate privi cum a fost inițiată o politică publică, cum a fost formulată, adoptată implementată și cum ar putea fi îmbunătățit acest proces. Analiza politicilor publice nu este preocupată doar de problemele eficienței și eficacității, de **cum** este făcută o politică. Ea se concentrează asupra a **ce** este o politică publică: natura rezultatelor guvernării asupra societății globale. În centrul analizei politicilor publice pot sta întrebări normative de genul – “*pentru ce există guvernare?*” sau “*în ce constă o societate «bună»?*”. Orice încercare de a evalua performanța unei guvernări sau a unui sistem politic trebuie să ia în considerare cele mai adânci diviziuni politice și ideologice.

Originile interesului pentru orientarea către politicile publice pot fi identificate atât în perceperea inconsecvențelor guvernării cât și în insatisfacțiile oferite de disciplinele academice.

eficiența și eficacitatea serviciilor publice

În ultimul deceniu în România a existat, pe bună dreptate, o mare disponibilitate de a pune sub semnul întrebării eficiența și eficacitatea serviciilor publice. Există prea multe exemple de răspunsuri necorespunzătoare la probleme, rezultate din lipsa de previziune, din nedefinirea obiectivelor, din numărul redus al opțiunilor și din insuficienta pregătire a acestora, din slaba implementare și din lipsa activităților de monitorizare și evaluare a politicilor. Însăși diagnosticarea și definirea acestor probleme s-a dovedit o sarcină extrem de dificilă în condițiile unor schimbări continue și a lipsei personalului calificat.

Există și o insatisfacție legată de limitata contribuție pe care o au științele sociale la rezolvarea problemelor. Reproșurile nu sunt specifice doar României: în urmă cu patruzeci de ani cam aceleași critici au fost aduse și în occident științelor sociale, iar unele dintre aceste obiecții mai sunt încă valabile.

5. 1. Ce este o politică publică?

De multe ori, prin politică publică se înțelege o declarație guvernamentală de acțiune într-un anumit domeniu și hotărârea de a duce această acțiune la îndeplinire.

^{*} Capitol realizat de Lect. dr. Virgil STOICA.

Această definiție foarte vagă pare să aibă mai mult un caracter prospectiv decât unul retrospectiv: este un interes mai mare în privința a ceea ce oamenii politici spun decât în privința a ceea ce fac.

Tot în limbaj uzual, termenul *politică publică* este înțeles ca un comportament al unui actor sau a mai multor actori, cum ar fi un conducător politic, o agenție guvernamentală sau un parlament, în privința unui domeniu specific de activitate. O astfel de definiție nu este, totuși, adecvată unui discurs științific.

O altă definiție “largă” afirmă că o politică publică reprezintă “relația dintre un guvern și mediul său”³⁶. O alta afirmă că “o politică publică este ceea ce guvernul decide să facă sau să nu facă”³⁷. Însă o politică publică reprezintă mai mult decât deciziile luate de unii lideri și implică ceva mai mult decât ceea ce guvernul dorește să facă: trebuie să fie un model sistematic al acțiunii în privința unei probleme. Richard Rose sugerează că ar trebui să considerăm o politică publică “o serie de activități, mai mult sau mai puțin corelate”, și nu doar o decizie singulară, și consecințele acestora³⁸.

relația dintre un guvern și mediul său

o politică publică este ceea ce guvernul decide să facă sau să nu facă

În același timp însă, termenul pare să aibă și un înțeles mult mai redus: descrierea rutinei birocratice. De exemplu, atunci când un funcționar public răspunde la telefon: “nu pot să rezolv această problemă întrucât *politica* departamentului nostru prevede ca toate reclamațiile să fie făcute în scris”, termenul este utilizat pentru a-l proteja pe acesta de justificarea acțiunii sale – el doar urmează o politică.

Carl J. Friedrich privește politica publică ca pe

“un curs intenționat al acțiunii unei persoane, al unui grup sau al unui guvern, într-un mediu specific, ce conține obstacole și oportunități, pe care politica publică își propune să le utilizeze sau să le depășească în efortul de a atinge un scop sau de a reliza un obiectiv propus”³⁹.

James E. Anderson oferă o definiție oarecum asemănătoare:

o politică reprezintă “un curs al acțiunii relativ stabil, intenționat, urmat de un actor sau de un set de actori, în vederea rezolvării unei probleme procupante”⁴⁰.

O astfel de definiție se concentrează asupra a ceea ce într-adevăr se face, și nu doar se intenționează să se facă, diferențiind politica de decizie, care este o alegere între mai multe alternative. În plus, o politică publică este acea politică produsă de către un organism guvernamental.

³⁶ Robert Eyerstone, *The Threads of Public Policy: A study in Policy Leadership*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1971, p. 18.

³⁷ Thomas R. Dye, *Understanding Public Policy*, Engelwood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1984, p. 1.

³⁸ Richard Rose, *Policy Making in Great Britain*, London, Macmillan, 1969, p. X.

³⁹ Carl J. Friedrich, *Man and his Government*, New York, McGraw-Hill, 1963, p.79.

⁴⁰ James E. Anderson, *Public Policymaking*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1997, p. 9.

5.2. Etape în procesul politicilor publice

Politicile publice nu pot fi înțelese doar în termenii luării unei decizii. Ele nu doar că implică un grup de decizii corelate într-un anumit domeniu, ci implică tipuri diferite de decizii. De exemplu, în primul rând, trebuie luată decizia de a lua o decizie. O asemenea hotărâre provine din percepția că există probleme ce trebuie rezolvate, că trebuie făcut ceva. Apoi procesul politic se deplasează spre un set diferit de decizii legate de ce ar trebui făcut, cum ar trebui făcut și când ar trebui făcut. Lucrurile nu se opresc, însă, nici aici; chiar și atunci când deciziile anterioare au fost efectuate, apar noi probleme și trebuie luate alte decizii. Acestea sunt legate de modul în care rezultatele politicii se suprapun cu intențiile ei și de felul în care conținutul politicii cât și însuși procesul de decizie pot fi îmbunătățite în viitor. În general, în procesul politicilor publice pot fi distinse cinci stadii distincte:

1. *inițierea politicii*: sistemul politic identifică o problemă asupra căreia este necesar să se acționeze și o înscrie pe agenda unei autorități publice.
2. *formularea politicii*: sunt studiate răspunsurile posibile, sunt elaborate variante, sunt negociate modalitățile de acțiune.
3. *adoptarea politicii*: decidentul oficial stabilit alege o anumită soluție, care devine politică publică legitimă.
4. *implementarea politicii*: politica respectivă este aplicată și administrată.
5. *evaluarea politicii*: sunt determinate rezultatele politicii, în vederea păstrării, modificării sau abandonării ei.

1. Inițierea

Această etapă se concentrează asupra modului în care sunt identificate problemele ce pot deveni ținte ale politicilor publice. De ce doar unele probleme, din toate câte există, primesc atenția decidenților politici și sunt înscrise pe agenda publică? Cum decid organismele guvernamentale ce probleme să abordeze? Ce este o problemă publică? Ce transformă o problemă oarecare într-una publică? Cum ajunge o problemă pe agenda guvernamentală? De ce altele nu ajung pe această agendă?

De ce, de exemplu, protecția mediului, o chestiune ignorată până în anii '80, a apărut pe agenda politică în acea perioadă și cum s-a petrecut acest lucru? De ce șomajul, a cărui soluționare în anii '50 și '60 era legată de sporirea cheltuielilor publice,

a început să fie legat de idei ca flexibilitatea forței de muncă și slăbirea puterii sindicatelor?

Dificultatea în studierea inițierii politicilor publice constă în aceea că acestea își pot avea originea în orice punct al sistemului politic. Politicile pot proveni “de sus”, de la lideri politici, guvern, agenții guvernamentale, organizații internaționale etc. , sau “de jos”, prin intermediul presiunilor exercitate de opinia publică, de mass-media, de partidele politice, de grupurile de interes, de grupurile de specialitate ș.a.m.d. În forma conducerii politice, inițierea de politici publice constă în mobilizarea suportului pentru viziunea personală a liderului sau pentru prioritățile ideologice ale partidului de guvernământ. Lucrul acesta a fost cel mai evident în cazul bolșevismului și al nazismului.

Originea politicilor publice

– “de sus”, de la lideri politici, guvern, agenții guvernamentale, organizații internaționale etc. ,
– “de jos”, prin intermediul presiunilor exercitate de opinia publică, de mass-media, de partidele politice, de grupurile de interes, de grupurile de specialitate

Liderii politici sunt totuși rareori gânditori originali și rar se întâmplă ca ei să fie sursa unor politici publice inovatoare. Oamenii de știință și filosofi, care par destul de puțin conectați la practica politică, pot juca un rol vital în această etapă, dezvoltând teorii care mai târziu pot fi transformate de către lideri și de către partide în propuneri de politici specifice.

Cele mai multe dintre politicile economice dezvoltate în statele occidentale după cel de-al doilea război mondial își au originea în ideile lui John Maynard Keynes. Similar, politicile noi de drept, preocupate de micșorarea implicării statului (“*rolling back the state*”) provin din operele lui Friedrich Hayek și Milton Friedman.

Inițierea “de jos” a politicilor se întâlnește în orice sistem politic. Evenimente ca greve, tulburări publice, dezastre naturale, prăbușirea burselor în alte țări, deciziile de a investi din partea companiilor multinaționale, pot constitui factori decisivi în viața politică.

Totuși, ca regulă generală, cu cât un sistem politic este mai democratic și mai pluralist, cu atât presiunile de jos sunt mai semnificative în inițierea de politici. În acest sens, democrația poate fi înțeleasă ca sistemul în care agenda politică este stabilită mai curând “de jos” decât “de sus”.

Opinia publică joacă un rol semnificativ în acest proces, în măsura în care alegeri regulate și concurențiale îi forțează pe liderii politici să formuleze propuneri care să ia în considerare preocupările și aspirațiile populare. Totuși, aceste preocupări și aspirații rămân deseori neclare până când nu sunt articulate de grupuri care reprezintă sau pretind că reprezintă anumite sectoare ale publicului. Mass-media joacă, fără îndoială, o contribuție majoră în acest proces atât prin selectarea și ierarhizarea informației disponibile publicului, cât și prin interpretarea, prin “digerarea” informației (de ex. corupția politică în Italia și Japonia).

Partidele politice și grupurile de interes joacă și ele un rol cheie în stabilirea agendei. Partidele de opoziție nu ar trebui doar să critice politicile guvernului, ele ar trebui să dezvolte politici alternative care să arate că sunt pregătite pentru guvernare.

Grupurile de interes, la rândul lor, pun în lumină o multitudine de revendicări și preocupări, promovează cauze și dau expresie intereselor diverselor secțiuni ale societății.

După 1970, cercetătorii din domeniu au avut tendința să reducă din importanța rolului acordat instituțiilor formale, reprezentative, și să acorde o mai mare atenție proceselor informale prin care politicile sunt inițiate și formate. Acestea subliniază rețelele politice, comunitățile de actori implicați în politici publice, care intersectează atât sectorul public cât și cel privat.

Studiile mai vechi ale formării politicilor acordau puțină atenție naturii și definirii problemelor publice. Problemele erau considerate ca date, iar analiza pornea de aici încolo. Este, totuși, important de știut de ce asupra unor probleme se acționează, iar altele sunt neglijate și de ce o problemă este definită într-un anumit mod și nu în altul.

O problemă de politică poate fi definită ca o condiție ori o situație care produce nevoi sau nemulțumire printre oameni și pentru rezolvarea căreia este solicitată intervenția guvernamentală⁴¹.

Apa murdară, mâncarea nesănătoasă, aglomerarea urbană, practicarea avortului, condițiile din închisori, încălzirea globală, reprezintă condiții care pot deveni probleme dacă produc suficientă anxietate sau nemulțumire pentru a-i determina pe oameni să caute remedii. Dacă aceștia cred că acea condiție este normală, inevitabilă, sau ține de propria lor responsabilitate, atunci nu se va întâmpla nimic. Condițiile nu devin probleme publice până când nu sunt definite ca probleme, nu sunt articulate de către cineva, și aduse în atenția guvernului.

Pentru a fi transformată într-o problemă, o condiție trebuie să fie văzută ca fiind o temă corespunzătoare pentru acțiunea guvernamentală, ca ceva ce stă în posibilitățile guvernului de a remedia sau de a soluționa. Politicienilor nu le place să aibă de a face cu o problemă decât în măsura în care aceasta este cuplată cu o soluție. Sau, așa cum spunea Aaron Wildavsky:

“o problemă este o problemă doar dacă poate fi făcut ceva în privința ei”⁴².

Consecințele pot fi definite ca probleme și se poate încerca rezolvarea lor de către alte persoane și nu de cele direct afectate. Parlamentarii sunt frecvent în căutarea de probleme pe care le pot rezolva, cel puțin parțial, pentru a-și îmbunătăți reputația și pentru a-și spori șansele de realegere. Pe de altă parte, condiții care la un moment dat sunt acceptate ca fiind normale, mai târziu, datorită schimbărilor sociale, pot fi considerate probleme (de exemplu violența familială).

Ce caracteristici transformă o problemă obișnuită într-o problemă politică? Ce diferențiază o problemă privată de una publică? Problemele publice sunt, în mod evident, acelea care afectează un număr substanțial de persoane, și au efecte largi,

⁴¹ *Ibidem*, p. 94.

⁴² A. Wildavsky, *Speaking Truth to Power*, Boston, Little, Brown, 1979, p. 42.

inclusiv consecințe asupra unor persoane care nu sunt direct implicate (de exemplu reducerile de impozit). Pentru a ajunge pe agenda politică, o problemă publică trebuie să fie transformată într-o chestiune care să solicite atenția guvernamentală, în plus existând un dezacord asupra celei mai bune soluționări a problemei.

John Kingdon oferă un model al inițierii, văzut ca o suprapunere a trei domenii de activitate independente (domeniul problemelor, domeniul propunerilor și domeniul politicului) care ocazional converg, deschizând o “fereastră politică”, permițând astfel unor chestiuni să ajungă pe agenda guvernamentală⁴³.

Domeniul problemelor constă în chestiunile asupra cărora actorii politici, aflați fie în afara, fie în interiorul guvernului, doresc să acționeze. Domeniul propunerilor de politici publice conține posibilele soluții la probleme.

Oficialii publici, comitetele parlamentare, birocrații, oamenii de știință, grupurile de interes și alții, dezvoltă propuneri. În procesul de selecție, unele idei sunt luate în serios, altele sunt ignorate. Cele care supraviețuiesc, așteaptă probleme de care să se atașeze. Domeniul politicului include chestiuni ca rezultatele alegerilor, capriciile opiniei publice, schimbările în structura guvernamentală, campaniile grupurilor de presiune. Evenimentele din acest domeniu sunt independente de domeniul problemelor și de cel al propunerilor.

Cele trei domenii sunt în general separate unul de celălalt, sunt conduse de forțe diferite, iau în considerare elemente diferite și au stiluri deosebite. Cheia înțelegerii fenomenului de stabilire a agendei este cuplarea acestor domenii. Cele trei curente se pot suprapune în anumite momente critice: este identificată o problemă, este disponibilă o soluție, climatul politic este propice pentru schimbare, iar constrângerile nu blochează acțiunea.

Astfel se deschide pentru scurt timp o fereastră pentru o politică publică, adică o oportunitate pentru susținătorii propunerilor de a împinge în față soluțiile lor preferate sau de a concentra atenția asupra problemelor lor speciale. Câteodată, aceste ferestre se deschid în mod predictibil, ca atunci când o lege trebuie reînnoită; în alte cazuri, însă, fenomenul este imprevizibil.

În orice moment mai multe probleme concurează pentru atenția oficialilor publici, care au ei înșiși ideile lor preferate pe care le vor promovate. Doar o parte din aceste probleme vor ajunge pe agendă datorită lipsei de timp, de resurse, de interes, de informație sau de voința oficialilor. Stabilirea agendei este un proces concurențial.

Problemele care ajung pe agenda publică pot, la fel de bine, să dispară de pe ea. Se poate acționa asupra unei probleme sau se poate lua decizia de a nu se acționa. Oricum, decidenții pot avea sentimentul că problema nu merita atenție.

⁴³ John W. Kingdon, *Agendas, Alternatives, and Public Policies*, Harper Collins College Publishers, New York, 1995, p. 87.

Antony Downs sugerează⁴⁴ “un ciclu al atenției” de care se poate bucura o anumită chestiune importantă:

1. **Stadiul pre-problemei.** Există o condiție socială nedorită, însă ea nu se bucură de prea multă atenție publică. Doar unii specialiști sau unele grupuri de interes au devenit preocupate în această privință.
2. **Descoperirea alarmată și entuziasmul euforic.** Ceva determină publicul să devină atent și alarmat în privința problemei. Există o dorință puternică de a rezolva repede problema, obstacolele în calea rezolvării părănd externe. Soluția nu pare să necesite schimbări fundamentale în societate.
3. **Conștientizarea costului necesar unui program semnificativ.** Se răspândește îngrijorarea că rezolvarea problemei implică costuri foarte mari. Oamenii realizează că o parte a problemei constă în aranjamente de care beneficiază și ei înșiși (de exemplu: autoturismele care generează poluare și aglomerare, dar și libertate de mișcare).
4. **Declinul gradual al intensității interesului public.** Pe măsură ce oamenii realizează cât de dificilă și de costisitoare va fi rezolvarea problemei, unii devin descurajați, alții se simt amenințați, iar alții devin plictisiți. Atenția acordată problemei devine tot mai slabă, altă problemă atingând stadiul 2.
5. **Stadiul post-problemă.** Problema ajunge într-o “zonă crepusculară” de atenție periferică. Agențiile guvernamentale, politicile și programele create pentru rezolvarea ei funcționează în continuare și au unele rezultate.

În mod evident, nu toate problemele majore trec printr-un astfel de ciclu (de exemplu: problema protejării mediului, comparativ cu problema cuceririi spațiului cosmic). Dintr-un punct de vedere tehnic, adică ținând cont de eficacitatea procesului politic și nu de calitatea rezultatelor sale, procesul de inițiere a politicilor poate suferi de două slăbiciuni contradictorii. Prima poate fi produsă de lipsa propunerilor, de sărăcia unor idei inovatoare, de numărul prea mic de “intrări” în sistem. Acest lucru a putut fi observat în statele comuniste. În absența alegerilor libere și concurențiale, a presei libere, a partidelor de opoziție și a grupurilor autonome, inițierea politicilor a fost lăsată, în mare parte, în mâna celor ce lucrau în aparatul de partid și de stat. Astfel, atâta vreme cât cei implicați în inițierea politicilor aveau un puternic interes în menținerea sistemului de planificare centralizată, problema reformelor economice nu a apărut pe agenda politică, iar când a apărut, sistemul nu mai putea fi salvat.

Cealaltă slăbiciune a politicilor este exact opusul primeia: procesul politic poate fi, pur și simplu sufocat de multitudinea și de importanța intrărilor, fapt care duce la stagnare și paralizie. Aceasta a fost văzută ca o problemă a supraîncărcării guvernamentale, un fenomen asociat cu politicile intervenționiste și cu așteptări

⁴⁴ J. Anderson, *op. cit.*, p 108.

excesive față de guvern. Extinderea cererilor din partea populației și a grupurilor de interes face să fie depășită capacitatea de răspuns a guvernului. Acest fenomen a fost “stagnare pluralistă”. Ca o consecință, în anii ’80, ’90, guvernele noi drepte au încercat să reducă așteptările populare în privința a ceea ce poate face statul, guvernul preluând controlul într-o anumită măsură asupra procesului de inițiere a politicilor.

2. Formularea

Odată ce o problemă, sau un set de probleme, se află pe agenda politică, este necesar un proces de elaborare detaliată și de analiză în vederea dezvoltării unor propuneri sistematice de politici publice.

În mod convențional, stadiul formulării este văzut ca fiind crucial în procesul politic, formularea cuprinzând nu doar traducerea unor propuneri suficient de vagi în recomandări precise și detaliate, ci și filtrarea unor propuneri și chiar reconsiderarea unor probleme avute în vedere.

În analiza pe care o fac ciclului unei politici, Hogwood și Gunn (1984) identifică un număr de stadii în procesul formulării; primul constă în decizia despre cum trebuie decis, adică o decizie despre mecanisme sau proceduri și despre ce actori politici trebuie implicați în analiza și elaborarea politicii. Ar trebui ca o anumită politică să fie formulată de către funcționarii publici sau de către miniștri? Ar trebui ca procesul de formulare să urmeze o formă deja stabilită sau ar trebui să fie consultate grupurile de interes și cele de specialiști și dacă da, care dintre ele? Aceste decizii sunt vitale prin aceea că determină simpatiile și interesele ce vor fi luate în considerare atunci când se discută politica.

A doua etapă constă în definirea problemei. Cu acest stadiu pot fi posibile reinterpretări importante, mai ales atunci când cei care formulează politica văd problema în mod foarte diferit de cei de la care a pornit problema. A treia etapă constă în stabilirea obiectivelor și a priorităților. Deși opinia publică, mass media, partidele politice și grupurile de interes sunt capabile să influențeze stabilirea acestor obiective, nimic nu garantează că prioritățile identificate de către aceștia vor fi aceleași cu cele ale inițiatorilor politicii.

Ultima etapă constă în analiza și trecerea în revistă a opțiunilor politice și alegerea variantei preferate, adică luarea unei decizii de autoritate. Diferiți factori pot fi luați în considerare în acest stadiu al formulării politicii: implicațiile politice și electorale ale unei anumite opțiuni, considerații legate de eficiența administrativă și de eficacitatea acțiunii. Trebuie notat că decizia finală, care încheie procesul formulării, poate fi mai mult decât o simplă formalitate, putând să aibă loc dezbateri ca și în etapele anterioare.

Formularea are caracteristici diferite în sisteme politice diferite, fiind constatate “*stiluri naționale contrastante de politici publice*”⁴⁵. Există două dimensiuni importante:

⁴⁵ J. Richardson, *op. cit.*

dacă formularea politicii se bazează pe consultare sau pe impunere și dacă guvernele sunt angajate într-o planificare pe termen lung sau reacționează la evenimente mai mult sau mai puțin zilnice. Din această perspectivă, Suedia și Japonia pot fi clasificate în rândul statelor cu un stil de politici publice ce favorizează atât consultarea cât și planificarea pe termen lung. În ambele țări există un sistem elaborat și formalizat de grupuri ce sunt consultate și cărora li se cere acordul în privința obiectivelor și priorităților politice. Pe de altă parte, în SUA, deși forma federală de guvernământ solicită un înalt nivel de consens, stilul de politică publică este mult mai reactiv.

O trăsătură fundamentală a formulării, indiferent de diferențele care există între stilurile naționale de politici publice, constă în faptul că această etapă reduce în mod substanțial numărul actorilor implicați în proces, în timp ce în procesul de inițiere pot fi implicate o mare varietate de interese, grupuri și mișcări, formularea politicii este o sarcină a unor “interni” (oficiali guvernamentali, consilieri, politicieni), adică a acelora care sunt parte a mecanismului guvernamental sau au acces instituțional la acesta.

Acest fapt lasă deschis procesul de formulare la un număr de critici. Una din acestea provine din puternica influență pe care se presupune că o au funcționarii publici, în virtutea rolului lor de consilieri în probleme de politici publice. Politicienii, în cel mai bun caz, stabilesc niște priorități politice largi și lasă obiectivele specifice și stabilirea opțiunilor posibile pe seama funcționarilor guvernamentali. Teoreticienii alegerii publice argumentează de aceea, că politicile tind să reflecte mai curând interesele de carieră a funcționarilor publici, în timp ce marxștii subliniază că alternativele de politici radicale tind să fie sabotate datorită originii sociale și educației înalților funcționari publici.

Altă critică este legată de creșterea numărului grupurilor și actorilor implicați în formularea politicii. Teoreticienii noii drepte argumentează că mișcarea spre corporatism permite nu publicului în general ci unor puternice grupuri secționale să determine politicile publice⁴⁶.

Un alt set de critici se bazează pe “*deficitul democratic*” existent în formularea politicilor. În sistemele democratice, deși politicienii aleși supervisează procesul politicilor publice și iau decizia finală, procesul în sine face ca aportul lor să fie doar marginal. Pentru că procesul formulării necesită exactitate și este consumator de timp, el necesită profesionalism, cunoștințe de specialitate și preocupare pentru detaliu, calități pe care politicienii, democrați sau nu, le posedă rareori din abundență.

3. Adoptarea

O decizie legată de o politică publică implică o acțiune din partea unui oficial sau a unui organism de a adopta, modifica sau respinge o anumită alternativă. În manieră pozitivă această acțiune reprezintă un act legislativ sau unul executiv. Trebuie făcută distincția dintre o decizie politică, ce afectează semnificativ conținutul unei

⁴⁶ Mancur Olson, *The Rise and Decline of Nations*, Newhaven, Yale University Press, 1982.

politici publice și deciziile de rutină, care au legătură cu desfășurarea zilnică a respectivei politici. În plus, o decizie politică este punctul culminant al unei serii de decizii făcute pe parcursul procesului politicii publice.

Ceea ce este tipic pentru stadiul adoptării nu este selectarea dintre un număr de alternative ci *acțiunea asupra uneia dintre acestea*, pentru care, cei care au propus-o cred că pot obține aprobarea, chiar dacă nu va fi exact în forma dorită inițial.

Pe măsură ce procesul de formulare se apropie de decizie, anumite prevederi vor fi respinse, unele vor fi acceptate, iar altele vor fi modificate, se va încerca aplanarea diferendelor și se vor purta negocieri până în momentul în care decizia va fi doar o formalitate. Câteodată, decizia va fi incertă până în momentul numărării voturilor și al anunțării acesteia.

Deși indivizi și organizații private pot fi implicate în procesul decizional, autoritatea formală de a decide revine oficialilor publici: parlamentari, membri ai guvernului, ai administrației, ai justiției. În democrații, sarcina deciziilor legate de politicile publice pare a reveni în primul rând legislativului, instituția desemnată să reprezinte interesele populației. În general, deciziile luate de către lideri sunt privite ca legitime dacă aceștia au autoritatea legală să o facă și acționează conform procedurilor acceptate.

Deși indivizii și organizațiile private pot fi implicate în procesul decizional, autoritatea formală de a decide revine oficialilor publici.

Specialiștii din domeniul științelor sociale și politice sunt în dezacord în privința modului cum sunt luate deciziile, asupra modului cum poate fi studiat acest fenomen și chiar asupra definiției ce poate fi dată unei decizii. Fără nici o îndoială, deciziile sunt luate în mod diferit de indivizi sau de grupuri, în organizații mici sau în organizații mari, în structuri democratice sau în structuri autoritare.

În mare, autorii preocupați de problema deciziei pot fi grupați în două școli: cei care își concentrează atenția asupra relației dintre putere și decizie și cei care examinează relația dintre raționalitate și decizie. Examinând conceptul de putere, probabil că punctul de plecare cel mai bun îl constituie dezbateră dintre elitism și pluralism. Aceasta pentru că elitismul și pluralismul diferă nu doar în concluziile pe care le trag în privința distribuției puterii în societatea contemporană, dar și în metodele pe care le utilizează pentru atingerea acestor concluzii. Totuși nu această dezbateră constituie obiectul nostru de interes, ci analiza tipurilor de raționalitate din procesul decizional.

Au fost formulate o serie de teorii în privința procesului de luare a deciziilor. Cele mai importante sunt:

- Modelul actorului rațional
- Modelul incremental
- Modelul organizării birocratice
- Modelul ideologic

Modelul actorului rațional

Modelul decizional care subliniază raționalitatea umană a fost construit pe baza unor teorii economice, ele însele derivate din utilitarism. Asemenea idei au asigurat

baza pentru teoria alegerii raționale și teoria alegerii publice, dezvoltate de gânditori ca Anthony Downs și adoptate cu entuziasm de noua dreaptă.

În centrul acestor teorii se află noțiunea așa numitului “*om economic*”, un model al naturii umane care pune accentul pe interesul personal văzut în termenii satisfacției materiale.

Astfel, o decizie este luată utilizându-se următoarea procedură:

- Este identificată natura problemei.
- Pe baza unei ierarhii a preferințelor individuale este selectat un obiectiv sau un scop.
- Sunt alese mijloacele pentru atingerea obiectivului, funcție de eficacitatea lor, de costul lor, de încrederea ce le poate fi acordată.
- Sunt analizate și comparate consecințele fiecărei acțiuni (costuri și beneficii, avantaje și dezavantaje).
- Decidentul alege dintre alternative pe cea care în maximizează așteptările și îl apropie cel mai mult de obiectivul său.

Acest tip de proces pornește de la presupunerea că oamenii au obiective clare și că le urmăresc în mod rațional. Pentru ca aceasta să fie posibil trebuie să fie comparată satisfacția, plăcerea sau fericirea, pe care ar putea să o procure fiecare acțiune. Cel mai bun exemplu pentru ilustarea unei asemenea perspective este utilizarea analizei cost-beneficiu în luarea deciziilor legate de afaceri.

Modelul actorului rațional este atractiv, în parte, pentru că el reflectă ceea ce se crede despre cum ar trebui să ia o decizie. Bineînțeles, politicienilor le face plăcere ca acțiunile lor să fie portretizate ca orientate spre scopuri precise și ca fiind rezultatul unei deliberări atente. În orice organizație există mai multe posibilități de a atinge obiectivele, iar când este pus în fața unei alegeri între mai multe alternative, decidentul rațional trebuie să o aleagă pe cea care pare să îi satisfacă cel mai bine aceste scopuri. Decizia rațională implică selecția alternativei care va maximiza valorile decidentului (decidenților).

Examinat mai îndeaproape modelul rațional de luare a deciziilor pare a avea unele slăbiciuni. În primul rând, modelul pare a fi mai ușor aplicabil indivizilor, care pot avea un set de preferințe ierarhizate, și mai greu aplicabil grupurilor, în interiorul cărora există mai curând obiective aflate în conflict. Ce valori și obiective sunt utilizate în procesul decizional? Organizațiile fiind entități neomogene, valorile acestora pot diferi de cele ale indivizilor care le alcătuiesc. Doar despre organizațiile puternic centralizate și cu o structură de comandă strictă s-ar putea spune că iau decizii în mod rațional.

O a doua problemă constă în faptul că, în practică, deciziile sunt luate deseori pe baza unor informații incorecte sau incomplete, iar beneficiile diverselor acțiuni nu sunt totdeauna comparabile. Se pot compara, de exemplu, costurile creșterii impozitelor cu cele ale reducerii ajutoarelor sociale? Astfel de dificultăți l-au încurajat pe Herbert Simon (1983) să dezvolte noțiunea de “*raționalitate limitată*”: este imposibil să se analizeze toate acțiunile posibile, să se selecteze dintre ele, procesul decizional fiind, în

mod esențial, un compromis între diverse valori și rezultate imprecise, o alternativă fiind aleasă nu pentru a maximiza anumite valori ci pentru că este satisfăcătoare. Ultimul reproș care a fost făcut modelului actorului rațional este că ignoră rolul percepțiilor, măsura în care acțiunile sunt determinate de presupunerile despre realitate, de credințe, și mai puțin de realitate însăși. Acest model acordă foarte puțină importanță valorilor și înclinațiilor ideologice pe care le-ar putea împărtăși decidenții politici.

Modelul incremental

Teoria incrementală a actului decizional este prezentată deseori ca evitând problemele teoriei raționale și, în același timp, ca fiind mult mai descriptivă în ceea ce privește modul în care oficialii publici iau decizii. Charles Lindblom poate fi considerat “părintele” acestei teorii. El notează câteva eșecuri ale modelului rațional:

- nu este adaptat la capacitățile limitate ale individului de a rezolva probleme;
- nu este adaptat la inadecvarea informației;
- nu este adaptat la costurile analizei;
- nu este adaptat la eșecurile în privința construcției unei metode de evaluare;
- nu este adaptat la relațiile strânse dintre fapte și valori, relații ce pot fi observate în procesul politicilor publice;
- nu este adaptat la diversele forme în care problemele politice pot să apară⁴⁷.

**eșecuri ale
modelului rațional**

După Lindblom, deciziile incrementale implică schimbări limitate, adăugiri la politicile existente, cum ar fi creșteri de câteva procente la bugetul unui departament. Testul unei politici publice bune nu este maximizarea valorilor decidentului, ci asigurarea acordului între părțile interesate implicate. Incrementalismul ar putea fi rezumat astfel:

- Selectarea scopurilor sau obiectivelor și analiza empirică a acțiunii necesare pentru atingerea lor sunt mai curând strâns întrepătrunse decât separate.
- Decidentul ia în considerație doar unele dintre alternative pentru a rezolva problema, aceste alternative diferind doar incremental, adică marginal, de politicile existente.
- Pentru fiecare alternativă sunt evaluate doar câteva consecințe, considerate mai importante.
- Problema cu care se confruntă decidentul este în mod continuu redefinită.
- Nu există o singură soluție sau o soluție corectă pentru o problemă.
- Deciziile incrementale au în vedere în special remedii, ameliorări ale situației prezente, imperfecțiuni sociale concrete și mai puțin scopuri sociale importante.

**deciziile incrementale
implică schimbări
limitate, adăugiri la
politicile existente**

⁴⁷ D. Braybrooke, C. Lindblom, *A Strategy of Decision: Policy Evaluation as a Political Process*, New York, Collier, Macmillan, 1963.

Din această perspectivă deciziile tind să fie luate pe baza unor informații inadecvate și la un nivel scăzut de înțelegere, aceasta descurajându-i pe decidenți să urmeze acțiuni radicale și inovatoare. Politicile publice sunt de aceea un proces continuu și un proces de explorare. În lipsa unor obiective clare, cei care stabilesc politicile publice operează cu ajutorul unui cadru deja existent, ajustându-și poziția în funcție de *feed back*-ul oferit de informațiile despre impactul deciziilor lor trecute. Incrementalismul sugerează o strategie de evitare, decidenții fiind înclinați mai curând spre îndepărtarea de probleme, decât spre rezolvarea lor.

Dacă modelul rațional are de obicei scopuri prescriptive, normative, incrementalismul, după cum îl prezintă Lindblom, este atât normativ, cât și descriptiv. El nu doar că asigură o descriere mai corectă a modului în care sunt luate deciziile în lumea reală, susține autorul american, ci are și meritul flexibilității și al cuprinderii unor poziții divergente. În acest sens el are un caracter anti-utopic și corespunde modului în care sunt adoptate politicile publice în democrațiile pluraliste, implicând răspundere și flexibilitate, consultare și compromis. Totuși, modelul a fost criticat ca fiind profund conservator, în sensul că justifică prejudecățile împotriva inovației și favorizează inerția. Politicienii care îmbrățișează incrementalismul sunt mult mai preocupați de problemele zilnice decât de cele ce implică o viziune pe termen lung. Energia lor este consumată spre menținerea “navei politice” la suprafață și în mișcare și mai puțin pe direcția spre care se îndreaptă aceasta.

O altă slăbiciune a incrementalismului este că explică foarte puțin acele decizii politice care sunt radicale sau revoluționare. De exemplu, decizia lui Stalin de a lansa planurile cincinale în 1928, decizia lui Castro de a prelua puterea în 1959 sau chiar decizia lui Margaret Thatcher de a reduce implicarea statului în anii '80, pot fi cu greu descrise ca ajustări treptate.

Din perspectiva unor asemenea dificultăți Amitai Etzioni (1967) a propus ideea de “*explorare mixtă*” care încearcă să creeze o punte între perspectivă rațională și incrementalism. Explorarea mixtă se bazează pe distincția dintre deciziile fundamentale și deciziile minore, incrementale. Deciziile fundamentale, cum ar fi declararea războiului, stabilesc direcțiile de bază, asigură contextul pentru deciziile incrementale. În principiu, explorarea mixtă presupune că deciziile sunt luate în două faze: întâi, decidenții evaluează în sens larg, explorează, toate opțiunile politice în termenii șanselor de a atinge obiectivele pre-existente. Apoi este adoptată o perspectivă mult mai incrementală pe măsură ce sunt luate în considerare detaliile politicii selectate. Aastfel, de exemplu, o decizie largă de a reduce cheltuielile publice este însoțită de o serie de decizii mult mai specifice, legate de domeniile sau programele ce vor fi afectate.

Modelul organizării birocratice

Atât modelul actorului rațional cât și cel incremental sunt modele tip “cutie neagră” a procesului decizional: nu este luat în considerare impactul pe care structura procesului de politici publice îl poate avea asupra deciziilor. Modelul birocratic sau

modelul organizațional, încearcă să pătrundă în interiorul “cutiei negre” subliniind măsura în care procesul influențează produsul.

Graham Allison (1971) a fost primul care a utilizat această perspectivă, analizând deciziile luate de SUA și URSS pe parcursul crizei legate de instalarea rachetelor nucleare sovietice în Cuba, în 1962. Allison precizează că pot fi utilizate trei perspective diferite pentru analizare aceleiași acțiuni:

- Actorul rațional. Acțiunea este desfășurată de actori identificabili (SUA și URSS), care au scopuri clare și optează pentru calea cea mai bună în vederea atingerii acestor scopuri.
- Procesul organizațional. Politica nu mai este făcută de SUA, ci rezultă din interacțiunea unor organisme specializate (Pentagon, CIA, Departamentul de Stat, Casa Albă), fiecare dintre acestea având un mod specific de recunoaștere și de rezolvare a problemelor.
- Politica birocratică. Aceste organisme specializate au interese și poziții diferite, iar procesul politic provine din relațiile de putere dintre aceste organisme și din negocierile ce au loc între ele.

Două modele contrastante, însă aflate în legătură rezultă din acest studiu. Primul, intitulat în mod obișnuit “*modelul procesului organizațional*”, accentuează impactul pe care îl au asupra deciziilor valorile, presupunerile și modelele obișnuite de comportament care pot fi întâlnite în orice organizație mare. Deciziile par să reflecte nu atât analiza rațională și evaluarea obiectivă, cât cultura înrădăcinată a departamentului sau a agenției de unde provine. A doua teorie, “*modelul politicii birocratice*”, subliniază impactul negocierilor ce au loc între diverse persoane și agenții asupra deciziilor, fiecare urmărind interese proprii. Această perspectivă demontează ideea de stat monolit, unit în jurul unui singur interes, și sugerează că deciziile provin dintr-o arenă concurențială, în care balanța avantajului este în continuă mișcare.

*modelul procesului
organizațional*

*modelul politicii
birocratice*

Autorul american subliniază că aceste trei perspective nu trebuie văzute ca tipuri diferite de procese de politici publice, ci ca trei lentile diferite prin care poate fi studiat acest proces. În orice situație vor fi elemente ce țin de opțiune (actor rațional), de rutină (proces guvernamental) și de competiție (politică birocratică), însă ele nu vor fi identice pentru toți participanții, în orice moment sau în orice domeniu.

Deși aceste modele au, fără îndoială, meritul de a atrage atenția asupra unor aspecte importante ale procesului decizional, ele au și unele slăbiciuni. În primul rând, modelul procesului organizațional reduce sfera de acțiune a conucătorilor politici, posibilitatea ca aceștia să-și impună deciziile “de sus”. Ar fi eronat să se sugereze că toate deciziile sunt modelate de presiunile organizaționale și să se ignore rolul personal al liderilor, așa cum a fost cel al lui Roosevelt în inițierea New Deal-ului sau cel al lui

Hitler în invadarea Poloniei. În al doilea rând, este simplist să se sugereze, așa cum o face modelul politicii birocratice, că actorii politici își adoptă poziția doar pe baza intereselor organizației din care fac parte, ignorându-se simpatiile personale și obiectivele individuale. În al treilea rând, încercarea de a explica deciziile doar în termeni legați de cutia neagră, înseamnă de a nu acorda nici un fel de importanță presiunilor externe care provin din mediul economic, politic sau ideologic.

Modelul ideologic

Modelele decizionale care pun în prim plan credințele și ideologia subliniază gradul în care comportamentul este structurat de către percepție. Ceea ce oamenii vă și înțeleg, este, într-o anumită măsură, ceea ce valorile și concepțiile lor le permit, îi încurajează să vadă și să înțeleagă.

Această tendință este cu atât mai puternică cu cât, în cele mai multe cazuri, ea este inconștientă. Deși decidenții pot crede despre ei înșiși că acționează în mod rațional, riguros și imparțial, valorile sociale și politice care le împărtășesc pot acționa ca un filtru puternic, definind ceea ce poate fi gândit, ceea ce poate fi făcut și ceea ce este de dorit. Anumite informații și anumite opțiuni nu sunt apreciate sau nici măcar nu sunt luate în considerație, în timp ce alte informații și alte cursuri ale acțiunii sunt utilizate cu predilecție. Kenneth Boulding (1956) subliniază importanța vitală a acestui

mecanism de filtrare a informațiilor

proces, arătând că, fără un mecanism de filtrare a informațiilor, decidenții ar fi pur și simplu copleșiți de volumul de date cu care s-ar confrunta.

Sunt totuși păreri diferite în ceea ce privește originea și natura acestui proces de filtrare. Robert Jervis (1968), de exemplu, atrage atenția asupra erorilor constante de apreciere din partea decidenților din domeniul relațiilor internaționale, acestea avându-și originea în etnocentrism (mod de înțelegere în care acțiunile și intențiile altui grup sunt apreciate prin aplicarea valorilor și teoriilor provenite din cultura observatorului, care este incapabil să înțeleagă semnificația diferențelor culturale). Un exemplu al acestui fenomen îl constituie înclinația lui Anthony Eden și a guvernului Marii Britanii de a-l vedea pe generalul Nasser președintele Egiptului în perioada crizei Suezului din 1956, ca pe un “al doilea Hitler”. Irving Janis (1972), pe de altă parte, sugerează că multe decizii, din domeniul relațiilor internaționale pot fi explicate prin ceea ce el a numit “gândire de grup”. Acesta reprezintă fenomenul în care presiunile psihologice și profesionale concură la încurajarea unui grup de decidenți de a adopta o poziție unită și coerentă, părerile contrare sau neconvenabile fiind excluse.

O încercare de a combina diferitele perspective asupra deciziilor, care să țină cont de impactul sistemului de credințe, a fost realizată de Paul Sabatier (1988). Principala sa preocupare a fost de a explica modul în care apar achimbările într-o politică publică. El a atras atenția asupra rolului jucat de “subsistemul politicii publice”, adică asupra grupului de oameni care contribuie într-un mod oarecare la influențarea

politicii dintr-un anumit domeniu. Un sistem al politicii publice poate include nu doar grupuri de politicieni, funcționari publici și grupuri de interes, ci și cercetători, cadre universitare și ziariști cu preocupări în domeniu. Astfel se crează coaliții de indivizi care împărtășesc credințe și valori apropiate. Aceste credințe operează la trei niveluri diferite:

- Credințe profunde (principii morale sau filozofice fundamentale);
- Credințe apropiate (preferințe pentru anumite politici);
- Credințe secundare (puncte de vedere asupra implementării sau aplicării unei politici).

Importanța unor asemenea credințe constă în faptul că acestea asigură ceea ce Sabatier numește “cleiul” politicii, strângând împreună oameni pe baza valorilor și preferințelor pe care le împărtășesc. În timp ce credințele profunde sunt rezistente la schimbare, cele apropiate și mai ales cele secundare sunt mult mai flexibile. Utilizând acest cadru, Sabatier apreciază că o schimbare de politică publică poate fi înțeleasă în termeni de înclinare a echilibrului de forțe în subsistemul acelei politici, prin dominația unei coaliții asupra alteia. Acest proces poate fi considerat, cu toate acestea, ca rațional, atâta vreme cât dezbaterile despre și dintre sistemele de credințe conduce la un proces de învățare în privința politicilor publice.

Pentru marxism și feminism, însă, asemenea idei pot fi utilizate pentru a trage concluzii cu totul diferite. Marxiștii susțin că acele credințe profunde din subsistemele politicii publice și opiniile decidenților politici sunt structurate de ideologia clasei conducătoare, astfel fiind favorizate interesele forțelor economice dominante. Feminismul, la rândul său, consideră că preponderența bărbaților în rândul celor cu putere de decizie politică face ca acel “clei” politic să fie asigurat de către idei și valori patriarhale. Acest fapt conduce la prejudecăți politice care susțin în continuare sistemul de dominație politică a bărbaților.

4. Implementarea

Atunci când faza adoptării s-a încheiat și, de exemplu, un proiect de lege a devenit lege, putem să ne referim la ceva ce se numește politică publică. Procesul politicii publice oricum nu se oprește aici, odată ce decizia politică a luat o formă oficială.

Unul din salturile majore pe care le-a făcut analiza politicilor publice a fost sublinierea importanței acestui stadiu al implementării. În mod tradițional, implementarea era considerată ca ceva “dat”, fiind un aspect al administrației și nu unul al politicii. Începând cu anii '60 a început să fie destrămată iluzia separației politică-administrație iar studiile au început să arate cât de departe se pot situa rezultatele unei politici de ceea ce intenționau inițiatorii ei. Din aceste motive Aaron Wildavsky (1979) a descris analiza politicilor publice ca “*a spune adevărul puterii*”. Condițiile necesare

pentru implementarea “perfectă”, în sensul că o politică se desfășoară exact după cum s-a intenționat, sunt, după părerea lui Hood (1976) următoarele:

- un sistem administrativ unitar cu o singură linie de autoritate, pentru a asigura controlul central;
- norme uniforme și reguli care operează la fel în orice sistem;
- supunere perfectă și control perfect;
- informație perfectă, comunicare perfectă și coordonare perfectă;
- timp suficient pentru a putea mobiliza resursele administrative.

Hogwood și Gunn (1984) stabilesc și ei zece condiții pentru atingerea unei implementări perfecte:

1. Circumstanțe exterioare agenției responsabile cu implementarea să nu impună constrângeri paralizante.
2. Programele trebuie să dispună de timpul și de resursele necesare.
3. În fiecare stadiu al implementării trebuie să fie disponibilă combinația necesară de resurse.
4. Politica ce urmează a fi implementată trebuie să se bazeze pe o teorie validă a cauzelor și efectelor.
5. Relația dintre cauză și efect trebuie să directă, cu puține legături intermediare.
6. Relațiile de dependență dintre agențiile implicate trebuie să fie minime.
7. Trebuie să existe o înțelegere completă și un acord în privința obiectivelor ce trebuie atinse.
8. Sarcinile trebuie să fie definite în totalitate și încadrate corect în secvențe.
9. Trebuie să existe o coordonare și o comunicare perfectă între diferitele elemente sau agenții implicate.
10. Cei cu autoritate trebuie să solicite și să obțină o subordonare perfectă.

În lumina dificultăților de a îndeplini oricare dintre aceste condiții, nu este surprinzător faptul că distanța dintre decizie și implementare se transformă în prăpastie. Deși cei care crează politicile publice se pot bucura de o legitimitate democratică, cei care le implementează (funcționari publici ai autorităților centrale sau locale, profesori, medici, poliști etc.) pot avea o înțelegere mai bună, la “nivelul străzii”, a ceea ce va funcționa și a ceea ce nu va funcționa. Astfel de considerații au condus la tradiția analizei politicilor publice “de jos în sus”, care accentuează nevoia de flexibilitate ca și pe cea de a lăsa implementarea în mâinile celor ce execută politica respectivă. Această

perspectivă contrastează cu poziția mult mai convențională a implementării “de sus în jos”, care subliniază uniformitatea și controlul. Cei mai mulți specialiști din domeniu recunosc faptul că echilibrul dintre controlul central și flexibilitatea aplicării reprezintă dilema majoră în domeniul implementării politicilor⁴⁸.

Deși implementarea perfectă nu este posibilă și, poate, nici nu este de dorit, cele mai multe dintre preocupările față de implementarea politicilor s-au concentrat asupra flexibilității în aplicare. Flexibilitatea poate să apară din mai multe cauze. Una dintre acestea constă în faptul că cei care execută politica pot fi interesați nu doar în utilizarea cunoștințelor lor, pentru a asigura eficacitatea implementării ei, ci, așa cum subliniază teoria alegerii publice, ei sunt preocupați și de protejarea propriilor cariere și a intereselor lor profesionale. Funcționarii publici vor avea motive puternice să filtreze și să reinterpreteze aspectele politicilor care le par neconvenabile sau amenințătoare.

Alte îngrijorări în privința implementării politicilor provin din inadecvarea controlului politic de sus și, într-o măsură și mai mare, din lipsa presiunii pe care consumatorul ar putea-o exercita de jos. Din această perspectivă, o implementare neadecvată, în special în ceea ce privește serviciile publice, rezultă din faptul că guvernele acționează, în general, în afara mecanismului pieței și sunt un furnizor monopolist al bunurilor pe care le asigură. Funcționarii publici, autoritățile locale, lucrătorii din sectorul public, își pot permite să fie ineficienți deoarece, spre deosebire de sectorul privat, ei nu trebuie să-și satisfacă beneficiarii, clienții. Un răspuns la această problemă îl poate reprezenta utilizarea unor indicatori de performanță care leagă serviciile publice de un set de standarde care mimează competiția pieței, penalizând performanțele aflate sub standarde. Serviciile care îndeplinesc aceste standarde vor fi recompensate, iar cele care eșuează vor trebui să îndrepte lucrurile sau, în unele cazuri, să ofere compensații financiare. Filosofia care stă în spatele unor astfel de indicatoare de performanță este “împuternicirea” cetățeanului ca și consumator, ca cineva a cărui nevoi și interese trebuie luate în considerare în livrarea serviciilor.

5. Evaluarea

Procesul unei politici publice se încheie cu evaluarea acesteia, fapt care duce, în teorie cel puțin, la decizii în ceea ce privește menținerea, modificarea sau suspendarea respectivei politici. Acest stadiu completează ciclul politic, în sensul că informația obținută prin evaluare poate reprezenta *feed-back*-ul pentru etapele de inițiere și formulare, procesul ducând la îmbunătățirea celor existente.

⁴⁸ S. Barrett, C. Fudge, *Policy and Action*, London, Methuen, 1981.

Evaluarea poate privi atât aspecte substantive legate de eficiența și eficacitatea politicii publice, cât și aspecte procedurale legate de organizarea stadiului formulării, cine este consultat și când și cum este controlată implementarea.

Totuși, în ciuda importanței hotărâtoare pe care o poate avea, guvernele sunt în general reticente în acordarea de fonduri pentru evaluarea politicilor. În SUA, la sfârșitul anilor '70, președintele Carter a propus ca 1% din fondurile oricărui proiect să fie alocat evaluării. Singurele țări în care evaluarea politicilor este luată în serios sunt câteva democrații, în general consensuale, angajate în planificarea pe termen lung.

Studiile academice au privit cu mai multă atenție problema evaluării. Cercetările empirice sunt preocupate atât de ceea ce guvernele fac în termen de legi, impozite, programe, etc., cât și de consecințele acestor acțiuni. Ceea ce este clar este faptul că rezultatele unei politici sunt deseori foarte diferite de ceea ce intenționau cei care au formulat sau au decis politica. Un exemplu clasic îl reprezintă politicile de asigurare a bunăstării, proiectate pentru a elimina sărăcia, pentru a oferi tuturor cetățenilor capacitatea de a participa la viața comunității și care au dus la creșterea numărului celor dependenți de sistemul de asigurări sociale⁴⁹.

Asemenea eșecuri politice au demonstrat importanța unui guvern „deschis”, responsabil în fața electoratului. Pentru ca procesul politic să fie eficient în transformarea intrărilor în ieșiri corespunzătoare, el trebuie să fie întotdeauna deschis aprecierilor și criticilor. Aproape întotdeauna, o cultură a secretului nu face decât să acopere incompetența și să asigure un comportament arbitrar și egoist.

BIBLIOGRAFIE

- Allison, Graham – 1971, *Essence of Decision*, Boston, Little, Brown.
- Anderson, James – 1997, *Public Policymaking*, Houghton Mifflin Company, Boston.
- Barrett, S. , Fudge, C. – 1981, *Policy and Action*, London, Methuen.
- Boulding, Kenneth – 1956, *The Image*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Braybrooke, D. , Lindblom, C. – 1963, *A Strategy of Decision: Policy Evaluation as a Political Process*, New York, Collier, Macmillan.
- Dye, Thomas – 1984, *Understanding Public Policy*, Engelwood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Etzioni, Amitai – 1967, *Mixed Scanning: A Third Approach to Decision Making*, Public Administration Review, vol 27, pp. 385-392.
- Eyestone, Robert – 1971, *The Threads of Public Policy: A study in Policy Leadership*, Indianapolis, Bobbs-Merrill.
- Friedrich, Carl J. – 1963, *Man and his Government*, New York, McGraw-Hill.
- Hogwood, B. și Gunn, L. – 1984, *Policy Analysis for the Real World*, Oxford, Oxford University Press.

⁴⁹ C. Murray, *Losing Ground: American Social Policy*, New York, Basic Books, 1984.

- Hood, C. C. – 1976, *The Limits of Administration*, London, John Wiley.
- Janis, Irving – 1972, *Victims of Groupthink*, Boston, Houghton Mifflin.
- Kingdon, John – 1995, *Agendas, Alternatives, and Public Policies*, Harper Collins College Publishers, New York.
- Lindblom, Charles – 1993, *The Policy-Making Process*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Murray, C. – 1984, *Losing Ground: American Social Policy*, New York, Basic Books.
- Olson, Mancur – 1982, *The Rise and Decline of Nations*, Newhaven, Yale University Press.
- Richardson, J. – 1984, *Policy Styles in Western Europe*, London, Allen &Unwin.
- Rose, Richard – 1969, *Policy Making in Great Britain*, London, Macmillan.
- Sabatier, Paul – 1988, *An Advocacy Coalition Model of Policy Making and change and the Role of Policy Orientated Learning Therein*, Policy Sciences, vol1, pp. 129-168.
- Simon, Herbert – 1983, *Models of Bounded Rationality*, vol. 2, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wildawsky, Aaron – 1979, *Speaking Truth to Power*, Boston, Little, Brown.

LOGICĂ

Prof. dr. Constantin SĂLĂVĂSTRU

CUPRINS

I. Identitatea demersului logic

1. Specificul și problematica logicii
2. Logica – analiză a temeiului formal al inferenței
3. Concepte fundamentale ale logicii
 - a. Adevărul factual și adevărul formal
 - b. Validitate și deductibilitate

II. Inferențe cu propoziții compuse

1. Definiția, structura și regulile inferenței
2. Tipologia inferenței
3. Inferențe deductive cu propoziții compuse
 - 3.1. Propoziția simplă și propoziția compusă
 - 3.2. Propoziția compusă ca funcție de adevăr
 - 3.3. Sistemul propozițiilor compuse
 - 3.4. Echivalențele propozițiilor compuse
 - 3.5. Relațiile dintre propozițiile compuse
 - 3.6. Inferențe ale logicii propozițiilor compuse
4. Metode de testare a validității inferențelor

III. Inferențe cu propoziții simple

1. Structura propoziției
2. Analiza structurală a noțiunii
3. Relații dintre noțiuni
4. Operații constructive cu noțiuni
5. Propoziții elementare: tipologie
6. Inferențe imediate cu propoziții simple
7. Inferențe mediate. Silogismul.
8. Metode de decizie în silogistică
9. Forme speciale ale silogismului

IV. Inferențe inductive

1. Deducție și inducție
2. Formele inferențelor inductive
2. Metode de cercetare a relațiilor cauzale

Bibliografie

Scopul unității de curs:

- (a) identificarea de către cursanți a cadrelor generale de determinare a specificității demersului logic;
- (b) formarea unor abilități în depistarea formelor corecte de raționare și utilizarea lor adecvată în actul argumentării;
- (c) familiarizarea cursanților cu unele dintre conceptele fundamentale ale demersului logic (adevăr formal, validitate, deductibilitate, inferență etc.);
- (d) asumarea principalelor forme de raționament și a regulilor de utilizare corectă;
- (e) formarea deprinderilor de exprimare a unei formule logice în limbajul natural și de transformare a unei argumentări ordinare în scheme logice de raționare;
- (f) testarea unor forme logice de argumentare și a modului lor de ordonare într-o construcție discursivă;
- (d) formarea deprinderilor de construcție adecvată a unor argumentări în fața unui auditoriu (clasa școlară);

Obiective operaționale:

După parcurgerea acestei unități de curs, studenții ar trebui să aibă următoarele abilități:

- (a) să distingă între adevărul factual și adevărul formal ale unor enunțuri oarecare;
- (b) să delimiteze, în actul concret al raționării, între formele valide și formele nevalide de raționare;
- (c) să poată utiliza, în actele de argumentare cotidiană, formele de raționare validă;
- (d) să fie capabil să sesizeze, în argumentările proprii sau ale celorlalți, abaterile de la normele de corectitudine a raționării;
- (e) să aibă capacitatea de a face diferență între enunțuri proprii demersului logic și enunțuri proprii științelor conexe;
- (f) să distingă între procedurile inductive și procedurile deductive de probare a unei teze;
- (g) să poată utiliza aparatul conceptual și metodologic al logicii și în alte domenii ale cunoașterii.
- (h) să aibă capacitatea de a utiliza formele corecte de raționare în dezbaterile curente;
- (i) să aibă capacitatea de a analiza, cu instrumentele logicii, produsele cognitive mai des utilizate în activitatea didactică (discursul unui profesor, anumite lecții din manualul școlar, explicațiile pe care le dă profesorul de sport etc.);

Modalitățile de evaluare vor urmări:

- (a) determinarea capacității studenților de a opera cu conceptele și metodele analizate (aplicații, exerciții, teme de reflecție);
- (b) determinarea gradului de asumare a categoriilor logicii, a deprinderilor de calcul logic, de rezolvare a unor raționamente practice;
- (c) exercițiile incluse în curs vor fi rezolvate de fiecare cursant iar verificarea corectitudinii lor se va face la întâlnirile tutoriale (nu se trimit prin poștă);
- (d) capacitatea operațională a studenților în domeniu (a construi discursuri, a aduce probe în sprijinul unei teze, a diferenția diferite tipuri de temeuri etc.);
- (e) capacitatea de a corobora teoreticul cu practicul (unde se instituie o eroare de logică? cum o încadrăm din perspectiva analizei teoretice?).

Evaluarea va consta într-un examen scris cu exerciții aplicative similare celor propuse în curs (50% examen scris; 50% aplicații tutoriale).

I. IDENTITATEA DEMERSULUI LOGIC

I.1. Specificul și problematica logicii

Orice încercare de determinare prealabilă a conturului și identității unui demers științific este lovită de parfumul antinomicului: trebuie să arăți ce este o anumită știință înainte de a face cunoștință măcar cu problemele ei cele mai importante și care dau tonalitatea acestui demers: trebuie să spui ce e matematica înainte de a face cunoștință cu problemele de fond ale matematicii, să spui ce este fizica înainte de a înțelege principalele aspecte ale disciplinei, să spui ce este logica înainte de a determina, chiar și fragmentar, o serie dintre problemele care au trasat perimetrul acestei discipline în istoria ei de peste două milenii.

Situația aceasta antinomică este oarecum temperată – cel puțin în ultimul timp – printr-un abuz de încredere: cei mai mulți dintre aceia care se ocupă de logică (ca și de alte discipline) intră direct în analiza problematicii, fără a fi prea mult interesați și fără a da prea mare importanță delimitării exacte a domeniului sau mai ales încercării de a defini, cu rigoarea instrumentului logic, un demers științific sau altul. Nu a fost întotdeauna așa. Dimpotrivă, secolul trecut a fost dominat de o obsesie a “delimitărilor” dintre științe, cheltuindu-se un efort parcă prea mare în raport cu rezultatele obținute pentru a se “defini” diferite științe și pentru a se delimita între ele, pentru a se stabili granițele.

Să încercăm a intra în acest hățiș discriminatoriu, nu cu intenția de a face ordine (probabil nici n-ar fi posibil), ci cu aceea mai modestă de a aduce în fața cititorului o stare de fapt prin care să-și facă o imagine cu privire la diversitatea de puncte de vedere într-un demers teoretic care s-a asociat și se asociază adesea cu exactitatea și precizia. Sub denumirea de *analitică*, Aristotel investighează unele dintre problemele importante ale logicii de azi, considerând că obiectul analiticii “este demonstrația, iar domeniul căruia ea îi aparține este știința demonstrativă”¹. Instrumentul științei demonstrative este, pentru Aristotel, *silogismul*, considerat “o vorbire în care, dacă ceva a fost dat, altceva decât datul urmează cu necesitate din ceea ce a fost dat” (*Analitica primă*, I, 1, 24 b; *Topica*, I, 1, 100 a) și el ocupă locul central în analiza logică aristotelică. Prin urmare, vedem în explicațiile aristotelice încercarea de a identifica demersul logic cu o analiză a temeiurilor pentru care, în actele noastre de gândire, trecem de la ceva dat la ceva obținut.

În *Critica rațiunii pure*, Immanuel Kant va afirma că “hotarul logicii este însă absolut precis determinat prin faptul că ea e o știință care expune pe larg și dovedește riguros numai regulile formale ale întregii gândiri”², pentru ca aspectul să fie mai apăsător în cursul de logică: “această știință a legilor necesare ale intelectului și ale rațiunii în genere sau, ceea ce este același lucru, a simplei forme a gândirii în genere se numește *logică*”, știință care este înțeleasă de Kant în funcționalități multiple: ca propedeutică a oricărei aplicări a intelectului,

¹Aristotel, *Analitica primă*, I, 1, 24 a, în: Aristotel, *Organon*, I, Editura Iri, București, 1997, p. 249;

²Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura Iri, București, 1994, p. 30;

ca artă generală a rațiunii, ca un canon al intelectului și rațiunii, ca o știință rațională în virtutea formei pure, ca o doctrină sau o teorie demonstrată³.

Tratatul clasic de logică al lui Goblots debutează cu o serie de interogații care aduc în atenție dificultatea stabilirii identității logicii: “Este deja o dificultate aceea de a determina obiectul logicii și de a o defini. Este ea o artă sau o știință? O știință *normativă* sau o știință *speculativă*? Scopul său este de a prescrie reguli și metode sau de a face o simplă teorie a raționamentului?”. Meditațiile și interogațiile în jurul obiectului logicii sfârșesc, ca în mai toate tratatele secolului trecut, cu o opțiune: “logica este știința operațiilor spiritului prin care suntem conduși la adevăr, știința *condițiilor cunoașterii adevărate*; dar ea nu consideră decât forma operațiilor spiritului în raport cu adevărul în general”⁴.

Pentru a mai rămâne încă în angrenajul conceptual a ceea ce s-a reținut sub numele de *logica clasică*, să subliniem că J.Tricot distinge între *logica formală* și *metodologie*, unde cea dintâi “se definește ca derivând exclusiv din natura gândirii în general și conchizând *vi formae*, independent de obiect. Ea studiază *legile necesare* ale gândirii, adică regulile de la care gândirea nu *trebuie* să se sustragă fără teama de a forma concepte contradictorii, judecăți sau raționamente ilegite”⁵.

Nici contemporanii nu au rămas în urmă, astfel că definițiile diferite acordate cu generozitate demersului logic circulă fără restricții. Pentru W.E.Johnson, logica pare a fi înțeleasă drept “analiza și critica gândirii”, relaționările cele mai importante ale demersului fiind cele cu metafizica sau cu știința⁶. În concepția lui Stephen F. Barker, logica are în atenție raționamentul, cel puțin în forma ei elementară, dar cu un scop precis: acela de a face distincție între raționamentele “bune” (corecte) și raționamentele “rele” (incorecte)⁷, în timp ce Irving M.Copi leagă utilitatea demersului logic de actul și mai ales de rezultatul argumentării: “studiul logicii este studiul metodelor și principiilor utilizate în distingerea argumentelor corecte de argumentele incorecte”⁸, asumție care pare a fi în consens cu înțelesul dat de Suppes acestei discipline: “logica este teoria argumentării valide sau teoria inferenței deductive”⁹, înțeles care introduce, desigur, unele ambiguități în privința raportului dintre teoria deducției și teoria argumentării.

Un recent manual de logică formală ne amintește parcă prea direct de înțelesul aristotelic al logicii, considerând că logica “studiază regulile raționamentului valid, adică, anumite lucruri fiind cunoscute, altele pot să fie deduse”, fără a uita să sublinieze totuși că logica “va constitui o descriție a funcționării valide a spiritului nostru. Este o disciplină normativă și în același timp ea pune în evidență misterele minții noastre”¹⁰. Jean Largeault, încercând să determine cele “trei vârste ale logicii”, consideră că logica a fost la început o *știință inductivă*, cel puțin ca modalitate de constituire a demersului teoretic, că a fost identificată apoi cu o *artă a raționării* (în special datorită influenței și circulației impresionante ale manualului de la Port-Royal), pentru ca, intrată pe mâna cercetătorilor de orientare formalist-matematică, să fie asociată cu un *calcul axiomatizat și formalizat*, la care

³ Immanuel Kant, *Logica generală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, pp. 65 - 67;

⁴ Edmond Goblots, *Traité de logique*, quatrième édition, Librairie Armand Colin, Paris, 1925, pp 1; 13;

⁵ J.Tricot, *Traité de logique formelle*, troisième édition, Librairie Philosophique J.Vrin, Paris, 1973, p. 17;

⁶ W. E. Johnson, *Logic*, Dover Publications, Inc., New-York, 1964, p. XIII;

⁷ Stephen F Barker, *The Elements of Logic*, McGraw-Hill Book Company, New-York..., 1965, p. 7;

⁸ Irving M.Copi, *Introduction to Logic*, The Macmillan Company, New-York, 1953, p. 4;

⁹ Patrick Suppes, *Introduction to Logic*, Van Nostrand Reinhold Company, New-York..., 1957, p. XVIII;

¹⁰ Gérard Chazal, *Eléments de logique formelle*, Hermès, Paris, 1996;

și-au adus contribuția nume dintre cele mai respectabile ale domeniului (Boole, Frege, Peano, Russell, Hilbert, Gödel, Schröder, Skolem)¹¹. Pentru Quine, care a publicat cursul de logică ținut în anii '40 la Harvard, "scopul acestei cărți a fost de a face inteligibile construcțiile logice de bază și raționamentele implicate în limbajul natural"¹², lăsându-ne să înțelegem că analiza logică are drept scop fundamental determinarea articulațiilor raționamentului în formele sale atât de diverse pe care ni le pune la dispoziție limbajul natural și argumentarea cotidiană. Să remarcăm că nu lipsesc nici încercările de definire a logicii care mai mult încurcă lucrurile decât aduc o oarecare lumină asupra cunoașterii domeniului. Pentru Bernard Ruyer, "logica s-ar putea defini ca știința regulilor care legitimează utilizarea cuvântului «deci»"¹³. Dincolo de faptul că nimeni nu a stabilit reguli care să autorizeze sau să nu autorizeze utilizarea unui cuvânt sau altul, este evident faptul că nu putem face un asemenea reducătionim pentru un domeniu de cercetare care are deja o tradiție de învidiat și rezultate remarcabile în afara funcționării autorizate a unui cuvânt sau altul !

Încercări de delimitare a conturului problematic al logicii au existat și în spațiul românesc și asupra unora dintre ele ne vom opri în continuare, cel puțin pentru a vedea cum a "reacționat" logica românească la pulsațiunile disciplinei și în ce constă fondul de receptivitate pe care s-a bazat atunci când a încercat să determine statutul, funcțiile și utilitatea unui asemenea demers teoretic. Înțelesul și definirea logicii are, la Titu Maiorescu, asumții diferite. Într-o scriere de tinerețe, intitulată *Elemente de logică pentru gimnazii*, Maiorescu consideră că "logica indică formele pe baza cărora apare gândirea corectă", în timp ce în *Prelegerile de logică* (ținute la Universitatea din Iași în 1863) apreciază că "logica este știința care ne învață regulile contradicțiunii și ale identității", pentru ca, în clasicul manual intitulat *Logica* (prima ediție în 1876), Maiorescu să acorde mai mult credit practic demersului logic, considerând că logica este "știința care stabilește regulile formale pentru argumentare"¹⁴.

O determinare interesantă a obiectului logicii și o încercare de definire a acestei discipline regăsim la Ion Petrovici. Petrovici constată că "disciplina de care ne ocupăm, cu toate că suferă poate în soluțiile sale de cea mai puțină controversă, și este în genere mai puțin supusă prefacerilor decât alte științe, cu toată relativa statornicie a achizițiilor și deosebita claritate a mai tuturor domeniilor sale, cu toate acestea nu s-a bucurat de o definiție constantă la specialiștii care au încercat a o defini"¹⁵. Sunt trecute în revistă o serie de definiții ce s-au legat de nume celebre ale logicii clasice sau moderne (Wundt, Drobisch, Hilbert, Poincaré, Külpe, Lipps, Sigwart, Mill, Paulsen, James, Jerusalem, Erdmann). Autorul invocă crede că putem să înțelegem logica drept "știința condițiilor indispensabile oricărui adevăr, pentru a fi adevăr" [15: 40].

De pe pozițiile unui psihologism evident (explicabil și prin specificitatea preocupărilor sale dominante), Constantin Rădulescu-Motru se consideră îndreptățit să definească logica ca fiind "știința care ne învață să gândim după regulile adevărului, subînțelegând însă, că ea nu ne învață să inventăm, ci să verificăm cele gândite și nu după regulile postulate de filosofi, ci

¹¹ Jean Largeault, *La logique*, P.U.F., Paris, 1993, pp. 3 - 24;

¹² Willard van Orman Quine, *Elementary Logic*, Harper & Row, New-York, 1965, trad.franc., *Logique élémentaire*, Librairie Armand Colin, Paris, 1972, p.20;

¹³ Bernard Ruyer, *Logique*, P.U.F., Paris, 1990, p. 19;

¹⁴ Titu Maiorescu, *Scrieri de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, pp. 29; 99; 168;

¹⁵ Ion Petrovici, *Teoria noțiunilor*, Editura Polirom, Iași, 1998, p. 31;

după metodele științifice, consacrate de timp. Logica, cu alte cuvinte, ne învață să alegem dintre afirmațiile aduse la cunoștința noastră pe acelea care sunt în acord și pot fi încorporate științelor sistematizate”¹⁶.

Accentul se schimbă complet la Nae Ionescu. Două dominante au influențat, după opinia noastră, concepția despre logică a lui Nae Ionescu și au făcut din el un “singuratic” într-o tradiție maioreșciană care s-a întins pe aproape o jumătate de secol de logică românească¹⁷: cercetările timpurii asupra logisticii și contactul cu unele dintre numele cele mai importante ale noului domeniu al logicii de la începutul secolului nostru (în special Russell și Couturat), concretizate într-o teză de doctorat susținută în 1919 la München, în Germania, pe de o parte, și apetența sa pentru reflecția metafizic-întemeietoare, care se face resimțită și în tratarea problemelor de logică, pe de altă parte. Pentru Nae Ionescu, logica “e știința gândirii omenești formulate”¹⁸, considerând că logica “lucrează” pe un anumit *dat*, iar acest *dat* este gândirea omenească formulată, privită din punctul de vedere al corectitudinii formale și al intenției de a o transmite alterității.

Mai aproape de noi și în spiritul modernității logice, Gheorghe Enescu este de părere că “logica (formală) este știința care studiază formele propoziționale și legile de raționare cu expresii propoziționale de diferite forme”¹⁹, în timp ce Petre Botezatu conchide că “logica nu este o știință, ci un *sistem de științe*, dar nu în sensul ramificării logicii, al desfășurării unui graf arborescent (logică propozițională, logică predicativă, logică modală, logică plurivalentă etc.), ci în direcția *diversificării logicii pe forme științifice*”²⁰, în funcție de două criterii, ambele esențiale pentru orice demers științific: *domeniul de construcție* al teoriei științifice (gândirea, limbajul, acțiunea, realitatea) și *nivelul de abstractizare* al teoriei științifice (subiectul, obiectul, forma, operația, structura).

TEXTES SEMNIFICATIVE

(1) “Înainte de toate, trebuie să arătăm care este obiectul cercetării noastre și cărui domeniu îi aparține ea: obiectul ei este demonstrația, iar domeniul căruia ea îi aparține este știința demonstrativă. Trebuie, apoi, să determinăm ce sunt o premisă, un termen și un silogism, care silogism este perfect și care imperfect...” (Aristotel, *Analitica primă*, I, 1, 24 a);

(2) “Orice învățătură predată sau însușită pe calea raționamentului pornește de la o cunoaștere anterioară. Acest lucru devine evident dacă observăm pe rând toate disciplinele teoretice. Științele matematice, ca și toate celelalte arte speculative, sunt dobândite în acest mod. Tot așa și cele două forme de argumentări, silogistică și inductivă; căci fiecare din acestea își scoate învățătura dintr-o cunoaștere anterioară, silogismul cerând numai să admită premisele, iar inducția arătând că universalul este scos din particularul cunoscut clar” (Aristotel, *Analitica secundă*, I, 1, 71 a);

(3) “Scopul tratatului nostru este de a găsi o metodă, prin care putem argumenta despre orice problemă propusă, pornind de la propoziții probabile, și prin care putem evita de a cădea în contradicție, când trebuie să apărăm o argumentare. De aceea, ca să înțelegem ce este raționamentul dialectic, trebuie să arătăm mai întâi ce este raționamentul și care sunt felurile sale, căci acesta este obiectul cercetării noastre în tratatul de față. *Raționamentul* este o vorbire, în care din anumite lucruri date rezultă cu necesitate altceva, pe temeiul celor date. El este o *demonstrație* când raționamentul este obținut din premise adevărate și prime sau din premise a căror cunoaștere derivă din premise adevărate și prime. Dimpotrivă, este *dialectic* raționamentul care rezultă din premise probabile. (...). Este *eristic*

¹⁶ Constantin Rădulescu-Motru, *Lecții de logică*, Casa Școalelor, București, 1943, p. 23;

¹⁷ Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, vol.4, Editura Tehnică, București, 1998, pp. 326 - 399;

¹⁸ Nae Ionescu, *Curs de logică*, Editura Humanitas, București, 1993, p. 26;

¹⁹ Gheorghe Enescu, *Logica simbolică*, Editura Științifică, București, 1971, p.7;

²⁰ Petre Botezatu, *Constituirea logicității*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, pp. 92 - 93;

raționamentul care pornește de la premise în aparență probabile, dar nu în realitate, sau care numai în aparență pornește de la premise probabile sau aparent probabile” (Aristotel, *Topica*, I,1,100 a, b);

(4) “Vom trata acum despre respingerile sofistice, sau despre respingerile care par a fi respingeri, dar în realitate sunt sofisme, nu respingeri. Vom începe cu ceea ce, în ordinea naturală, se referă la principii. Este evident că, printre raționamente, unele sunt cu adevărat raționamente, iar altele par să fie, fără să fie. Ca în atâtea alte lucruri, aceasta se întâmplă și la argumente din cauza unei oarecare asemănări între adevărat și aparent” (Aristotel, *Respingerile sofistice*, 1, 164 a);

(5) “Că *Logica* a urmat acest drum sigur încă din timpurile cele mai vechi, se poate vedea din faptul că de la Aristotel încoace ea nu a avut nevoie să facă un pas înapoi, dacă nu vrem să-i socotim ca ameliorări înlăturarea unor subtilități inutile sau o determinare mai clară a celor expuse, ceea ce aparține însă mai mult eleganței decât certitudinii științei. Trebuie să mai remarcăm că până astăzi ea nu a putut face nici un pas înainte și că, după toată aparența, ea pare să fie închisă și terminată. Căci, dacă unii moderni au crezut că o lărgesc, adăugându-i fie capitole *psihologice*, despre diversele facultăți de cunoaștere (imaginație, ingeniozitate), fie *metafizice*, despre originea cunoașterii sau despre diferitele moduri de certitudine potrivit diversității obiectelor (despre idealism, scepticism etc.), fie *antropologice*, despre prejudecăți (cauzele și remediile lor), acestea provin din faptul că ei nu cunosc natura proprie a acestei științe. Nu e argumentare, ci desfigurare a științelor, când se lasă ca limitele lor să se întretaie; hotarul logicii este însă absolut precis determinat prin faptul că ea e o știință care expune pe larg și dovedește riguros numai regulile formale ale întregii gândiri...” (Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura Iri, București, 1994, pp. 29 - 30);

(6) “Fiind o știință care se referă la întreaga gândire în genere, făcând abstracție de materia acesteia, de obiecte, logica trebuie considerată: 1) ca fundament al tuturor celorlalte științe, ca *propedeutică* a oricărei aplicări a intelectului. Dar, făcând abstracție totală de orice obiect; 2) ea nu poate fi un *Organon* al științelor. Căci prin *Organon* al științelor înțelegem o indicare a modului în care ar trebui să se realizeze o anumită cunoștință. Pentru aceasta trebuie însă ca eu să cunosc în prealabil obiectul cunoașterii care urmează să se constituie după anumite reguli. Un *organon* al științelor nu este deci o simplă logică, căci el presupune cunoașterea exactă a științelor, a obiectelor acestora și a surselor lor. (...); 3) Dar, în calitate de știință a legilor necesare ale gândirii care garantează posibilitatea oricărei aplicări a intelectului și a rațiunii, care constituie deci condițiile în care intelectul poate și trebuie să fie în concordanță cu el însuși – legile necesare și condițiile aplicării lui corecte logica este un *canon*” (Immanuel Kant, *Logica generală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 66);

(7) “Logica, a cărei origine se regăsește în lupta dusă de dialectica platoniciană, cristalizează în sine, deja cu analiza aristotelică, o teorie sistematică solid constituită care sfidează secolele aproape la fel ca geometria lui Euclid. Nu este nevoie de a reaminti aici judecata bine cunoscută a lui Kant care merge prea departe în estimarea caracterului încheiat al acestei logici, dar orice privire asupra ansamblului literaturii filosofice și chiar asupra confuziei tentativelor logice moderne arată că «logica formală» are o forță de neînvins. ... logica formală își păstrează drumul său păstrând un nucleu al cărui conținut rămâne în mod esențial identic ca un fond stabil care nu se poate pierde. Puțin pusă în relief în raport cu sensul specific al caracterului său formal, această logică formală este în privința sensului său prima tentativă, recunoscută în istorie, de a da o doctrină generală a științei, o teorie raportată la condițiile esenței științei posibile în general...” (Edmund Husserl, *Logique formelle et logique transcendante*, citat după: Gérard Chazal, *Eléments de logique formelle*, Hermès, Paris, 1996, pp. 14 - 15);

(8) “Logica este știința care ne învață regulile contradicțiunii și ale identității. Logica este propedeutica, metodologia filosofiei [,], fiind [aceea] care arată cum să ne dedăm cu ideile pentru a nu cădea în contradicțiune, ea este un mijloc contra un scop. Necesitatea logice este aprofundată în metafizică, unde trebuie să căutăm existența obiectelor fără a cădea în noi contradicțiuni (...). Scopul logicii în antichitate era de a pleca din principii sigure și a ajunge la un punct determinat. Logica nu ne învață niciodată de a gândi bine, ci totdeauna numai de a ne feri de contradicțiuni. Ea arătându-ți raportul general care există într-un fundament de adevăruri te dedă a te feri de contradicțiuni în cercetarea ideilor” (Titu Maiorescu, *Scrieri de logică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 99);

(9) “... logica nu este o știință, ci un *sistem de științe*, dar nu în sensul ramificării logicii, a desfășurării unui graf arborescent (logică propozițională, logică predicativă, logică modală, logică plurivalentă etc.), ci în direcția *diversificării logicii pe forme științifice*. În această situație, este firesc ca nu numai definiția logicii, dar și diviziunile și vecinătățile sale să varieze de la o poziție la alta. Astfel logica clasică (tradițională), care este o teorie a formelor gândirii, se subdivide în teoria noțiunii, teoria judecății și teoria raționamentului și este limitrofă cu psihologia, în timp ce logica modernă (simbolică), care este

teoria unui limbaj sau a unor relații, se divide în logica propozițiilor și logica predicatelor și este învecinată cu lingvistica și matematica. Aceste precizări sunt de natură, credem, să înlăture multe ambiguități și dispute inutile cu privire la statutul științific al logicii” (Petre Botezatu, *Constituirea logicității*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, pp. 92 - 93).

I.2. Logica – analiză a temeiului formal al inferenței

Dincolo de faptul că această diversitate deconcertantă de definiții asupra aceluiași demers teoretic aduce cu sine – mai ales pentru acela aflat la primele contacte cu domeniul – o anumită stare de ambiguitate, nu suntem totuși departe de adevărul că, indiferent de perspectiva asumată, indiferent de poziția pe care se situează un gânditor sau altul (psihologistă, empiristă, formalistă etc.), descoperim în acest amalgam interpretativ anumite teme constante care ar putea spune ceva despre specificitatea domeniului de investigație al demersului logic.

O succesiune de determinări ne vor ajuta, poate, să înțelegem mai bine ce este logica, care este domeniul ei de jurisdicție și principalele probleme cu care se confruntă în calitate de teorie științifică ce aspiră la un grad de inteligibilitate dintre cele mai înalte. Reținem, pentru început, că logica se ocupă cu anumite *probleme ale actului nostru de a gândi*. La acest adevăr ne trimit multe dintre definițiile invocate, indiferent că se referă la legile gândirii, la analiza și critica gândirii, la arta raționării, la operațiile formale ale intelectului sau la aspecte ce țin de utilizarea formelor propoziționale în actul raționării.

Determinarea aceasta, deși face o anumite ordine și restrânge câmpul de acțiune al logicii, este și rămâne inoperabilă pentru ceea ce înseamnă specificitatea demersului teoretic al logicii tocmai pentru că *nu satisface exigențele demersului logic însuși* ! Vrem să spunem că proprietatea de a fi o *analiză a gândirii* este o *notă gen* pentru conceptul “logică” și este bine știut că nu putem stabili individualitatea și specificitatea unei noțiuni cu ajutorul unei note gen. Într-adevăr, există încă alte câteva discipline – și ele respectabile – care au în vedere tot analiza gândirii: psihologia, neurologia.

Să urmărim în continuare calea diferenței. Trebuie să determinăm acele note care sunt *proprii* pentru demersul logic și care pot, cu adevărat, să ne arate ce este logica, care este domeniul ei de investigație. Logica este o *analiză a gândirii din punctul de vedere al adevărului rezultatelor ei*. Cu această nouă determinație am restrâns semnificativ aria de cuprindere a logicii, astfel încât să nu mai încapă în ea și alte demersuri științifice cu care logica vine în contingență și de delimitările cărora să se ocupe cu obstinație. Fie următoarea argumentare:

(1) Fiindcă avionul a întârziat la Frankfurt, n-am putut prinde cursa de București.

Avem un rezultat al unui act de gândire. În ultimă instanță, această argumentare ar vrea să ne dezvăluie de ce este adevărată propoziția “N-am putut prinde cursa de București”. *Întemeierea* adevărului propoziției în discuție stă în faptul că propoziția “Avionul a venit la timp la Frankfurt” este – în cazul dat la care se referă discuția – o propoziție falsă. Prin urmare, avem aici o analiză a actelor gândirii din perspectiva adevărului rezultatelor obținute în urma acestor acte de gândire.

Numai că întemeierea adevărului unei propoziții se poate face pe căi multiple, care nu toate sunt de resortul logicii. De multe ori, adevărul unei propoziții are un temei de ordinul moralității, temei care nu este de resortul logicii și ține mai mult de analiza conținutului propozițional ce intră sub jurisdicția *eticii*, după cum există adevăruri care au o întemeiere afectivă, și analiza lor poate ține de resorturile *psihologiei*. Temeiul adevărului propoziției “Binele este de preferat răului” nu este unul de ordinul logicității, după cum temeiul propoziției “Sentimentele contradictorii determină acțiuni imprevizibile” trebuie căutat în marginea investigațiilor ce țin de psihologia personalității. În timp ce temeiul adevărului propoziției “Un obiect nu poate să aibă și să nu aibă una și aceeași proprietate” nu poate avea decât un temei de ordinul logicității. Prin urmare, afirmația noastră conform căreia logica are în atenție *analiza rezultatelor gândirii din punctul de vedere al întemeierii adevărului lor* rămâne încă prea largă, deoarece am constatat destule modalități de întemeiere a adevărului unei propoziții care nu sunt de ordin logic și, prin urmare, nu fac obiectul investigațiilor acestui demers teoretic.

Calea pe care trebuie să mergem este aceea a restrângerii sferei temeiului care stă la baza determinării alethice a rezultatelor actelor noastre de gândire. Din această perspectivă, *logica este o analitică a temeiurilor formale în virtutea căroră gândirea trece de la ceva dat la ceva obținut din ceea ce este dat*. În această asumție, suntem în marginea exigențelor pe care le-a pus încă Aristotel în fața demersului logic și pe care le-a îngroșat Kant atunci când a subliniat în nenumărate rânduri – atât în *Critica rațiunii pure* cât și în *Cursul de logică* – primatul formei în raport cu conținuturile de gândire în determinarea specificul logicii ca analiză a actelor de raționare umană.

Să urmărim exemplul pe care l-am invocat și să examinăm mai atent problema *temeiului formal* al trecerii gândirii de la ceea ce este dat la ceea ce este rezultat din ceea ce este dat. În forma completă, argumentarea este următoarea:

(2) Dacă avionul de Frankfurt sosește la timp, atunci prind cursa de București

Avionul de Frankfurt n-a sosit la timp

Deci, Nu am prins cursa de București

Dacă notăm cu (p) și (q) propozițiile angajate în această argumentare, atunci ea are următorul aspect:

(3) Dacă p, atunci q

– p

Deci, – q

care ne arată *forma actului de gândire* care a dat propoziția “Nu am prins cursa de București” ca o propoziție adevărată. Propozițiile (p) și (q), care reprezintă *conținutul material* al acestei forme de raționare, pot fi înlocuite cu oricare alte două propoziții cu condiția ca între ele să existe *aceeași relație logică* ce subzistă între (p) și (q), relație determinată de sintagma “dacă,..., atunci”:

- (4) Dacă astăzi este miercuri, atunci mâine e joi
 Astăzi nu e miercuri
 Deci, Mâine nu e joi

sau:

- (5) Dacă acționez asupra întrerupătorului, se aprinde lumina în cameră
 Nu acționez asupra întrerupătorului
 Deci, Nu se aprinde lumina în cameră

și așa mai departe.

Constatăm cu destulă ușurință că ceea ce a determinat trecerea de la cele două propoziții date, la propoziția care a rezultat din ele (în toate cele trei exemple invocate) este *forma actului de raționare* și nicidecum conținutul de gând pus în această formă, deoarece conținutul de gând s-a modificat, în timp ce forma actului de raționare a rămas constantă.

Să observăm, pentru forma logică de raționare în care s-au întruchipat exemplele invocate, că putem merge mai departe cu determinările, astfel încât caracterul formal al temeiului să iasă mai bine în evidență. Dacă suntem atenți la înțelesul propozițiilor cu care lucrăm în cazul forme de raționare date, vom constata că înțelesul lui “dacă,..., atunci” (ca formă pe care se structurează întreaga argumentare) este, de fapt, de “dacă și numai dacă,..., atunci”, deoarece constatăm că prima dintre propoziții este singura care o poate determina pe cea de-a doua (faptul ca avionul să vină la timp e singura condiție ca să prind cursa de București, numai dacă azi e miercuri, mâine e joi etc.). În acest caz, anticipând puțin unele elemente pe care le vom studia ulterior, forma de raționare dată este următoarea:

$$\begin{array}{rcl}
 (6) & p & \equiv q \\
 & -p & \\
 \hline
 & & -q
 \end{array}$$

Toate ilustrațiile care se pot face pe seama ei trebuie să țină cont de faptul că între (p) și (q) există o relație de *condiționare suficientă și necesară* (acestea sunt imperativele relației de echivalență dintre două propoziții oarecare), cu următoarele exigențe:

- (a) adevărul condiției (p) atrage după sine adevărul consecinței (q);
- (b) adevărul consecinței (q) atrage după sine adevărul condiției (p);
- (c) falsitatea condiției (p) atrage falsitatea consecinței (q);
- (d) falsitatea consecinței (q) atrage falsitatea condiției (p);

Exemplul pe care l-am invocat ilustrează cazul (c) al exigențelor pe care o relație de echivalență (de condiționare suficientă și necesară) între două propoziții le presupune. Pot fi însă urmărite exemple pentru toate celelalte parcursuri.

Întrebarea la care ar trebui să răspundem în acest punct al analizei noastre este următoarea: În virtutea cărui temei s-a făcut trecerea de la adevărul propozițiilor date la adevărul concluziei? În virtutea *relațiilor alethice dintre propozițiile angajate în argumentarea dată*. Temeiul trecerii de la propozițiile date la cea rezultată se concretizează –

în acest caz – în raportul de dependență dintre valorile de adevăr ale propoziției (p) și valorile de adevăr ale propoziției (q). Notând cu (A) valoarea de adevăr adevărat și cu (F) valoarea de adevăr fals ale propozițiilor (p) și (q), exigențele stabilite devin:

- (a) $Ap \rightarrow Aq$
- (b) $Aq \rightarrow Ap$
- (c) $Fp \rightarrow Fq$
- (d) $Fq \rightarrow Fp$

cu următoarele aranjamente formale posibile:

(a) $p \equiv q$	(b) $p \equiv q$	(c) $p \equiv q$	(d) $p \equiv q$
p	q	$\neg p$	$\neg q$
q	p	$\neg q$	$\neg p$

pe care se pot construi exemple multiple de raționamente.

Trecerea de la ceea ce este dat la ceea ce este rezultat nu are întotdeauna la bază relațiile dintre valorile de adevăr posibile ale propozițiilor angajate într-un act de raționare. Analiza poate trece dincolo de nivelul propoziției ca dată (unde etichetele adevărat sau fals constituie însemnele determinatorii), asigurându-se accesul la o investigație structurală a propozițiilor componente ale unui act de raționare. Fie următorul raționament:

- (7) Toți oamenii sunt muritori
Callias este om
Deci, Callias este muritor

Ne dăm seama că acest angrenaj de propoziții puse la un loc nu este un act gratuit, ci are menirea de a arăta *temeiul pentru care propoziția “Callias este muritor” este adevărată*. Dimensiunea alethică nu ne mai este aici de folos. Este necesar să mergem până la analiza *relațiilor ce se stabilesc între componentele structurale (noțiunile) ce alcătuiesc propozițiile date*. Noțiunile angajate în propozițiile date (“Toți oamenii sunt muritori” și “Callias este om”) sunt “om”, “muritor”, “Callias”. Notând cu “O”, “M” și “C” noțiunile date, obținem o primă formă a acestui act de raționare:

- (8) Toți O sunt M
C este O

C este O

Care este temeiul pentru care gândirea trece de la propozițiile date la propoziția obținută? *Intemeierea stă în relațiile de incluziune dintre noțiunile angajate*. Vom avea:

$$\begin{array}{ccc} (9) & O & \subset & M \\ & C & \subset & O \end{array}$$

$$C \subset M$$

formă de raționare care constituie suportul unei multitudini de întruchipări ilustrative în diferite domenii ale cunoașterii umane.

Cel puțin până în acest moment, unele lucruri au putut fi stabilite în legătură cu individualitatea demersului logic în calitate de teorie științifică. Primul: *logica este știința care se ocupă cu investigarea temeiurilor raționale de ordin formal în virtutea cărora gândirea trece de la ceva dat la ceva obținut*. Al doilea: există cel puțin două categorii de temeuri care asigură trecerea de la ceea ce este dat la ceea ce este obținut: *relațiile interpropoziționale determinate pe traiectul valorizării alethice a propozițiilor*, pe de o parte, și *relațiile intercategoriale determinate pe criteriul incluziunii sau excluziunii noțiunilor angajate în propozițiile date*, pe de altă parte. Al treilea: în general, trecerea de la ceea ce este dat la ceea ce este obținut a fost numită în logica tradițională *raționament* (denumire generică ce acoperă o multitudine de forme de raționare), iar în logica modernă *inferență*. Fideli parfumului modern al logicii, am putea să afirmăm că *logica este știința care studiază temeiurile formale ale inferenței*, înțelegând acest ultim concept în sensul său cel mai extins care să acopere tot ceea ce înseamnă trecere a gândirii de la ceva la altceva în baza unui temei formal.

Dacă rămânem numai la cele două tipuri de exemple evidențiate (care ilustrează, desigur, cele mai importante domenii ale manifestării inferențelor în domeniul logicii), atunci vom putea să afirmăm că acele inferențe care se bazează pe relațiile interpropoziționale sunt *inferențe propoziționale*, în timp ce inferențele bazate pe relațiile intercategoriale sunt *predicative* (una dintre cele mai cunoscute inferențe predicative este *silogismul*). Acestea din urmă pot avea și alte denumiri, în funcție de perspectiva din care este privită o noțiune: de exemplu, știut fiind că orice noțiune determină o clasă și că relațiile dintre noțiuni sunt, în general vorbind, relații dintre clasele determinate de sferele lor, inferențele predicative se mai numesc și *inferențe clasiale*.

Dacă analizăm ilustrațiile pe care le-am adus, dar și formele cărora ele se subsumează, vom constata că unele elemente ale actelor noastre de raționare nu se schimbă, rămân mereu ceea ce sunt și indică *identitatea unei forme de raționare*. În cazul inferențelor propoziționale, termeni precum “dacă,...,atunci” rămân mereu constanți în actele de raționare, în timp ce în cazul inferențelor predicative termeni precum “toți”, “este” (sau variante ale verbului a fi) se regăsesc permanent în raționamente. Ele exprimă ceea ce în logică a luat denumirea de *constante logice* (care sunt mult mai numeroase decât cele câteva pe care le-am amintit). Alte elemente ale actelor de raționare se schimbă în permanență de la un exemplu de raționament la altul și ele exprimă, de fapt, conținutul cu care “umplem” formele de raționare date de constantele logice. Ele exprimă ceea ce logica a reținut sub numele de *variabile logice*. În general, variabilele logice se exprimă în logică prin litere (p, q, r,...; M, S, P,... etc.) pentru a evidenția faptul că ele pot lua oricând orice înfățișare concretă. În prima ilustrare, propoziții precum “Avionul nu a sosit la timp”, “Astăzi e miercuri”, “Mâine e joi” etc. constituie exemple de variabile logice la nivelul logicii propoziționale, în timp ce, pentru cea de-a doua categorie de ilustrări, termeni precum “om”, “muritor”, “Callias” exprimă exemple de

variabile logice la nivelul logicii predicatelor. *Forma logică este dată de constantele logice, iar temeiul formal al inferențelor se regăsește la nivelul relațiilor dintre constantele logice.*

Analiza temeiurilor formale ale inferențelor, care devine, în opinia noastră, obiectul de investigație al logicii presupune și o analiză a relațiilor dintre ceea ce este dat și ceea ce este obținut într-o inferență logică. Să amintim, mai întâi, că ceea ce este dat poartă denumirea de *premisă*. O inferență poate avea una sau mai multe premise. Dacă are numai o premisă, atunci inferența se numește *imediată*. Dacă are mai multe premise, atunci inferența se numește *mediată*. De obicei, o atenție mai mare se acordă inferențelor mediate. Ceea ce rezultă din ceea ce este dat se numește *concluzie*. O inferență nu poate avea decât o concluzie. Ea poate fi o propoziție simplă sau o propoziție compusă dar, în orice caz, concluzia e unică.

Care sunt relațiile de determinare dintre premise și concluzie? Premisele reprezintă *condiția suficientă* a concluziei. Aceasta înseamnă că dacă ne sunt date premisele nu mai e necesar nimic altceva pentru a determina temeiul concluziei. Concluzia trebuie să fie *consecința necesară* a premiselor. Aceasta înseamnă că dacă ne sunt date premisele, atunci concluzia trebuie să rezulte cu necesitate din ele. Aceste relații de dependență, care determină doar cadrul general de manifestare a relațiilor dintre ceea ce este dat (premisele) și ceea ce este rezultat (concluzia), pot fi instanțiate și amplificate în funcție de un sistem logic sau altul în interiorul cărora analizăm manifestarea concretă a inferențelor.

Din această opțiune problematică (și problematologică !) la care îl invităm pe cititor rezultă o serie de consecințe ce ar putea să zguduie puțin o serie de aserțiuni și asumptii care circulă sub acoperirea tacită de adevăruri indubitabile ale logicii.

(a) Ni se pare că o serie de sectoare importante – în special în logica de inspirație clasică – nu sunt relevante pentru analiza logică, mai mult chiar, nu țin – la o analiză riguroasă – de domeniul demersului logic. Dacă am definit logica drept știința care are în atenție *întemeierea formală a trecerii gândirii de la ceva dat la altceva rezultat*, atunci neîndoielnic logica ar trebui să se oprească la analiza *inferențelor* și să nu-și piardă timpul cu chestiuni care pot fi foarte importante dar care nu-i aparțin de fapt.

Sectoare întregi ale logicii tradiționale cum ar fi *teoria noțiunii* sau *teoria propoziției*, capitole fără de care se credea că logica nu poate supraviețui, cum ar fi *definiția* sau *diviziunea*, ni se par a nu fi relevante – în totalitate și în amplitudinea analizelor lor – pentru a înțelege temeiul formal în virtutea căruia se face trecerea de la ceva dat la ceva rezultat. Or, cum am văzut, această din urmă problematică constituie obiectul de investigație al logicii. Multe opțiuni, în special ale logicii moderne, ne confirmă în această susținere pe care o articulăm. Logica modernă, mai ales în forma axiomatizată și formalizată, este preocupată aproape exclusiv să determine mecanismele prin care dintr-un sistem de semne dat obținem alt sistem de semne (ceea ce e același lucru cu ceea ce am afirmat în determinarea obiectului logicii), mai exact cum se pot obține *teoremele* (ceea ce este rezultat) din *axiome* (ceea ce este dat) cu ajutorul *regulilor*. Așa se face că tratatele moderne de logică (cum ar cele ale lui Russell sau Hilbert, devenite deja clasice, dar și ultimele achiziții în domeniu) au renunțat fără prea mari regrete la astfel de problematici pentru simplul fapt că ele nu stau în intimitatea demersului logic. Petre Botezatu a sesizat și a subliniat această schimbare de optică în trecerea de la clasic la modern în logică, desigur nu ca o aroganță a logicii moderne și o lipsă de respect pentru tradiția clasică, ci ca un rezultat firesc al unei noi orientări a problematicii logicii. Referindu-se la rolul teoriei noțiunii, regretatul logician ieșean nota: “putem spune că

teoria noțiunilor aproape a dispărut din logica modernă – în special din tratatele de logică matematică. Teoria noțiunilor trebuie să aibă loc în logica modernă, desigur nu vechiul loc de teorie de bază a logicii, dar ea trebuie tratată în cadrul logicii claselor, din care face parte în mod organic”²¹.

(b) De ce, totuși, aceste sectoare ale logicii au constituit obiect de investigație predilectă din antichitate (Aristotel le consideră teme predilecte ale logicii) și până aproape la începutul secolului nostru și constituie încă și astăzi teme importante ale manualelor de inspirație tradițională? Există, după opinia noastră, mai multe explicații, unele de ordin psihologic (și care nu ar trebui să afecteze cadrele științificității), altele de ordin logico-metodologic (procedural). Din punct de vedere psihologic, doi factori și-au făcut jocul în actul de menținere a unor astfel de probleme în spectrul demersului logic: *tradiția*, pe de o parte, și *autoritatea*, pe de alta. Aristotel a instituit o tradiție care a fost respectată – caz unic, probabil, în istoria unei științe – peste două milenii în cadrele trasate de Stagirit, care acordau teoriei noțiunilor (din *Categorii*) și teoriei judecății (din *Despre Interpretare*) un loc privilegiat, la fel ca și teoriei silogismului (din *Analitica primă*). Cu unele amenajări datorate medievalilor, logica aristotelică a dominat autoritar până la finele secolului trecut, ceea ce a stârnit furia lui Russell: “din evul mediu și până în zilele noastre, învățământul nu înțelege prin logică decât o culegere scolastică de termeni tehnici și de reguli ale silogismului. Aristotel vorbise. Nu le rămânea oamenilor decât să repete cu umilință lecția sa”²². Tradiția este foarte dificil de înfruntat și ea constituie un fotoliu comod pentru spiritele dominate de imperativul imitației.

Alături de tradiție a acționat, fără îndoială, *autoritatea*. Mai întâi a fost vorba de autoritatea lui Aristotel, în legătură cu care, o bună perioadă de timp, numai și punerea în discuție a numelui constituia un fapt de scandal și o impietate. Dar peste autoritatea lui Aristotel s-au suprapus alte autorități care nu au făcut decât să confirme și să mărească copleșitoarea autoritate a Stagiritului. Logica de la Port-Royal (un manual cu o largă circulație în epocă și după aceea) reia, în general, schema problematică aristotelică, Kant, deși aduce analiza logică sub zona unor distincții din *Critica rațiunii pure*, rămâne la problematica de sorginte aristotelică (după ce face cunoscutul elogiu al Stagiritului în *Prefața* la ediția a doua a *Criticii rațiunii pure*), iar o serie de logicieni în vogă ai secolului trecut elaborează manuale care respectă aceeași tradiție (Drobisch, Wundt, Erdmann, Liard, Goblott etc.).

Există însă și factori de ordin logico-metodologic care au determinat astfel de opțiuni și mai ales menținerea lor o perioadă atât de lungă, dincolo de tradiție și autoritate. În primul rând, în opinia noastră, *aceste capitole ale logicii tradiționale* (de exemplu, teoria noțiunii, teoria judecății, teoria definiției etc.) *constituie condiții ale înțelegerii inferențelor*, cel puțin în cele două sisteme mari de logică (logica propozițiilor neanalizate și logica propozițiilor analizate) pe care le-a dezvoltat logica tradițională și pe care le-a păstrat – sub un alt tratament – logica modernă. Nu putem să explicăm și să înțelegem adecvat *temeiul inferențelor* în logica propozițiilor analizate (logica predicatelor) fără a analiza raporturile dintre noțiuni, de exemplu. Aceasta pentru că inferențele în acest sistem de logică au drept *temei formal* raporturile dintre noțiuni. Nu putem să explicăm și să înțelegem adecvat inferențele în logica propozițiilor neanalizate (calculul propozițional) fără a investiga relațiile dintre propoziții,

²¹ Petre Botezatu, *Introducere în logică*, vol.II, Editura Graphix, Iași, 1994, p. 7;

²² Bertrand Russell, *Méthode scientifique en philosophie*, trad.franc., Paris, 1929, p. 32; Cf. I.Didilescu, P. Botezatu, *Silogistica: teoria clasică și interpretările moderne*, E.D.P., București, 1976, p. 213;

fiindcă aceste relații alethice dintre propoziții constituie *temeiul formal* al unor astfel de inferențe. Iată deci motivul esențial pentru care astfel de capitole importante ale logicii tradiționale au fost păstrate o perioadă atât de îndelungată.

Ceea ce nu putem păstra din logica tradițională este amplitudinea exagerată, uneori însoțită și de considerații care nu au nici o legătură cu demersul logic, a acestor capitole. Înțelegând logica drept încercare asupra temeiului formal al trecerii de la ceva la altceva, vom reține doar atât cât ne este necesar din ingredientele unor capitole precum teoria noțiunilor sau teoria propoziției pentru a putea proba mecanismele de inferare de la ceva dat la ceva obținut.

TEXTE SEMNIFICATIVE

(1) “Argumentarea devine obiectul unei cercetări științifice în două moduri: sau dacă o considerăm ca un fenomen al naturii omenești și căutăm să explicăm condițiile sub care se produce; sau dacă o considerăm ca un mijloc pentru aflarea adevărului și cercetăm regulile după care trebuie să se îndrepteze pentru a da acest rezultat. De explicarea argumentării ca fenomen al inteligenței omenești se ocupă o parte a Psihologiei; iar *știința care stabilește regulile formale pentru argumentare se numește Logica*. Pentru Logică faptul argumentării în mintea omenească se presupune ca un fapt constatat și i se cercetează numai regulile întrebuițării juste” (Titu Maiorescu, *loc.cit.*, p. 168);

(2) “Studiul argumentării, care este dar obiectul Logicii, se împarte în două cercetări: una desface elementele, din care se compune orice argumentare, le analizează pe fiecare în parte și le arată raporturile lor parțiale între ele după cum rezultă din analiza făcută. Aceasta se numește *logica elementară* sau *analitică*. Cealaltă studiază împreunarea acestor elemente în actul argumentării și arată deosebita cale, pe care apucă inteligența, pentru a răsfrânge convingerea dobândită despre unele idei asupra altora; și fiindcă asemenea căi se numesc cu un termen grecesc metode, această parte a Logicii se numește *Metodologie* sau *Logica sintetică*” (Titu Maiorescu, *loc.cit.*, p. 171);

(3) “Cea mai succintă formă în care s-ar putea executa sarcina noastră prealabilă – care e răspunsul la întrebarea: ce este și ce voințe Logica? – ar fi să înfățișăm definiția acestei științe. Din păcate însă, disciplina de care ne ocupăm, cu toate că suferă poate în soluțiile sale de mai puțină controversă, și este în genere mai puțin supusă prefacerilor decât alte științe, cu toată relativa statornicie a achizițiilor și deosebita claritate a mai tuturor domeniilor sale, cu toate acestea nu s-a bucurat de o definiție constantă la specialiștii care au încercat a o defini” (Ion Petrovici, *Teoria noțiunilor*, Editura Polirom, Iași, 1998, p. 31);

(4) “Deși o definiție a științei este puțin înțeleasă și puțin utilă înainte de a parcurge știința respectivă, tradiția ne-a lăsat obiceiul de a precede expunerea științei de o scurtă prezentare a ceea ce urmărește cercetarea în domeniul științei respective. Dintre toate definițiile următoarea este mai adecvată stadiului actual de dezvoltare a logicii. *Logica (formală) este știința care studiază formele propoziționale și legile de raționare cu expresii propoziționale de diferite forme*. Aflarea legilor de raționare este obiectivul final al logicii. Dar pentru a atinge acest obiectiv logicianul trebuie să cerceteze metodele care-l duc la descoperirea de legi (logice). În acest sens logica a parcurs două faze: a) faza logicii intuitive; b) faza logicii «matematizate»” (Gheorghe Enescu, *Logica simbolică*, Editura Științifică, București, 1971, p. 7);

(5) “Termenul «logică» desemnează astăzi o mulțime de teorii și sisteme formale, nu neapărat reciproc consistente, fiecare dintre ele descriind o latură sau un aspect al normelor și principiilor după care se călăuzește gândirea corectă și activitățile eficiente. Toate sistemele logice definesc, într-o formă sau alta, noțiunea de propoziție adevărată și regulile după care se trece de la un set de axiome sau premise adevărate la alte propoziții adevărate. Relațiile de inferență și cele de consecință logică au stat în centrul preocupărilor logicii din toate timpurile. Din acest punct de vedere, majoritatea teoriilor și sistemelor logice tind spre definirea unor reguli și instrumente cu ajutorul cărora să putem garanta conservarea

adevărului în trecerea de la axiome la teoreme, de la premise la consecințe. Pe acest temei, mulți logicieni definesc astăzi logica ca o teorie a inferențelor sau ca o mulțime de propoziții închisă față de relația de consecință logică” (Cornel Popa, *Logica predicatelor*, Editura Hyperion XXI, București, 1992, p. 9);

(6) “Logica are o istorie îndelungată, în care se întâlnesc perioade de dezvoltare intensă și altele mai sărace în contribuții originale, viziuni diferite asupra raporturilor ei cu alte științe și cu gândirea filosofică, aprecieri diferite ale unor mari gânditori asupra semnificației rezultatelor ei, asupra rolului formativ al studierii ei. În decursul acestei istorii, problematica ei a evoluat, s-a precizat, s-a diversificat, metodele și limbajul ei s-au îmbogățit și s-au rafinat. În prezent, logica se înfățișează ca un domeniu științific vast și ramificat, cu rezultate fundamentale și cu aplicații importante în matematici, în tehnică, în gândirea filosofică, în științele sociale și umane” (Dragan Stoianovici, Teodor Dima, Andrei Marga, *Logica generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1991, p. 9);

(7) “Logica formală se definește ca derivând exclusiv din natura gândirii în general și concluzionând *vi formae*, independent de obiect. Ea studiază *legile* necesare ale gândirii, adică regulile cărora gândirea nu trebuie să se sustragă sub primejdia de a forma concepte contradictorii, judecăți sau raționamente nelegitime. (...). Se poate deci defini Logica formală: știința acordului gândirii cu ea însăși. Se spune ceea ce ea este: *știința consecinței*, sau știința *adevărului formal*, sau știința *posibilului*, sau știința *consecinței necesare*” (Jean Tricot, *Traité de logique formelle*, Librairie Philosophique J.Vrin, Paris, 1973, pp. 17 - 18);

(8) “În sensul cel mai larg al cuvântului, logica este studiul principiilor raționamentului sau ale argumentării corecte. Ca atare, ea este și studiul acelor relații în virtutea cărora se poate spune despre ceva că decurge sau că este o consecință a altceva. Înăuntrul acestui perimetru foarte vag delimitat se pot distinge feluri de logică în funcție de diferitele feluri de raționament supuse examinării și de tipurile de propoziții prin care ele se efectuează. În cadrul studiului raționamentelor ce au drept scop stabilirea adevărului propozițiilor, distincția de competență este între *logica deductivă* și cea *inductivă* (...). În sens mai restrâns însă, logica studiază principiile inferenței deductive sau metodele demonstrației. Acest studiu nu se efectuează culegând date despre modurile în care oamenii argumentează în fapt, logica nefiind o știință empirică, ci una teoretică. Ea este studiul strategiilor de câștig în jocul argumentării și al inferenței legitime; ea se preocupă de mijloacele posibile de dovedire a Propozițiilor. Relația dintre logică și inferențele reale este astfel similară celei dintre teoria unui joc și jucarea efectivă a acestuia” (Anthony Flew, *Dicționar de filosofie și logică*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 208);

(9) “Cuvintele «logică» și «logic» sunt obișnuite pentru oricare dintre noi. Vorbim adesea despre un comportament «logic» care contrastează cu un comportament «illogic», o procedură «logică» care contrastează cu una «illogică», o explicație «logică», o gândire «logică» și alte asemenea lucruri. În toate aceste cazuri cuvântul «logic» este utilizat în mare măsură într-un sens similar cu «rațional». O persoană cu o minte «logică» este o persoană «rațională»; o procedură «nerațională» este o procedură «illogică». Toate aceste utilizări care, cum am văzut, derivă mai mult dintr-o utilizare tehnică a termenilor «logic» și «illogic» caracterizează argumentările(...). Studiul logicii este studiul metodelor și principiilor prin care distingem utilizarea corectă de utilizarea incorectă a argumentelor” (Irving M. Copi, *Introduction to Logic*, The MacMillan Company, New-York, 1953, pp. 3 - 4);

(10) “Este deja o dificultate a determina obiectul logicii și a-l defini. Este ea o artă sau o știință? O știință *normativă* sau o știință *speculativă*? Scopul ei este de a prescrie reguli și metode sau de a face o simplă teorie a raționamentului? Titlurile numeroaselor tratate celebre par a indica că logica este considerată ca o artă: *Logica sau arta de a gândi* (Port-Royal), *Reguli pentru îndrumarea minții* (Descartes), *Discurs asupra metodei de a ne conduce bine rațiunea și a găsi adevărul în știință* (Descartes), *Despre îndreptarea intelectului* (Spinoza), etc. Un proiect practic pare exprimat prin titlul dat ansamblului scrierilor logice ale lui Aristotel: *Organon, instrument*. În același timp, aceste lucrări sunt mult mai teoretice decât practice; se regăsește teoria raționamentului, teoria cunoașterii în general, adesea chiar

un sistem general de metafizică considerată necesară pentru a funda teoria cunoașterii și a raționamentului” (Edmond Goblot, *Traité de logique*, Librairie Armand Colin, Paris, 1925, p. 1);

(11) “Obiectul logicii este relativ simplu: a caracteriza de o manieră generală conceptul de *inferență validă*. La fel această lucrare de introducere în logică va avea un dublu obiectiv: a explica ceea ce este o inferență validă și a descrie tehnicile elementare care vor permite să determinăm dacă o inferență (sau un raționament) este valid” (François Lepage, *Éléments de la logique contemporaines*, Dunod, Paris, 1991, p.1);

(12) “S-ar putea defini logica drept știința regulilor care legitimează utilizarea cuvântului «deci». Obiectul său prim este într-adevăr *deducția*, operație care constă în a asocia unui ansamblu de enunțuri (*premise*) un alt enunț (*concluzie*), în mod necesar adevărat dacă premisele sunt adevărate. Se vorbește de *ipoteze* și de *consecință* dacă se face abstracție de adevărul enunțurilor date, pentru a nu considera decât relația de *deductibilitate*” (Bernard Ruyer, *Logique*, P.U.F., Paris, 1990, p.19).

I.3. Concepte fundamentale ale logicii

Această încercare de determinare a perimetrului în care se mișcă demersul logic și a principalelor exigențe care stau în fața lui trebuie să fie urmată de o precizare mai clară a unor concepte fundamentale, știut fiind că fiecare demers științific gravitează în jurul unor astfel de concepte și le pune la lucru ori de câte ori este adus în situația de a face acel transcensus din planul teoreticului în planul practicului.

(a) Adevăr factual și adevăr formal

Una dintre problemele cele mai spinoase ale logicii dintotdeauna a constituit-o raportarea ei la conceptul de *adevăr*. Se ocupă logica cu problema adevărului? Are ea mijloace pentru a arăta dacă o propoziție oarecare este adevărată sau falsă? Constituie adevărul un corp străin care din când în când amenință liniștea unui domeniu ce are alte probleme mult mai importante de investigat și soluționat? Stagiritul nu s-a oprit, în investigațiile sale care țin de domeniul logicii, la analiza conceptului de adevăr, semn că nu l-a considerat esențial pentru acest demers, ci, dimpotrivă, l-a acordat cu generozitate filosofiei, dar în *Metafizica*: “de aceea nu fără motiv filosofia se numește știința adevărului. Într-adevăr, scopul științei teoretice este adevărul, iar al celei practice aplicarea”²³. Faptul că a încercat să definească o propoziție adevărată spune ceva, dar nu despre conceptul de adevăr ca atare, ci mai mult despre utilizarea lui în actele noastre de gândire, despre necesitatea găsirii unui criteriu adecvat prin care am putea deosebi o propoziție adevărată de una falsă, lucru esențial în cunoaștere. Nici logicienii moderni nu par a fi preocupați prea mult de conceptul de adevăr, iar în logica timpului din urmă el dispare aproape complet.

Este și rămâne logica liberă de opțiunea alethică? Este ea neputincioasă atunci când e vorba să determinăm valoarea de adevăr a unei propoziții? Răspunsurile la întrebările pe care le-am pus presupun o analiză a raportului dintre *adevărul factual* și *adevărul formal*. Distincția este pusă încă de Leibniz, ca încercare a întemeietorului monadologiei de a funda operațional principiul rațiunii suficiente. *Adevărurile de rațiune* sunt ordonate, în concepția lui Leibniz,

²³ Aristotel, *Metafizica*, II, 1, 993 b, în: Aristotel, *Metafizica*, Editura Iri, București, 1999, p. 72;

de principiul noncontradicției, în timp ce *adevărurile de fapt* intră sub incidența principiului rațiunii suficiente. Leibniz va sublinia că “există de asemenea două feluri de adevăruri, cele de *raționament* și cele de *fapt*. Adevărurile de *raționament* sunt necesare și opusul lor e imposibil, iar cele de *fapt* sunt contingente și opusul lor este posibil. Când un adevăr este necesar, îi putem găsi temeiul prin analiză, rezolvându-l în idei și adevăruri mai simple, până ajungem la cele primitive”²⁴.

Fie următoarele propoziții:

- (1) Senzațiile sunt procese psihice cognoscibile.
- (2) Triunghiul este figura geometrică cu trei unghiuri.
- (3) Această masă nu este galbenă.

Să încercăm a vedea care este calea detectării valorii de adevăr a propozițiilor date și să vedem unde poate interveni demersul logic în această decriptare alethică și unde nu. Cum determinăm valoarea de adevăr a propoziției “Senzațiile sunt procese psihice cognoscibile”? Evident, prin analiza fiecărei categorii de senzații în parte (vizuale, auditive, kinestezice etc.) și prin determinarea, în fiecare caz în parte, a faptului dacă ele pot fi cunoscute sau nu. În măsura în care în fiecare caz în parte răspunsul este afirmativ, atunci se poate susține cu destul temei generalizarea pe care o pune în evidență propoziția dată. Putem atunci spune că propoziția este adevărată. În caz că există situații care nu confirmă cognoscibilitatea senzațiilor, atunci punem sub semnul întrebării adevărul propoziției date și o declarăm falsă. Dar întreg acest travaliu nu aparține logicii, ci psihologiei. Ea dispune de metode, angajează experimente și observații prin care poate determina dacă o astfel de propoziție este adevărată sau falsă. Avem aici de-a face cu un *adevăr factic*, în sensul că faptele cercetate au confirmat adevărul propoziției “Senzațiile sunt procese psihice cognoscibile”. Adevărul propoziției depinde aici de conținutul informațional și nu de forma actelor de gândire, motiv pentru care demersul logic este neputincios într-o astfel de situație.

Și totuși, există situații în care demersul logic ar putea confirma, el însuși, că o astfel de propoziție este adevărată sau falsă. Care? Acele situații în care ar exista posibilitatea ca adevărul sau falsitatea propoziției “Senzațiile sunt procese psihice cognoscibile” să fie întemeiate pe alte propoziții date. Dacă avem ca dată (ca adevărată) propoziția: “Procese psihice sunt cognoscibile” și propoziția “Senzațiile sunt procese psihice”, atunci temeiul adevărului propoziției “Senzațiile sunt cognoscibile” este dat în adevărul celor două propoziții avute în vedere. Întemeierea are următoarea formă:

- (10) Procesele psihice sunt cognoscibile
 Senzațiile sunt procese psihice
 Deci, Senzațiile sunt cognoscibile

cu următoarea formă logică:

$$(11) \quad P \subset C$$

$$S \subset P$$

$$S \subset C$$

întemeierea fiind, de această dată, strict formală, și nu materială, de conținut, ca într-un demers întemeietor al psihologiei. Problema cardinală aici este următoarea: Cum întemeiem adevărul propozițiilor “Procese psihice sunt cognoscibile” și “Senzațiile sunt procese psihice”, pe care le luăm ca *date adevărate* în întemeierea de ordin formal? Le întemeiem material? În acest caz, care este progresul, în afara faptului că recursul la adevărul material s-a făcut cu o secvență mai târziu? Le întemeiem formal? În acest caz, nu suntem în intimitatea unui *regresus ad infinitum*?

Să trecem la cea de-a doua propoziție: “Triunghiul este figura geometrică cu trei unghiuri”. Cum determinăm adevărul acestei propoziții? Să admitem că procedăm ca și în cazul precedent: verificăm o multitudine de triunghiuri și constatăm că ele au trei unghiuri. Este acesta un temei suficient pentru a susține adevărul propoziției “Triunghiul este figura geometrică cu trei unghiuri”? Evident că nu. De ce? Pentru că nu putem epuiza prin observație totalitatea triunghiurilor posibil de construit pentru ca să vedem dacă toate au trei unghiuri și astfel să determinăm adevărul propoziției amintite. Prin urmare, pe calea intuiției este imposibil de fundamentat adevărul propoziției date. Să încercăm o altă cale. Propoziția unește două noțiuni: noțiunea “triunghi” și noțiunea “figură cu trei unghiuri”. Cea de-a doua este o notă a celei dintâi (triunghiul are proprietatea de a avea trei unghiuri). Constatăm însă că sferile celor două noțiuni sunt identice (elementele cuprinse în sfera noțiunii “triunghi” sunt aceleași cu elementele cuprinse în sfera noțiunii “figură geometrică cu trei unghiuri”). Noțiunile identice pot fi afirmate una despre cealaltă dând astfel propoziții adevărate. În virtutea *identității noțiunilor* “triunghi” și “figură geometrică cu trei unghiuri” putem să conchidem că propoziția “Triunghiul este figura geometrică cu trei unghiuri” este o propoziție adevărată. În consecință, adevărul acestei propoziții a fost stabilit numai în funcție de *un criteriu formal*, concretizat în relația de identitate dintre noțiunile care compun propoziția dată.

Sesizăm o diferență esențială între modalitatea de stabilire a adevărului unei propoziții în primul caz invocat (“Senzațiile sunt procese psihice cognoscibile”) și modalitatea de stabilire a adevărului propoziției în cel de-al doilea caz invocat (“Triunghiul este figura geometrică cu trei unghiuri”). În prima situație suntem în fața unui *adevăr factual* (adevăr stabilit în baza “faptelor” concrete pe care le-am studiat și care constituie obiect de investigație pentru discipline diferite), în cea de-a doua situație suntem în fața unui *adevăr formal* (adevăr stabilit în baza “formeii” propoziției date). Acest din urmă tip de adevăr constituie ceea ce Leibniz numea “adevăr de rațiune” care poate fi determinat prin analiză, în spirit cartezian prin împărțirea “în adevăruri mai simple până ajungem la cele mai primitive” și aceste propoziții trimit la cunoscutele *judecăți analitice* ale lui Kant, în care predicatul nu aduce nimic nou în raport cu sfera subiectului (predicatul “figură cu trei unghiuri” nu aduce nimic nou în raport cu sfera subiectului “triunghi”), ci este o “explicitare” a lui.

Și în celălalt caz de propoziție suntem tot în intimitatea *adevărului formal*. La o inspecție sumară și de suprafață, propoziția “Această masă nu este galbenă” ar părea o propoziție al cărui adevăr s-ar putea determina pe calea intuiției. Numai că lucrurile nu stau de o asemenea manieră. De fapt, în acest caz, noi facem următoarea judecată atunci când vrem să determinăm adevărul propoziției date: Constatăm prin observație că masa are culoarea neagră și ne asigurăm, astfel, de adevărul propoziției “Această masă este neagră”. Știm că această masă (ca, de altfel, orice obiect) nu poate fi și neagră și galbenă (în același timp și sub același raport) conform principiului necontradicției (noțiunile “negru” și “galben” sunt în raport de contrarietate), având un temei pentru adevărul propoziției “Această masă este neagră sau galbenă”. Tragem concluzia că propoziția “Această masă nu este galbenă” este o propoziție adevărată, după următoarea schemă formală:

- (12) Această masă este neagră sau galbenă
 Această masă este neagră
 Deci, Această masă nu este galbenă

adică:

$$\begin{array}{c} (13) \quad p \quad / \quad q \\ \quad \quad p \\ \hline \quad \quad -q \end{array}$$

unde semnul (/) indică functorul *incompatibilității*, care exprimă relația de contrarietate dintre două propoziții. De ce nu putem să fundăm direct prin intuiție adevărul propoziției “Această masă nu este galbenă”? Pentru că *intuiția nu ne poate arăta decât ceea ce este, în timp ce rămâne neputincioasă în legătură cu ceea ce nu este*. Din punct de vedere formal-rațional avem o imposibilitate logică aici (imposibilitatea prezenței simultane a două însușiri contrarii la același obiect) care este un temei pentru determinarea adevărului propoziției date. Suntem din nou în fața unui *adevăr formal*.

Să reținem, măcar cu titlul de informație, că, în cursul său de logică pe care l-a ținut la Universitatea din Iași în primele decenii ale secolului nostru, Ion Petrovici face distincție între *adevărurile materiale* (fizice, psihice și metafizice) și *adevărurile logice*, considerând că acestea din urmă sunt “marile tipare generale după care noi ordonăm și completăm experiențele. Sunt baza tuturor felurilor de adevăruri”²⁵, având ca semne distinctive obligativitatea (sunt obligatorii pentru toate domeniile cunoașterii), caracterul formal (sunt adevăruri în virtutea formei lor), universalitatea (cuprind toate domeniile cognitive) și caracterul aprioric (sunt date ale conștiinței noastre și experiența nu are nici un rol în constituirea lor).

Putem desprinde o serie de concluzii din analiza raportului dintre *adevărul factual* și *adevărul formal* : (a) este cât se poate de clar că logica nu are a se ocupa cu adevărul factual, dependent de conținut, de contextele de cercetare, de posibilitățile fizice dar și intelectuale ale individului, supus reamenajărilor permanente sub impulsul perfecționării metodelor sau al formulării unor noi ipoteze de cercetare. Acest tip de adevăruri rămâne în sarcina științelor

particulare și ele își organizează în mod cât mai profitabil angrenajul conceptual și metodologic tocmai pentru a determina adevărurile factuale cu care se confruntă. Sarcina de a stabili dacă anumite enunțuri din domeniul social sunt adevărate revine sociologiei, sarcina demonstrării propozițiilor geometrice revine geometriei, sarcina determinării adevărului sau falsității unor enunțuri privitoare la modul de tratare a bolilor revine medicinei și așa mai departe; (b) logica are în atenție doar *adevărul formal*, acela care poate fi determinat în virtutea raportului dintre formele gândirii și care nu este în contingență cu un conținut oarecare și influențat – ca adevăr firește – de un conținut oarecare. Adevărul acesta – care trece dincolo de orice determinări temporale sau spațiale – este unul *dat în forma actelor noastre de raționare*, și acesta este motivul pentru care el constituie obiect de investigație al demersului logic; (c) să reținem totuși că logica nu are în vedere *adevărul formal* în totalitatea dimensiunilor și manifestărilor sale (de exemplu, definirea adevărului formal nu intră în atenția logicii!), ci numai dintr-un singur punct de vedere: *temeiul care garantează trecerea de la adevărul din premise la adevărul din concluzie*. Prin urmare, logica studiază adevărul formal numai din punctul de vedere al *propagării* lui de la ceea ce este dat la ceea ce este rezultat din ceea ce este dat; (d) nu intervine logica deloc în legătură cu adevărul factual al științelor particulare? Intervine dar *post factum*, adică abia după ce aceste adevăruri au fost determinate prin proceduri specifice științelor particulare, iar această intervenție are un rol *fundaționist*, în sensul că, prin intermediul demersului logic, adevărurile factuale ale științelor sunt “puse în ordine” după ce au fost supuse “testului raționalității”. Se manifestă aici funcția “organonică” a logicii, despre care vom mai vorbi probabil cu alte prilejuri.

(b) Validitate și deductibilitate

Întrucât înțelegem logica drept o *teorie a inferenței* din punctul de vedere al întemeierii ei formale, trebuie să vedem care sunt însemnele inferenței și cum lucrează ele pentru a determina specificitatea acestor demersuri ce țin de intimitatea logicii. Însemnul propoziției, de exemplu, este *adevărul*, adică acea calitate a propoziției de a fi adevărată sau falsă. Adevărul nu poate fi însă și caracteristica inferenței, din cel puțin două motive. Primul ar fi acela că, în acest caz, nu am avea la îndemână un criteriu de delimitare a propoziției de inferență, din moment ce și una și cealaltă au ca semn distinct (ca propriu) dimensiunea adevărului. Al doilea ar fi acela că adevărul nu poate caracteriza adecvat inferența: ce ar însemna să spunem că o inferență de forma “dacă metalele sunt bune conducătoare de căldură și electricitate, atunci unele corpuri bune conducătoare de căldură și electricitate sunt metale” este adevărată. Putem caracteriza ca adevărată sau falsă fiecare dintre propozițiile care intră în alcătuirea inferenței, dar nicidecum inferența în ansamblul ei, ca un conglomerat de propoziții.

Care este atunci însemnul inferenței. Nimeni altul decât ceea ce în logica modernă poartă denumirea de *validitate*. Inferența trebuie să fie validă, adică forma ei trebuie să treacă testul *corectitudinii*. Problema validității este una dintre cele mai importante probleme ale logicii moderne și am putea spune că întreaga dezbateră a logicii de azi se concentrează pe problema validității. Problema centrală nu este determinarea inferențelor logice, în general a formulelor logice, ci determinarea validității acestora, *adică a corectitudinii lor formale*. Este motivul pentru care unii dintre logicieni au legat chiar definiția logicii de problema validității

²⁵ Ion Petrovici, *Curs de logică*, Iași, 1916, p. 10;

raționamentelor. François Lepage consideră că “obiectul logicii este relativ simplu: a caracteriza de o manieră generală conceptul de *inferență validă*”²⁶, iar J.Dopp, în *Notions de logique formelle*, este de părere că “logica formală este o știință ce determină care sunt formele corecte (sau valide) de raționament”²⁷.

Validitatea este considerată un termen ce caracterizează o proprietate a raționamentului sau inferenței care “se definește cu referire la valorile de adevăr posibile ale propozițiilor ce alcătuiesc raționamentul. Dacă raționamentul « $P_1 \dots P_n$, deci C » este valid, este imposibil ca C să fie falsă când $P_1 \dots P_n$ sunt *toate* adevărate. Iar aceasta se întâmplă dacă și numai dacă enunțul condițional material « $P_1 \& \dots P_n \rightarrow C$ » e totdeauna adevărat”²⁸, unde $(P_1 \dots P_n)$ desemnează premisele raționamentului iar (C) concluzia aceluiași raționament. Pusă în termeni de argument (prin care, mai ales în tradiția anglo-saxonă, se înțelege de fapt un proces de inferare de la ceva la altceva), validitatea este înțeleasă în aceiași termeni și de Stephen F. Barker: “când premisele unui argument sunt în relație cu concluzia, astfel încât dacă premisele sunt adevărate, concluzia trebuie să fie de asemenea adevărată, argumentul se numește *valid*”²⁹.

Prin urmare, *validitatea este o proprietate a oricărei forme logice a unei inferențe de a conserva valoarea “adevărat” de la premise la concluzie*. Aceasta înseamnă că într-o inferență validă nu este posibil ca premisele să fie adevărate și concluzia falsă. Pe această exigență a validității se bazează una dintre metodele cele mai cunoscute de determinare a validității inferențelor, utilizată atât în logica predicatelor cât și în calculul propozițional: metoda reducerii la absurd. Toate celelalte trei combinații sunt posibile:

- (a) premisele adevărate și concluzia adevărată;
- (b) premisele false și concluzia adevărată;
- (c) premisele false și concluzia falsă.

Fie următoarea formă de inferență validă:

- (14) Toți M sunt P
Unii S sunt M
Deci, Unii S sunt P

pe structura căreia putem ilustra toate cele patru cazuri:

(15) Toți scriitorii sunt imaginativi	(adevărat)
Unii oameni sunt scriitori	(adevărat)
Deci, Unii oameni sunt imaginativi	(adevărat)
(16) Toți oamenii au pășit pe lună	(fals)
Unele ființe de pe pământ sunt oameni	(adevărat)
Deci, Unele ființe de pe pământ au pășit pe lună	(adevărat)

²⁶ François Lepage, *Éléments de logique contemporaine*, Dunod, Paris, 1991, p. 1;

²⁷ Cf. Philippe Thiry, *Notions de logique*, De Boeck, Bruxelles, 1993, p. 6;

²⁸ Antony Flew, *Dicționar de filosofie și logică*, Editura Humanitas, București, 1996, p. 351;

²⁹ Stephen F. Barker, *The Elements of Logic*, McGraw-Hill Book Company, New-York, ..., 1965, p. 23;

- (17) Toți halogenii sunt pentavalenți (fals)
 Unele metale sunt halogeni (fals)
 Deci, Unele metale sunt pentavalente (fals)

Constatăm că între eticheta de adevărat sau fals care se atașează propozițiilor ce constituie premisele inferenței și validitatea inferenței există o strânsă legătură. Cele două caracteristici ar putea fi coroborate cu ceea ce se numește *justețea (conclusivitatea)* inferenței, iar din combinarea lor ar rezulta următoarele situații care ar pune mai bine în evidență relațiile dintre adevărul premiselor, validitatea inferenței și conclusivitatea inferenței³⁰:

Adevărul premiselor	Validitatea inferenței	Conclusivitatea inferenței
A	V	C
A	NV	NC
F	V	NC
F	NV	NC

de unde putem trage concluzii interesante cu privire la “puterea” inferenței în ansamblul actelor de raționare umană. Constatăm că noi putem trage (cu necesitate !) concluzii adevărate numai când sunt respectate simultan cele două cerințe: caracterul adevărat al premiselor și caracterul valid al inferenței. O inferență validă garantează adevărul concluziei dar cu condiția ca premisele de la care se pornește să fie, ele însele, adevărate. Dacă pornim de la premise false (sau numai de la una dintre ele falsă), atunci nu mai avem nici o siguranță că propoziția concluzie este adevărată, chiar dacă inferența este validă.

Problema inferenței este problema centrală a logicii. Din punctul de vedere al *temeiului formal* al ei și din punctul de vedere al *validității* formei logice. Trecerea de la ceea ce este dat la ceea ce este rezultat se poate face cu *necesitate* și, în acest caz, avem de-a face cu *inferențe deductive*, dar se poate face și cu *probabilitate*, și avem de-a face, în general vorbind, cu *inferențe inductive*. Putem să avem și inferențe de forma:

x_1 are proprietatea p
 x_2 are proprietatea p
 x_3 are proprietatea p

 x_n are proprietatea p
 $x_1, \dots, x_n$ formează clasa k
 Deci, (probabil) clasa k are proprietatea p

unde caracterul probabil al concluziei e determinat de imposibilitatea epuizării cazurilor ($x_1, \dots, x_n$) care constituie sfera clasei k .

Logica tradițională s-a ocupat și ea aproape exclusiv de problema deducției (o excepție notabilă, John Stuart Mill și tradiția modernă a inductivismului), în orice caz, i-a acordat acesteia un loc privilegiat în preocupările sale, în timp ce logica modernă a exclus pur și

simplu inducția din sfera preocupărilor de logică, transferând-o în perimetrul așa numitelor cercetări de *metodologie*, sau în sfera a ceea ce astăzi poartă numele de *logica științei*.

Care este relația dintre validitate și deductibilitate? Validitatea este *temeiul necesar al deductibilității*. Să urmărim câteva exemple.

Fie inferența:

(18)	Senzațiile sunt procese psihice cunoscibile	(adevărat)
	Memoria nu face parte din categoria senzațiilor	(adevărat)
	Deci, Memoria nu este cunoscibilă	(fals)

care se desfășoară după următoarea formă logică de inferență:

(19)	S este P
	M nu este S
	M nu este P

Avem următoarea ilustrare:

(20)	Elementele chimice sunt reactive	(adevărat)
	Scaunul nu face parte din categoria elementelor chimice	(adevărat)
	Deci, Scaunul nu este reactiv	(adevărat)

care se desfășoară după aceeași schemă formală de raționare:

(21)	E este R
	S nu este E
	S nu este R

și constatăm că una și aceeași formă inferențială dă, într-un caz, o concluzie falsă, în alt caz, o concluzie adevărată. În condițiile în care, în ambele cazuri, premisele sunt propoziții adevărate, răspunzătoare pentru anomalia descoperită este și rămâne *validitatea* inferenței. Constatăm că o astfel de formă de inferență este nevalidă. În măsura în care este nevalidă, ea nu poate să asigure *trecerea necesară de la adevărul premiselor la adevărul concluziei*, deci nu poate garanta deductibilitatea concluziei din premisele date.

Avem aici un traiect deductiv relativ simplu (un mod silogistic oarecare), unde putem să vedem cu destulă ușurință dacă inferența este validă sau nu, deci dacă poate fi un temei pentru asigurarea deductibilității de la ceea ce este dat la ceea ce este rezultat. Alte parcursuri deductive sunt însă mult mai complexe, iar pentru a ne asigura de validitatea inferențelor puse în joc, de corectitudinea formulelor cu care lucrăm în cadrul parcursului deductiv, este necesar

un travaliu mult mai amplu și care presupune metode speciale de determinare a validității. Ca să arătăm că o formulă dată:

$$(22) [(p \rightarrow q) \& p] \rightarrow q$$

este validă (adevărată în toate interpretările posibile date lui p și q), desfășurăm un parcurs deductiv destul de amplu bazat pe substituția echivalențelor și pe anumite proprietăți ale operatorilor binari, în cadrul așa-numitei *metode a formelor normale*³¹:

- (a) $\neg [(\neg p \vee q) \& p] \vee q$
- (b) $[(p \& \neg q) \vee \neg p] \vee q$
- (c) $[(p \vee \neg p) \& (\neg p \vee \neg q)] \vee q$
- (d) $(p \vee \neg p \vee q) \& (\neg p \vee \neg q \vee q)$

unde, în ultima formulă, se vede clar că avem de-a face cu o formulă întotdeauna adevărată, deci inferența noastră inițială (care e echivalentă cu ultima formulă obținută) este validă.

APLICAȚII, EXERCITII, TEME DE REFLECȚIE

(1) Fie următoarele enunțuri:

- (a) Omul este o ființă care întârzie mereu.
- (b) Acest individ nu este prea înalt.
- (c) Orice corp are o anumită greutate.
- (d) Animalele sunt vertebrate sau nevertebrate.
- (e) Numărul 10 este mai mare decât numărul 5.
- (f) Shakespeare este autorul lui Hamlet.
- (g) $2 + 2 = 4$.
- (h) Eminescu este Eminescu.

Pentru fiecare în parte dintre propozițiile date, să se determine:

(a) dacă ele sunt purtătoare ale unui adevăr faptic sau ale unui adevăr formal;

(b) dacă metoda prin care se poate determina adevărul fiecăreia dintre propozițiile date ține de logică sau nu;

(c) să presupunem că fiecare dintre enunțurile date este concluzia unei inferențe; determinați dacă aceasta din urmă este deductivă sau inductivă; explicați fiecare opțiune în parte;

(d) construiți temeuri pentru enunțurile date în calitatea lor de concluzii; determinați forma logică a inferențelor întemeietoare;

³¹ D.Hilbert, W.Ackermann, *Grundzuge der theoretischen Logik*, 5.Auflage, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New-York, 1967, pp. 15 - 18;

(2) Se dau următoarele argumentări elementare:

- (a) X este divizibil cu 3, deci 3 este divizibil cu X .
- (b) Suma numerelor (x) și (y) este 10, deci 10 este suma numerelor (x) și (y) .
- (c) Cuget, deci exist.
- (d) Fiindcă autobuzul a întârziat, n-am ajuns la timp la întâlnire.
- (e) Fierul este metal
 - Orice metal se dilată la căldură
 - Deci, Fierul se dilată la căldură

Să se determine:

- (a) forma logică de întemeiere a tezelor susținute prin aceste argumentări elementare;
- (b) dacă argumentările date se fundează pe scheme de inferență valide;
- (c) pe structura formală a inferențelor date, alte exemple de argumentări;
- (d) care este fundamentul relațional al determinării concluziilor în argumentările date;

(3) Meditați la următoarele afirmații și comentați:

“Aristotel pleacă de la premisa că gândirea și limba corespund, că deci pornind de la structura limbii se pot trage concluzii privind structura realității. Pentru a ajunge la cunoaștere este necesar, prin urmare, să cercetăm și să cunoaștem exact legile gândirii care conduc la ea” (Maria Fürst, Jürgen Trinks, *Manual de filosofie*, Editura Humanitas, București, 1997, p. 46);

- (a) dacă gândirea se identifică cu limbajul (explicații, argumentări);
- (b) dacă structura limbii este și poate fi o bază credibilă pentru cercetarea structurii realității;
- (c) determinați structura formală a acestei argumentări și observați dacă propoziția-concluzie este rezultatul unui raționament valid;

(4) Aveți în atenție următoarea interogație:

Este adevărul logic modelul oricărui adevăr la care tinde cercetare științifică?

- (a) unde se poate aplica și unde nu se poate aplica cu profit adevărul logic-formal?
- (b) unde dă și unde nu dă rezultate satisfăcătoare aplicarea adevărului formal?
- (c) în cunoscutul *Cours de philosophie positive*, Auguste Comte face distincție între științele purtătoare ale *adevărurilor reale* (valabile prin ele însele) și științele purtătoare ale *adevărurilor instrumentale* (valabile prin consecințele lor în alte domenii); unde credeți că am putea plasa logica din acest punct de vedere?; argumentați răspunsul;

(5) Fie următoarele enunțuri și argumentări:

- (a) $2 + 3 > 4$
- (b) $2 + 3 > 3$
- (c) Toți oamenii sunt cu ochii verzi
 - Toți cei cu ochii căprui sunt oameni
 - deci, Toți cei cu ochii căprui sunt cu ochii verzi
- (d) Există cel puțin un număr care este mai mic decât 4.

Să se determine:

- (a) tipul de adevăr pe care-l vehiculează propozițiile date;
- (b) având în atenție argumentarea de la punctul (c), explicați cum este posibil ca din premise purtătoare ale unui adevăr factual să rezulte o concluzie purtătoare a unui adevăr formal?
- (c) pentru același raționament, determinați care este cauza falsității concluziei;
- (d) determinați constantele logice și variabilele logice care intră în alcătuirea enunțurilor și raționamentelor date;
- (e) precizați care e domeniul pentru care propoziția (d) ia valoarea adevărat;

(6) Fie următoarea secvență discursivă:

“Un om înarmat îl ajunge din fugă pe Socrate. Acela îl urmărea pe altul, care alerga de mînca pămîntul.

– Oprește-l ! Oprește-l !

Socrate nu se sinchisi.

– Cum, n’auzi?! De ce nu i-ai aținut calea asasinului?

– Asasin? Ce înțelege prin asta?

– Ce întrebare bizară ! Un asasin este unul care omoară.

– Măcelar?

– Nebun bătrîn ! Vreau să zic un om care omoară pe un alt om.

– A, un soldat !

– Idiotule ! Un om care omoară un alt om în timp de pace !

– Aha, un călău !

– Netotule ! Un om care îl omoară pe altul la el acasă !

– Păi așa spune ! E un medic ! făcu Socrate și își văzu de drum”

(Leonard Gavrilu, *Mic tratat de sofistică*, Editura Iri, București, 1996, p. 172)

(a) Care credeți că este “substratul logic” al acestui “dialog al surzilor” la care se dedă Socrate?

(b) Este efectul comic pe care îl induce secvența dată numai rezultatul unor disfuncționalități de ordinul logicității?

(7) Fie argumentarea următoare:

(a) Dacă speciile de animale sunt fixate și imuabile, atunci evoluția este un mit;

Speciile de animale nu sunt fixate și imuabile.

? Evoluția nu este un mit.

– credeți că această argumentare este validă? Dacă da, cum arătați acest lucru?;

– dacă nu, dați o altă organizare celor trei propoziții (două premise și o concluzie) pentru a forma o argumentare validă; arătați această validitate;

(Exercițiu dat în seminarul de logică de la Facultatea de Științe a Universității din Neuchâtel, noiembrie 1996, seminar organizat de Pierre Joray, assistant)

(8) Construiți (de exemplu, cu termenii propuși) contraargumente la argumentele nevalide următoare:

(a) Nici o albină nu este balenă

Nici o balenă nu este cal (piatră, animal, pisică)

? Nici o albină nu este cal

(b) Nici o propoziție nu poate fi adevărată și falsă

? Orice propoziție este fie adevărată, fie falsă

(mai mic decât 3, mai mare decât 10, număr)

(c) Une fapte bune nu sunt plăceri

? Unele plăceri nu sunt fapte bune (animal, pisică)

(d) Nici un păianjen nu este insectă

Toate insectele sunt artropode (figură, triunghi, cerc)

? Unii păianjeni nu sunt artropode

(Exercițiu dat în seminarul de logică al Facultății de Științe al Universității din Neuchâtel (Elveția), noiembrie 1996, Pierre Joray, assistant).

II. INFERENȚE CU PROPOZIȚII COMPUSE

II.1. Definiția, structura și regulile inferenței

Logica este interesată – cum am încercat să subliniem – de modalitatea, mecanismele și temeiul pentru care obținem din anumite propoziții date alte propoziții și, mai ales, cum obținem propoziții adevărate din alte propoziții adevărate. Preocuparea ei de bază este aceea a “propagării” adevărului de la ceea ce este dat la ceea ce este obținut din ceea ce este dat. Preocuparea aceasta a logicii a fost subliniată încă de Aristotel care, încercând să determine piesa de bază a logicii – silogismul – arăta că acesta din urmă este o vorbire în care dacă ceva este dat, altceva decât datul rezultă cu necesitate din ceea ce este dat (*Analitica primă*, I,1,24b; *Topica*, I,1,100a).

Operația prin intermediul căreia gândirea trece de la anumite propoziții date la altă propoziție obținută din cele date poartă numele de *inferență*. Termenul de *inferență* este denumirea pe care logica modernității o dă conceptului de *raționament*, atât de mult utilizat în logica de inspirație tradițională. Evident, cum angajamentul nostru explicativ și proiectiv ține de exigențele logicii moderne, vom utiliza fără menajamente denumirea de *inferență* în locul termenului tradițional de *raționament*, fără ca aceasta să însemne un afront sau o minimalizare a unor contribuții semnificative pe care tradiția le are în câmpul atât de vast al dezbaterilor asupra logicității³².

O serie de cercetări și rezultatele lor par să vină în sprijinul opțiunii pe care o asumăm. Pentru François Lepage³³, logica are în centrul atenției *inferența validă*, cu sublinierea că autorul consideră inferența drept “o relație între unul sau mai multe enunțuri pe care le vom numi *premise* și un enunț pe care îl vom numi *concluzie*”. Ea este validă dacă “adevărul concluziei decurge din adevărul premiselor sau dacă nu se poate concepe ca concluzia să fie falsă iar premisele să fie adevărate”[1:2]. Prin urmare, dacă avem o structură inferențială de forma:

p_1

p_2

:

p_n

r

³² Pentru o analiză a relației dintre *raționament* și *inferență* a se vedea: Robert Blanché, *Raisonnement et inférence*, în: Robert Blanché, *Le Raisonnement*, P.U.F., Paris, 1973, pp. 11 - 33;

³³ François Lepage, *Eléments de logique contemporaine*, Dunod, Paris, 1991, pp. 1 - 2;

nu se poate ca enunțurile ($p_1, p_2, \dots, p_n$) să fie adevărate iar enunțul (r) să fie fals. În mod necesar, dacă inferența este validă, atunci și enunțul (r) este adevărat. Indiferent dacă este considerată “operația asupra unuia sau mai multor enunțuri adevărate pentru a accede la unul sau mai multe enunțuri adevărate” (Philippe Thiry) sau o modalitate de raționare care legitimează utilizarea cuvântului “deci” (Bernard Ruyer), *inferența* este considerată drept un element fundamental al discuțiilor asupra logicii. Iar Patrick Suppes, încercând să determine conținutul disciplinei de care ne ocupăm, sublinia că “în timpurile moderne logica a trebuit să-și adâncească și să-și lărgască obiectul de studiu. Concentrată inițial asupra acelei porțiuni care privește teoria raționamentului corect, ea este numită altfel teoria inferenței logice, teoria probelor sau teoria deducției. Principiile inferenței logice au o aplicabilitate universală în toate domeniile cunoașterii sistematice”³⁴.

Să reținem că, în *Tractatus logico-philosophicus*³⁵, Wittgenstein, referindu-se la tratarea *deducției* (ca formă specială a inferenței) prin prisma conceptului de *fundament de adevăr* al unei propoziții, consideră că inferența nu se face prin reguli (sau legi, cum au crezut Frege și Russell), ci prin analiza structurii relaționale a formelor propozițiilor ca atare. Din acest motiv, Wittgenstein afirmă că “orice inferență se face a priori” (5.133). În viziunea sa, pentru actul trecerii de la o propoziție la alta de cea mai mare însemnătate este *operația*. La Wittgenstein, “operația este expresia unei relații între structurile rezultatului și ale bazelor sale” (5.22) sau, cum afirmă în altă parte, “operația este ceea ce trebuie să se întâmple cu o propoziție pentru ca din ea să se producă o altă propoziție” (5.23).

Care este structura unei inferențe? Propozițiile date se numesc *premise*. Propoziția obținută ca rezultat al propozițiilor date se numește *concluzie*. Pot exista inferențe cu o singură premisă și inferențe cu mai multe premise. Concluzia se concretizează într-o singură propoziție. Fie următoarele inferențe:

Dacă avionul întârzie la Frankfurt, nu prind legătura cu Bucureștiul
Am prins legătura cu Bucureștiul
Deci, Avionul nu a întârziat la Frankfurt

Orice om care cugetă există
Eu cuget
Deci, Eu exist

Primele două propoziții sunt, pentru fiecare inferență în parte, *premisele* inferenței. Ultima propoziție este *concluzia* fiecărei inferențe. Dacă avem inferența:

Unii tineri sunt sportivi, deci unii sportivi sunt tineri

vom constata că prima propoziție este *premisea* inferenței, iar cea de-a doua este *concluzia* inferenței, inferența fiind constituită, de această dată, dintr-o singură premisă.

³⁴ Patrick Suppes, *Introduction to Logic*, Van Nostrand Reinhold Company, New-York, Cincinnati, Toronto, London, Melbourne, 1957, p. XV;

³⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Editura Humanitas, București, 1991, pp. 77 - 85;

Orice inferență este ilustrarea unei anumite *forme inferențiale* (“form of inference”) sau *scheme de inferență* (“inferential schema”). Schema unei inferențe cu o singură premisă este următoarea:

$$\frac{p}{q}$$

În timp ce schema unei inferențe cu mai multe premise este următoarea:

$$\frac{\begin{matrix} p \\ q \\ : \end{matrix}}{r}$$

de unde se vede că “o inferență este trecerea de la aserțiunea unei propoziții (*premise*) sau grup de propoziții (*premisele*) la aserțiunea altei propoziții (*concluzia*)”³⁶.

Premisele constituie întotdeauna *temeiul* concluziei. Altfel, trecerea de la premise la concluzie este nefundamentată logic. Daniel J. Sullivan, considerând raționamentul drept o relație între propoziții, subliniază că “propozițiile care pregătesc trecerea la adevărul nou poartă numele de *antecedent*. Ele arată temeiurile pentru care putem să asertăm adevărul nou. Propoziția care exprimă adevărul nou este numită *consecvent*”³⁷. Între cele două elemente structurale ale inferenței există o anumită stare de dependență ce se poate concretiza în anumite reguli:

(a) Dacă premisele sunt adevărate și inferența validă, atunci concluzia este o propoziție adevărată. Fie următoarea inferență:

Toate substanțele sunt alcătuite din elemente chimice
Apa este o substanță
Deci, Apa este compusă din elemente chimice

Constatăm că premisele sunt propoziții adevărate. Analizăm inferența și constatăm că ea este validă (este un mod *Barbara* al figurii întâi silogistice reglat de legea *dictum de omni et nullo*). Concluzia este o propoziție adevărată. În toate celelalte cazuri posibile (premisele adevărate și inferența nevalidă, premisele false și inferența validă) este posibil ca propoziția-concluzie să fie o propoziție adevărată, după cum este posibil ca ea să fie o propoziție falsă. Cu necesitate însă nu rezultă nimic, decât în primul caz pe care l-am analizat. Să reținem însă un amănunt: regula aceasta ne spune numai că *dacă* premisele sunt adevărate și inferența validă, atunci concluzia este adevărată. Dar nu că premisele *trebuie* să fie adevărate. Fiindcă

³⁶ G.E. Hughes, D.G. Londey, *The Elements of Formal Logic*, Methuen & Co Ltd, London, 1965, pp. 2 - 4;

³⁷ Daniel J. Sullivan, *Fundamentals of Logic*, McGraw-Hill Book Company, Inc., New-York, San Francisco, Toronto, London, 1963, p.113; Este, fără îndoială, vizibilă aici legătura care se face în mod curent între conceptul de *inferență* și cel de *implicație*, în sensul că, în cazul inferenței, premisele implică propoziția-concluzie. De aici și acest transcensus de terminologie, deoarece în cazul implicației propoziția care implică o alta se numește *antecedent* iar propoziția implicată este denumită *secvent* sau *consecvent*;

pot fi construite inferențe și cu premise false ! E adevărat că gândirea, urmărind cu precădere descoperirea adevărului, pornește în genere de la premise adevărate (sau pe care le consideră adevărate);

(b) Într-o inferență validă, dacă premisele sunt date, atunci concluzia rezultă cu necesitate din ele. Acesta este și motivul pentru care am subliniat că premisele constituie *temeiul* concluziei. Nu este posibil ca premisele să fie asertate și concluzia nu. Ar însemna că, de fapt, ceea ce am considerat (și am asertat) drept premise nu sunt adevărate premise pentru concluzia în cauză. Relația de întemeiere a concluziei pe premise este esențială în derularea unei inferențe valide. Uneori premisele constituie *temeiul suficient* al concluziei (concluzia rezultă din punerea, afirmarea sau asumarea premiselor):

Dacă este ziuă, este lumină

Este ziuă

Deci, Este lumină

Este suficient să constat (și să afirm) că “este ziuă” pentru ca de la această afirmare să trag în mod necesar concluzia “este lumină”. Întemeierea suficientă exprimă în ultimă instanță și un principiu al *economicității* actelor de gândire, poate chiar un principiu al *parcimoniei*: ea arată care este *minimul necesar* pentru ca gândirea să treacă de la ceva dat la un anumit rezultat: dacă *ceva* este suficient pentru *altceva* înseamnă că nu mai trebuie nimic pentru ca acel *altceva* să funcționeze în temeiul acelui *ceva* inițial.

Alteori premisele constituie *temeiul necesar* al concluziei: dacă premisele sunt negat, atunci este negată și concluzia (concluzia nu poate fi afirmată dacă nu sunt afirmate premisele):

Dacă astăzi este sâmbătă, atunci mâine este duminică

Dar astăzi nu este sâmbătă

Deci, Mâine nu este duminică

Ceva este necesar pentru *altceva* dacă atunci când lipsește acest *ceva*, lipsește și acel *altceva*.

Este evident că aceste reguli reglează mersul general al inferențelor. Pentru fiecare categorie de inferențe în parte se pot stabili (și se stabilesc) reguli proprii care nu sunt altceva decât aplicații (concretizări) ale acestor exigențe de ordin general la specificul fiecărui tip de inferență în parte.

II.2. Tipologia inferenței

Înainte de a intra în studiul propriu-zis al diferitelor categorii de inferențe, este necesar să facem o ordonare a lor în funcție de diferite criterii. Nu spunem că aceste criterii sunt infailibile, nici că nu ar putea fi găsite altele la fel de productive și nici că asupra lor și oportunității utilizării ca instrumente de sistematizare a unui domeniu (inferența) nu ar putea exista discuții contradictorii. Spunem doar că ele ne sunt necesare pentru obiectivele pe care le urmărim în această prezentare și că reușesc să acopere mare parte a spațiului pe care inferența se desfășoară ca instrument al cunoașterii umane.

(a) După *caracterul întemeierii* concluziei de către premise vom distinge două categorii de inferențe: *inferențe deductive* (unde trecerea de la premise la concluzie are un caracter imperativ, necesar) și *inferențe inductive* (unde trecerea de la premise la concluzie are un caracter probabil). Inferența:

Toate mamiferele sunt vertebrate
Toți oamenii sunt mamifere
Deci, Toți oamenii sunt vertebrate

este o inferență deductivă, în timp ce inferența:

Ionescu este un om ordonat
Popescu este un om ordonat
Sofronie este un om ordonat
.....
Ionescu, Popescu, Sofronie... sunt ardeleni
Deci, Probabil toți ardelenii sunt ordonați

este o inferență inductivă. Caracterul trecerii de la premise la concluzie diferențiază aceste două inferențe: la una trecerea e necesară, la cealaltă trecerea e probabilă.

(b) După *componentele relației de întemeiere*, inferențele se împart în două categorii: *inferențe propoziționale* (în care concluzia rezultă pe baza relațiilor dintre propozițiile considerate ca întreg și judecate prin prisma valorilor posibile de adevăr) și *inferențe predicative* (în care concluzia rezultă pe baza relațiilor dintre noțiunile care alcătuiesc propozițiile-premise). De fapt, în baza acestui criteriu s-au și dezvoltat cele două sisteme ale logicii: *logica propozițiilor neanalizate* (“logica propozițiilor compuse” sau “logica moleculară”) și *logica propozițiilor analizate* (“logica predicatelor” sau “logica atomară”). În inferența:

Figurile geometrice sunt plane sau în spațiu
Această figură geometrică nu e plană
Deci, Această figură geometrică e în spațiu

concluzia “Această figură geometrică e în spațiu” rezultă din raporturile dintre valorile de adevăr ale propozițiilor angajate în calitate de premise. Notând cu (x) și (y) cele două propoziții, vom avea următoarea formă (schemă) inferențială:

$$\begin{array}{r} x \quad w \quad y \\ - x \\ \hline y \end{array}$$

determinată de următoarea dependență a valorilor de adevăr ale propozițiilor date:

$$A(x) \rightarrow F(y)$$

$$F(x) \rightarrow A(y)$$

$$A(y) \rightarrow F(x)$$

$$F(y) \rightarrow A(y)$$

exemplul invocat ilustrând a doua linie a dependențelor de adevăr. În inferența:

Scriitorii sunt imaginativi

Byron este scriitor

Deci, Byron este imaginativ

concluzia “Byron este imaginativ” rezultă din relațiile ce se stabilesc între componentele structurale ale propozițiilor angajate ca premise: sfera noțiunii “scriitor” este inclusă în sfera noțiunii “imaginativ”, sfera noțiunii “Byron” este inclusă în sfera noțiunii “scriitor”, deci, sfera noțiunii “Byron” trebuie să fie inclusă în sfera noțiunii “imaginativ”:

$$S \subset I$$

$$B \subset S$$

$$B \subset I$$

(c) După *numărul premiselor*, inferențele se împart în: *inferențe imediate* (în care concluzia rezultă dintr-o singură premisă) și *inferențe mediate* (în care concluzia rezultă din două sau mai multe premise). Inferența “Dacă oamenii sunt muritori, atunci o parte dintre ființele muritoare sunt oameni” este o inferență imediată, în timp ce cele două inferențe pe care le-am analizat anterior sunt inferențe mediate.

II.3. Inferențe deductive cu propoziții compuse

II.3.1. Propoziția simplă și propoziția compusă

Analiza inferențelor specifice logicii propozițiilor compuse presupune câteva precizări și delimitări preliminare: investigarea distincției dintre propoziția simplă și propoziția compusă, determinarea propoziției compuse ca funcție de adevăr, stabilirea sistemului propozițiilor compuse, determinarea acelor propoziții compuse pe baza cărora se pot constitui inferențe.

Propoziția simplă (sau “propoziția atomară”) este acea propoziție care, în baza operației segmentării, nu se mai poate descompune tot într-o propoziție, ci în componentele unei propoziții (concretizate în noțiuni). De exemplu, propoziția “Omul este o ființă gânditoare” este o propoziție simplă (atomară), deoarece, dacă o segmentăm, obținem cele două elemente componente: noțiunea “om” și noțiunea “ființă gânditoare” unite între ele

printr-o anumită relație (incluziune). Propoziția “Dacă este ziuă, atunci este lumină” este o propoziție compusă (moleculară), deoarece, dacă o segmentăm, atunci obținem propozițiile simple “Este ziuă” și “Este lumină” unite și ele printr-o relație specifică (implicație).

O propoziție compusă poate fi alcătuită din mai multe propoziții compuse. Așa este cazul în exemplul: “Dacă este ziuă, este lumină, dar este ziuă, deci, este lumină”, cu următoarea formă logică ce pune și mai bine în relief natura propoziției compuse:

$$[(p \rightarrow q) \& p] \rightarrow q$$

sau cum e cazul în exemplul: “Dacă e frig și îngheață, atunci strada este acoperită cu polei și, deci, nu voi putea ieși cu mașina” cu următoarea formalizare:

$$[(p \& q) \rightarrow r] \rightarrow s$$

Care este marca propoziției, atunci când ea este considerată ca un tot, ca un întreg? Evident, *dimensiunea alethică*, adică acea calitate a propozițiilor de a fi adevărate sau false. Fără îndoială, nu toate propozițiile au această calitate. Propozițiile care exprimă interogații, îndemnuri, rugăminți, dorințe nu suportă un tratament alethic. Întrebările pot fi puse, îndemnurile pot fi adresate, rugămințile pot fi formulate, dorințele pot fi exteriorizate, dar în legătură cu ele nu putem face afirmația că pot fi tratate ca adevărate sau false. Propoziții precum “Cât e ceasul?”, “Te rog să vii la timp la întâlnire!”, “Trebuie să faci un efort în plus!” nu pot fi interpretate din punctul de vedere al valorii de adevăr.

Numai așa-numitele *propoziții declarative* se supun acestui tratament. Revine lui Gotlob Frege acest merit esențial în dezvoltarea modernă a logicii de a fi stabilit că semnificația (mai exact, extensiunea) unei propoziții este *valoarea ei de adevăr*. Raționamentul lui Frege este următorul. Pentru orice entitate cu care lucrează gândirea noastră în activitatea ei constructivă trebuie să stabilim două elemente definitorii care asigură, de fapt, *caracterul operațional* al acestei entități. Aceste două elemente sunt *sensul* și *semnificația*.

Primul nivel este cel al *numelor proprii* (ceea ce astăzi am numi noțiuni). Sensul unui nume propriu este modul cum el este adus la cunoștința receptorului, în timp ce semnificația sa este realitatea la care numele propriu se referă. Următorul nivel este cel al *propoziției*. Sensul unei propoziții este modalitatea în care ne este adusă la cunoștință realitatea exprimată de ea, adică *înțelesul* propoziției. Care este semnificația propoziției? Evident, ea se determină pe baza aceleiași proceduri ca și în cazul numelor proprii: raportarea la realitate. Ce exprimă raportarea înțelesului la realitate în cazul propoziției? Negreșit, *valoarea de adevăr* a propoziției. Deci, valoarea de adevăr este semnificația propoziției. Interpretarea aceasta este amplificată și aprofundată de Rudolf Carnap, care, în *Semnificație și necesitate*, propune o analiză semantică a semnificației cu ajutorul *metodei intensiunii și extensiunii*³⁸.

II.3.2. Propoziția compusă ca funcție de adevăr

Fiecare propoziție simplă care intră în componența unei propoziții compuse poate lua, în logica bivalentă, două valori de adevăr: valoarea *adevărat* și valoarea *fals*. Cu aceste valori de adevăr posibile ea participă la “construcția” unei propoziții compuse împreună cu alte propoziții compuse sau simple, acestea din urmă cu aceleași două valori de adevăr. Problema esențială aici este răspunsul la întrebarea: Cum se determină valoarea de adevăr a unei propoziții compuse?

Răspunsul se regăsește în *Tractatus logico-philosophicus* al lui Wittgenstein: “propoziția³⁹ este o funcție de adevăr a propozițiilor elementare” (5). Dacă propoziția compusă este funcție de adevăr, înseamnă că valoarea de adevăr a unei propoziții compuse se poate determina în funcție de două elemente care trebuie cunoscute *ab initio*: valoarea de adevăr a propozițiilor componente și definițiile conectorilor care intră în componența propoziției compuse date. Dacă avem propoziția compusă pe care am utilizat-o anterior: “Dacă este ziuă, atunci este lumină, dar este ziuă, deci, este lumină”, care se formalizează astfel:

$$[(p \rightarrow q) \& p] \rightarrow q$$

vom sublinia că valoarea ei de adevăr se determină pornind de la valorile de adevăr ale propozițiilor elementare (p) și (q) și de la definițiile “matriciale” date functorilor binari implicație ($\rightarrow$) și conjuncție ($\&$), propoziția compusă în ansamblul ei fiind o implicație (un mod ponendo-ponens).

Cum se determină în mod concret valoarea de adevăr a unei propoziții compuse, pornind de la faptul că ea este funcție de adevăr a propozițiilor componente? Dacă avem o propoziție compusă formată din două propoziții elementare (un conector binar), de exemplu (p) și (q), vom observa că fiecare propoziție elementară beneficiază de cele două posibilități de adevăr: adevărat și fals:

p	q
1	1
0	0

Cum aceste două propoziții elementare se combină pentru a forma o propoziție compusă, înseamnă că se vor combina și posibilitățile lor de adevăr. Combinațiile posibile ale valorilor de adevăr ale acestor două propoziții elementare sunt următoarele:

³⁸ Rudolf Carnap, *Semnificație și necesitate. Un studiu de semantică și logică modală*, Editura Dacia, Cluj, 1972;

³⁹ Termenul “propoziție” indică aici ceea ce se înțelege azi prin “propoziție compusă”. De altfel, traducătorul în limba română al acestei scrieri a lui Wittgenstein, acad. Alexandru Surdu, ne atrage atenția într-o notă (nota 119) asupra acestui aspect;

p	(*)	q
1		1
1		0
0		1
0		0

Combinățiile posibile sunt în număr de 4. De unde au rezultat ele? Din numărul valorilor de adevăr (lucrând în logica bivalentă, avem două valori de adevăr) ridicat la o putere egală cu numărul propozițiilor elementare integrate în propoziția compusă. Prin urmare, formula de calcul a numărului de combinații alethice posibile ale unei propoziții compuse este următoarea: 2^n (unde 2 reprezintă numărul valorilor de adevăr ale unei propoziții elementare iar n reprezintă numărul de propoziții elementare care alcătuiesc propoziția compusă). Dacă lucrăm în logica bivalentă și avem o combinație de trei propoziții elementare, atunci numărul combinațiilor valorilor de adevăr va fi de 2^3 , adică 8 combinații.

II.3.3. Sistemul propozițiilor compuse

Ne interesează să determinăm sistemul propozițiilor compuse, iar lucrul cel mai la îndemână pe care îl putem face în această direcție este să investigăm toate posibilitățile combinatorii în situația în care propoziția compusă este formată din două și numai două propoziții elementare. Se va constitui, astfel, *teoria propozițiilor compuse binare* sau *teoria functorilor binari*, fiindcă elementele prin care se leagă propozițiile elementare în propozițiile compuse poartă numele de *functori* sau *conectori*.

Nimic nu ne împiedică însă să ducem gândul până la ultimele lui consecințe: există posibilitatea să urmărim și combinațiile unei propoziții cu ea însăși. Suntem, și în acest caz, în perimetrul analizei propozițiilor compuse? Deși discuțiile contradictorii în legătură cu aceste aspecte nu au lipsit, totuși, cei mai mulți sunt de acord că aceste situații nu pot fi eludate în analiza logică a compușilor verifuncționali. Dacă, în cazul a două propoziții elementare (p) și (q), combinațiile erau:

p	(*)	q
1		1
1		0
0		1
0		0

și dacă îl înlocuim pe (q) cu (p), atunci vom avea următoarea combinatorică:

p	(*)	p
1		1
1		0
0		1
0		0

dintre care două combinații sunt semnificative pentru discuția noastră: prima, care exprimă *afirmația* propoziției (p) și cea de-a doua, care exprimă *negația* propoziției (p). Dacă

propoziția (p) este o propoziție adevărată, atunci *afirmația ei va fi întotdeauna o propoziție adevărată iar negația ei va fi întotdeauna o propoziție falsă*⁴⁰.

În legătură cu cei doi functori monari, afirmația și negația, trebuie să subliniem că acțiunea lor se subsumează unor reguli: (a) afirmația unei propoziții adevărate este adevărată; (b) afirmația unei propoziții false este falsă; (c) negația unei propoziții adevărate este falsă; (d) negația unei propoziții false este adevărată. După cum se poate lesne constata, afirmația păstrează (conservă) valoarea de adevăr a propoziției căreia i se aplică, în timp ce negația răstoarnă valoarea de adevăr a propoziției căreia i se aplică. Exprimarea matricială a *negației* este următoarea:

p	¬p
1	0
0	1

de unde se vede că:

$$V(p) = 1 \rightarrow V(\neg p) = 0$$

$$V(p) = 0 \rightarrow V(\neg p) = 1$$

unde prin $V(p)$ am notat valoarea de adevăr a propoziției elementare (p). Există multiple notații pentru functorul negație: “¬”, “~”, “!”.

În general, în limbajul natural, negația unei propoziții date se exprimă prin negarea predicatului propoziției: propoziția “Halogenii nu sunt elemente chimice bivalente” se consideră a fi negația propoziției “Halogenii sunt elemente chimice bivalente”. Negația propoziției date poate lua însă și forma “Nu este adevărat că halogenii sunt elemente chimice bivalente” și va trebui să recunoaștem că avem destule rețineri în a considera cele două forme de exprimare a unei negații ca fiind propoziții echivalente. Să subliniem că operația *negației* și functorul logic care i se asociază acționează contextual și numai *criteriul* pus în joc ne arată mai clar despre ce fel de negație este vorba.

Altfel, avem de-a face cu destule ambiguități. De exemplu, dacă luăm propoziția “Toți halogenii sunt monovalenți” ca o propoziție de bază și vrem să-i stabilim negațiile, vom constata că propoziția “Unii halogeni sunt monovalenți” este negația după *cantitate* a propoziției date, propoziția “Nici un halogen nu este monovalent” este negația după *calitate* a propoziției date (negația contrară), iar propoziția “Unii halogeni nu sunt monovalenți” este negația după *cantitate și calitate* a propoziției date. Mai mult chiar, propoziția “Socrate a fost filosof grec” poate fi considerată *negația* propoziției “Socrate nu a fost filosof grec” sau a propoziției “Socrate a fost un filosof arab”.

Să urmărim sistematica propozițiilor compuse binare și functorii (conectorii) binari care li se asociază. Două propoziții (p) și (q) pot intra în patru combinații aletice: (11), (10), (01), (00), unde, cum s-a putut ușor deduce, am notat cu (1) valoarea *adevărat* și cu (0) valoarea *fals* ale propozițiilor elementare. Trebuie să remarcăm că fiecare dintre cele patru combinații ale valorilor de adevăr pot fi asumate (combinația este una adevărată) sau pot fi respinse (combinația este una falsă). În aceste condiții, posibilitățile combinatorii se

⁴⁰ În general, tratatele de logică modernă nu acordă un spațiu deosebit acestor “combinații monare” în care o propoziție elementară este pusă în relație aletică cu sine pentru simplul motiv că, în general vorbind, propozițiile compuse sunt înțelese drept *combinații de propoziții simple diferite unele de altele*. Totuși, nu putem să nu surprindem relevanța extraordinară pentru calculul logic a cel puțin unuia dintre acești *functori monari*, anume *negația*. O discuție sumară asupra acestor aspecte în: Jean Piaget, *Tratat de logică operatorie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1991, p. 178;

înmulțesc, iar numărul lor se calculează după formula $(2^2)^n$. În cazul a două propoziții elementare, vom avea 16 combinații posibile, adică 16 tipuri de propoziții compuse, adică 16 functori binari diferiți:

p	q	f ₁	f ₂	f ₃	f ₄	f ₅	f ₆	f ₇	f ₈	f ₉	f ₁₀	f ₁₁	f ₁₂	f ₁₃	f ₁₄	f ₁₅	f ₁₆
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	0
0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0
0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0

Vom analiza câteva dintre aceste tipuri de propoziții compuse, insistând asupra particularităților și rolului în ansamblul calculului logic.

(*) Implicația

Implicația este o relație ce se manifestă între două propoziții (p) și (q), astfel încât propoziția (q) rezultă cu necesitate din propoziția (p). Propoziția (p) este denumită *antecedentul* implicației, iar propoziția (q) este denumită *secventul* (“consecventul”) implicației. Implicația este propoziția compusă care este falsă într-un singur caz: când antecedentul este adevărat și secventul fals. În toate celelalte trei cazuri implicația este adevărată. Ea exprimă deci poziția (f₅) în tabloul functorilor binari evidențiați și are următoarea matrice de adevăr:

p	→	q
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	1	0

din care rezultă cu exactitate situațiile în care implicația este adevărată și situațiile în care implicația este falsă.

Ne dăm lesne seama că implicația materială acoperă o relație de *condiționare suficient-necesară* între antecedent și secvent, în sensul că antecedentul este *condiția suficientă* a secventului (afirmarea antecedentului atrage după sine afirmarea secventului), iar secventul este *condiția necesară* a antecedentului (negarea secventului atrage după sine negarea antecedentului). Ceea ce se poate exprima de maniera următoare:

$$A(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow F(p).$$

În limbajul natural, implicația se exprimă de obicei prin “dacă,...,atunci”. Nu înseamnă însă că acesta este indiciul suprem și neîndoielnic al determinării unor propoziții compuse implicative. Determinarea implicației logice din limbajul natural se face în baza unei analize logice în care suprapunerea pe matricea implicației este elementul esențial. De exemplu, propoziția compusă “Dacă ai carte, ai parte” nu este o implicație logică, deși este introdusă în limbajul natural prin “dacă,...,atunci”. Această formă de implicație, definită pe baza matricei

pe care am utilizat-o, poartă denumirea de *implicație materială* (sau implicația lui Russell), după numele logicianului englez care a definit-o de o asemenea manieră formală în *Principia Mathematica*. În scrierea logică ea se notează prin semne diferite: “ $\supset$ ”, “ $\rightarrow$ ”.

(*) *Replicația*

Este propoziția compusă care acoperă o relație de *condiționare necesar-suficientă* între antecedent și secvent, în sensul că antecedentul este condiția necesară a secventului, iar secventul condiția suficientă a antecedentului. În limbajul natural, replicația se exprimă prin “p dacă q” și se notează în limbajul logic prin “ $\leftarrow$ ”, “ $\leftarrow$ ”. Ne dăm seama că între *implicație* și *replicație* există o relație bine determinată: implicația de la p la q este echivalentă cu replicația de la q la p:

$$(p \rightarrow q) \equiv (q \leftarrow p)$$

Matricea de adevăr a replicației este următoarea:

p	$\leftarrow$	q
1	1	1
1	1	0
0	0	1
0	1	0

de unde se vede că:

$$\begin{aligned} F(p) &\rightarrow F(q) \\ A(q) &\rightarrow A(p) \end{aligned}$$

Propoziția compusă “Metalele se dilată dacă sunt supuse frecării” ilustrează parcursul unei replicații logice între propozițiile (p) = “metalele se dilată” și (q) = “metalele sunt supuse frecării”;

- (1) Este posibil ca metalele să se dilate și să fi fost supuse frecării.
- (2) Este posibil ca metalele să se dilate și să nu fi fost supuse frecării.
- (3) Nu este posibil ca metalele să nu se dilate și să fi fost supuse frecării.
- (4) Este posibil ca metalele să nu se dilate și să nu fi fost supuse frecării.

(*) *Implicația reciprocă (echivalența)*

Este propoziția compusă care acoperă o *relație de condiționare suficientă și necesară* între antecedent și secvent. Aceasta înseamnă că antecedentul este condiția și suficientă și necesară a secventului, iar secventul este condiția și necesară și suficientă a antecedentului. În limbajul natural, implicația reciprocă (echivalența logică) se exprimă prin “dacă și numai dacă”. În limbajul logic, implicația reciprocă (echivalența) are notații diferite: “ $\equiv$ ”, “ $\sim$ ” etc. Aceasta nu înseamnă că dacă întâlnim sintagma susnumită, avem întotdeauna de-a face cu o

relație logică de echivalență sau dacă nu întâlnim sintagma, nu putem avea de-a face cu o echivalență logică. Propoziția compusă “Dacă astăzi este sâmbătă, atunci mâine este duminică” este o echivalență logică, deși, cel puțin după forma lingvistică în care apare, nu este introdusă prin “dacă și numai dacă”.

Determinarea unei astfel de relații și a functorului binar prin care ea se exprimă presupune analiza logică. Cele două condiții esențiale pentru ființarea unei echivalențe logice sunt: (a) condiția sintactică (relațiile alethice dintre propozițiile componente ale propoziției compuse să respecte *matricea de adevăr* a functorului echivalență); (b) între propozițiile componente ale propoziției compuse să existe o anumită continuitate de sens. Matricea de adevăr a echivalenței logice este următoarea:

p	≡	q
1	1	1
1	0	0
0	0	1
0	0	0

de unde rezultă *condițiile de adevăr* ale echivalenței logice: două propoziții sunt echivalente dacă: (a) ele sunt ambele adevărate; (b) ele sunt ambele false, ca și *condițiile de falsitate* ale echivalenței logice: o echivalență este falsă când valorile de adevăr ale propozițiilor componente sunt diferite (una este adevărată și cealaltă falsă). Prin urmare, aceste două relații sunt esențiale:

$$A(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(p) \rightarrow F(q)$$

dacă relația dintre propozițiile (p) și (q) este de echivalență.

Propoziția compusă “Dacă un număr este divizibil cu doi, atunci el este un număr par” ilustrează o relație logică de echivalență între propozițiile “Un număr este divizibil cu doi” și “Un număr este par”, deoarece sunt îndeplinite cele două condiții:

- (1) Este posibil ca un număr să fie divizibil cu doi și să fie par
- (2) Nu este posibil ca un număr să nu fie divizibil cu doi și să fie par
- (3) Nu este posibil ca un număr să fie divizibil cu doi și să nu fie par
- (4) Este posibil ca un număr să nu fie divizibil cu doi și să nu fie par

adică se acoperă parcursul alethic al implicației reciproce (1001) și se constată că propozițiile “Un număr este divizibil cu doi” și “Un număr este par” se integrează aceluiași registru semantic.

În cazul implicației reciproce, antecedentul și secventul îndeplinesc același rol: de condiții și suficiente și necesare unul pentru celălalt. Aceasta înseamnă că, în fapt, echivalența este o conjuncție de două implicații: una de la antecedent la secvent, cealaltă de la secvent la antecedent, adică:

$$(p \equiv q) \equiv [(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow p)]$$

relație deosebit de importantă atunci când se derulează *calculul logic* în care sunt implicate echivalențe.

(*) *Incompatibilitatea*

Este propoziția compusă care exprimă o relație de *oposiție suficient-suficientă* între propozițiile componente: este suficient ca una dintre propoziții să fie adevărată pentru ca a doua propoziție să fie falsă. Ne dăm seama că incompatibilitatea este guvernată de *principiul noncontradicției*, pe care logica tradițională l-a invocat atât de mult: nu este posibil ca o propoziție și negația ei contrară să fie adevărate împreună în același timp și sub același raport. Propoziția de incompatibilitate se fundează pe așa-numita *relație de contrarietate* dintre propozițiile componente.

În limbajul natural, propoziția de incompatibilitate se exprimă prin “nu p și q”, iar în limbajul logicii moderne ea se transcrie diferit: “/”, “ $\uparrow$ ”. Matricea de adevăr a incompatibilității este următoarea:

p	/	q
1	0	1
1	1	0
0	1	1
0	1	0

de unde rezultă *trei condiții de adevăr* ale incompatibilității (incompatibilitatea este adevărată când cel puțin una dintre propozițiile componente este falsă) și o *condiție de falsitate* (incompatibilitatea este falsă când ambele propoziții componente sunt adevărate) și următoarele relații:

$$A(p) \rightarrow F(q)$$

$$A(q) \rightarrow F(p)$$

în cazul în care între cele două propoziții se instalează o relație de incompatibilitate.

Propoziția compusă “Cele cinci cercuri ale drapelului olimpic sunt roșii sau verzi” exprimă o incompatibilitate, deoarece:

- (1) Nu este posibil să fie și roșii și verzi
- (2) Este posibil să fie roșii dar să nu fie verzi
- (3) Este posibil să nu fie roșii dar să fie verzi
- (4) Este posibil să nu fie nici roșii, nici verzi

respectând, astfel, matricea de adevăr a incompatibilității.

(*) *Disjuncția inclusivă*

Este propoziția compusă care reflectă o *relație de opoziție necesar-necesară* între propozițiile componente: numai dacă una dintre propoziții este falsă, cealaltă este adevărată.

În termenii logicii clasice am putea afirma că disjuncția inclusivă subîntinde o *relație de subcontrarietate* între propozițiile angajate, relație guvernată de *principiul terțiului exclus*: două propoziții aflate în relație de subcontrarietate nu pot fi false împreună, dacă una este falsă, cealaltă este adevărată.

În termenii limbajului natural, disjuncția se exprimă sub forma “sau/și”, iar în simbolistica logicii moderne se scrie “ $\vee$ ”. Matricea de adevăr a disjuncției inclusive este următoarea:

p	v	q
1	1	1
1	1	0
0	1	1
0	0	0

de unde rezultă trei *condiții de adevăr* pentru disjuncția inclusivă (disjuncția inclusivă este adevărată când cel puțin una dintre propozițiile sale componente este adevărată) și o *condiție de falsitate* (disjuncția inclusivă este falsă când ambele propoziții componente sunt false). Următoarele relații caracterizează disjuncția inclusivă:

$$F(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow A(p)$$

Propoziția compusă “La ședință merge directorul sau secretara” ilustrează o disjuncție inclusivă:

- (1) Este posibil să meargă și directorul și secretara
- (2) Este posibil să meargă directorul dar nu și secretara
- (3) Este posibil să nu meargă directorul dar să meargă secretara
- (4) Nu este posibil să nu meargă nici directorul, nici secretara

(*) *Disjuncția exclusivă*

Evident, o asemenea propoziție compusă sintetizează exigențele celor două anterioare (incompatibilitate și disjuncție inclusivă). Ea exprimă o relație de opoziție *suficientă și necesară*: este suficient ca una dintre propoziții să fie adevărată pentru ca a doua să fie falsă și este necesar ca una să fie falsă pentru ca a doua să fie adevărată. Disjuncția exclusivă acoperă ceea ce logica tradițională numea o *relație de contradicție*, guvernată de *principiul bivalenței* (principiul combinat al necontradicției și terțiului exclus): două propoziții aflate în relație de contradicție nu pot fi nici ambele adevărate, dar nici ambele false în același timp și sub același raport.

În limbajul natural, disjuncția exclusivă se exprimă prin “sau...sau” (“sau” exclusiv), iar în limbajul logicii moderne prin “ $\vee$ ”, “ $\neq$ ”. Matricea de adevăr a disjuncției exclusive este:

p	w	q
1	0	1
1	1	0
0	1	1
0	0	0

de unde se deduc două *condiții de adevăr* ale disjuncției exclusive (disjuncția exclusivă este adevărată dacă valorile de adevăr ale propozițiilor componente sunt opuse) și două *condiții de falsitate* ale disjuncției exclusive (disjuncția exclusivă este falsă dacă propozițiile componente au aceeași valoare de adevăr). Rezultă următoarele relații:

$$A(p) \rightarrow F(q)$$

$$F(p) \rightarrow A(q)$$

$$A(q) \rightarrow F(p)$$

$$F(q) \rightarrow A(p)$$

Propoziția compusă “Numerele naturale sunt pare sau impare” exprimă o disjuncție exclusivă fiindcă:

- (1) Nu e posibil ca un număr să fie și par și impar
- (2) E posibil ca un număr să fie par și să nu fie impar
- (3) E posibil ca un număr să nu fie par dar să fie impar
- (4) Nu e posibil ca un număr să nu fie nici par, nici impar

Dacă analizăm matricea de adevăr a disjuncției exclusive și o comparăm cu cea a echivalenței, vom constata că în combinațiile în care echivalența este adevărată, disjuncția exclusivă este falsă și în cazurile în care echivalența este falsă, disjuncția exclusivă este adevărată. Putem trage concluzia că *disjuncția exclusivă este negația echivalenței*.

(*) Conjunția

Este conectorul logic care se exprimă în limbajul natural prin “și”, dar și prin alte cuvinte precum “dar”, “însă”. În limbajul logic, se exprimă prin “ $\equiv$ ”, “&” etc. Propoziția compusă conjunctivă exprimă un raport de *condiționare suficient-suficientă* între propozițiile componente. Matricea de adevăr a conjuncției logice este următoarea:

p	&	q
1	1	1
1	0	0
0	0	1
0	0	0

de unde rezultă o *condiție de adevăr* pentru conjuncție (o conjuncție este adevărată atunci când ambii conjuncți sunt adevărați) și trei *condiții de falsitate* (o conjuncție este falsă când

cel puțin unul dintre conjuncții este fals). Ne dăm seama că o conjuncție nu se poate instala decât între *propoziții întotdeauna adevărate*. Propoziția compusă “Triunghiul are trei laturi și trei unghiuri” este o conjuncție logică, pentru că propoziția “Triunghiul are trei laturi” este o propoziție întotdeauna adevărată iar propoziția “Triunghiul are trei unghiuri” este o propoziție întotdeauna adevărată. Deci, prima linie a matricei de adevăr este adevărată, toate celelalte trei fiind false.

Între conjuncție și disjuncție există o *relație de dualitate*, ceea ce permite exprimarea lor reciprocă. De asemenea, cei doi conectori logici sunt *distributivi* unul față de celălalt, ceea ce se exprimă prin următoarele formule logice:

$$[(p \vee (q \wedge r)) \equiv ((p \vee q) \wedge (p \vee r))]$$

$$[(p \wedge (q \vee r)) \equiv ((p \wedge q) \vee (p \wedge r))]$$

Să mai subliniem un fapt ce rezultă din compararea reciprocă a matricelor de adevăr ale conjuncției și incompatibilității: când conjuncția este adevărată, incompatibilitatea este falsă și când conjuncția este falsă, incompatibilitatea este adevărată. Conjuncția este *negația* incompatibilității.

II.3.4. Echivalențele propozițiilor compuse

Analiza celor 16 propoziții compuse ne duce la concluzii interesante privind relațiile dintre ele și posibilitățile exprimării lor reciproce (deci stabilirii anumitor echivalențe între ele). Câteva observații preliminare, după care vom analiza principalele echivalențe ale functorilor binari. Se constată că *ultimii opt functori binari* ($f_9 - f_{16}$) *sunt negațiile primilor opt functori binari* ($f_1 - f_8$). Prin urmare, putem stabili următoarele echivalențe: ($f_1 \equiv -f_{16}$), ($f_2 \equiv -f_{15}$), ($f_3 \equiv -f_{14}$) etc.

Ne vom opri însă la echivalențele functorilor binari cei mai importanți și cel mai des utilizați în calculul logic și în construcția sistemelor axiomatice ale logicii propoziționale: disjuncția inclusivă, conjuncția, implicația, echivalența, incompatibilitatea, disjuncția exclusivă. Să analizăm, pentru început, raportul dintre disjuncția inclusivă și conjuncție, pornind de la matricele de adevăr ale celor două funcții binare. Matricea disjuncției inclusive este următoarea:

p	v	q
1	1	1
1	1	0
0	1	1
0	0	0

iar a conjuncției următoarea:

p	&	q
1	1	1
1	0	0
0	0	1
0	0	0

Comparând cele două matrici de adevăr, vom constata un fapt surprinzător: *o disjuncție adevărată nu poate avea simultan ambii disjunecți falși*. Aceasta înseamnă că o disjuncție adevărată *nu admite o conjuncție de termeni falși*. Putem, deci, să exprimăm disjuncția cu ajutorul conjuncției pe baza următoarei echivalențe logice:

$$(p \vee q) \equiv \neg(\neg p \ \& \ \neg q)$$

care exprimă chiar faptul că o disjuncție adevărată este negația conjuncției celor doi disjunecți falși. Putem să formulăm următoarea regulă: *disjuncția a două propoziții este echivalentă cu negația conjuncției celor două propoziții negate*.

Dacă analizăm matricea conjuncției, vom constata că *o conjuncție adevărată nu admite ca unul sau altul dintre conjuncții săi să fie falși*. Evident că ea nu admite nici ca ambii să fie falși, dar condiția minimă a falsității conjuncției este ca unul dintre conjuncți să fie fals. Aceasta înseamnă că o conjuncție adevărată *respinge disjuncția conjuncțiilor săi falși*. Putem să exprimăm conjuncția cu ajutorul disjuncției prin intermediul următoarei echivalențe:

$$(p \ \& \ q) \equiv \neg(\neg p \vee \neg q)$$

care exprimă faptul că conjuncția este echivalentă cu negația celor doi disjunecți falși. Regula este următoarea: *conjuncția a două propoziții este echivalentă cu negația disjuncției propozițiilor negate*.

Evident că dacă negăm primul termen în cazul fiecăreia din cele două echivalențe, echivalența se menține, dar dispare negația de pe al doilea termen al echivalenței. Vom avea, deci:

$$\neg(p \vee q) \equiv (\neg p \ \& \ \neg q)$$

$$\neg(p \ \& \ q) \equiv (\neg p \vee \neg q)$$

echivalențe cunoscute în logică sub numele de *legile lui De Morgan*, după numele logicianului englez care le-a formulat. Să urmărim matricea implicației:

p	→	q
1	1	1
1	0	0
0	1	1
0	1	0

și să constatăm că implicația este adevărată în trei cazuri: în două cazuri când antecedentul este fals și într-un caz când secventul este adevărat. Prin urmare, pentru ca implicația să fie

adevărată trebuie să fie îndeplinite (dar nu simultan) aceste situații: sau antecedentul să fie o propoziție falsă, sau secventul să fie o propoziție adevărată. Putem, deci, să exprimăm implicația cu ajutorul disjuncției în baza următoarei echivalențe:

$$(p \rightarrow q) \equiv (\neg p \vee q)$$

relație evidentă și dacă pornim analiza matricei implicației de la linia falsității: implicația e falsă când sunt îndeplinite simultan condițiile: antecedentul e adevărat și secventul e fals. Pentru ca ea să fie adevărată acționăm pe una dintre cele două căi: falsitatea antecedentului sau adevărul secventului, ceea ce exprimă și echivalența logică stabilită. Regula transformării este: *implicația este echivalentă cu o disjuncție între antecedentul negat și secventul afirmat*. Cum relația dintre disjuncție și conjuncție ne este deja cunoscută, vom putea continua seria echivalențelor cu conjuncția:

$$(p \rightarrow q) \equiv (\neg p \vee q) \equiv \neg(p \& \neg q)$$

Dacă ne interesează echivalențele negației implicației, ele sunt:

$$\neg(p \rightarrow q) \equiv \neg(\neg p \vee q) \equiv (p \& \neg q)$$

Fără îndoială, ceilalți functori binari de care am amintit se determină în baza relațiilor lor cu disjuncția, conjuncția, implicația, iar calculul echivalențelor urmează aceeași procedură. De exemplu, în cazul echivalenței avem:

$$(p \equiv q) \equiv [(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow p)].$$

EXERCITII ȘI APLICAȚII

- (1) Fie următoarele propoziții simple: (a) Astăzi voi merge la teatru; (b) Astăzi voi merge în oraș.
 - (a) să se construiască propoziția compusă generată de aceste două propoziții simple;
 - (b) să se exprime propoziția compusă obținută prin intermediul a cel puțin alte trei propoziții compuse;
 - (c) să se identifice negația propoziției compuse date;
 - (d) să se construiască sistemul hexadic al propozițiilor compuse care pot fi alcătuite cu propozițiile simple componente;
- (2) Fie propoziția compusă: Ionel și Maria merg la film.
 - (a) să se determine o propoziție echivalentă cu aceasta;
 - (b) să se determine o propoziție contradictorie cu cea dată;
 - (c) să se determine o propoziție contrară cu cea dată;
 - (d) găsiți negația propoziției date;

(3) Să se determine propozițiile compuse (functorii binari) generate de următoarele cupluri de propoziții simple:

- (a) Apa îngheață;
Temperatura este sub zero grade;
- (b) X este un număr par;
X este divizibil cu 2;
- (c) Figurile geometrice sunt plane;
Figurile geometrice sunt în spațiu;
- (d) Ionescu se exteriorizează mai mult prin senzațiile sale;
Ionescu se exteriorizează mai mult prin imaginația sa debordantă;
- (e) X este poet;
X este scriitor;
- (f) Senzațiile sunt cognoscibile;
Percepțiile sunt mai complexe decât senzațiile;
- (g) Eterul nu este rodul imaginației savanților;
Eterul a fost imaginat de savanți pentru a explica anumite fenomene științifice;
- (h) Triunghiul e o figură geometrică cu trei unghiuri;
Figurile geometrice au trei unghiuri;

(4) Determinați dacă “sau” care apare în enunțurile următoare exprimă o disjuncție inclusivă sau o disjuncție exclusivă (Lepage). În funcție de răspuns, exprimați fiecare enunț ca implicație sau ca echivalență:

- (a) Ușa este închisă sau deschisă;
- (b) Sâmbătă sau este frumos sau nu merg la țară;
- (c) în februarie poate să plouă sau să ningă;

II.3.5. Inferențe ale logicii propozițiilor compuse

Unele dintre propozițiile compuse, prin relațiile logice pe care le acoperă, generează *inferențe*, adică treceri de la ceva dat la ceva rezultat din ceea ce este dat. Vom urmări atât interpretarea tradițională asupra inferențelor propoziționale, cât și punctul de vedere al logicii moderne.

Logica tradițională a denumit inferențele care porneau de la implicație, replicație și echivalență (implicație reciprocă) drept *inferențe ipotetice*. Ele se fundează pe relațiile de condiționare dintre propozițiile componente. Inferențele se desfășurau – în această interpretare – după anumite *scheme de inferență*, în care propozițiile-premise trebuiau să fie adevărate iar concluzia trebuia să fie adevărată (dacă schema de inferență era validă). Se deosebeau deci:

(a) Inferențe ipotetice pure, o transpunere în limbajul logicii tradiționale a proprietății tranzitivității implicației (despre care am discutat deja). În cazul inferenței ipotetice pure toate propozițiile componente ale inferenței (atât premisele cât și concluzia) sunt propoziții compuse implicative (propoziții ipotetice în terminologia tradițională), iar *schema de inferență* este următoarea:

$$p \rightarrow q$$

$$q \rightarrow r$$

$$p \rightarrow r$$

evidentă în exemplul:

Dacă diagonalele unui patrulater sunt egale, atunci el este dreptunghi

Dacă un patrulater este dreptunghi, atunci unghiurile sale sunt drepte

Deci, Dacă diagonalele unui patrulater sunt egale, atunci unghiurile sale sunt drepte

În logica modernă, inferențele sunt tratate în ipostaza lor de formule tautologice (legi logice, formule totdeauna adevărate). Inferența ipotetică pură are următoarea înfățișare:

$$[(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$$

formulă a cărei valoare de adevăr poate fi testată prin metode diferite, după cum vom constata cu ocazia analizei metodelor de determinare a validității inferențelor.

(b) Inferențe ipotetice mixte sunt acele forme de inferențe în care: o premisă este propoziție implicativă; cealaltă premisă și concluzia sunt propoziții categorice. Inferențe ipotetice mixte se pot constitui pornind de la:

(1) *implicație*, care, în viziunea logicii tradiționale, acoperă o relație de condiționare suficient-necesară. Pornind de la cele două relații induse de acest tip de condiționare:

$$A(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow F(p)$$

vom deosebi două scheme inferențiale bazate pe implicație, și anume:

$$p \rightarrow q$$

$$p$$

$$q$$

ca în exemplul:

Dacă x este mai mare ca 10, atunci e mai mare ca 5

15 este mai mare ca 10

Deci, 15 este mai mare ca 5

cunoscută în logica tradițională sub numele de *modus ponendo-ponens* (afirmă în premisa categorică pentru a afirma în concluzie) și:

$$\begin{array}{c}
 p \rightarrow q \\
 \neg q \\
 \hline
 \neg p
 \end{array}$$

ca în exemplul:

Dacă x este mai mare ca 10, atunci e mai mare ca 5

2 nu e mai mare ca 5

Deci, 2 nu este mai mare ca 10

schemă cunoscută sub denumirea de *modus tollendo-tollens* (se neagă în premisa categorică pentru a se nega în concluzie). Logica modernă vede aici două tautologii:

$$\begin{array}{l}
 [(p \rightarrow q) \& p] \rightarrow q \\
 [(p \rightarrow q) \& \neg q] \rightarrow \neg p;
 \end{array}$$

(2) *replicație*, pornindu-se de la relația de condiționare necesar-suficientă dintre cele două propoziții și exigențele pe care ea le impune:

$$\begin{array}{l}
 F(p) \rightarrow F(q) \\
 A(q) \rightarrow A(p)
 \end{array}$$

cu următoarele scheme de inferență:

$$\begin{array}{c}
 p \leftarrow q \\
 \neg p \\
 \hline
 \neg q
 \end{array}$$

un *tollendo-tollens* și:

$$\begin{array}{c}
 p \leftarrow q \\
 q \\
 \hline
 p
 \end{array}$$

un *ponendo-ponens*, cu următoarea interpretare în calculul logic modern:

$$\begin{array}{l}
 [(p \leftarrow q) \& \neg p] \rightarrow \neg q \\
 [(p \leftarrow q) \& q] \rightarrow p
 \end{array}$$

(3) *implicație reciprocă (echivalență)* generează următoarele relații:

$$A(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow F(p)$$

$$A(q) \rightarrow A(p)$$

$$F(p) \rightarrow F(q)$$

De aici rezulta două moduri *ponendo-ponens*:

$$\begin{array}{c} p \equiv q \\ p \\ \hline q \end{array}$$

$$\begin{array}{c} p \equiv q \\ q \\ \hline p \end{array}$$

și două moduri *tollendo-tollens*:

$$\begin{array}{c} p \equiv q \\ \neg p \\ \hline \neg q \end{array}$$

$$\begin{array}{c} p \equiv q \\ \neg q \\ \hline \neg p \end{array}$$

pentru care, evident, se pot da ilustrări diferite. Logica modernă reține, astfel, patru legi logice:

$$[(p \equiv q) \& p] \rightarrow q$$

$$[(p \equiv q) \& q] \rightarrow p$$

$$[(p \equiv q) \& \neg p] \rightarrow \neg q$$

$$[(p \equiv q) \& \neg q] \rightarrow \neg p$$

(c) **Inferențe disjunctive mixte** sunt acele inferențe bazate pe relațiile de opoziție dintre propozițiile componente ale propoziției compuse și ele sunt inferențe care au în componență o premisă propoziție disjunctivă, cealaltă premisă și concluzia propoziții categorice. Inferențe disjunctive mixte se pot construi pornind de la:

(1) *incompatibilitate* și de la exigențele matricei de adevăr a acestei funcții binare (respectiv ale principiului noncontradicției care guvernează o astfel de relație):

$$A(p) \rightarrow F(q)$$

$$A(q) \rightarrow F(p)$$

Vom avea, deci:

$$\begin{array}{c} p / q \\ p \\ \hline \neg q \end{array}$$

ca în exemplul:

Acțiunile sunt obligatorii sau interzise

A frecvența cursurilor școlii primare este o acțiune obligatorie

Deci, A frecvența cursurilor școlii primare nu e o acțiune interzisă

și:

$$\begin{array}{c} p / q \\ q \\ \hline \neg p \end{array}$$

ca în exemplul:

Acțiunile sunt obligatorii sau interzise

Maltratarea semenului este o acțiune interzisă

Deci, Maltratarea semenului nu este o acțiune obligatorie

Cele două moduri inferențiale *ponendo-tollens* generează două legi logice:

$$[(p / q) \& p] \rightarrow \neg q$$

$$[(p / q) \& q] \rightarrow \neg p$$

(2) *disjuncție inclusivă* și de la exigențele matricei de adevăr a acestui functor, respectiv ale principiului terțiului exclus care o guvernează:

$$F(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow F(p)$$

constituindu-se două moduri inferențiale *tellendo-ponens*:

$$\begin{array}{c} p \vee q \\ \neg p \\ \hline q \end{array}$$

și:

$$\begin{array}{c} p \vee q \\ \neg q \\ \hline p \end{array}$$

ca în următoarele exemple:

Călătoriile se fac pe jos sau cu un mijloc de transport

Călătoria planificată azi nu se face pe jos

Deci, Călătoria planificată azi se face cu un mijloc de transport

Călătoriile se fac pe jos sau cu un mijloc de transport

Călătoria planificată pentru joi nu se face cu un mijloc de transport

Deci, Călătoria planificată pentru joi se face pe jos

evidențiindu-se două legi logice:

$$[(p \vee q) \& \neg p] \rightarrow q$$

$$[(p \vee q) \& \neg q] \rightarrow p$$

(3) *disjuncție exclusivă* și exigențele matricei de adevăr, respectiv ale principiului combinat al necontradicției și terțiului exclus:

$$A(p) \rightarrow F(q)$$

$$A(q) \rightarrow F(p)$$

$$F(p) \rightarrow A(q)$$

$$F(q) \rightarrow A(p)$$

cu două moduri *ponendo-tollens* și două moduri *tollendo-ponens*:

$$\begin{array}{c} p \wedge q \\ p \\ \hline \neg q \end{array}$$

$$\begin{array}{c}
 p \quad w \quad q \\
 q \\
 \hline
 \neg p \\
 \\
 p \quad w \quad q \\
 \neg p \\
 \hline
 q \\
 \\
 p \quad w \quad q \\
 \neg q \\
 \hline
 p
 \end{array}$$

cu ilustrări care pot fi găsite cu ușurință. Următoarele legi logice ilustrează modurile inferențiale care pornesc de la disjuncția exclusivă:

$$\begin{aligned}
 [(p \vee q) \wedge p] &\rightarrow \neg q \\
 [(p \vee q) \wedge q] &\rightarrow \neg p \\
 [(p \vee q) \wedge \neg p] &\rightarrow q \\
 [(p \vee q) \wedge \neg q] &\rightarrow p
 \end{aligned}$$

(d) Inferențe disjunctivo-ipotetice sunt acele forme de inferențe care au drept premise atât propoziții disjunctive cât și propoziții ipotetice. Cele mai cunoscute sunt *dilemele*. *Dilema este inferența disjunctivo-categorică compusă din două premise ipotetice și una disjunctivă în care premisa disjunctivă fie afirmă antecedenții premiselor ipotetice, fie neagă secvenții premiselor ipotetice, concluzia afirmând secvenții premiselor ipotetice, respectiv negând antecedenții premiselor ipotetice*. Vom avea, deci, următoarele scheme de inferență:

$$\begin{array}{c}
 p \rightarrow q \\
 r \rightarrow m \\
 p \vee r \\
 \hline
 q \vee m
 \end{array}$$

unde premisa disjunctivă afirmă antecedenții premiselor ipotetice iar concluzia afirmă secvenții,

$$\begin{array}{c}
 p \rightarrow q \\
 r \rightarrow m \\
 \neg q \vee \neg m \\
 \hline
 \neg p \vee \neg r
 \end{array}$$

unde premisa disjunctivă neagă secvenții iar concluzia neagă antecedenții premiselor ipotetice. Dacă premisa disjunctivă afirmă antecedenții, dilema este numită *constructivă*, iar dacă premisa disjunctivă neagă secvenții, atunci dilema se numește *distructivă*.

Putem să ne mulțumim și cu mai puțin. Este posibil ca din antecedenții premiselor ipotetice să rezulte același secvent sau din același antecedent să rezulte secvenți diferiți. Dilema se numește *simplă* (fiindcă propoziția-concluzie este o propoziție categorică):

$$\begin{array}{l} p \rightarrow q \\ r \rightarrow q \\ p \vee r \\ \hline q \end{array}$$

$$\begin{array}{l} p \rightarrow q \\ p \rightarrow m \\ \neg q \vee \neg m \\ \hline \neg p \end{array}$$

Dacă concluzia este o disjuncție, atunci dilema este *complexă* (cum e cazul primelor două invocate). Avem următoarele legi logice:

$$\begin{aligned} [(p \rightarrow q) \& (r \rightarrow m) \& (p \vee r)] &\rightarrow (q \vee m) \\ [(p \rightarrow q) \& (r \rightarrow m) \& (\neg q \vee \neg m)] &\rightarrow (\neg p \vee \neg r) \\ [(p \rightarrow q) \& (r \rightarrow q) \& (p \vee r)] &\rightarrow q \\ [(p \rightarrow q) \& (p \rightarrow m) \& (\neg q \vee \neg m)] &\rightarrow \neg p \end{aligned}$$

II.3.6. Metode de testare a validității inferențelor

Fără îndoială că nu toate formulele din logica propozițiilor compuse sunt inferențe. Sunt inferențe (sau reprezintă inferențe) numai acele formule care sunt implicații. Echivalența fiind o implicație reciprocă, este de la sine înțeles că și formulele care reprezintă echivalențe sunt inferențe.

A testa validitatea (corectitudinea) unei formule a logicii propozițiilor compuse în general înseamnă a determina valoarea de adevăr a formulei pentru toate lumile posibile (lumile posibile sunt, în acest context, combinațiile de adevăr dintre propozițiile componente). Rezultatul unui asemenea test se poate concretiza în una dintre următoarele situații: (a) formula este adevărată în toate lumile posibile (pentru toate combinațiile valorilor de adevăr); spunem că ea este o *lege logică* sau o *formulă tautologică*; (b) formula este falsă în toate lumile posibile (pentru toate combinațiile valorilor de adevăr); spunem că ea este o *negație* a unei legi logice sau o *contradicție*; (c) formula este adevărată pentru anumite combinații ale valorilor de adevăr și falsă pentru altele; spunem că formula este *sintetică*. De exemplu,

formula $(p \vee \neg p)$ este o tautologie, formula $(p \& \neg p)$ este o contradicție, iar formula $(p \rightarrow q)$ este o formulă sintetică.

Logica propozițiilor compuse este o *teorie decidabilă*. Aceasta înseamnă că există anumite proceduri prin care, parcurgând un număr de etape, ne putem da seama dacă formula dată este o tautologie, o contradicție sau o formulă sintetică. Problema *decidabilității* este esențială pentru un sistem logic, fiindcă în baza ei separăm legile logice de contradicții. Cum gândirea umană încearcă pe cât posibil să se ferească de contradicții, a decide dacă o formulă e contradicție, lege sau formulă sintetică e un lucru esențial. Schemele de inferență valide (corecte) sunt legi logice. Aceasta înseamnă că o formulă logică ce reprezintă o inferență trebuie să fie adevărată pentru toate combinațiile de adevăr ale propozițiilor componente. Principalele metode sunt:

(1) Metoda tabelor de adevăr (metoda matricială) se bazează pe calitatea oricărei propoziții compuse (oricărei formule) de a fi *funcție de adevăr*. Aceasta înseamnă că: (a) adevărul formulei (propoziției compuse) depinde numai de adevărul propozițiilor componente; (b) “calcularea” adevărului propoziției compuse se face în funcție de definițiile matriciale ale functorilor binari. În derularea metodei se parcurg următoarele etape:

(-) se determină numărul combinațiilor posibile ale valorilor de adevăr ale propozițiilor ce intră în componența propoziției compuse, după formula 2^n (unde 2 reprezintă numărul valorilor de adevăr, iar n numărul propozițiilor elementare angajate în propoziția compusă); dacă vom avea o propoziție compusă (o formulă) bazată pe două propoziții elementare, vom determina patru combinații posibile ale valorilor de adevăr, dacă vom avea trei propoziții elementare, vom parveni la opt combinații posibile etc.;

(-) se calculează valorile de adevăr pentru subformulele formulei compuse pe baza definițiilor functorilor binari până se ajunge la determinarea valorilor de adevăr ale formulei date;

(-) dacă valorile finale ale formulei sunt peste tot (1) (adevărat), atunci formula este o tautologie (iar inferența e validă), dacă sunt peste tot 0 (fals), formula e o contradicție, iar dacă uneori e (1), alteori e (0), atunci suntem în prezența unei formule sintetice.

Să ilustrăm această procedură. Fie formula logică prin care exprimăm proprietatea tranzitivității implicației:

$$[(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$$

Întrucât avem de-a face cu trei propoziții elementare, vom avea 2^3 combinații ale valorilor de adevăr:

$[(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$					
1	1	1	1	1	1
1	1	1	0	1	0
1	0	0	1	1	1
1	0	0	0	1	0
0	1	1	1	0	1
0	1	1	0	0	0
0	0	0	1	0	1
0	0	0	0	0	0

Calculăm valorile de adevăr ale subformulelor formulei date (numerotând ordinea efectuării calculului):

$$[(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$$

1	1	1	1	1
1	0	0	1	0
0	0	1	1	1
0	0	1	1	0
1	1	1	1	1
1	0	0	1	1
1	1	1	1	1
1	1	1	1	1
(1)	(4)	(2)	(5)	(3)

de unde se vede că formula are peste tot valoarea (1), deci este o lege logică.

Să subliniem, în legătură cu această metodă, că ea este eficientă în situația formulelor care conțin un număr redus de variabile (2, 3, 4), dar, odată cu înmulțirea numărului variabilelor, complicarea metodei este evidentă.

(2) Metoda reducerii la absurd (metoda tabelor de adevăr parțiale) se fundează pe principiul dualității valorilor logice și pe legea dublei negații (dubla negație dă o afirmație). Etapele parcurse în derularea acestei metode sunt următoarele:

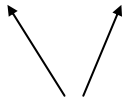
(-) presupunem formula falsă și efectuăm toate deducțiile posibile cu privire la valorile logice ale subformulelor și propozițiilor elementare întemeiate pe această presuposiție;

(-) dacă, în urma derulării acestor deducții, ajungem la o contradicție (adică, pentru o propoziție elementară dată să avem și valoarea adevărat și valoarea fals), atunci ea nu poate rezulta decât din presuposiția noastră conform căreia formula este falsă; prin urmare, este fals că formula este falsă (dubla negație), deci formula este adevărată. Fie formula tranzitivității implicației:

$$[(p \rightarrow q) \& (q \rightarrow r)] \rightarrow (p \rightarrow r)$$

Presupunem formula falsă. Cum formula, în ansamblul ei, este o implicație, implicația este falsă într-un singur caz: când antecedentul este adevărat și secventul fals. Deci, conjuncția celor două implicații din paranteza pătrată este adevărată, iar ultima implicație este falsă. Ne concentrăm atenția asupra acesteia din urmă. Ea fiind falsă, înseamnă că antecedentul (p) este adevărat, iar secventul (r) este fals. Dăm aceste valori lui (p) și (r) peste tot acolo unde ele apar în formulă. Dacă conjuncția este adevărată, atunci cele două implicații care o compun sunt adevărate. Implicația (q → r) este adevărată, iar valoarea lui (r) este (0). Deci, (q) nu poate avea decât valoarea (0). Implicația (p → q) este adevărată, iar (p) are valoarea (1). Deci, (q) nu poate lua decât valoarea (1). Constatăm că în aceeași formulă una și aceeași variabilă are atât valoarea (1) cât și valoarea (0), ceea ce e o contradicție. Prin urmare, presupunerea noastră că formula este falsă este falsă, deci formula este adevărată. După cum se poate constata în urma calculului:

$$\begin{array}{ccccccc}
 [(p \rightarrow q) & \& & (q \rightarrow r)] & \rightarrow & (p \rightarrow r) \\
 1 & 1 & 1 & 1 & 0 & 1 & 0 \\
 (10)(7)(11) & (3) & (9) & (6) & (8) & (1) & (4) & (2) & (5)
 \end{array}$$

 (contradicție)

EXERCITII ȘI APLICAȚII

(1) Fie următoarea situație (după Kleene): Arthur, Bernard și Cazimir sunt bănuți de a fi vopsit în verde pisica vecinului. Ei fac următoarele declarații:

Arthur: Bernard este vinovat iar Cazimir este nevinovat;

Bernard: Dacă Arthur este vinovat, atunci și Cazimir este vinovat;

Cazimir: Sunt nevinovat, dar cel puțin unul din ceilalți doi este vinovat;

Cerințe:

(a) transcrieți în limbajul functorilor interpropoziționali răspunsurile celor trei;

(b) dacă Cazimir a mințit, ce se poate spune despre declarația lui Arthur?; exprimați acest fapt sub forma unei propoziții compuse;

(c) dacă Cazimir a mințit, ce se poate spune despre declarația lui Bernard?; exprimați acest lucru sub forma unei propoziții compuse;

(d) în situația în care toți ar spune adevărul, cine e vinovat și cine e nevinovat?; transcrieți într-o formulă logică acest fapt;

(e) în situația că nevinovații au mințit, iar vinovații au spus adevărul, cine e vinovat și cine e nevinovat?

(f) construiți diferite inferențe pornind de la presupuziția de adevăr sau de falsitate pentru fiecare declarație și verificați dacă ele sunt valide prin metoda tabelelor de adevăr sau prin metoda grafurilor semantice.

(2) Un rege avea trei fiice, din care două erau brunete și două aveau ochii albaștri. Probați, pe baza calculului propozițional, că cel puțin una dintre fiice era brunetă cu ochii albaștri. (Ruyer)

(3) Fie următoarea propoziție compusă: Merg în oraș sau la cinematograful. Să se determine:

(a) functorul binar pe care îl acoperă această propoziție compusă;

(b) două inferențe valide și două inferențe nevalide construite cu propoziția compusă dată și una sau alta dintre propozițiile simple componente;

(c) să se determine validitatea uneia dintre inferențele valide prin metoda formelor normale.

(4) Fie propoziția: Universitatea se află în stânga Academiei.

(a) construiți o propoziție compusă pornind de la înțelesul acestei propoziții;

(b) stabiliți, prin analiză logică, functorul binar aferent;

(c) construiți alte propoziții compuse pornind de la propoziția compusă determinată, uzitând de proprietățile functorului binar pe care îl reprezintă propoziția compusă determinată;

(5) Fie următoarea secvență discursivă (Quine): “Dacă Jupin nu vine decât dacă Simon vine și dacă Simon nu vine decât dacă Robert vine, atunci Robert va veni dacă Jupin vine”.

(a) exprimați secvența dată sub forma unei formule a calculului propozițional;

(b) verificați dacă propoziția compusă dată este o tautologie, o contradicție sau o formulă sintetică prin metoda reducerii la absurd;

(c) este formula dată o inferență?

(6) Arătați dacă propozițiile următoare sunt echivalente (Clark and Welsh):

(a) Dacă John are malarie, el ia chinină;

Dacă el nu ia chinină, înseamnă că nu are malarie.

III. INFERENȚELE DEDUCTIVE CU PROPOZIȚII SIMPLE

III.1. Structura propoziției

Toate tipurile de inferențe pe care le-am analizat până acum se opreau la propozițiile elementare, în sensul că o propoziție care nu se mai putea descompune în alte propoziții era considerată elementul ultim al inferențelor iar structura acestora era determinată în baza relațiilor alethice dintre propozițiile elementare. Fără îndoială că această investigare a propozițiilor din punctul de vedere al combinațiilor de propoziții elementare în baza valorilor de adevăr a dat naștere *sistemului logicii propozițiilor compuse* și constituie un *nivel de analiză logică* foarte important, mai ales pentru interpretările contemporane în domeniu. Rezultate semnificative s-au obținut în acest domeniu și ele constituie achiziții ale cercetărilor pe tărâmul logicii care nu pot fi trecute cu vederea.

Dar investigarea propoziției poate merge mai departe, dincolo de dimensiunea alethică ce este de obicei luată în considerare. Putem să asumăm o *analiză structurală* a propoziției elementare și vom descoperi determinări de primă importanță care rezultă din investigarea *relațiilor dintre componentele propozițiilor elementare*. Propozițiile elementare sunt destul de diferite, dar, dacă luăm în atenție așa-numitele *propoziții categorice* ale logicii clasice, vom constata că ele au o structură relativ simplă, care se regăsește la toate propozițiile elementare. Fie următoarele propoziții elementare:

- (1) Omul este o ființă gânditoare.
- (2) Bucureștiul este capitala României.
- (3) Unele metale sunt trivalente.

Constatăm că fiecare dintre propozițiile invocate se manifestă ca o *relație* între două noțiuni (concepte), una care este într-un anumit fel *determinată* (individualizată, precizată, instanțiată) și alta care asigură *determinarea* (individualizarea, precizarea, instanțierea) în baza proprietății pe care o exprimă. În situațiile mai sus invocate, noțiunile “om”, “București”, “metal” sunt determinate, individualizate prin intermediul (sau cu ajutorul) noțiunilor “ființă gânditoare”, “capitala României”, “element chimic trivalent”. Legătura dintre noțiunea care se cere determinată și aceea care determină se face printr-o anumită relație (exprimată, în cazul nostru, prin verbul “a fi” și derivatele sale).

Tradiția logică a sancționat cu nume diferite aceste componente structurale ale propoziției elementare, evident sub influența gramaticii, care asumase și ea denominativ elementele componente ale unei propoziții gramaticale. Noțiunea care este determinată poartă numele de *subiect logic* al propoziției elementare, noțiunea care determină poartă numele de

predicat logic al propoziției elementare, în timp ce elementul de legătură (acela care stabilește relația între subiectul logic și predicatul logic) poartă numele de *copulă logică*. Să atragem atenția doar că nu există identitate între ceea ce numim subiect și predicat logic și ceea ce putem determina, în baza regulilor gramaticii, ca subiect și predicat gramatical.

Logica modernă consideră această delimitare restrictivă. Frege, în mod special și direct, consideră că termenii de *subiect logic* și *predicat logic*, utilizați curent în logica tradițională, sunt irelevanți dacă nu chiar neproductivi în prezentarea modernă a structurii interne a propoziției. și, într-adevăr, destule semne de întrebare apar chiar și pentru simțul comun atunci când ar fi pus în situația determinării celor două elemente structurale pentru o propoziție de forma “Ionescu este mai înalt decât Popescu”, care este și ea o propoziție elementară (nu mai poate fi descompusă în alte propoziții).

Frege introduce, în locul termenilor tradiționali de *subiect logic* și *predicat logic*, termenii de *argument* și *funcție*⁴¹. El consideră că subiectul logic este *argumentul* relației pe care o exprimă propoziția elementară, în timp ce predicatul logic este *funcția* relației pe care propoziția o exprimă. Predicatul este funcție de subiectul logic al propoziției elementare. Nu e aici doar o schimbare de denumire, ci o *schimbare de optică în interpretarea structurală a propoziției elementare*. Dacă avem o propoziție elementară (“Omul este o ființă gânditoare”), ea poate fi scrisă în termeni funcționali, astfel:

$$F(x)$$

unde (x) este variabila de individ (argumentul funcției), iar (F) este variabila de predicat. în această asumție, putem să exprimăm foarte ușor propoziția anterioară, care crea dificultăți interpretării tradiționale:

$$F(x,y)$$

unde (F) exprimă variabila de relație (“mai înalt decât”), în timp ce (x) și (y) exprimă argumentele relației (“Ionescu”, respectiv “Popescu”). Numărul argumentelor determină *adicitatea* relației. Relațiile cu un singur argument (și propozițiile care exprimă astfel de relații) sunt *monadice* (“Ionescu este elev silitor”), cele cu două argumente se numesc *diadice* (“Parisul este la sud-est de Londra”), cele cu trei argumente sunt *triadice* (“Bacăul e la nord de București dar la sud de Iași”), cele cu mai multe *n-adice*.

Fie funcția monadică exprimată prin $F(x)$. Ea este o expresie a formei propoziționale “x este F”. Dacă variabila de predicat (F) este dată de determinația “divizibil cu doi”, atunci este clar că argumentele funcției nu pot fi luate decât dintr-un univers de discurs bine determinat (“numere naturale”). Constatăm însă că, dacă dăm anumite valori argumentului, vom obține propoziții adevărate, dacă dăm alte valori vom obține propoziții false. Dacă $x = 4$, propoziția devine “4 este divizibil cu 2”, ea fiind o propoziție adevărată, în timp ce dacă dăm lui x valoarea 7, propoziția devine “7 este divizibil cu 2”, care e o propoziție falsă. Se spune că, în primul caz, funcția este *satisfăcută*, în cel de-al doilea caz, funcția *nu este satisfăcută*.

⁴¹ Gottlob Frege, *Funcție și concept*, în : Gottlob Frege, *Scrieri logico-filosofice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, pp. 245 - 279;

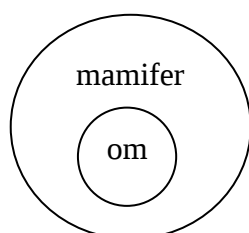
III.2. Analiza structurală a noțiunii

Indiferent că se numesc subiect logic și predicat logic, argument și funcție, elementele componente ale propoziției elementare sunt *noțiunile* (conceptele). Întrucât logica ia noțiunea ca *dată*, interesează mai puțin unele aspecte pe care logica tradițională, îndeosebi în tradiția ei psihologistă, le-a invocat: formarea noțiunilor, tipologia noțiunilor, relațiile noțiunii cu cuvântul. Vom avea deci în atenție acele aspecte ale noțiunii care pot explica manifestarea inferențelor bazate pe analiza structurală a propoziției (adică pe relațiile dintre noțiunile ce alcătuiesc o propoziție elementară).

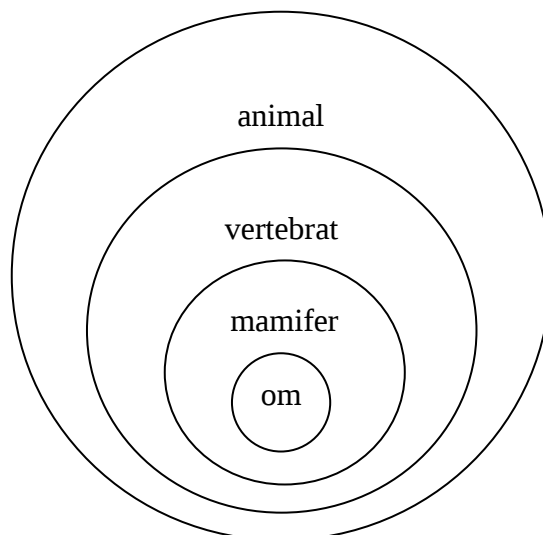
Noțiunea este categoria logică prin care se exprimă o clasă de obiecte. Noțiunea “om” exprimă clasa ființelor care au o serie de proprietăți: gândire proprie, limbaj articulat etc. Noțiunea “prim-ministru al României care a fost demis” exprimă acea clasă de indivizi (bine delimitați și posibil de determinat) care au “ieșit” din această funcție prin demitere. Constatăm că două elemente formează structura unei noțiuni: clasa de indivizi, pe de o parte, și proprietățile lor comune, pe de altă parte. Noțiunea “triunghi” trimite la aceste două realități: o clasă de obiecte (care, în acest caz, cuprinde alte subclase): triunghiuri oarecare, triunghiuri isoscele, triunghiuri echilaterale și o proprietate: proprietatea de a avea trei laturi și trei unghiuri.

Elementele care intră în alcătuirea clasei constituie *sfera* (extensiunea, denotația) *noțiunii*, în timp ce proprietățile comune constituie *conținutul* (intensiunea, conotația, comprehensiunea) *noțiunii*. Proprietățile care alcătuiesc conținutul noțiunii se numesc *note*. Fără îndoială, există anumite relații între cele două elemente structurale ale noțiunii : pentru o noțiune constituită (dată), *conținutul* funcționează drept criteriu de determinare a apartenenței sau nonapartenței unui obiect la sfera noțiunii. Legătura dintre cele două elemente componente ale noțiunii se poate detecta și pe alte coordonate: *genul cuprinde specia în sferă în timp ce specia cuprinde genul în conținut*. Dacă sfera unei noțiuni este alcătuită din obiecte, atunci relația care se instalează între obiect și sfera noțiunii este o *relație de apartenență*, dacă sfera unei noțiuni cuprinde subclase, atunci relația care se instaurează este o *relație de incluziune*.

Această din urmă relație este cea mai des întâlnită, fie și numai pentru faptul că “obiectele” lumii sunt structurate după criterii multiple. Noțiunea a cărei sferă cuprinde sferele altor noțiuni poartă numele de *gen*. Noțiunea a cărei sferă este cuprinsă în sfera altei noțiuni poartă numele de *specie*. Noțiunea “mamifer” este o noțiune-gen în raport cu noțiunea “om” care este o noțiune-specie, fiindcă sfera noțiunii “om” este inclusă în sfera noțiunii “mamifer”. Reprezentând prin diagrame sferele celor două noțiuni, vom avea:

Un ansamblu de noțiuni ordonate între ele prin relația de incluziune (care se află între ele în relație de gen-specie) formează o *serie de noțiuni*. Noțiunile “om” → “mamifer” → “vertebrat” → “animal” constituie o serie de noțiuni, fiindcă sunt ordonate prin relația de incluziune:

Într-o serie de noțiuni trebuie să facem distincție între *genul suprem* (“summmum genus”) și *specia ultimă* (“infima species”). Genul suprem este noțiunea a cărei sferă nu este inclusă în sfera altei noțiuni (genul suprem nu are gen). Specia ultimă este noțiunea a cărei sferă nu conține sferile altor noțiuni (specia ultimă nu are specii). Să mai subliniem că între noțiunile ordonate prin relația de incluziune (în interiorul seriilor de noțiuni) acționează *legea variației inverse a sferei și conținutului noțiunilor angajate*. Aceasta înseamnă că dacă lărgim sfera unei noțiuni (introducem noi elemente), atunci restrângem conținutul noțiunii (numărul notelor comune se reduce), dacă restrângem sfera, lărgim conținutul, dacă lărgim conținutul, restrângem sfera și dacă restrângem conținutul, lărgim sfera⁴². Dacă luăm, spre exemplu, noțiunea “mamifer”, componentă a unei serii de noțiuni pe care am mai invocat-o, vom constata că dacă introducem în sfera ei alte subclase (“păsări”, “reptile”, “batracieni”, “pești”), ajungem la noțiunea “vertebrat”, care are un conținut (“proprietatea de a avea coloană vertebrală”) mult mai redus decât noțiunea “mamifer” (care are în plus, spre exemplu, “proprietatea de a naște pui vii”).

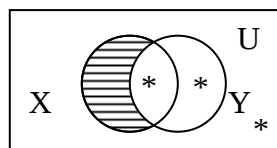
Și în interiorul conținutului se poate face o anumită ordine. *Notele* care alcătuiesc conținutul unei noțiuni se împart în trei categorii: *note-gen* (sunt acelea pe care le au toate exemplarele clasei dar nu numai ele: nota “a avea coloană vertebrală” este o notă-gen pentru noțiunea “mamifer”, pentru că toate mamiferele o au dar ea se regăsește și la celelalte specii ale aceluiași gen : păsări, reptile, batracieni, pești); *note-proprii* (sunt acelea pe care le au toate exemplarele clasei și numai ele: nota “a fi dotat cu gândire” este o notă-propriu pentru noțiunea “om”, pentru că numai oamenii au această proprietate); *note-accident* (sunt acelea pe care le au numai o parte dintre exemplarele clasei: nota “a avea ochii verzi” este o notă-accident pentru noțiunea “om”, fiindcă unii oameni o au, alții nu).

⁴² O analiză interesantă a acestui raport la: Edmond Goblot, *Traité de logique*, Librairie Armand Colin, Paris, 1925, pp. 102 - 116; Ion Petrovici, *Teoria noțiunilor*, Editura Polirom, Iași, 1998, pp. 101 - 116;

III.3. Relații dintre noțiuni

În calitatea lor de forme logice ale gândirii, noțiunile nu se manifestă izolat, ci într-o strânsă legătură unele cu altele. Aceste legături se dezvăluie în conturarea propozițiilor. Din acest motiv, ne interesează *relațiile dintre noțiuni*, respectiv posibilitățile de combinare a noțiunilor în propoziții adevărate. Există o anumită similitudine între relațiile dintre propoziții și relațiile dintre noțiuni⁴³. Dacă relațiile dintre propoziții se fundau pe distincția dintre *adevărat* și *fals*, relațiile dintre noțiuni se fundează pe distincția dintre *clasa vidă* și *clasa universală* (“universul de discurs”).

(1) *Incluziunea* : Două noțiuni x și y sunt în relație de incluziune dacă sfera noțiunii x (noțiunea inclusă) este cuprinsă în sfera noțiunii y (noțiunea includentă). Putem să reprezentăm grafic acest lucru prin intermediul *metodei diagramelor Venn*, în care secțiunile hașurate indică sectoarele vide (sectoarele în care nu există elemente), în timp ce secțiunile cu asterisc (sau care nu sunt însemnate deloc) indică sectoarele nevide:

unde cercurile x și y exprimă noțiunile aflate în relație de incluziune, dreptunghiul U exprimă universul de discurs, iar asteriscul (*) indică sectoarele unde se găsesc elemente, în timp ce hașurarea indică sectorul vid. Putem să exprimăm “situația” fiecărui sector în parte (respectiv toate relațiile posibile între noțiunile x și y și negațiile lor):

$$-x-y \neq 0$$

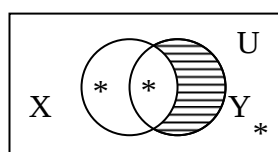
$$x-y = 0$$

$$xy \neq 0$$

$$-xy \neq 0$$

Noțiunile “om” și “mamifer” sunt în relație de incluziune, deoarece sfera noțiunii “om” este cuprinsă în sfera noțiunii “mamifer” (dacă reunim sfera noțiunii “om” cu sfera noțiunii “mamifer” obținem sfera noțiunii “mamifer”, dacă intersectăm sfera noțiunii “om” cu sfera noțiunii “mamifer”, obținem sfera noțiunii “om”).

(2) *Incluziunea conversă*: Două noțiuni, x și y sunt în relație de incluziune conversă dacă sfera noțiunii x (includenta) cuprinde în sine sfera noțiunii y (inclusa). În diagramarea Venn, reprezentarea incluziunii converse arată astfel:

ceea ce înseamnă că:

$$-x-y \neq 0$$

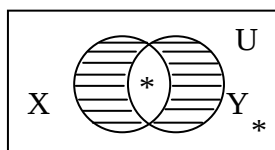
$$x-y \neq 0$$

$$xy \neq 0$$

$$-xy = 0$$

Noțiunile “mamifer” și “om” sunt în relație de incluziune conversă, fiindcă sfera noțiunii “mamifer” cuprinde în sine sfera noțiunii “om”.

(3) *Incluziunea reciprocă*: Două noțiuni x și y sunt în relație de incluziune reciprocă dacă sfera noțiunii x cuprinde sfera noțiunii y și sfera noțiunii y cuprinde sfera noțiunii x . Diagrama Venn pentru relația de incluziune reciprocă (identitate) arată astfel:

ceea ce înseamnă că:

$$-x-y \neq 0$$

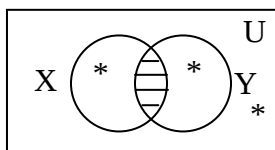
$$x-y = 0$$

$$xy \neq 0$$

$$-xy = 0$$

Noțiunile “triunghi” și “figură geometrică cu trei laturi și trei unghuri” sunt identice (sunt în relație de incluziune reciprocă), fiindcă sfera noțiunii “triunghi” este inclusă în sfera noțiunii “figură geometrică cu trei laturi și trei unghuri” iar aceasta din urmă este inclusă în sfera primeia.

(4) *Contrarietatea*: Două noțiuni x și y se află în relație de contrarietate dacă nici un element din universul de discurs (U) nu poate să se afle în sferile celor două noțiuni dar poate să nu se afle în sferile celor două noțiuni. Schematic, relația de contrarietate dintre cele două noțiuni se exprimă astfel:

de unde rezultă:

$$-x-y \neq 0$$

$$x-y \neq 0$$

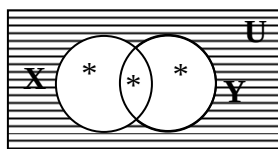
$$xy = 0$$

$$-xy \neq 0$$

Între noțiunile “alb” și “negru” se manifestă o relație de contrarietate în raport cu universul de discurs “culoare”, deoarece nici o culoare nu poate să fie și albă și neagră dar poate să nu fie nici albă, nici neagră.

⁴³ Subliniată în mod direct și argumentată în : Jean Piaget, *Tratat de logică operatorie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1991, pp. 165 - 265; Petru Ioan, *Logica integrală*, (1), Editura “Ștefan Lupașcu”, Iași, 1999;

(5) *Subcontrarietatea*: Două noțiuni x și y se află în relație de subcontrarietate dacă un element din universul discursului (U) nu poate să lipsească din sferele ambelor noțiuni, dar poate să facă parte din sferele ambelor noțiuni. De aici deducem faptul că două noțiuni aflate în relație de subcontrarietate împart universul de discurs în două și numai două sectoare. Noțiunile sunt *exhaustive* dar nu *exclusive* (spre deosebire de cele aflate în relație de contrarietate care sunt *exclusive* dar nu *exhaustive*). Prin diagrame Venn, relația de subcontrarietate se reprezintă astfel:

ceea ce înseamnă:

$$-x-y = 0$$

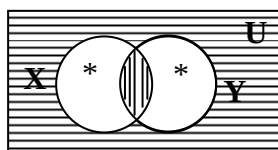
$$x-y \neq 0$$

$$xy \neq 0$$

$$-xy \neq 0$$

Noțiunile “zi diferită de joi” și “zi diferită de sâmbătă” sunt în relație de subcontrarietate, fiindcă nici o zi a săptămânii (universul de discurs) nu poate să nu intre fie în categoria “zilelor diferite de joi”, fie în categoria “zilelor diferite de sâmbătă” (singura zi care nu intră în grupa “zilelor diferite de joi” este “joi”, dar ea intră în mod automat în grupa “zilelor diferite de sâmbătă”, singura zi care nu intră în categoria “zilelor diferite de sâmbătă” este “sâmbătă”, dar ea intră în grupa “zilelor diferite de joi”), dar poate să intre și în categoria “zilelor diferite de joi” și în categoria “zilelor diferite de sâmbătă” (de exemplu, “marți”).

(6) *Contradicția*: Două noțiuni x și y se află în relație de contradicție atunci când un element din universul de discurs nici nu poate să se afle în sferele celor două noțiuni, dar nici nu poate să lipsească din sferele celor două noțiuni. Aceasta înseamnă că noțiunile avute în vedere sunt și *exclusive* și *exhaustive* în raport cu universul de discurs care este un gen al lor. Diagrama Venn a relației de contradicție dintre noțiuni este următoarea:

de unde rezultă:

$$-x-y = 0$$

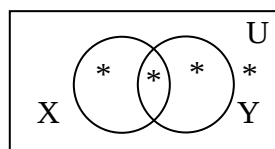
$$x-y \neq 0$$

$$xy = 0$$

$$-xy \neq 0$$

Noțiunile “vertebrat” – “nevertebrat” se află în relație de contradicție în raport cu universul de discurs determinat de noțiunea-gen “animal”, fiindcă orice animal e fie vertebrat, fie nevertebrat.

(7) *Încrucișarea*: Două noțiuni x și y se află în relație de încrucișare când unele elemente (dar nu toate) din sfera noțiunii x sunt cuprinse în sfera noțiunii y și unele elemente (dar nu toate) din sfera noțiunii y sunt cuprinse în sfera noțiunii x . Reprezentarea prin diagrame Venn este următoarea:

ceea ce s-ar putea traduce astfel:

$$-x-y \neq 0$$

$$x-y \neq 0$$

$$xy \neq 0$$

$$-xy \neq 0$$

Noțiunile “student” și “individ angajat politic” sunt în relație de încrucișare, fiindcă, așa cum arată diagrama Venn, toate cele patru situații posibile sunt “populate” cu elemente din universul discursului: există studenți angajați politic, există studenți neangajați politic, există indivizi angajați politic care nu sunt studenți și există indivizi care nu sunt nici studenți și nici angajați politic: nici sfera lui x nu e cuprinsă în totalitate în sfera lui y , nici sfera lui y nu e cuprinsă în totalitate în sfera lui x .

Relațiile pe care le-am invocat (incluziune, incluziune conversă, incluziune reciprocă, contrarietate, subcontrarietate, contradicție, încrucișare) se manifestă între noțiuni care se situează între cele două extreme de care am pomenit (“clasa totală” și “clasa vidă”), în sensul că întotdeauna, în cazul lor, universul de discurs este gen pentru ambele noțiuni. Se pot instala relații și între noțiunile totale, respectiv noțiunile vide sau combinații ale lor.

EXERCITII ȘI APLICAȚII

(1) Fie următoarele propoziții:

- (a) Poetul e un individ meditativ
- (b) Există un individ care a făcut rău altuia.
- (c) Numai cine nu muncește nu greșește.
- (d) Punctul A se află la dreapta punctului B dar la stânga punctului C.

Să se determine:

- (a) argumentele și funcțiile acestor propoziții;
- (b) subiectele logice și predicatele logice ale propozițiilor date;
- (c) să se arate dacă structura logică a propozițiilor coincide cu structura gramaticală;
- (d) să se stabilească relațiile logice dintre noțiunile angajate în propozițiile date;

(2) Fie următoarele cupluri de noțiuni

- (a) scriitor – romancier;
- (b) biciclist teleghidat – biciclist participant la raliuri;
- (c) politician – individ rafinat;
- (d) luceafărul de seară – luceafărul de dimineață;
- (e) senzație tactilă – proces psihic selenar;

Cerințe:

- (a) să se determine relațiile logice dintre aceste noțiuni;

- (b) să se construiască propozițiile îngăduite de aceste relații logice;
- (c) să se determine extensiunea și intensiunea acestor noțiuni;
- (d) să se arate genurile și speciile pentru fiecare dintre noțiunile date;

III.4. Operații constructive cu noțiuni

Dintr-o noțiune dată sau dintr-o mulțime de noțiuni date putem obține o altă noțiune sau mai multe noțiuni. Aceste rezultate sunt posibile în urma unor *operații constructive* care se efectuează cu noțiuni. Deși unele dintre aceste operații sunt cunoscute și analizate încă de logica tradițională, ne însușim aici sistematizarea lor realizată de Petre Botezatu⁴⁴ pentru ordinea pe care o propune și pentru acoperirea celor patru “operații primare” ce se pot realiza cu ajutorul noțiunilor.

În cazul operațiilor constructive asupra noțiunilor, se poate trece de la o noțiune la o altă noțiune. Trecerea este de la unu la unu, iar operația se numește – în acest caz – *biunivocă*. De exemplu, dacă se trece de la noțiunea “european” la noțiunea “francez”, avem de-a face cu o operație biunivocă (de la o singură noțiune la o altă noțiune). Se poate trece de la o noțiune la mai multe sau de la mai multe la o singură noțiune. În acest caz, operația este *univocă*. Dacă trecem de la noțiunea “vertebrat” la noțiunile “mamifer”, “pasăre”, “batracian”, “pește”, suntem în situația unei operații univoce. Se poate trece de la o noțiune-gen la o noțiune-specie și, în acest caz, operația este *descendentă*, după cum se poate trece de la o noțiune-specie la o noțiune-gen și, în acest caz, operația este *ascendentă*. Dacă vom combina cele două criterii (direcția construcției și felul construcției), vom obține tabelul sintetic al celor patru operații constructive [44:62] :

Direcția construcției (→)	Construcție descendentă	Construcție ascendentă
Felul construcției (↓)		
Construcție univocă	Diviziunea	Clasificarea
Construcție biunivocă	Specificarea	Generalizarea

Se constată că *diviziunea* este operația constructivă prin intermediul căreia dintr-o noțiune-gen obținem speciile sale. În urma diviziunii, din noțiunea “triunghi” obținem speciile “triunghi oarecare”, “triunghi isoscel”, “triunghi echilateral”. *Clasificarea* este operația constructivă prin intermediul căreia din speciile date construim noțiunea gen. Dacă ne sunt date cele trei noțiuni (“triunghi oarecare”, “triunghi isoscel”, “triunghi echilateral”), prin

⁴⁴ Petre Botezatu, *Schiță a unei logici naturale – logica operatorie*, Editura Științifică, București, 1969, pp. 55 - 63;

intermediul clasificării construim noțiunea gen “triunghi”. *Specificarea* este operația constructivă prin care dintr-un gen construim o specie a sa (din genul “triunghi” construim specia “triunghi isoscel”), în timp ce *generalizarea* este operația constructivă prin intermediul căreia dintr-o specie construim genul său (din specia “triunghi isoscel” construim genul “triunghi”).

Două dintre aceste operații primare asupra noțiunilor atrag atenția: diviziunea și clasificarea. Cum am afirmat, diviziunea este operația constructivă prin care dintr-o noțiune-gen obținem toate speciile sale. Structura diviziunii este următoarea: (a) *noțiunea de divizat* (“totum divisum”) este noțiunea-gen căreia vrem să-i determinăm speciile; (b) noțiunile rezultate în urma diviziunii (“membra dividendia”), adică *speciile care se obțin în urma divizării* genului; (c) *fundamentul* în baza căruia se realizează diviziunea (“fundamentum divisionis”). Dacă sunt mai multe fundamente, avem mai multe diviziuni. Evident că dacă pornim de la specii la gen vom avea structura clasificării.

Corectitudinea diviziunii este asigurată de respectarea următoarelor reguli: (a) sfera genului (“totum divisum”) trebuie să fie epuizată de sferile speciilor obținute în urma operației de diviziune (diviziunea nu trebuie să lase rest): dacă noțiunea “triunghi” dă prin diviziune noțiunile “triunghi isoscel” și “triunghi echilateral”, diviziunea nu este corectă, fiindcă sfera noțiunii “triunghi” conține ceva în plus în raport cu sferile celor două specii (sfera noțiunii “triunghi oarecare”); (b) nici un element al noțiunii de divizat nu poate face parte din sferile a două specii obținute prin diviziune (speciile obținute în urma diviziunii trebuie să fie în relație de excluziune): dacă noțiunea “triunghi” este divizată în “triunghiuri dreptunghice” și “triunghiuri isoscele”, este posibil ca un triunghi să fie și dreptunghic și isoscel, deci diviziunea nu e corectă; (c) fundamentul diviziunii trebuie să fie unic pe aceeași treaptă a diviziunii (dacă avem fundamente diferite, atunci avem diviziuni diferite): diviziunea noțiunii “triunghi” în “triunghiuri isoscele” și “triunghiuri dreptunghice” este greșită fiindcă o specie (“triunghi isoscel”) e determinată după egalitatea laturilor (sau a unghiurilor), iar cealaltă specie (“triunghi dreptunghic”) e determinată după mărimea unghiurilor.

O operație specială cu noțiuni – care nu e însă o operație primară fiindcă le presupune pe celelalte – este *definiția*. Definiția este operația constructivă prin intermediul căreia o noțiune este determinată prin intermediul altor noțiuni. Structura definiției este următoarea: (a) *noțiunea de definit* (“definiendum”); (b) *noțiunea prin intermediul căreia definim* (“definiens”); (c) *relația de identitate* care trebuie să existe între *definiendum* și *definiens*. Indiferent ce exprimă o noțiune (lucru, relație, nume etc.), ea poate fi supusă operației de definire tocmai pentru a i se stabili identitatea și individualitatea în ansamblul conceptual în care se încadrează.

Procedura de definire cea mai cunoscută este aceea prin delimitarea *genului proxim* al noțiunii de definit și a *diferenței specifice* pe care noțiunea de definit o are în raport cu celelalte specii ale aceluiași gen. Constatăm că, într-adevăr, *definiția este o operație constructivă complexă*, fiindcă ea presupune *generalizarea* (căutarea genului proxim pornind de la noțiunea de definit) dar și *specificarea* (determinarea notelor specifice ale noțiunii de definit, adică trecerea de la genul proxim la esența speciei date).

Există discuții ample în legătură cu posibilele tipologii ale definițiilor în raport cu criterii multiple de ordonare. Pentru practica discursiv-argumentativă interesează mai mult *corectitudinea unei definiții*. Exigențele de corectitudine a definiției sunt:

(a) Noțiunea prin intermediul căreia se definește să fie *adecvată* noțiunii pe care o definește, în sensul că *definiensul* nu trebuie să fie nici prea larg, nici prea îngust în raport cu sfera *definiendumului*. Cerința aceasta rezultă în mod direct din relația care se stabilește între noțiunea de definit și noțiunea care definește: relația de identitate. Dacă vom defini “psihologia” drept “știința care asigură o cunoaștere adecvată despre om”, definiția este prea largă, fiindcă există și alte științe care ne dau o cunoaștere adecvată despre om, în timp ce dacă o definim drept “știința inteligenței”, definiția este prea îngustă, fiindcă psihologia studiază și alte procese psihice, nu numai aptitudinea inteligenței. și într-un caz, și în celălalt, definițiile nu sunt adecvate.

(b) Noțiunea care definește (“*definiensul*”) *nu trebuie să conțină noțiunea care se cere definită sau părți ale sale*. Eroarea aceasta este cunoscută sub numele de *idem per idem* (“același prin același”). Dacă procedăm de o asemenea manieră, adică definim o noțiune prin ea însăși, prin părți ale ei, prin sinonime, înseamnă că, de fapt, nu ieșim din interiorul noțiunii date și nu avem cum să o individualizăm în raport cu alte noțiuni prin raportarea la altceva mai cunoscut. Dacă vom spune că “axiomatica este procedura de sistematizare a unui domeniu cognitiv pornind de la anumite axiome”, este evident că suntem în intimitatea acestei erori de definire;

(c) Definiția nu trebuie să fie *circulară*: definirea unei noțiuni nu trebuie să se sprijine pe o altă noțiune care, la rândul ei, este definită prin raportare la prima. Exemplul cel mai cunoscut și cel mai uzitat în manuale și tratate este cel al definirii cuplului categorial “cauză” – “efect”: cauza = ceea ce produce un efect; efectul = ceea ce este produs de o cauză. Nu întotdeauna însă o asemenea situație intră sub incidența incorectitudinii: uneori nu există altă posibilitate de a defini un cuplu categorial decât prin raportarea și sprijinirea unei categorii pe alta;

(d) Definiția *nu trebuie să fie negativă dacă poate fi afirmativă*. Explicația este relativ simplă: printr-o definiție individualizăm, identificăm o anumită noțiune; individualizarea, identificarea se realizează, de obicei, prin ceea ce are (prin ceea ce este) o noțiune și nu prin ceea ce nu este. De aici ascendența afirmativității în raport cu negativitatea. Să mai adăugăm că proprietățile pe care nu le poate avea un obiect sunt practic infinite, în timp ce proprietățile pe care le are, oricât de multe ar fi, rămân totuși epuizabile;

(e) Definiția trebuie să fie precisă, exactă. Dacă vom afirma că un “gând filosofic” este “un cap de pod pe care omul izbutește să și-l facă în cer” (Blaga), probabil că am spus ceva foarte frumos și interesant despre filosofie, dar în nici un caz o definiție a ei !

Nu intrăm în analiza acestor exigențe, dar nu putem să nu atragem atenția că unele dintre ele sunt de ordin logic, altele nu. Ele nu au nici același rol și nici aceeași importanță în delimitarea definițiilor corecte de cele care se abat de la normele corectitudinii.

EXERCITII ȘI APLICAȚII

Fie următoarele noțiuni (Thiry):

- (a) poligon;
- (b) pătrat;

- (c) triunghi echilateral;
- (d) paralelogram;
- (e) triunghi isoscel;
- (f) patrulater;
- (g) figură plană;
- (h) romb;
- (k) triunghi;
- (l) figură;
- (m) dreptunghi;
- (n) triunghi scalen;
- (o) trapez

Cerințe:

- (a) să se realizeze diviziunile posibile;
- (b) să se arate criteriile lor;
- (c) să se determine genurile proxime pentru fiecare dintre noțiunile date;
- (d) căutați, pentru fiecare noțiune în parte, definiții care să illustreze erorile de definiție;

III.5. Propoziții elementare: tipologie

Cu anticipări semnificative în opera lui Aristotel⁴⁵, o sistematică dintre cele mai cunoscute și mai des invocate privind propozițiilor elementare (cunoscută sub numele de “tabela judecăților”) se regăsește în *Critica rațiunii pure* a lui Immanuel Kant⁴⁶, unde întemeietorul criticismului modern pune în circulație patru criterii de diferențiere a judecății (cantitate, calitate, relație și modalitate), fiecare dintre aceste criterii delimitând câte trei categorii de judecăți. Asupra acestei tetrade kantiene discuțiile au fost multiple, neajunsurile au fost semnalate adesea, după cum nu au putut fi trecute cu vederea virtuțile sistematice ale criteriilor invocate. Motiv pentru care tratatele de logică ce se opresc asupra propozițiilor elementare le-au asumat drept cadru ordonator. Ele vor rămâne – și pentru această încercare introductivă – criterii după care vom analiza anumite forme de propoziții elementare.

Criteriul *cantității* are în vedere dimensiunea (amplitudinea) acoperirii clasei subiectului. Prin urmare, diferențierea propozițiilor elementare după cantitate ne arată dacă: (a) clasa-subiect este luată în totalitatea sferei sale (adică dacă proprietatea exprimată prin predicat se aplică – sau nu se aplică – tuturor membrilor sferei subiectului); (b) clasa-subiect este luată într-o parte a sferei sale (proprietatea exprimată de predicat se aplică – sau nu se aplică – numai unei părți a sferei subiectului); (c) clasa-subiect este formată numai dintr-un singur element și lui i se aplică – sau nu i se aplică – proprietatea exprimată de predicat. În funcție de răspunsul la cele trei întrebări, propozițiile elementare se împart, după criteriul cantității, în următoarele categorii: *propoziții universale* (acelea în care subiectul este luat în totalitate: “Toți oamenii sunt ființe inteligente”; “Nici un halogen nu este bivalent”);

⁴⁵ Aristotel, *Despre interpretare*, 6, 17 a - 10, 20a,b, în: Aristotel, *Organon*, vol. I, Editura Iri, București, 1997, pp. 157 - 197;

⁴⁶ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura Iri, București, 1994, pp. 107 - 110;

propoziții particulare (acelea în care subiectul este avut în vedere doar într-o parte a sferei sale: “Unii europeni sunt francezi”; “Unii europeni nu sunt francezi”); *propoziții singulare* (individuale) (acelea în care clasa subiect are un singur element: “Parisul este capitala Franței”; “Amazonul nu străbate Africa”). Propozițiile singulare (individuale) au un statut special⁴⁷, însă analiza comportamentului lor în judecăți le apropie mai mult de propozițiile universale, motiv pentru care ele sunt asociate – în tratatele de logică – universalelor.

Criteriul *calității* vizează predicatul propoziției: dacă proprietatea exprimată de el aparține sau nu aparține subiectului. Criteriul calității ne va arăta: (a) dacă proprietatea exprimată de predicat aparține elementelor subiectului; (b) dacă proprietatea exprimată de predicat nu aparține elementelor subiectului; (c) dacă proprietatea aparține dar exprimă o noțiune negativă. Criteriul calității distinge următoarele tipuri de propoziții elementare: *propoziții afirmative* (acelea care exprimă apartenența proprietății la obiectele din sfera subiectului: “Toate lebedele sunt albe”; “Unii scriitori au fost mai mult apreciați după moarte”); *propoziții negative* (acelea care exprimă non-apartenența proprietății reflectate de predicat la elementele conținute în sfera subiectului: “Nici o lege nu e bună fără a fi corect aplicată”, “Unele fapte ale lui Malraux nu sunt lipsite de o anumită gravitate”); *propoziții infinite* (acelea care exprimă apartenența unei proprietăți negative la elementele conținute în sfera subiectului: “Spațiul este infinit”; “Exemplul este atipic”). și *propozițiile infinite* comportă anumite discuții. Ca formă de exprimare ele sunt propoziții afirmative (o proprietate – chiar dacă este negativă – este aplicată unor obiecte), dar, din punctul de vedere al conținutului (înțelesului), ele sunt, de fapt, propoziții negative (propoziția “Exemplul este atipic” spune că “Exemplul nu este tipic”). Cum logica are o predispoziție originară pentru aspectul formal, propozițiile infinite sunt asimilate propozițiilor afirmative și tratate ca atare.

Cele două criterii invocate (al cantității și al calității) pot fi combinate și, ținând cont de restricțiile avute în vedere, vom deosebi patru tipuri de propoziții, așa-numitele *propoziții categorice* ale logicii tradiționale:

- (a) propoziții universal-afirmative ($A = SaP$: Toți S sunt P)
- (b) propoziții universal-negative ($E = SeP$: Nici un S nu este P)
- (c) propoziții particular-afirmative ($I = SiP$: Unii S sunt P)
- (d) propoziții particular-negative ($O = SoP$: Unii S nu sunt P)

În legătură cu *propozițiile categorice*, două probleme interesează cu deosebire și ele se vor răsfrânge asupra inferențelor construite într-un astfel de sistem de logică : *relațiile logice* dintre propozițiile categorice (A,E,I,O) și *distribuția termenilor* în propozițiile categorice.

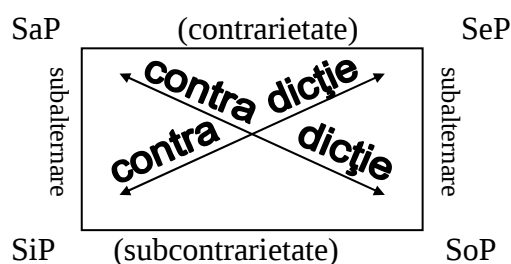
Analiza *relațiilor logice* dintre propozițiile categorice încearcă să răspundă la întrebarea: cum se distribuie valorile de adevăr ale propozițiilor categorice în condițiile în care valoarea de adevăr a uneia sau alteia dintre aceste propoziții este dată? Să încercăm o analiză a acestor *dependențe alethice* pe căile cele mai facile pentru înțelegere. Fie propoziția SaP = Toți S sunt P. O presupunem adevărată. Dacă este adevărat că “Toți S sunt P”, atunci este fals că “Nici un S nu este P”. Dacă este adevărat că “Nici un S nu este P”, atunci este fals că “Toți S sunt P”. Constatăm că propozițiile categorice SaP (Toți S sunt P) și SeP (Nici un S nu este

⁴⁷ O aplecare asupra comportamentului lor regăsim în : Ion Petrovici, *Judecățile singulare*, în: Ion Petrovici, *Probleme de logică*, Editura Agora, Iași, 1996, pp. 53 - 60;

P) nu pot fi adevărate împreună. Ele pot fi însă false împreună pentru că există cea de-a treia posibilitate (SiP = Unii S sunt P). Constatăm că între universală afirmativă și universală negativă există o *relație de contrarietate*.

Dacă propoziția SaP este adevărată, atunci propoziția SiP este adevărată (dacă toți sunt, atunci și unii sunt), dacă propoziția SiP este falsă, atunci SaP este falsă (dacă este fals că unii sunt, cu atât mai mult e fals că toți sunt). Între universală afirmativă și particulară afirmativă există o *relație de subalternare* (la fel ca și între universală negativă și particulară negativă). Dacă universală afirmativă este adevărată (dacă e adevărat că toți sunt), atunci particulară negativă e falsă, dacă este falsă universală afirmativă, atunci e adevărată particulară negativă. Constatăm că între universală afirmativă și particulară negativă există o *relație de contradicție* (cum tot o relație de contradicție există și între universală negativă și particulară afirmativă). În sfârșit, dacă analizăm relațiile logice dintre propozițiile SiP și SoP, constatăm că dacă este falsă SiP, atunci e adevărată SoP și dacă e falsă SoP, atunci este adevărată SiP. Ele nu pot fi false împreună, dar pot fi adevărate împreună. Prin urmare, între particulară afirmativă și particulară negativă se instalează o *relație de subcontrarietate*.

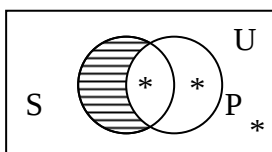
Stabilirea acestui complex de relații ne indică faptul că propozițiile categorice formează o structură logică bine conturată și cunoscută sub numele de *pătratul lui Boethius*:

Relațiile dintre propozițiile categorice A, E, I, O, evidențiate de structura de pătrat logic, generează inferențe, pe care le vom analiza însă în secțiunea destinată acestui aspect.

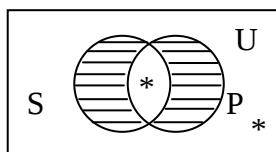
Cea de-a doua problemă pe care vrem s-o analizăm în legătură cu propozițiile categorice este aceea a *distribuției termenilor* în astfel de propoziții. Problema distribuției termenilor într-o propoziție este o problemă de raportare a sferelor noțiunii subiect și noțiunii predicat unele la altele. Un termen este *distribuit* dacă sfera sa este cuprinsă în întregime în sfera celuilalt termen față de care el este raportat sau dacă sfera sa este resprinsă în întregime de sfera termenului la care este raportat. Altfel termenul este *nedistribuit*.

Să analizăm distribuția termenilor în propozițiile categorice A, E, I, O. Propoziția SaP = Toți S sunt P. Constatăm că subiectul propoziției este luat în întregime în sfera predicatului ("orice element S are proprietatea P"). Prin urmare, în propoziția universal-afirmativă (SaP), *subiectul este distribuit*. Acest fapt se poate exprima cu ajutorul diagramelor Venn:

unde se vede că sectorul acelor S care nu sunt P este un sector vid (care nu conține elemente). Mai putem avea însă o situație, în afara aceleia evidențiată de diagrama anterioară. Anume propoziția universal-afirmativă poate să evidențieze identitatea între sfera noțiunii subiect și

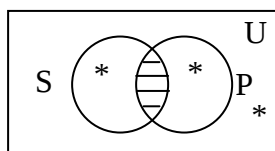
sfera noțiunii predicat. și în acest caz subiectul este distribuit (este inclus în totalitate în sfera noțiunii predicat, cum se poate constata din diagrama Venn:

unde se vede că atât sectorul acelor S care nu sunt P, cât și cel al acelor P care nu sunt S sunt vide. Regula este deci : în propozițiile universal-afirmative *subiectul este distribuit*.

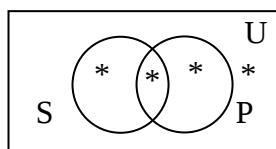
Dar predicatul ? Din diagrama Venn standard pentru propoziția universal-afirmativă se poate constata cu ușurință că sfera noțiunii P este mai largă decât sfera noțiunii S. Deci P nu este cuprins în totalitate în S. Predicatul este *nedistribuit*. Dacă avem propoziția “Toți oamenii sunt muritori”, este cât se poate de clar că sfera noțiunii “muritor” cuprinde și alte specii, în afara noțiunii “om”. O singură excepție de la regulă: aceea evidențiată de diagrama Venn care pune în lumină identitatea sferelor subiectului și predicatului unei propoziții universal-afirmative. Regula este: în propozițiile universal-afirmative *predicatul este nedistribuit*.

Să analizăm propozițiile universal-negative. Diagrama Venn pentru astfel de propoziții este unică:

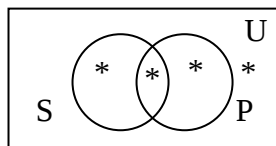
Constatăm de aici că: (a) nici un element din sfera noțiunii S nu este cuprins în sfera noțiunii P; (b) nici un element din sfera noțiunii P nu este cuprins în sfera noțiunii S. Deci sferele celor două noțiuni se exclud în totalitate. Regula: în propozițiile universal-negative *subiectul este distribuit și predicatul este distribuit*.

În cazul propozițiilor particular-afirmative, diagrama Venn este următoarea:

Constatăm că există S care nu sunt P (deci sfera lui S nu este inclusă în totalitate în sfera lui P), există S care sunt P (deci, sfera lui S este inclusă parțial în sfera lui P) și există P care nu sunt S (deci, sfera lui P nu este inclusă în totalitate în sfera lui S). De aici, concluzia: în propozițiile particular-afirmative *subiectul este nedistribuit și predicatul este nedistribuit*. Atragem atenția și aici asupra unei situații care se prezintă ca excepție. Fie particulara afirmativă: Unii europeni sunt francezi. E clar că subiectul nu e distribuit. Dar predicatul? El este inclus în totalitate în sfera subiectului (“Toți francezii sunt europeni”), deci este distribuit. Regula însă rămâne cea pe care am enunțat-o.

Ultimul caz este cel al propozițiilor particular-negative. Diagrama Venn este următoarea:

Constatăm că subiectul S este exclus într-o parte a sa din sfera predicatului P, în timp ce predicatul P este exclus în totalitate din sfera subiectului S. Deci: în propozițiile particular-negative, *subiectul este nedistribuit iar predicatul este distribuit*.

Pot fi evidențiate unele reguli de ordin mai general: (a) în propozițiile universale, subiectul este distribuit; (b) în propozițiile negative, predicatul este distribuit. Problema distribuției termenilor dă o regulă elementară pentru orice inferență care se fundează pe relațiile intercategoriale: *nici un termen nu poate fi distribuit în concluzie dacă n-a fost distribuit în premise*.

Criteriul *modalității* trimite la analiza *propozițiilor modale*. În funcție de acest criteriu, Kant distinge între *propoziții asertorice*, *problematică* și *apodictice*. De fapt, numai ultimile două categorii intră în grupa propozițiilor modale, asupra cărora ne propunem să insistăm. Propozițiile modale sunt acele tipuri de propoziții în care afirmația (sau negația), respectiv acordarea (sau neacordarea) proprietății este pusă sub semnul unei condiții. Este vorba fie de condiția de posibilitate (sau imposibilitate), fie de condiția de necesitate (sau contingență)⁴⁸. Analiza propozițiilor modale ne dezvăluie o structură mai complexă. Fie propoziția modală:

(1) Este posibil să plouă.

Ne dăm seama că structura ei este formată din două elemente: condiția de posibilitate exprimată prin termenul “posibil” și afirmația unui conținut propozițional exprimat prin termenul “să plouă”. Primul este denumit *modusul* unei propoziții modale, cel de-al doilea este denumit *dictumul* unei propoziții modale.

Fiecare dintre aceste elemente structurale ale unei propoziții modale (*modus* și *dictum*) poate fi pus sub semnul celor două operații monare: *afirmația* și *negația*. Rezultă astfel patru combinații posibile, adică patru propoziții modale în modalitatea *posibil*, care beneficiază și de o notație specială în logica tradițională:

- (1) Este posibil să plouă (A)
- (2) Este posibil să nu plouă (E)
- (3) Nu este posibil să plouă (I)
- (4) Nu este posibil să nu plouă (U)

după următoarea combinatorică:

⁴⁸ Aristotel se ocupă de analiza propozițiilor modale în *Despre interpretare* (12, 21a - 13,23a), unde analizează raporturile lor. În *Analitica primă* (I, 9, 30a - I, 22, 40b), Stagiritul investighează silogisme cu propoziții modale, trasând conturul unei *silogistici modale*. Investigarea modalităților a revenit în actualitate odată cu construcția logicilor polivalente, când s-a asumat modalitatea ca un al treilea termen între adevărat și fals. Unul dintre primele sisteme de logică modală tratată în spiritul calculului axiomatic modern aparține lui C.I.Lewis (*A Survey of Symbolic Logic*, Berkeley: University of California Press, 1918; C.I.Lewis, C.H.Langford, *Symbolic Logic*, second edition, Dover Publications, Inc., London, 1959). Există o serie de monografii clasice asupra logicii modale: R.Feys, *Modal Logics*, Nauwelaerts, Gauthier-Villars, Louvain, Paris, 1965; J.L.Gardies, *Essai sur la logique des modalités*, P.U.F., Paris, 1979; G.E.Hughes, M.J.Cresswell, *A New Introduction to Modal Logic*, Routledge, London, 1996);

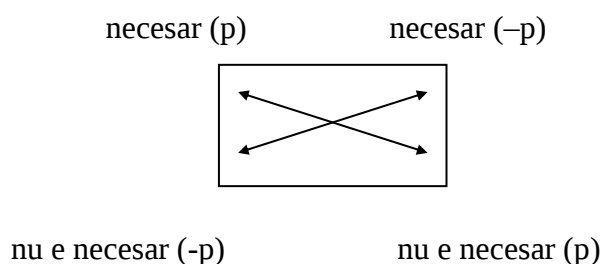
(Modus)	(Dictum)	
+	+	A
+	–	E
–	+	I
–	–	U

unde prin (+) și (–) am simbolizat afirmarea respectiv negarea *modusului* sau *dictumului*. Cum sunt patru modalități (posibil, necesar, imposibil, contingent), fiecare dintre ele poate fi supusă aceluiași tratament combinatoriu, obținându-se 16 propoziții modale pornind de la cele patru modalități posibile.

Să urmărim relațiile logice dintre propozițiile modale, pornind de la cele patru combinații în modalitatea *necesar*:

- (1) Este necesar să te prezinți la examen.
- (2) Este necesar să nu te prezinți la examen.
- (3) Nu este necesar să te prezinți la examen.
- (4) Nu este necesar să nu te prezinți la examen.

Dacă propoziția (1) este adevărată, atunci propoziția (2) este falsă (nu este posibil să fie necesar și să te prezinți și să nu te prezinți la examen). Este posibil ca ele să fie false împreună (e fals să fie necesar și să te prezinți și să nu te prezinți pentru că e posibil să fie numai...posibil!). Cele două propoziții sunt în *relație de contrarietate*. O relație de contrarietate este suficientă pentru a determina o *structură de pătrat logic*. Vom avea, deci:

EXERCITII ȘI APLICAȚII

(1) Fie următoarea propoziție categorică: “Unii intelectuali nu au intrat în politică”. Să se determine valoarea de adevăr pentru celelalte categorii de propoziții categorice formate din aceleași elemente structurale, când:

- (a) propoziția dată este adevărată;
- (b) propoziția dată este falsă.

(2) Să se determine distribuția termenilor în următoarele propoziții:

- (a) Unii africani au ajuns sclavi pe continentul american;
- (b) Nimic din ceea ce e omenesc nu-mi este străin;

- (c) întotdeauna geniile au fost oameni dificili;
- (d) Unii sportivi sunt bine plătiți;
- (e) Maria îl simpatizează pe George.

(3) Analizați propozițiile anterioare după:

- (a) criteriul cantității;
- (b) criteriul calității;
- (c) criteriul modalității;
- (d) criteriul relației;

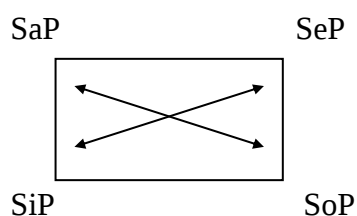
(4) Fie propoziția modală: “Nu e necesar să schimbi traseul excursiei”. Să se determine:

- (a) dictumul și modusul;
- (b) contradictoriile propoziției modale date în celelalte modalități;
- (c) contrarele (subcontrarele) și subalternele (supraalternele), după caz;

III.6. Inferențe imediate cu propoziții simple

Întreaga discuție pe care am făcut-o cu privire la structura propoziției elementare, structura noțiunii și relațiile dintre noțiuni, tipologia propozițiilor elementare cu accentul pus pe *propozițiile categorice* constituie o “pregătire” pentru analiza și explicarea adecvată a inferențelor bazate pe relațiile dintre noțiuni. Două categorii de astfel de inferențe ne vor sta în atenție: *inferențele imediate* (în care concluzia rezultă dintr-o singură premisă) și *inferențele mediate* (în care concluzia rezultă din cel puțin două premise).

Inferențele imediate cu propoziții categorice sunt de două feluri: (a) *inferențe imediate bazate pe relațiile de opoziție dintre propozițiile categorice*; (b) *inferențe imediate bazate pe relații de implicație și echivalență*. Inferențele imediate bazate pe relațiile de opoziție au ca fundament *ordonarea propozițiilor categorice într-o structură de pătrat logic*. Să ne amintim structura pătratului logic al propozițiilor categorice:

care ne arată că propozițiile angajate sunt în opoziție (de exemplu, A și I sunt în opoziție din punctul de vedere al cantității, A și E din punctul de vedere al calității, A și O din punctul de vedere al cantității și calității etc.).

Întrucât relațiile logice induse de o astfel de structură ne sunt cunoscute, putem să determinăm următoarele inferențe imediate⁴⁹, pornind de la calificarea fiecărei propoziții categorice ca adevărată sau falsă:

$$(1) \text{SaP} \rightarrow \text{SiP}$$

$$\text{SaP} \equiv - \text{SoP}$$

$$\text{SaP} \rightarrow - \text{SeP}$$

$$- \text{SaP} \equiv \text{SoP}$$

$$(2) \text{SeP} \rightarrow \text{SoP}$$

$$\text{SeP} \equiv - \text{SiP}$$

$$\text{SeP} \rightarrow - \text{SeP}$$

$$- \text{SeP} \equiv \text{SiP}$$

$$(3) \text{SiP} \equiv - \text{SeP}$$

$$- \text{SiP} \rightarrow - \text{SaP}$$

$$- \text{SiP} \rightarrow \text{SoP}$$

$$- \text{SiP} \equiv \text{SeP}$$

$$(4) \text{SoP} \equiv - \text{SaP}$$

$$- \text{SoP} \rightarrow - \text{SeP}$$

$$- \text{SoP} \rightarrow \text{SiP}$$

$$- \text{SoP} \equiv \text{SaP}$$

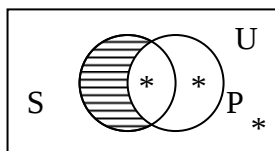
Inferențele imediate bazate pe implicații și echivalențe transcend obiecțiile întâmpinate de cele determinate de opoziția propozițiilor categorice, concluzia rezultând dintr-o singură premisă. Ele se mai numesc și *educții*⁵⁰. Principalele inferențe imediate de acest tip sunt: *conversiunea*, *obversiunea*, *contrapoziția*, *inversiunea*.

Conversiunea este inferența imediată prin intermediul căreia dintr-o propoziție dată (*convertenda*) se obține o altă propoziție (*conversa*) care are ca subiect predicatul primeia și ca predicat subiectul primeia fără a se schimba calitatea propoziției.. Prin urmare, conversiunea este o trecere de la forma (S — P) la forma (P — S) cu respectarea regulilor deducției. Să determinăm inferențele prin conversiune în cazul propozițiilor categorice.

Propoziția categorică universal-afirmativă (SaP) are următoarea diagramă Venn:

⁴⁹ E de discutat cât de “imediate” sunt aceste inferențe imediate, deoarece, în esență, trecerea de la premisă la concluzie este un proces mai complex. Dacă luăm, spre exemplu, relația de subalternare de la SaP la SiP, vom constata că trecerea nu este directă, imediată, de tipul (SaP → SiP), ci mai complicată : [(SaP → SiP) & SaP] → SiP, de unde se vede clar că propoziția-concluzie nu rezultă dintr-o singură premisă. Tradiția însă le-a reținut ca inferențe imediate, ea e uneori mai puternică decât adevărul, motiv pentru care le asumăm conform tradiției;

⁵⁰ Termenul este introdus în literatura noastră de Petre Botezatu (*Introducere în logică*, 2, Editura Grafică, Iași, 1994, p. 104) după terminologia care circulă în literatura anglo-saxonă (A se vedea, spre exemplu, Raimond J. McCall, *Basic Logic. The Fundamental Principles of Formal Deductive Reasoning*, second edition, Barnes & Noble, Inc., 1952, pp. 126 - 131), dar nu s-a impus la noi (manualul universitar apărut la noi, coordonat de Teodor Dima, nu asumă această denumire; A se vedea: *Logica generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1990, pp. 137 - 144);

Constatăm că sfera noțiunii P este mai largă decât sfera noțiunii S. Prin urmare, pentru a obține dintr-o propoziție adevărată SaP o propoziție adevărată în care S să fie înlocuit cu P și P cu S, ar trebui ca afirmația să vizeze numai o parte din sfera lui P, fiindcă, într-adevăr, numai *unii* P sunt S. Conversiunea este următoarea:

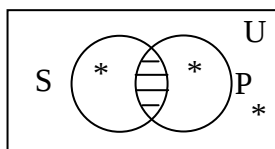
$$\text{SaP} \rightarrow \text{PiS}$$

După cum se vede s-a schimbat *cantitatea* propoziției (dacă propoziția inițială – convertenda – era universală, propoziția obținută – conversa – este particulară). O asemenea conversiune poartă numele de *conversiune prin accident* (“*conversio per accidens*”). Există însă și cazuri (pe care le-am evidențiat deja) în care universală afirmativă exprimă identitatea între sfera noțiunii subiect și sfera noțiunii predicat. În acest caz, toate elementele din sfera noțiunii subiect aparțin sferei noțiunii predicat și toate elementele din sfera noțiunii predicat aparțin sferei noțiunii subiect. De astă dată, conversiunea este următoarea:

$$\text{SaP} \rightarrow \text{PaS}$$

de unde se observă că nu se mai schimbă cantitatea propoziției. O asemenea conversiune se numește *conversiune simplă* (“*conversio simplex*”). Regula generală este că *universală afirmativă se convertește prin accident*.

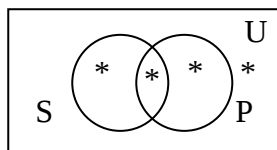
Propoziția universal-negativă (SeP) are următoarea diagramă Venn:

de unde se vede că sfera lui S este exclusă total din sfera lui P și sfera lui P este exclusă total din sfera lui S. Deci putem să înlocuim fără nici o problemă pe S cu P și pe P cu S. Conversiunea este una simplă:

$$\text{SeP} \equiv \text{PeS}$$

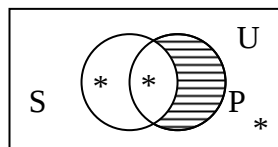
Propoziția particular-afirmativă (SiP) are următoarea diagramă Venn:

care ne arată că o astfel de propoziție se convertește simplu:

$$\text{SiP} \equiv \text{PiS}$$

Totuși, există posibilitatea ca uneori P să fie o specie a lui S. În acest caz, diagrama Venn este următoarea:

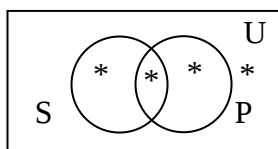
ceea ce ne indică faptul că putem avea o conversiune prin accident:

$$SiP \rightarrow PaS$$

ca în cazul propoziției:

Unii europeni sunt francezi $\rightarrow$ Toți francezii sunt europeni

În sfârșit, propoziția particular-negativă (SoP) are următoarea diagramă Venn:

În mod normal, conversiunea ar trebui să arate astfel:

$$SoP \rightarrow PoS$$

dar constatăm că termenul S este distribuit în concluzie (ca predicat de negativă) fără a fi distribuit în premisă (ca subiect de particulară). Legea elementară a deducției în acest sistem de logică este încălcată. De altfel, din diagramă se vede că nu rezultă cu necesitate PoS, fiindcă poate rezulta și PiS. Deci, *particulara negativă nu se convertește*. Vom avea următoarele *legi ale conversiunii* propozițiilor categorice:

$$SaP \rightarrow PiS$$

$$SeP \equiv PeS$$

$$SiP \equiv PiS$$

$$SoP \rightarrow ?$$

Obversiunea este inferența imediată prin intermediul căreia dintr-o propoziție dată (*obvertenda*) obținem o nouă propoziție (*obversa*) care are ca subiect subiectul primei propoziții iar ca predicat negația predicatului propoziției inițiale, schimbându-se calitatea propoziției dar păstrându-se cantitatea. La o analiză atentă ne dăm seama că obversiunea are ca fundament *legea dublei negații* care ne aduce la o propoziție echivalentă cu propoziția inițială (o primă negație este dată de schimbarea calității propoziției inițiale, o a doua negație este dată de negarea predicatului propoziției inițiale). Legile obversiunii se vor exprima exclusiv prin intermediul echivalențelor:

$$SaP \equiv Se-P$$

$$SeP \equiv Sa-P$$

$$SiP \equiv So-P$$

$$SoP \equiv Si-P$$

Contrapозиția este inferența imediată prin intermediul căreia dintr-o propoziție dată (*contrapotenda*) se obține o nouă propoziție (*contrapusa*) care are ca subiect negația

predicatul propoziției inițiale iar ca predicat fie subiectul propoziției inițiale (*contrapusa parțială*), fie negația subiectului propoziției inițiale (*contrapusa totală*). Contrapозиția nu mai este o *operație primară*, fiindcă ea presupune prezența celorlalte două (conversiunea și obversiunea). Vom avea deci:

$$\text{SaP} \equiv \text{Se-P} \equiv \text{-PeS (contrapusa parțială)} \equiv \text{-Pa-S (contrapusa totală)}$$

$$\text{SeP} \equiv \text{Sa-P} \rightarrow \text{-PiS (contrapusa parțială)} \equiv \text{-Po-S (contrapusa totală)}$$

$$\text{SiP} \equiv \text{So-P} \rightarrow ? \text{ (particulara negativă nu se convertește)}$$

$$\text{SoP} \equiv \text{Si-P} \equiv \text{-PiS (contrapusa parțială)} \equiv \text{-Po-S (contrapusa totală)}$$

Inversiunea este inferența imediată prin intermediul căreia se trece de la o propoziție dată (*invertenda*) la o propoziție rezultată (*inversa*) care are ca subiect negația subiectului propoziției inițiale și ca predicat fie predicatul propoziției inițiale (*inversa parțială*), fie negația predicatului propoziției inițiale (*inversa totală*). și inversiunea se desfășoară prin intermediul celorlalte două inferențe (conversiunea și obversiunea):

$$\text{SaP} \equiv \text{Se-P} \equiv \text{-PeS} \equiv \text{-Pa-S} \rightarrow \text{-Si-P (i.t.)} \rightarrow \text{-SoP (i.p.)}$$

$$\text{SeP} \equiv \text{PeS} \equiv \text{Pa-S} \rightarrow \text{-SiP (i.p.)} \equiv \text{-So-P (i.t.)}$$

$$\text{SiP} \equiv \text{PiS} \equiv \text{Po-S} \rightarrow ?$$

$$\text{SiP} \equiv \text{So-P} \rightarrow ?$$

$$\text{SoP} \equiv \text{Si-P} \equiv \text{-PiS} \equiv \text{-Po-S} \rightarrow ?$$

Constatăm că propozițiile categorice I și O nu au inverse, după cum propoziția I nu are nici contrapusă. Să luăm un exemplu și să-l trecem prin toate situațiile evidențiate:

Toate triunghiurile sunt inscriptibile $\rightarrow$ Unele figuri inscriptibile sunt triunghiuri (conversa) $\rightarrow$ Nici un triunghi nu este neinscriptibil (obversa) $\rightarrow$ Nici o figură neinscriptibilă nu este triunghi (contrapusa parțială) $\rightarrow$ Toate figurile neinscriptibile sunt non-triunghiuri (contrapusa totală) $\rightarrow$ Unele non-triunghiuri sunt figuri neinscriptibile (inversa totală) $\rightarrow$ Unele non-triunghiuri nu sunt figuri inscriptibile (inversa parțială).

III.7. Inferențe mediate. Silogismul.

În categoria *inferențelor mediate* bazate pe relațiile dintre noțiuni locul fundamental îl ocupă *silogismul*. Autoritatea istorică dată de tradiția aristotelică, ca și importanța sa în actele de argumentare cotidiană au făcut ca, în ciuda obiecțiilor care s-au adus silogismului – obiecții ce trimit la o anumită artificialitate și la incapacitatea dinamizării cunoașterii umane –, acesta să rămână obiect de interes și cercetare până în zilele noastre⁵¹. Vom face o expunere sumară a teoriei silogismului, însoțită de unele observații și accente care să atragă atenția asupra punctelor fierbinți ale discuțiilor privind această problematică.

⁵¹ Asupra silogismului s-a scris enorm. Pentru o informare privind principalele aspecte ale acestei problematice, trimitem la două monografii, astăzi clasice: Otto Bird, *Syllogistic and Its Extensions*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New-Jersey, 1964; Ion Didilescu, Petre Botezatu, *Silogistica - teoria clasică și interpretările moderne*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1976;

(a) *Definiția și structura silogismului.* Silogismul este inferența imediată fundată pe relațiile dintre noțiuni, formată din două propoziții categorice care sunt date și o altă propoziție categorică ce rezultă cu necesitate din cele două date. În *Analitica primă* (I,1,24b), Aristotel dă o definiție silogismului care acoperă, de fapt, întreaga gamă a inferențelor deductive (lucru explicabil pentru Stagirit, care nu a cunoscut decât astfel de inferențe deductive): “silogismul este o vorbire în care, dacă ceva a fost dat, altceva decât datul urmează cu necesitate din ceea ce a fost dat”. Într-o terminologie modernă, am putea spune că silogismul este o inferență compusă dintr-o *triadă* de propoziții categorice în care două dintre ele constituie *condiția suficientă* pentru cea de-a treia, care este *consecința necesară* a lor.

Definiția silogismului ne atrage atenția și asupra *structurii* acestui tip de inferență mediată. Două propoziții sunt *date*, o a treia propoziție este un *rezultat*. Propozițiile date se numesc *premisele* silogismului, propoziția rezultată din ele se numește *concluzia* silogismului. Dacă avem *triada silogistică*:

Toți scriitorii sunt imaginativi
 Poeții sunt scriitori
 Deci, Poeții sunt imaginativi

vom constata că primele două propoziții categorice constituie *premisele* silogismului dat, în timp ce ultima propoziție constituie *concluzia* lui.

Concluzia “Poeții sunt imaginativi” a rezultat pe baza relațiilor logice ce se stabilesc între noțiunile angajate în premisele silogismului. Trei noțiuni sunt angajate în premisele silogismului dat, anume noțiunile “scriitor”, “imaginativ” și “poet”, după următoarea relaționare:

$S \subset I$

$P \subset S$

$P \subset I$

Aceste noțiuni au funcții speciale și denumiri corespunzătoare. Noțiunea care îndeplinește funcția de *predicat al concluziei* se numește *termen major*, iar premisa care conține termenul major se numește *premisa majoră*. Noțiunea care îndeplinește funcția de *subiect al concluziei* se numește *termen minor*, iar premisa care conține termenul minor se numește *premisa minoră*. Noțiunea care nu apare în concluzie dar se regăsește în cele două premise se numește *termen mediu*. Să subliniem că termenii major și minor constituie *termenii extremi* ai unui silogism și că una dintre condițiile elementare ale silogisticii – cel puțin a aceleia de inspirație aristotelică – este *referențialitatea* termenilor care sunt asumați într-o triadă silogistică, în sensul că termenii nu sunt clase vide, ei trebuie să conțină elemente.

În exemplul pe care l-am administrat, noțiunea “imaginativ” este termenul major al silogismului iar propoziția “Toți scriitorii sunt imaginativi” este premisa majoră a silogismului. Noțiunea “poet” este termen minor iar propoziția “Poeții sunt scriitori” este premisa minoră a silogismului dat. În sfârșit, noțiunea “scriitor” este termenul mediu al silogismului avut în vedere.

Relația dintre componentele structurale ale silogismului este aceeași ca în cazul oricărei alte inferențe: premisele constituie condiția suficientă a concluziei (nu mai trebuie nimic altceva pentru ca propoziția-concluzie să fie întemeiată, probată) iar concluzia este consecința necesară a premiselor (fiind date premisele, concluzia rezultă cu necesitate).

Să atragem atenția asupra unui fapt care a constituit (și poate constitui încă) o interesantă temă de meditație. Există două posibilități de interpretare a unei *triade silogistice*: fie ca *schemă de inferență*, fie ca *lege logică*. Triada silogistică menționată anterior poate fi transcrisă ca schemă de inferență astfel:

SaI

PaS

PaI

iar ca lege logică astfel:

(SaI & PaS) $\rightarrow$ PaI

diferența nefiind nici pe departe numai o chestiune de “așezare” a termenilor silogistici, ci una mult mai profundă: prima interpretare ne spune că premisele trebuie să fie adevărate și adevărul lor implică adevărul concluziei, cea de-a doua ne spune că o conjuncție a premiselor implică concluzia, fără a ne spune nimic cu privire la condiția lor de adevăr.

Tratatele medievale de logică ne-au prezentat teoria silogismului în calitate de *schemă de inferență*, considerând că aceasta este adevărata “citire” a textului aristotelic din *Analitica primă*. Credința aceasta, cvasigenerală până la jumătatea secolului nostru, a fost pusă în discuție prin apariția unei lucrări fundamentale datorate logicianului polonez Jan Lukasiewicz⁵². Analizând atent textele aristotelice din *Analitica primă*, Lukasiewicz constată o discrepanță flagrantă între ceea ce ne-a transmis tradiția medievală în legătură cu silogistica aristotelică și ceea ce se poate desprinde cu adevărat din textele aristotelice. Tradiția a prezentat silogistica aristotelică drept o colecție de scheme de inferență, în timp ce din textul aristotelic se desprinde ideea că silogismul este o lege logică (o teză a sistemului): “dacă A este enunțat despre toți B și B despre toți C, atunci A trebuie enunțat despre toți C (...). și la fel, dacă A nu este enunțat despre nici un B, iar B despre toți C, este necesar ca A să nu aparțină nici unui C” (*Analitica primă*, I,4, 25b, 26a). Corpusul tradițional al gândirii logice prezintă silogismul sub forma schemelor de inferență, în timp ce interpretările modernității târzii așază silogistica în marginea exigențelor enunțurilor cu caracter de lege⁵³. Vom urma ambele interpretări.

(b) *Legile silogismului*. Triadele silogistice cu care lucrăm pentru a determina inferențe de tip silogism nu pot fi construite la întâmplare, pentru simplul motiv că *nu oricare trei propoziții categorice pot determina concluzii cu necesitate*. Ne interesează deci acele combinații de trei propoziții categorice în care dacă premisele sunt adevărate, adevărul

⁵² Jan Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, Oxford, 1951; Prezentarea și discuția sistemului în Didilescu și Botezatu, *loc.cit.*, pp.373 - 387;

⁵³ O introducere sumară, clară și temeinică a silogisticii de tip aristotelic și a interpretărilor sale moderne se regăsește în: James Gasser, *La syllogistique d'Aristote à nos jours*, “Travaux de logique” No 3, 1987, Centre de Recherches Sémiologiques, Université de Neuchâtel, Suisse, 1987;

concluziei rezultă cu necesitate. Aceste triade silogistice constituie grupa *silogismelor valide* (corecte).

Legile silogismului au fost grupate după criterii diferite. Bird [51:20-22] distinge între *legile distribuției* (2), *legile calității* (3) și *legile cantității* (2). Renunțând la a le grupa în vreun fel, *logica de la Port-Royal* delimitează șase reguli ale silogismului⁵⁴. Fără a intra în detalii și analize, vom urmări determinarea acestor reguli:

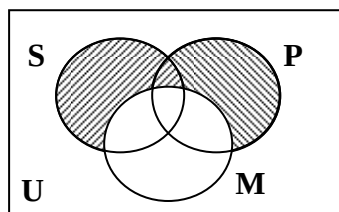
(*) Un silogism valid are *trei și numai trei termeni*: termenul major, termenul minor și termenul mediu. Necesitatea celor trei termeni rezultă din exigențele constructive ale unui silogism: el trebuie să aibă două premise (care pot avea maximum patru termeni) și termenul mediu se regăsește în ambele premise (deci ele nu pot avea decât trei termeni – maximum patru din care unul este comun). Eroarea cea mai cunoscută rezultată din încălcarea acestei reguli este aceea reținută sub numele de *quaternio terminorum* (eroarea celui de-al patrulea termen), ca în exemplul [Didilscu și Botezatu, p. 75]:

Orice lege bună trebuie respectată
 Legea gravitației este o lege bună
 Deci, Legea gravitației trebuie respectată

(*) Într-un silogism valid, *termenul mediu trebuie să fie distribuit în cel puțin una dintre premise*. Necesitatea acestei reguli rezultă din funcția îndeplinită de termenul mediu într-un silogism: el este acela care *mijlocește* relația (de incluziune sau de excluziune) între termenii extremi (majorul și minorul). Aristotel considera că termenul mediu este *cauza* silogismului⁵⁵. Ca să poată mijloci o relație unică și necesară între extremi, termenul mediu trebuie să fie luat în totalitate în sfera unuia dintre ceilalți, fie să fie exclus în totalitate din sfera unuia dintre ceilalți. Dacă acest lucru nu s-ar întâmpla, atunci concluziile care ar putea fi trase din premise ar fi multiple, dar nici una cu necesitate. Or, ne interesează ceea ce rezultă cu necesitate din premise. Dacă avem două propoziții date ca premise:

Toate mamiferele sunt vertebrate
 Toate păsările sunt vertebrate
 Deci, ?

și le reprezentăm prin *metoda diagramelor Venn*:

⁵⁴ *Logique de Port-Royal*, Librairie de L.Hachette et Cie, Paris, 1861, pp. 163 - 168;

⁵⁵ O analiză pertinentă a acestor aspecte se regăsește la Petre Botezatu: "Să ne apropiem de doctrina aristotelică a științei și de piesa ei centrală, silogismul. Pentru aceasta, o precauție este necesară. Trebuie să privim *Analitica primă* cu ochiul *Analiticii secunde*. Cea dintâi tratează structura și tehnica silogismului în sine, separat de corpul științei. În realitate, silogismul este instrumentul științei, așa cum îl prezintă a doua *Analitică*, care reintegrează silogismul în demersurile gândirii cercetătoare. (...). Ceea ce face ca ceva să fie într-un fel și nu altfel este *cauza*. Pentru a-și îndeplini cu succes funcția sa științifică, silogismul va trebuie deci să reprezinte necesitatea legăturii cauzale. Aceasta se realizează, așa cum se știe, printr-o transpunere simplă: *cauza lucrului devine termenul mediu al silogismului*(...). Doctrina este perfect clară: a cunoaște științific înseamnă a cunoaște necesar, a cunoaște necesar înseamnă a cunoaște prin cauze, a cunoaște prin cauze înseamnă a cunoaște silogistic" (*Valoarea deducției*, Editura Științifică, București, 1971, pp. 11 - 14);

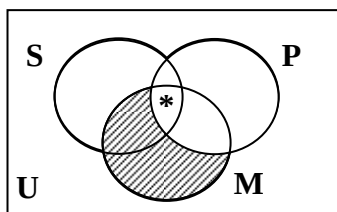
constatăm că avem următoarele propoziții adevărate ce rezultă din diagramă și care sancționează relația lui S cu P: Nici un mamifer nu este pasăre; Toate păsările sunt mamifere; Nici o pasăre nu e mamifer, din care se vede că primele două sunt contrare și, deci, ele nu pot fi ambele adevărate.

(*) Într-un silogism valid, *nici un termen nu poate fi distribuit în concluzie dacă n-a fost distribuit în premise*. Dacă unul dintre termenii extremi (majorul sau minorul) este distribuit în concluzie, înseamnă că el este luat în totalitatea sferei sale în raport cu sfera celuilalt (inclus în totalitate sau exclus în totalitate). Ca să fie inclus sau exclus în totalitate, el trebuia să fie inclus sau exclus în totalitate și în premisa în care apare, deci trebuia să fie distribuit. Dacă un termen este distribuit în concluzie fără a fi distribuit în premise, înseamnă că spunem mai mult în concluzie decât îngăduie (întemeiază) premisele. Eroarea aceasta este cunoscută sub numele de *sofismul minorului (majorului) ilicit*. Dacă reprezentăm în general o asemenea situație:

MaP
SiM

SaP

în care minorul (S) este distribuit în concluzie dar nu este distribuit în premisă, reprezentarea grafică arată astfel:

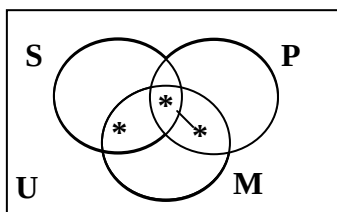
de unde se vede că diagrama validează doar o concluzie de forma SiP.

(*) Într-un silogism valid, *una dintre premise trebuie să fie universală*. Regula poate fi formulată și de o altă manieră: *din două premise particulare nu se poate trage cu necesitate o concluzie*. Fie premisele:

Unii M sunt P
Unii S sunt M

?

cu următoarea diagramă Venn:

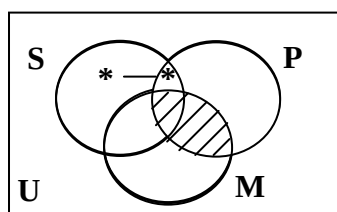
de unde rezultă trei concluzii posibile: Unii S nu sunt P; Unii S sunt P; Unii P nu sunt S, și, deci, nici una cu necesitate.

(*) Într-un silogism valid, *una dintre premise trebuie să fie afirmativă*. Echivalent: *din două premise negative nu rezultă cu necesitate o concluzie*. Să diagramăm două propoziții în calitate de premise care exprimă situația dată:

Nici un M nu este P
Unii S nu sunt M

?

cu următoarea diagramă Venn:

de unde rezultă cel puțin două propoziții adevărate: Unii S nu sunt P; Unii S sunt P.

(*) Într-un silogism valid, *dacă premisele sunt afirmative, atunci concluzia este afirmativă*. Explicația este cât se poate de simplă: premisele afirmative leagă între ele noțiunile pe care le angajează; or, concluzia, care trebuie să fie consecința necesară a premiselor, nu poate decât să facă același lucru : să lege termenii extremi; deci, ea va fi în mod obligatoriu afirmativă.

(*) Într-un silogism valid, *concluzia urmează întotdeauna partea cea mai slabă*. Se consideră că particularele sunt mai slabe decât universalele și negativele mai slabe decât afirmativele. Prin urmare, concluzia va urma particulara sau/și negativă. Demonstrarea acestei legi este la îndemâna tuturor pe baza celor discutate anterior.

(c) *Figuri și moduri silogistice*. Prin *figură silogistică* înțelegem o anumită ordonare a termenilor unui silogism în funcție de poziția termenului mediu. Există patru posibilități de combinare a termenilor silogistici astfel încât funcția termenului mediu să fie diferită și aceste patru posibilități dau naștere celor *patru figuri silogistice* cunoscute și analizate în logica tradițională.

În figura I silogistică termenul mediu este *subiect în premisa majoră și predicat în premisa minoră*. Schema figurii I este următoarea:

M — P
S — M

S — P

În figura a-II-a silogistică termenul mediu este *predicat în ambele premise*. Schema figurii este următoarea:

P — M
S — M

S — P

În figura a-III-a silogistică termenul mediu este *subiect în ambele premise*, iar schema grafică este următoarea:

$$M \text{ — } P$$

$$M \text{ — } S$$

$$S \text{ — } P$$

În sfârșit, în figura a-IV-a silogistică termenul mediu este *predicat în majoră și subiect în minoră*:

$$P \text{ — } M$$

$$M \text{ — } S$$

$$S \text{ — } P^{56}$$

Fiecare figură silogistică beneficiază de anumite *legi speciale* (proprii), rezultate din aplicarea legilor generale ale silogismului la particularitățile figurii silogistice date.

Legile figurii I sunt următoarele:

(*) Într-un silogism valid de figura I, *minora trebuie să fie afirmativă*. Să presupunem că este negativă. Conform legii (7), după care concluzia unui silogism urmează partea cea mai slabă, concluzia ar trebui să fie negativă. În această situație, ea ar avea predicatul distribuit. El ar trebui să apară distribuit și în premisa majoră (conform legii 3: nici un termen nu e distribuit în concluzie dacă n-a fost distribuit în premise). Fiind în poziția de predicat al premisei majore, aceasta din urmă ar trebui să fie negativă (numai în negative predicatul e distribuit). Am avea două premise negative, ceea ce contravine legii (5). Deci, premisa minoră trebuie să fie afirmativă.

(*) Într-un silogism valid de figura I, *majora trebuie să fie universală*. Minora, fiind afirmativă, are termenul (M) nedistribuit. Dar el trebuie să fie distribuit în cel puțin una dintre premise (conform legii 2). Trebuie să fie distribuit în premisa majoră unde, fiind în poziție de subiect, trebuie luat universal.

Legile figurii a II-a sunt:

(*) Într-un silogism valid de figura a II-a, *una dintre premise trebuie să fie negativă*. Termenul mediu trebuie să fie distribuit în cel puțin una dintre premise. Fiind predicat în ambele premise, el nu poate fi distribuit decât în propozițiile negative. Deci, una dintre premise trebuie să fie negativă.

(*) Într-un silogism valid de figura a IIa, *majora trebuie să fie universală*. Una dintre premise fiind negativă, concluzia va fi negativă. Pentru acest motiv, ea va avea predicatul (P) distribuit. El trebuie să fie distribuit și în premisa majoră, unde îndeplinește funcția de subiect. Deci, majora trebuie să fie universală.

Legile figurii a III-a sunt:

(*) Într-un silogism valid de figura a-III-a, *minora trebuie să fie afirmativă*. Dacă ar fi negativă, atunci concluzia ar fi negativă și ar avea predicatul (P) distribuit. El ar trebui să fie distribuit și în premisa majoră unde, fiind în poziție de predicat, ar atrage după sine o propoziție negativă. Am avea, deci, două premise negative, ceea ce contravine unei legi generale a silogismului. Deci, minora trebuie să fie afirmativă.

⁵⁶ Aristotel nu a considerat figura a patra silogistică drept o figură distinctă, deoarece ea nu este altceva decât o modificare a figurii I. Ea a fost descoperită de Galenus, motiv pentru care a și fost reținută în istoria logicii drept “figura galenică”;

(*) Într-un silogism valid de figura a III-a, *concluzia trebuie să fie particulară*. Minora, fiind afirmativă, are termenul (S) nedistribuit. El trebuie să rămână nedistribuit și în concluzie. Aici îndeplinește funcția de subiect, deci concluzia trebuie să fie particulară.

Legile figurii a IV-a sunt:

(*) Într-un silogism valid de figura a IV-a, *dacă majora este afirmativă, atunci minora trebuie să fie universală*. Majora afirmativă atrage după sine nedistribuirea termenului mediu care este în poziție de predicat. Cum el trebuie să fie distribuit într-o premisă, singura posibilitate este premisa minoră, unde termenul mediu este subiect. Deci, ea trebuie să fie universală.

(*) Într-un silogism valid de figura a IV-a, *dacă una dintre premise este negativă, atunci majora este universală*. O premisă negativă atrage concluzia negativă și, consecință a acestui fapt, predicatul ei (P) este distribuit. El trebuie să fie distribuit și în premisa în care apare (majora) unde, fiind subiect, atrage după sine o propoziție universală.

(*) Într-un silogism valid de figura a IV-a, *dacă minora este afirmativă, atunci concluzia este particulară*. Minora, fiind afirmativă, S este nedistribuit. El trebuie să rămână nedistribuit și în concluzie, deci ea trebuie să fie particulară (fiindcă S este subiectul concluziei).

Determinarea legilor speciale ale figurilor silogistice nu este un joc gratuit, așa cum ar putea părea la o privire pasageră a “faptelor” logice. Ele au un rol deosebit de important în determinarea posibilităților combinatorii ale propozițiilor categorice în triadele silogistice, mai exact în determinarea *modurilor silogistice valide ale fiecărei figuri*.

Prin *mod silogistic* se înțelege o combinație de trei propoziții silogistice (două cu funcția de premise, una cu funcția de concluzie) în interiorul fiecărei figuri silogistice în parte (cu respectarea exigențelor fiecărei figuri silogistice). Prin urmare, modurile silogistice sunt *ale figurilor silogistice*. Dacă figura silogistică este definită de poziția termenului mediu, modul silogistic este definit de natura propozițiilor categorice intrate în combinație. Evident, nu toate combinațiile posibile respectă legile generale ale silogismului. Distingem astfel *modurile silogistice valide* de *modurile silogistice nevalide*, iar preocuparea centrală a silogisticii ține de determinarea validității modurilor silogistice. Din cele 4^3 (256) posibilități combinatorii numai 24 sunt moduri silogistice valide.

Delimitarea modurilor silogistice valide se poate face în două feluri: fie prin construirea tuturor combinațiilor posibile de trei propoziții categorice și supunerea lor testului respectării legilor generale ale silogismului, fie pornind de la legile speciale ale figurilor și evidențiind combinațiile posibile. Vom urma, pentru economicitate, cea de-a doua cale.

Legile figurii I sunt: (a) minora afirmativă; (b) majora universală. Minora afirmativă nu poate fi decât fie o propoziție (A), fie o propoziție (I). Majora universală nu poate fi decât fie o propoziție (A), fie o propoziție (E). Posibilitățile combinatorii ale acestor situații sunt următoarele:

- (1) AAA (*Barbara*)
- (2) A I I (*Darii*)
- (3) EAE (*Celarent*)
- (4) EIO (*Ferio*)

Două dintre combinațiile care dau moduri silogistice valide au concluzia universală. Cum, în virtutea relației de subalternare, universalele implică particularele, vom avea încă două moduri silogistice valide ale figurii I:

(5) AAI (*Barbari*)

(6) EAO (*Celaront*)

care nu rezultă direct din legile figurii I, ci din aplicarea relațiilor pătratului logic al propozițiilor categorice. Ele sunt considerate *moduri subalterne*.

Legile figurii a II-a sunt: (a) una din premise negativă; (b) majora universală. Majora universală nu poate fi decât o propoziție (A) sau o propoziție (E). Posibilitățile lor combinatorii sunt următoarele:

(1) AEE (*Camestres*)

(2) AOO (*Baroco*)

(3) EAE (*Cesare*)

(4) EIO (*Festino*)

cele două moduri cu concluzii universale generând modurile subalterne corespunzătoare:

(5) AEO (*Camestrop*)

(6) EAO (*Cesaro*)

Legile figurii a III-a sunt: (a) minora afirmativă; (b) concluzia particulară. Minora afirmativă va fi o propoziție (A) sau o propoziție (I), iar concluzia particulară va fi o propoziție (I) sau o propoziție (O). Combinațiile ce pot fi construite respectând aceste exigențe dar și legile generale ale silogismului sunt:

(1) AAI (*Darapti*)

(2) IAI (*Disamis*)

(3) EAO (*Felapton*)

(4) OAO (*Bocardo*)

(5) A I I (*Datisi*)

(6) EIO (*Ferison*)

unde se constată că în figura a III-a nu pot exista moduri subalterne (fiindcă propoziția concluzie este particulară).

Legile figurii a IV-a sunt: (a) dacă majora e afirmativă, minora e universală; (b) dacă una dintre premise e negativă, majora e universală; (c) dacă minora e afirmativă, concluzia e particulară. Pentru fiecare dintre cele trei legi se conturează o serie de combinații. Majora afirmativă poate fi (A) sau (I), în timp ce minora universală poate fi (A) sau (E). O primă grupă de combinații rezultate din aceste exigențe și respectarea legilor generale ar fi:

(1) AAA

(2) AAI

(3) AEE

(4) AEO

(5) IAI

(6) IEO

A doua lege determină majora o propoziție (A) sau (E). Combinațiile sunt:

(7) AEE

(8) AOO

(9) EAE

(10) EIO

A treia lege determină următoarele combinații:

(11) AAI

(12) IAI

(13) EAO

(14) OAO

(15) AII

(16) EIO

Aceste combinații care respectă exigențele uneia dintre legile figurii a IV-a, ca și legile generale ale silogismului, trebuie să respecte *simultan* cerințele celor trei legi. Eliminând combinațiile care nu respectă simultan toate cele trei legi și luând o singură dată combinațiile identice, obținem modurile valide ale figurii a-IV-a:

(1) AAI (*Bramantip*)

(2) AEE (*Camenes*)

(3) AEO (*Camenop*)

(4) IAI (*Dimaris*)

(5) EIO (*Fresison*)

(6) EAO (*Fesapo*)

unde combinațiile au fost însoțite de denumirile fiecărui mod încetățenite în tradiția scolastică, denumiri în care vocalele indică tipul de propoziție categorică ce intră în combinație.

III.8. Metode de decizie în silogistică

Silogistica este un sistem logic *decidabil*. Beneficiem de anumite proceduri prin care, urmând o serie de etape, putem să decidem dacă o triadă silogistică se constituie ca un mod silogistic valid sau nu. Problema deciziei a capătat o importanță capitală odată cu construcția logicii moderne ca sistem axiomatic, deși, în forme incipiente și mai mult intuitive, ea este prezentă peste tot acolo unde se lucrează cu forme de raționare, pentru că a stabili distincția între formele corecte și cele incorecte de raționament constituie un mijloc de a ne feri pe cât posibil de erori în actele noastre de argumentare, de probare. Vom urmări, așadar, câteva dintre metodele de decizie din domeniul silogisticii.

(a) *Metoda reducerii*. A fost utilizată încă de Aristotel (*Analitica primă*, I,45,50b - 51b; II,11,61a-63b) pentru a demonstra validitatea modurilor silogistice. Cum a subliniat chiar Stagiritul, metoda reducerii are două forme: *metoda reducerii directe* și *metoda reducerii indirecte* ("metoda reducerii la absurd"). Mai întâi, *metoda reducerii directe*. Aristotel a considerat figura I ca singura figură perfectă, deoarece ea și numai ea răspunde în mod explicit axiomei silogismului: *dictum de omni et nullo* ("ceea ce se afirmă sau se neagă despre toți se afirmă sau se neagă și despre unii"). Prin urmare, dacă modurile silogistice ale figurii I sunt *moduri perfecte*, atunci posibilitatea transformării modurilor celorlalte figuri în moduri ale figurii I constituie o modalitate convenabilă de a arăta că aceste moduri sunt corecte (valide).

Pentru a face acest lucru sunt puse în mișcare două operații: operația *conversiunii* (schimbarea locului termenilor într-o premisă sau în ambele) și operația *transpoziției* (schimbarea locului și funcțiilor premiselor: majora trece în poziție de minoră și minoră în poziție de majoră). Fie modul *Cesare* al figurii a-II-a:

$$\begin{array}{ccc} \text{PeM} & \xrightarrow{\text{(conversiune)}} & \text{MeP} \\ \text{SaM} & & \text{SaM} \\ \text{SeP} & & \text{SeP} \end{array}$$

Se constată că modul *Cesare* a fost transformat, prin conversiunea premisei majore, în modul *Celarent* al figurii I. Dacă avem modul *Camestres*, reducerea directă este următoarea:

$$\begin{array}{ccccc} \text{PaM} & \searrow & \text{SeM} & \xrightarrow{\text{(conversiune)}} & \text{MeS} & & \text{MeS} \\ \text{SeM} & \swarrow & \text{PaM} & & \text{PaM} & & \text{Pa} \\ \text{SeP} & & \text{PeS} & & \text{PeS} & \xrightarrow{\text{(conversiune)}} & \text{SeP} \end{array}$$

de unde se vede că modul silogistic dat este valid pentru că a putut fi redus cu ajutorul transpoziției și conversiunii la modul *Celarent* al figurii I.

Există două moduri silogistice (*Baroco* și *Bocardo*) care nu pot fi testate prin metoda reducerii directe, deoarece ele conțin premise de tip (O) care nu se convertesc. Din acest motiv, intră în acțiune *metoda reducerii indirecte* sau *metoda reducerii la absurd*. Această metodă pornește de la premisa că un mod silogistic este nevalid dacă *premisele sunt adevărate iar concluzia falsă* (lucru ușor de sesizat din exigențele oricărei inferențe). Dacă presupunem că silogismul dat pentru testare este nevalid (și el în realitate este valid), atunci din această presupunere ar trebui să rezulte contradicții. Contradicțiile sunt semnul evident că presupunerea noastră este falsă. Deci, silogismul dat este valid. Fie silogismul în modul *Baroco*:

$$\begin{array}{c} \text{PaM} \\ \text{SoM} \\ \text{SoP} \end{array}$$

Îl presupunem nevalid. Aceasta înseamnă că premisele sunt adevărate iar concluzia e falsă:

$$\begin{array}{l} \text{PaM} = A \\ \text{SoM} = A \\ \text{SoP} = F \quad \rightarrow \text{SaP} = A \end{array}$$

Combinăm premisa PaM (A) cu propoziția SaP (A) într-un silogism de figura I:

$$\begin{array}{c} \text{PaM} \\ \text{SaP} \\ \text{SaM} \end{array}$$

În calitate de concluzie a unui mod silogistic valid din figura I (*Barbara*), propoziția SaM este adevărată. Dar $\text{SaM} = A \rightarrow \text{SoM} = F$. Numai că noi am plecat de la presupunerea că $\text{SoM} = A$. Avem, deci, o contradicție. Modul silogistic *Baroco* este valid. Să atragem atenția că toate modurile silogistice ale figurilor a II-a, a III-a și a IV-a se pot testa cu ajutorul acestei metode și nu numai cele care nu se pot testa prin reducerea directă. E adevărat că, în unele situații, se instalează o relație de contrarietate și nu de contradicție, dar aceasta nu

influențează asupra rezultatului, fiindcă nici două propoziții aflate în relație de contrarietate nu pot fi adevărate în același timp.

(b) *Metoda diagramelor*. Pornește de la interpretarea în extensiune a termenilor silogistici, mai exact de la interpretarea clasială a silogisticii. Termenii silogistici sunt interpretați (fixați, reprezentați) printr-un sistem de diagrame în care se trec, prin proceduri destul de ingenioase, toate informațiile conținute în premise cu privire la termenii silogistici. Ideea generală a acestor metode (fiindcă sunt mai multe) este următoarea: *dacă din reprezentarea premiselor rezultă în mod direct reprezentarea concluziei, atunci modul silogistic este valid*.

Metoda diagramelor Venn, după numele logicianului englez J.Venn care a propus-o, reprezintă termenii silogistici (S,M,P) prin intermediul a trei cercuri care se intersectează reciproc. Informațiile din premise se transcriu în cercuri astfel: dacă un sector nu conține elemente, el se hașurează; dacă un sector conține elemente, atunci în acel sector se pune un asterisc. Dacă un sector conține două subsectoare și el conține elemente dar nu știm nimic în legătură cu situarea elementelor într-un subsector sau altul, atunci se înscrie câte un asterisc în ambele sectoare și ele se unesc printr-un segment de dreaptă. Dacă într-un sector se află înscrise și hașurarea și asteriscul, atunci hașurarea are prioritate (în sensul că sectorul respectiv este vid). Fie silogismul în modul *Barbara*:

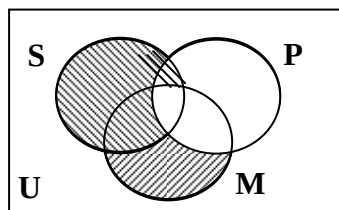
MaP
SaM
SaP

Transcriem silogismul în limbaj boolean (nu e obligatoriu, dar e eficient !):

M-P = 0
S-M = 0

S-P = 0

și reprezentăm informațiile din premise în diagrame:

Constatăm că din diagramarea premiselor a rezultat diagramarea concluziei. Modul silogistic este valid. Metoda comportă anumite corecții atunci când avem de-a face cu moduri silogistice în care din premise universale rezultă o concluzie particulară. Fie modul *Darapti* al figurii a-III-a silogistice:

MaP
MaS
SiP

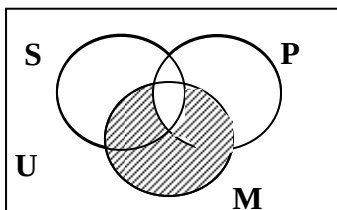
pe care îl transcriem în limbaj boolean:

M-P = 0

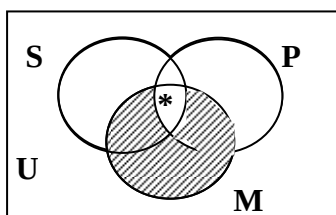
$$M-S = 0$$

$$SP \neq 0$$

și îl reprezentăm prin diagrame Venn:

Constatăm că din reprezentarea premiselor nu a rezultat reprezentarea concluziei (premisele universale se reprezintă prin hașurare, în timp ce concluzia particulară cere o reprezentare prin asterisc). Dacă analizăm însă reprezentarea termenului M în urma reprezentării diagramatice a premiselor, constatăm că el este alcătuit din 4 sectoare din care trei sunt hașurate (sunt sectoare vide). Cum termenul M nu este vid, rezultă că în acel sector trebuie înscris un asterisc. Cu această ajustare, diagrama devine:

unde, într-adevăr, din reprezentarea premiselor rezultă reprezentarea concluziei. Reprezentarea așa-numitei *presupoziții de existență* este imperativă pentru funcționarea metodei în aceste situații.

EXERCIIȚII ȘI APLICAȚII

- (1) Fie propoziția categorică: “Cin’ s-a fript cu ciorba suflă și-n iaurt”. Să se determine:
 - (a) contrara propoziției date;
 - (b) contradictoria propoziției date;
 - (c) echivalenta propoziției date;
 - (d) dacă predicatul propoziției date este distribuit;
- (2) Având în atenție propoziția anterioară, se cere:
 - (a) să determinați toate propozițiile care pot fi deduse din propoziția dată;
 - (b) să construiți obversa propoziției date;
 - (c) să converțiți obversa construită;
- (3) Fie noțiunile: “european din emisfera nordică”; “cetățean al lumii”. Se cere:
 - (a) construiți toate propozițiile categorice posibile cu aceste noțiuni;

- (b) determinați care sunt: implicații, echivalențe, contradicții, contrarii;
- (c) aplicați operațiile conversiunii și obversiunii propozițiilor construite;

(4) Fie următoarele noțiuni: “psiholog”, “știință a sufletului”, “cercetător”. Se cere:

- (a) construiți câte un silogism valid în fiecare figură cu aceste noțiuni;
- (b) este posibil ca fiecare dintre noțiunile date să îndeplinească funcția de termen mediu într-un silogism astfel construit? Argumentați răspunsul;
- (c) determinați validitatea silogismelor construite prin metoda diagramelor Venn;

(5) Fie următoarea triadă silogistică:

Numărul 14 nu e prim dar e divizibil cu un alt număr
 Nici un număr natural nu e și prim și divizibil cu alt număr
 Deci, Numărul 14 e un număr natural

Să se determine:

- (a) premisa majoră și premisa minoră a silogismului;
- (b) dacă silogismul este valid prin metoda diagramelor Carroll;
- (c) convertiți premisa majoră; obțineți un silogism valid sau nu? determinați-i validitatea prin metoda antilogismului;

(6) Fie următoarea argumentare: “Cuget, deci exist”.

- (a) să se determine forma argumentării;
- (b) să se refacă argumentarea completă;
- (c) să se determine dacă argumentarea se fundează pe un raționament valid prin metoda reducerii la absurd;
- (d) să se determine modul silogistic căruia argumentarea îi aparține;

(7) Fie următoarele propoziții:

- (a) Există cineva care iubește pe toată lumea;
- (b) Există cineva care e iubit de toată lumea;
- (c) Există indivizi care nu muncesc și trăiesc din munca altora;

Să se exprime aceste propoziții în limbajul predicțional (Brentano);

(8) Trageți concluziile autorizate de următoarele premise (Thiery):

- (a) Nici un pește nu respiră prin plămâni; balenele respiră prin plămâni;
- (b) Orice virtute este compatibilă cu dragostea de adevăr; anumite forme de patriotism sunt incompatibile cu dragostea de adevăr;
- (c) Ceea ce nu este compus nu este divizibil; sufletul nu este compus;
- (d) Ființele dotate cu rațiune sunt responsabile de actele lor; Brutele nu sunt responsabile de actele lor;

(9) Fie următoarea argumentare: “Orice om generos este stimat de toți cei care îl cunosc. Dacă nici o persoană care este stimată de toți cei care o cunosc nu a crezut vreodată că va cădea în nevoi, atunci omul generos nu a crezut că va cădea în nevoie” (Quine).

- (a) exprimați această argumentare în limbajul predicțional;

- (b) stabiliți, printr-o metodă cunoscută, dacă argumentarea este validă;
- (c) dați o formă echivalentă exprimării predicăionale a argumentării vizate;

(10) Să se exprime în limbajul predicăional propozițiile (Ruyer):

- (a) Toate adevărurile sunt în Biblie;
- (b) Femeile sunt mai inteligente decât bărbații;
- (c) Dacă femeile sunt mai inteligente decât bărbații, atunci există o femeie care e mai inteligentă decât profesorul nostru;
- (d) Nu tot ce strălucește este aur;
- (e) Există pedepse și există plăceri, dar nici o pedeapsă nu e o plăcere;

(11) Fie următoarele combinații de propoziții categorice (Liard):

- (a) Orice cercetare a legilor naturale constituie o știință
Logica cercetează legile naturale
Logica este o știință
- (b) Mercurul este lichid la temperatură obișnuită
Mercurul este metal
Unele metale sunt lichide la temperatură obișnuită

- (c) Iridiumul trebuie să fie strălucitor, fiindcă este metal și orice metal este strălucitor;
- (d) Există plăceri care nu merită să fie căutate; deci există plăceri care nu sunt virtuozitate, căci nimic din ceea ce nu merită să fie căutat nu este virtuos;

Se cere:

- (a) să se determine validitatea silogismelor prin diferite metode;
- (b) să se convertească premisele minore și să se determine dacă rezultă silogisme valide sau nu;
- (c) exprimați silogismele în limbajul claselor bazat pe intersecție (limbajul boolean);

(12) Arătați, printr-o metodă convenabilă, dacă raționamentele următoare sunt valide (Suppes):

- (a) Toți oamenii sunt animale. Toți oamenii sunt muritori. Deci, toate animalele sunt muritoare;
- (b) New-York este la nord de Washington. Boston este la nord de New-York. Deci, Boston este la nord de Washington;
- (c) Unii marinari sunt ignoranți. Unii americani sunt ignoranți. Deci, Unii marinari sunt americani.

IV. INFERENȚE INDUCTIVE

IV.1. Deducție și inducție; Natura inferențelor inductive

Analiza inferențelor deductive a arătat că specificul lor ține de modalitatea trecerii de la premise la concluzie: *în cazul inferențelor deductive această trecere este necesară*. Prin comparație s-a considerat că *inferențele inductive sunt acelea în care trecerea de la premise la concluzie este probabilă*. Ideea era că, cel puțin în actele curente de raționare, de sporire a enciclopedismului cognitiv, este destul de dificil a găsi o întemeiere necesară pentru tezele pe care le susținem, mai exact a găsi întotdeauna o întemeiere care să asigure necesitatea trecerii de la ceea ce este dat la ceea ce rezultă din ceea ce este dat.

Deși cunoscută încă din antichitate (Aristotel o amintește, de exemplu, în *Topica*), *metoda inducției* este și rămâne achiziția cu care epoca modernă a venit în dezvoltarea metodologiei, a științelor experimentale și a demersului logic în general. Epocă a cercetării experimentale cu deosebire, a unor descoperiri care au schimbat atât fața cercetării teoretice cât și destinul practic al umanității, modernitatea a purces – pornind de la ideea baconiană după care “știința este putere” – la cercetarea amănunțită a metodelor și căilor prin intermediul cărora cunoașterea omenească, știința în general, poate progresa într-un ritm rapid. Nu înainte de a face un rechizitoriu dintre cele mai nemiloase metodei atât de venerate până atunci – deducția în general și silogismul cu deosebire – prin nume dintre cele mai sonore ale epocii: Bacon, Mill, Spencer. Conturul metodei – în articulațiile și sistematica pe care în general o asumăm și astăzi – a fost trasat de John Stuart Mill⁵⁷, iar cercetările actuale asupra problemelor pe care le implică metoda inducției, ca și altele care sunt mai îndepărtate de nucleul ei tradițional, se integrează orientării cunoscute sub numele de *filosofia și logica științei*⁵⁸.

Problema care ne interesează aici este aceea dacă sublinierea *caracterului probabilist* al trecerii de la ceea ce este dat la ceea ce trebuie susținut cu ajutorul a ceea ce este dat constituie *temeiul suficient* al individualizării metodei în ansamblul instrumentelor care au în vederea apropierea cognitivă a lumii. În opinia noastră, răspunsul este negativ. *Nu toate trecerile probabile de la ceea ce este dat la rezultat intră sub incidența inferențelor inductive*. Să luăm un exemplu elementar. De la propoziția compusă “Dacă este ziuă, atunci este lumină” putem construi inferențe multiple. Două sunt inferențe deductive, adică inferențe în care concluzia urmează cu necesitate din premise:

⁵⁷ John Stuart Mill, *A System of Logic Ratiocinative and Inductive - Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, People's Edition, Longmans, Green and Co., New-York and Bombay, 1896. O monografie semnificativă asupra problemei inducției în spațiul logicii românești la: Teodor Dima, *Metodele inductive*, Editura Științifică, București, 1975;

⁵⁸ Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, 3, Editura Tehnică, București, 1997, pp. 131- 150;

Dacă este ziuă, atunci este lumină
 Este ziuă
 Deci, Este lumină

Dacă este ziuă, este lumină
 Nu este lumină
 Deci, Nu este ziuă

dar există alte două inferențe în care concluzia nu mai rezultă cu necesitate:

Dacă este ziuă, este lumină
 Nu este ziuă
 Deci, (Probabil) nu este lumină

Dacă este ziuă, este lumină
 Este lumină
 Deci, (Probabil) este ziuă

Fiindcă ultimile două inferențe au concluzia probabilă, ar trebui ca ele să facă parte din categoria inferențelor inductive (fiindcă am stabilit că “marca” inducției este probabilitatea concluziei). Ceea ce e de neacceptat, deoarece cele două inferențe nu sunt nici pe departe inferențe de tip inductiv, ci *inferențe deductive nevalide*.

Prin urmare, sublinierea *caracterului probabil al concluziei* nu este suficientă pentru a determina natura și specificitatea inferențelor inductive. Mai trebuie și altceva. Acest altceva ține de *fundamentul întemeierii*. În inferența deductivă de tip silogistic:

Toți oamenii sunt muritori
 Callias este om
 Deci, Callias este muritor

fundamentul întemeierii este *generalul* (“propoziția universală”), iar cazul capătă (sau nu capătă) proprietatea clasei (universalului) tocmai prin raportare (incluziune sau excluziune) la clasă (la general, la universal). Mersul gândirii este de la *universal la particular*. Anticipând puțin discuția, vom spune că în inferența inductivă:

x_1 este foarte corect
 x_2 este foarte corect
 x_3 este foarte corect

 x_{n-1} este foarte corect
 x_n este foarte corect
 ($x_1 - x_n$) sunt cetățeni elvețieni
 Deci, (probabil) toți cetățenii elvețieni sunt foarte corecți

fundamentul întemeierii este analiza cazurilor individuale, iar generalul se sprijină pe această analiză și pe concluziile ei. Direcția gândirii merge de la individual (particular) la universal.

În cazul celor două moduri inferențiale probabile (un ponendo-ponens și un tollendo-tollens) pe care le-am ilustrat, una dintre condiții (probabilitatea concluziei) pentru plasarea în grupa inferențelor inductive este îndeplinită dar nu este îndeplinită cea de-a doua (fundamentul trecerii este propoziția de ordin general). Vom spune, așadar, că *inferențele inductive sunt acele tipuri de inferențe în care trecerea de la premise la concluzie se întemeiază pe analiza particularului și are un caracter de probabilitate.*

IV.2. Formele inferențelor inductive

Sunt mai multe forme de inferențe inductive. Nu ne vom referi asupra tuturor și nici nu vom stărui – în această încercare de inițiere a cititorului în elementele logicii inductive – asupra aspectelor controversate, asupra virtuților și limitelor lor. Vom prezenta doar câteva cu scopul determinării mecanismului inferențelor inductive.

(a) *Inducția completă.* Este o formă de inducție asupra căreia s-a discutat mult tocmai pentru faptul că nu respectă una dintre exigențe (probabilitatea concluziei) și, totuși, este încadrată în sfera inferențelor inductive. În cazul *inducției complete*, concluzia, deși se fundează pe analiza cazurilor individuale și deși este universală, rămâne totuși certă, adică rezultă cu necesitate din premisele date. Schema inferenței inductive complete este următoarea:

x_1 are proprietatea p
 x_2 are proprietatea p
 x_3 are proprietatea p
 x_n are proprietatea p
 $(x_1 - x_n)$ și numai ei constituie membrii clasei m

Deci, Toți m sunt p

Prin urmare, două condiții trebuie îndeplinite pentru a avea o inferență inductivă completă:

(a) clasa (m) să conțină un număr finit de elemente (dacă m este determinată de “număr natural”, clasa fiind infinită nu se poate construi o inducție completă);

(b) toate elementele clasei (m) să fie cercetate în legătură cu proprietatea (p) pe care o avem în vedere, constatându-se prezența proprietății (p).

Dacă se constată că florul, clorul, bromul, iodul și astatinul sunt monovalente și că ele și numai ele fac parte din grupa halogenilor, atunci rezultă cu necesitate concluzia “Toți halogenii sunt monovalenți”.

(b) *Inducția incompletă.* Spre deosebire de inducția completă, unde sunt cercetate toate cazurile și se constată pentru fiecare în parte o anumită proprietate, ajungându-se în mod

necesar la generalizarea “Toți m sunt p ”, în cazul *inducției incomplete* sunt cercetate doar o parte dintre elementele ($x_1 - x_n$) care alcătuiesc clasa (m) iar rezultatul se *extrapolează* la toți membrii clasei (m). De aici caracterul *probabil* al concluziei. Schema inducției incomplete este următoarea:

x_1 are proprietatea p
 x_2 are proprietatea p
 x_3 are proprietatea p

 x_{n-1} are proprietatea p
 x_n are proprietatea p
 ($x_1 - x_n$) fac parte din clasa m

(Probabil) Toți m sunt p

Dacă se constată că:

x_1 practică sporturi nautice
 x_2 practică sporturi nautice
 x_3 practică sporturi nautice

 $x_1, x_2, x_3, \dots$ sunt locuitori ai Deltei Dunării

(Probabil) Toți locuitorii Deltei Dunării practică sporturi nautice

care întruchipează o inferență inductivă incompletă. Există mai multe forme ale inferențelor inductive incomplete (prin simplă enumerare, științifică etc.).

(c) *Inducția prin analogie*. Este un tip de inducție în care *mersul gândirii este de la singular la singular*. Este vorba de așa-numitul *raționament prin analogie* de care se servește atât de mult cercetarea științifică experimentală și nu numai. Relația care mijlocește trecerea de la premise la concluzie este *relația de asemănare*. Această relație nu este însă o *relație de identitate* care să asigure *caracterul necesar* al trecerii de la afirmarea unei proprietăți a unui obiect la afirmarea proprietății pentru obiectul cu care se aseamănă. De aici, caracterul probabil al extrapolării proprietății și, evident, al concluziei.

Există *grade diferite de probabilitate* a concluziei. Dacă relația de asemănare între obiecte, situații, relații vizează aspecte esențiale pentru ființarea lor, atunci gradul de probabilitate crește în mod considerabil:

Numărul 96 este divizibil cu 3
 Numărul 963 se aseamănă cu 96 (în ambele suma cifrelor dă un număr divizibil cu 3)
 Deci, (Probabil) 963 este divizibil cu 3

unde probabilitatea este maximă, în timp ce în inferența prin analogie:

Numărul 96 este divizibil cu 3

Numărul 9356 se aseamănă cu 96 (ambele încep cu 9 și se termină cu 6)

Deci, (Probabil) 9356 este divizibil cu 3

unde probabilitatea concluziei este minimă⁵⁹.

Să spunem că, în cercetarea științifică, inferențele inductive bazate pe analogie se fundează pe relația dintre *faptul de cunoscut* și *modelul teoretic construit*. Se cercetează *modelul* (fiindcă, de multe ori, *faptul* este inaccesibil cercetării directe), se descoperă anumite proprietăți ale sale sau relații între elementele componente și se transferă aceste proprietăți sau relații la nivelul faptului de explicat. Cum modelul nu e niciodată identic cu faptul, transferul va avea întotdeauna un anumit grad de probabilitate.

IV.3. Metode de cercetare a relațiilor cauzale

Pentru științele experimentale, analiza *relațiilor de cauzalitate* dintre fenomene are o importanță covârșitoare, deoarece a cunoaște cauza unui fenomen înseamnă a avea la îndemână instrumentul pentru a-l produce (dacă aceasta este necesar) sau pentru a preîntâmpina producerea lui (dacă prezența lui este indezirabilă). S-a mers până acolo – exagerându-se desigur – încât s-a afirmat că a cunoaște un fenomen înseamnă a determina cauzele care îl produc, iar adeseori explicația – modalitatea cea mai eficientă de a cunoaște un fenomen – a fost identificată cu una dintre formele ei: *explicația cauzală*. De aceea, epoca modernă a fost interesată de determinarea relațiilor cauzale dintre fenomene. Pentru aceasta s-au încercat metodele cele mai eficiente. Cel care le-a studiat și sistematizat în forma în care se regăsesc și astăzi în tratatele de logică este John Stuart Mill.

Atragem atenția că, în fapt, metodele de cercetare a relațiilor cauzale sunt *inferențe inductive*, *lanțuri de inferențe inductive* sau *combinații între inferențele inductive și cele deductive*. Numai în virtutea acestor inferențe și a raporturilor dintre ele putem să ajungem, în finalul aplicării metodei, la concluzia că un anumit fenomen (a) este cauza unui anumit fenomen (m). De altfel, pe parcursul analizelor asupra fiecărei metode de cercetare a relațiilor cauzale, vom atrage atenția asupra inferențelor care intervin.

(a) *Metoda concordanței* (“adveniente causa, advenit effectus”). Dacă în mai multe serii cauzale efectul produs este același (m), iar fiecare dintre serii are un singur element constant (a) în timp ce celelalte elemente variază, atunci înseamnă că elementul constant (a) este cauza efectului (m). Schema metodei este următoarea:

a,b,c — m

a, r,s — m

a, x, y — m

a — m

⁵⁹ Ilustrarea este preluată din: Dragan Stoianovici, Teodor Dima, Andrei Marga, *Logica generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1991, p. 199;

Următoarele inferențe inductive se derulează în cadrul acestei metode:

a,b,c produc m

a,r,s produc m

a,x,y produc m

b,c nu produc m (fiindcă m este produs în cazul al doilea dar b și c nu sunt prezente)

r,s nu produc m

x,y nu produc m

m este produs în toate cele trei cazuri în care singurul element constant este a

(Probabil) a produce m

probabilitatea concluziei fiind dată de faptul că este posibil ca, într-adevăr, (a) să fie cauza lui (m), dar este posibil ca (m) să poată fi produs și de alte cauze pe care nu le-am avut în vedere și pe care nu le-am cercetat.

(b) *Metoda diferenței* (“sublata causa, tollitur effectus”). Dacă avem două serii cauzale din care una produce un efect (m) iar cealaltă nu produce efectul (m), iar diferența dintre ele se concretizează numai în absența unui singur element în seria cauzală care nu produce efectul (m), atunci elementul care lipsește este cauza producerii efectului (m). Schema metodei este următoarea:

a,b,c,d	—	m
b,c,d	—	—
a		
— m		

unde se derulează următoarea inferență:

a,b,c,d produc m

b,c,d nu produc m

singura diferență între producerea și neproducerea fenomenului (m) este prezența fenomenului (a)

(Probabil) a produce m

Probabilitatea concluziei rezultă aici din faptul că metoda impune o condiție extremă, aproape imposibil de îndeplinit în practica cercetării științifice: identitatea tuturor factorilor cauzali în afara unuia singur!

(c) *Metoda combinată* îmbină cerințele metodei concordanței cu acelea ale metodei diferenței, încercând să evite limitele uneia și ale celeilalte și să dea un plus de siguranță concluziei. Schema metodei este următoarea:

$$a,b,c — m$$

$$a,r,s — m$$

$$a,x,y — m$$

$$b,c — -$$

$$r,s — -$$

$$x,y — -$$

$$(\text{Probabil}) a — m$$

Inferențele utilizate sunt identice cu acelea pe care le-am stabilit pentru metoda concordanței, cu diferența că dacă la metoda concordanței determinarea elementelor care nu produc efectul (m) s-a făcut prin *deducție*, de această dată determinarea s-a făcut prin intuiție (observație, experiment).

(d) *Metoda variațiilor concomitente* (“variante causa, variatur effectus”). Dacă în mai multe serii cauzale care produc un efect (m) orice modificare în perimetrul unuia dintre factorii seriei cauzale atrage după sine modificări în perimetrul efectului, atunci acest element este cauza efectului (m). Schema metodei este următoarea:

$$a_1,b,c,d — m_1$$

$$a_2,b,c,d — m_2$$

$$a_3,b,c,d — m_3$$

$$(\text{Probabil}) a — m$$

cu următoarea desfășurare inferențială:

$$a_1,b,c,d \text{ produc } m_1$$

$$a_2,b,c,d \text{ produc } m_2$$

$$a_3,b,c,d \text{ produc } m_3$$

$$m_1,m_2,m_3 \text{ sunt modificări ale efectului } m$$

$$b,c,d \text{ sunt constante}$$

$$a_1,a_2,a_3 \text{ sunt modificări ale factorului } a \text{ al seriei cauzale}$$

$$(\text{Probabil}) a \text{ produce } m$$

unde probabilitatea concluziei este dată de cerința extremă de a izola un singur factor al seriei cauzale care variază o dată cu variația efectului.

(e) *Metoda reziduurilor* (“metoda rămășițelor”). Dacă o serie cauzală produce o serie de efecte și cunoaștem (din observații anterioare) că o serie de efecte au drept cauze elemente ale seriei cauzale date, atunci elementele seriei cauzale care au rămas sunt cauzele efectelor ale căror cauze le căutăm. Schema metodei este următoarea:

$$a,b,c,d — m,n,s,r$$

$$b,c,d — n,s,r$$

$$(\text{Probabil}) a — m$$

în care se combină elemente ale inferențelor inductive cu cele ale inferențelor deductive:

a,b,c,d produc m,n,r,s

b,c,d produc n,r,s

diferența este aceea între factorul cauzal (a) și efectul (m)

(Probabil) a produce m

BIBLIOGRAFIE

A. Din literatura română:

1. Gheorghe Enescu, *Fundamentele logice ale gândirii*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1980;
2. Petre Botezatu, *Constituirea logicității*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;
3. Dragan Stoianovici, Teodor Dima, Andrei Marga, *Logica generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1991;
4. Petre Botezatu, *Introducere în logică*, vol.1 și 2, Editura Grafic, Iași, 1994;
5. Petru Ioan, *Logica integrală*, 1, Editura "Ștefan Lupașcu", Iași, 1999;
6. Constantin Sălăvăstru, *Modele argumentative în discursul educațional*, Editura Academiei, București, 1996;
7. Constantin Sălăvăstru, *Teoria și practica argumentarii*, Editura Polirom, Iași, 2003;

B. Din literatura străină:

1. Edmond Goblot, *Traité de logique*, Librairie Armand Colin, Paris, 1925;
2. Raymond J. McCall, *Basic Logic. The Fundamental Principles of Formal Deduction Reasoning*, Barnes & Noble, Inc., New-York, 1952;
3. Stephen F. Barker, *The Elements of Logic*, McGraw-Hill Book Company, New-York..., 1965;
4. Bernard Ruyer, *Logique*, P.U.F., Paris, 1990;
5. Irving M. Copi, *Introduction to Logic*, The MacMillan Company, New-York, 1953;
6. Gérard Chazal, *Elements de logique formelle*, Hermès, Paris, 1996;
7. Jean-Blaise Grize, *Logique moderne*, I-II, Mouton /Gauthier-Villars, Paris, 1969-1971.

TEHNOLOGIA INFORMAȚIEI ȘI COMUNICĂRII

Conf. dr. Adrian NETEDU

CUPRINS

I. Introducere

II. Editarea de documente în Word

III. Lucrul cu programul Excel

IV. Prezentarea publică cu Microsoft Power Point

Aplicații ale cursului: teme de seminar și de examen

I. Introducere

1. Computerul și științele sociale

Încă de acum douăzeci de ani un important autor american J. Naisbitt, în lucrarea devenită celebră *Megatendințe* (1984) atrăgea atenția asupra expansiunii mondiale a tehnologiilor informației cu consecințe dintre cele mai spectaculoase pentru omenire în general. Se întrevedea astfel:

- legătura dintre descoperirile informaticii și schimbarea socială,
- limitarea privilegiului informațional
- obligativitatea instruirii intensive
- creșterea ponderii din PIB dată de domeniul informaticii și informației în general
- intensificarea schimbului de date “on-line”
- dependența stimulativă reciprocă dintre software (ansambluri de programe, instrucțiuni date etc.) și hardware (componentele mecanice și electronice ale unui computer).

Este evident că toate aceste presupoziii s-au adeverit și au fost întărite de evoluțiile viitoare. Astăzi considerăm normal să comunicăm prin Internet, să vorbim de „magistrale ale informării”, să amintim de cyber-spațiu etc. Toate aceste înlesniri ale civilizației electronice sunt intermediare de ordinator (computer) aflat și el în plină evoluție tehnologică. Profesionalizarea în cele mai variate domenii nu mai poate face abstracție de calculator și tocmai de aceea se impune cunoașterea elementelor de bază ale noilor tehnologii.

În ce privește studenții în științele sociale considerăm, după experiența deja vizibilă în diverse sisteme universitare, că sunt strict necesare următoarele abilități:

- familiarizarea cu mediul **Windows 95/98/XP** ca și cadru general de funcționare al calculatorului
- generarea de texte și gestionarea acestora prin intermediul programului **Word**
- gestionarea bazelor de date cu programul **Excel**
- prezentarea rezumată a comunicărilor publice prin intermediul programului **Power Point**.
- familiarizarea cu procedurile statistice specifice științelor sociale prin programul **SPSS**.
- cunoașterea principalelor proceduri pentru căutarea informațiilor pe **Internet**.

Este evident că orice student își poate lărgi și singur aria de preocupări existând diverse alte produse software care pot răspunde acestor exigențe, dar ne-am oprit aici la pachetele soft cele mai accesibile și mai răspândite.

2. Ce este un computer?

Noțiunea de computer trimite la „computare” sau la „computația” (prelucrarea) informațiilor iar acest lucru este posibil prin articularea acțiunilor părții hardware (echipamentele electro-mecanice) și a părții software (programe diverse). Practic prelucrarea informațiilor presupune un spațiu fizic de stocare, memorare etc. precum și programe, proceduri, algoritmi etc. prin intermediul cărora calculatorul îndeplinește o serie de sarcini în folosul utilizatorului. Pentru aceasta computerul dispune de un limbaj specializat (limbaj mașină) care este deosebit de complex și care rămâne ascuns utilizatorului: acesta folosește de obicei programe simplificate ca și interfață de comunicare cu computerul. Computerul se poate prezenta în diverse forme: cu toate componentele la vedere (reunind un monitor, o unitate centrală, o tastatură, un mouse etc), de tip laptop, ca un terminal al unei rețele de computere etc. Dar indiferent de formă orice computer are următoarele două componente:

1. **Unitatea centrală** (procesor, placă de bază, memorie RAM etc.)
2. **Echipamente periferice** (hard disc, floppy-disc, CD-rom, monitor, tastatură, mouse etc.)

Vom prezenta în continuare câteva caracteristici ale acestor componente și rolul lor în arhitectura și funcționarea computerului:

1. Procesorul numit și CPU (Central Processing Unit) reprezintă „creierul” computerului deoarece nici o operație nu se desfășoară fără acesta. Practic procesorul coordonează întreaga activitate a computerului și efectuează toate operațiile matematice. De performanțele tehnice ale procesorului va depinde viabilitatea, puterea și rapiditatea computerului în general.

2. Placa de bază (mainboard/motherboard) reprezintă platforma hardware pe care se implementează majoritatea componentelor calculatorului. Aceste componente pot fi cuplate în niște locuri speciale (sloturi) sau pot fi integrate în placă (de exemplu placa de sunet sau cea video pot fi în această situație). Placa de bază interconectează prin circuite electronice procesorul, elemente de memorie, hard-discul, plăcile audio/video și de rețea, modemul etc. dar și alte echipamentele periferice (tastatură, maus, CD-ROM etc.). Placa de bază este aleasă în funcție de procesor.

3. Memoria¹ RAM (Random Acces Memory) folosește la stocarea temporară a datelor și informațiilor acestea putându-se pierde la o întrerupere accidentală a computerului ceea ce înseamnă că memoria RAM se reinițializează la fiecare deschidere a calculatorului. Modulele de stocare sunt fixate pe placa de bază și cu cât mărimea lor este mai mare (de ex 128-256 Mb DDR/SDRAM) cu atât viteza de lucru este mai mare.

¹ Cea mai simplă unitate de memorie este bitul (valoarea 1 sau 0 în limbaj mașină). 8 biți formează un byte. Un Kb=1000 byte, 1 Mb=1000 Kb iar un Gb= 1000 Mb.

Memoria RAM se adaugă memoriilor ROM și CMOS indispensabile funcționării oricărui computer.

4. Hard-discul (discul dur sau HDD) reprezintă acel suport în care sunt stocate pe termen lung toate aplicațiile software necesare funcționării ordinatului sau în general aplicațiile și programele necesare utilizatorului. Capacitatea mare a HDD de peste 20 Gb este astăzi curentă, importantă fiind și viteza de memorare a acestuia.

5. Floppy-discul (dischetă) este un suport de stocare a datelor cu o memorie de 1,44 Mb computerul având și o unitate de lectură a dischetelor. Un dispozitiv plasat pe partea posterioară a dischetelor permite securizarea acestora.

6. CD-ROM – echipament periferic care permite lectura unui CD (care are o capacitate cuprinsă între 600-700 Mb iar ca unitate audio cca. 80 minute) dar și imprimarea/ștergerea acestuia în varianta CD-RW. Există și variante numite DVD-ROM pentru lectura CD-urilor de tip DVD.

7. Monitorul (Desktop) reprezintă interfața de lucru dintre utilizator și computer sub forma unui ecran cu mărimea de 15,17, 19... inch. Monitorul poate fi catodic sau cu cristale lichide și trebuie să aibă anumite caracteristici pentru protecția ochilor utilizatorului.

8. Claviatura (tastatura)-echipament periferic care permite scrierea și transmiterea mesajelor de orice fel către calculator. Este similară mașinii de scris având însă și caracteristici specializate calculatorului. Există diverse tipuri de tastaturi, unele adaptate special pentru limbi de circulație: franceză, germană etc.

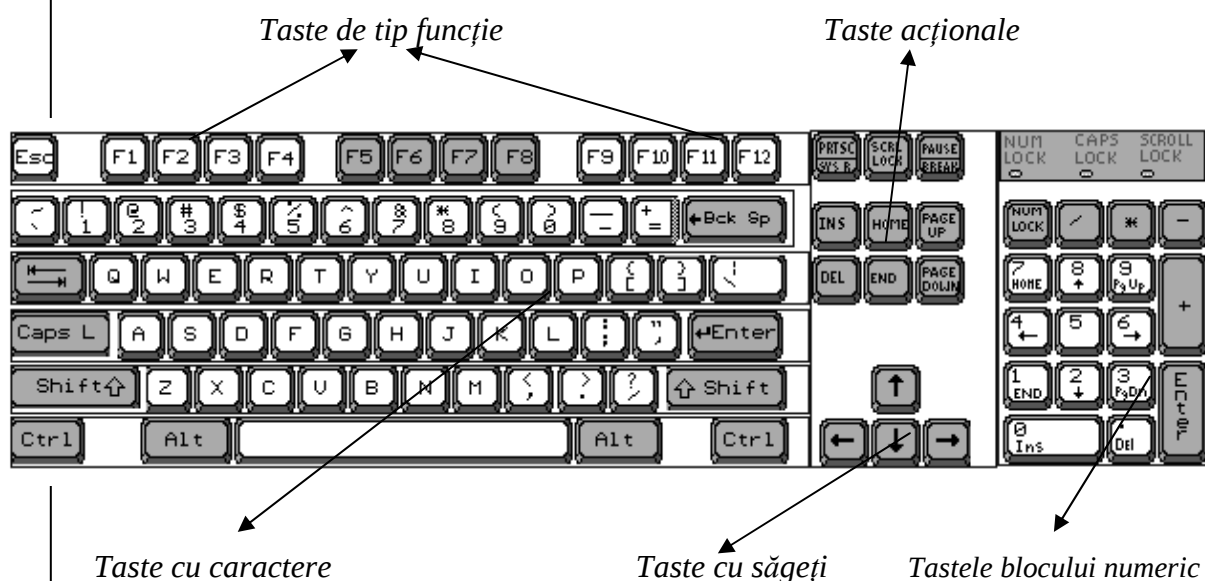
9. Mouse – echipament periferic dotat de obicei cu două clape prin intermediul căruia comunicăm mai rapid cu computerul (fără a mai apela la comenzi care pot fi date prin grupări de taste de pe claviatură), grafic fiind un cursor vizibil pe desktop. Există diverse tipuri de maus-uri de la cele simple la cele dotate cu scroll, sau cele fără fir (wireless) etc. Butoanele maus-ului se folosesc de obicei astfel:

- butonul stânga un clic= selectarea unei instrucțiuni, meniu etc.
- butonul din stânga dublu clic= declanșarea unei comenzi
- butonul dreapta un clic= informații diverse, preferințe, opțiuni etc.

10. Alte periferice. Se pot anexa și alte periferice la cele considerate strict necesare: accesorii multimedia, placă de rețea (atunci când computerul este legat de alte computere într-o rețea), fax-modem intern sau extern (pentru legături prin telefon la Internet, servicii de poștă electronică, fax etc.), scanner („citește” orice document), imprimantă etc.

3. Rolul și funcțiile tastaturii

Tastatura atașată calculatorului are o formă apropiată de figura următoare:

Tastele pot fi cu ușurință grupate după cum urmează:

1. Tastele blocului numeric (activate cu NUM LOCK)
2. Taste cu săgeți (sensul acestora dă direcția cursorului, a unui document, a unei selecții etc.)
3. Taste cu caractere (litere, semne de punctuație sau semne speciale)
4. Taste de tip funcție (fiecare funcție F1...F12 are o misiune precisă în funcție de sistemul de operare cu care lucrează computerul). De ex. F1 deschide automat funcția Help în cadrul aplicației curente iar F5 deschide opțiunea **Find** pentru a căuta ceva anume.
5. Taste acționale:

Esc=renunțarea la meniul care este afișat pe monitor

Print Screen= reține imaginea curentă de pe ecranul monitorului pentru a putea fi prelucrată de anumite programe sau pentru a fi imprimată

Scroll lock= întrerupe curgerea imaginilor sau paginilor pe ecran

Insert= comandă care permite scrierea peste alte caractere (overtyping) prin suprapunere

Home= comandă dată cursorului pentru a reveni la începutul rândului, paginii, documentului, frazei etc.

Page Up/Page Down= saltul la pagina anterioară/posterioară

Tab= saltul cursorului la o altă secțiune

Delete= șterge caracterul din poziția curentă sau o altă presetată

End= saltul cursorului la sfârșitul rândului, paginii, documentului etc.

Backspace (←)= șterge caracterul de dinaintea cursorului

Delete= șterge caracterul din fața cursorului

Pause= oprește afișarea pe ecran

Enter= execuția unei comenzi sau trecerea la un nou rând în cazul textelor

6. Taste pentru modul de lucru:

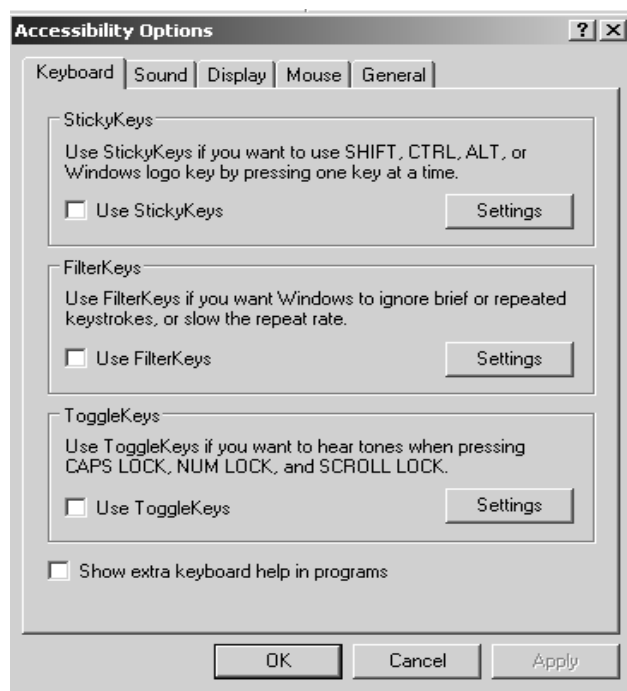
Caps Lock= folosită pentru caracterele cu majusculă

Num Lock= comandă pentru activarea blocului numeric

Space= comandă pentru crearea de spații la scrierea textelor

☑ **Obs.1:** aceste taste sunt activate odată cu ledurile luminoase din partea dreaptă sus a tastaturii

☑ **Obs.2:** Comenzile **Caps Lock**, **Num Lock** sau **Scroll Lock** pot fi însoțite și de semnale audio pentru persoane cu dizabilități. Pentru aceasta trebuie utilizate comenzile **Start**→**Settings**→**Control Panel**→**Accessibility Options** după care apare fereastra următoare:

În această fereastră putem seta* opțiunea **Use Toggle Keys** pentru a obține tonurile audio.

În aceeași fereastră observăm și alte setări posibile pentru persoanele cu dizabilități.

***Obs.:** Se folosește de obicei verbul **a seta** pentru a desemna operația de *a aranja, a pregăti* însă jargonul informatic s-a extins iar expresiile *a seta, setat, de-setat, resetat* desemnează o gamă foarte mare de operații.

7. Taste pentru alternarea comenzilor:

Shift= prin apăsare temporară se pot obține caracterele din partea superioară a tastelor, caracterele cu majusculă dacă nu este acționată tasta **Caps Lock**, caractere cu literă mică dacă tasta Caps Lock este acționată.

Ctrl și Alt= folosite pentru a genera comenzi diverse în diverse combinații.

- De exemplu:**
- ▶ combinația de taste **Alt+F4** sau **Ctrl+F4** închide o aplicație curentă nu înainte de a fi întrebați dacă salvăm documentul respectiv;
 - ▶ combinația de taste **Ctrl+5** (luat din blocul numeric) selectează un întreg text sau document
 - ▶ combinația de taste **Alt+Shift** (stânga) schimbă limba folosită prin intermediu tastaturii mai ales în cazul aplicațiilor cu texte
 - ▶ combinația de taste **Ctrl+Break** întrerupe un program în derulare

- ▶ combinația de taste **Alt+Shift** (stânga) schimbă limba folosită prin intermediu tastaturii mai ales în cazul aplicațiilor cu texte
- ▶ combinația de taste **Ctrl+Alt+Del** reinițializează sistemul de operare al computerului (se folosește în diverse situații limită).
- ▶ combinația de taste **Shift+Tab** deplasează cursorul invers pe drumul pe care a mers folosind tasta **Tab**.
- ▶ combinația de taste **Ctrl+Esc** activează meniul **Start**.

☑ **Obs.:** există și alte combinații foarte utile iar utilizatorul poate adăuga pentru anumite sarcini alte comenzi simple sau complexe (macrocomenzi).

Temă

Plecând de la textul de mai jos (de pe site-ul <http://www.pcguide.com>) dar consultând și alte surse bibliografice comentați într-o lucrare de câteva pagini modul de lucru al computerului.

Example: What Happens When You Press A Key

To illustrate how the computer works, let's take a very simple example. Let's suppose you are working in your word processor and you type the letter "M". Here's what happens, in general terms, when you press the "M" button:

- The keyboard sends an electrical signal, called a scan code, to the computer saying that a button was pressed.
- The keyboard controller interprets the scan code and determines that the letter pressed was an "M". It stores this "M" in a special memory location until the processor is ready to deal with it.
- The controller sends a signal to the processor, called an interrupt. An [interrupt](#) tells the processor that some part of the computer has information for it to process and wants its attention. In this case, the keyboard controller wants the processor to look at the key you just pressed.
- The processor is almost always doing many things, sharing its time among many tasks. As a result, most every event must wait its turn. The processor services interrupts based on their priority. When it is time to deal with the keypress, the processor routes it to the program for the operating system that you are using. Assuming you are using a multi-tasking operating system like Windows, the operating system software decides which window you pressed the key in and sends a message to that window telling it a key was pressed.
- The window decides what to do with the keypress. Since in this case it's your word processor window, and the key you pressed was an ordinary letter, the word processor will add that letter to its working area for the file you have open. The letter will take one byte of your computer's memory (RAM). Other keys could be handled differently (for example, if you pressed the key to tell the word processor to exit).
- The window will then call the operating system to display the letter on the screen.
- The operating system will display the letter on the screen by adding it to your video card's video memory.
- The next time the video card refreshes your monitor (re-displays what is in its video memory) the letter will appear on the screen. Most video cards [refresh the monitor](#) between 60 and 100 times per second.

Wow, a lot happens even in a simple example like this! This all appears to occur instantaneously because the computer is simply operating at a much faster speed than humans can readily perceive. But despite the illusion created by the speed of the PC, a lot of activity is going on inside the box for even the most basic activity.

In fact, even in the description above, I omitted many steps and details. To list every single step could take dozens of pages, even for just this simple example! The processor itself is handling many thousands of chores every second, and every part of the computer has a job to do on an ongoing basis. This hopefully gives you some idea of how the computer processes, moves, and stores information. Notice that in this example all three activities occurred.

You might feel a bit overwhelmed by this, and think that maybe computers are just too complicated to understand. Fortunately, we don't really need to understand every little detail that goes on inside them to buy and use them, or even to build them. It is usually enough to know what the parts of the computer are and how they interact.

4. Sistemul de operare Windows

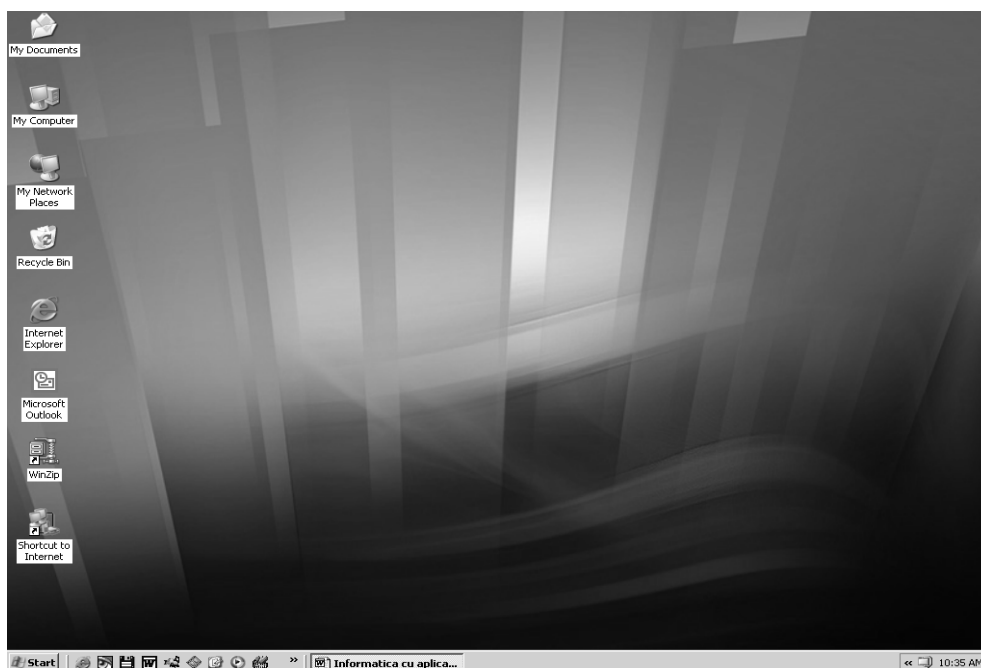
Sistemul de operare este un mediu software prin care utilizatorul poate comunica cu computerul. El este compus dintr-o serie de programe prin intermediul cărora sistemul funcționează aceste programe fiind primele încărcate în memorie atunci când computerul este pus în funcțiune. Principalele funcții ale sistemului de operare sunt:

- stocarea informațiilor în directoare, fișiere etc.
- setarea legăturilor cu toate perifericele computerului
- gestionarea programelor soft specifice
- facilitarea comunicării cu utilizatorul prin interfețe.

Principalele sisteme de operare cunoscute sunt **MS DOS** și **Windows** cu variantele 95/98/2000/NT/XP. Există însă și alte sisteme de operare: OS2 (folosit mai puțin astăzi), Unix/Linux (foarte folosite mai ales în rețele de calculatoare), MacOS (pentru calculatoare de tip Macintosh). Pentru prezentarea actuală ne vom opri la mediul Windows care este astăzi cel mai uzual datorită comunicării cu utilizatorul printr-o interfață grafică și nu prin texte/comenzi așa cum era cazul cu sistemul MS DOS. Noțiunile introduse se referă la Windows în general și pot fi întâlnite cu unele modificări în toate variantele apărute în timp.

4.1 Pornirea și închiderea sistemului

Din moment ce computerul este conectat la rețeaua de curent electric și este deschis (ordinea este: computer ► monitor, la închidere fiind invers!) computerul va încărca sistemul de operare după care va apare pe ecranul monitorului o imagine de tipul următor :

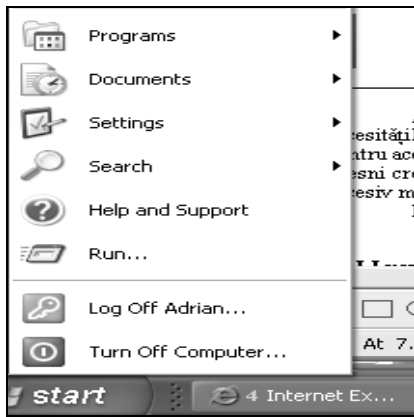
Imaginile care apar pot fi reduse la două categorii:

- **bara de sarcini** (taskbar) pe orizontala de jos
- **pictograme** (icons) răspândite pe ecran.

Cîteva din aceste semne grafice le vom explica în continuare:

Imagine	Denumire	Descriere
	Taskbar (Bara de sarcini)	Conține butonul START dar și diverse pictograme. Poate fi modificată după se am fixat cursorul pe ea, clic dreapta și se alege comanda Proprieties
	System Tray	Se află în extrema dreaptă din Taskbar și conține informații despre unele componente: data și ora, limba setată a tastaturii etc.
	My Computer	Shortcut (scurtătură) care permite accesul la diverse părți ale computerului.
	Recycle Bin	Shortcut (scurtătură) care permite accesul la cutia ce conține toate aplicațiile șterse anterior. Ele pot fi apoi recuperate sau pot fi șterse definitiv.
	Internet Explorer	Shortcut (scurtătură) care permite accesul la Internet dacă computerul este conectat la un provider.
	Win Zip	Shortcut (scurtătură) care permite accesul la un orice tip de program. În acest exemplu este specificat un program de arhivare.

Astfel de pictograme pot fi aduse pe Desktop de către utilizator în funcție de necesitățile pe care le are pentru a avea acces mai repede la anumite programe sau aplicații. Pentru aceasta este de ajuns de a da clic dreapta pe maus și a alege **Create shortcut** ceea ce va înlesni crearea unei pictograme pe Desktop. Uneori se recomandă totuși a nu încărca în mod excesiv monitorul cu aceste **shortcuts** (numite uneori și iconițe). Dacă apăsăm clic pe butonul Start sau acționăm butonul de pe tastatură va apare meniul **Start** care conține opțiunile:

Programs-trimite la programele din computer

Documents-trimite la ultimele 15 documente deschise anterior

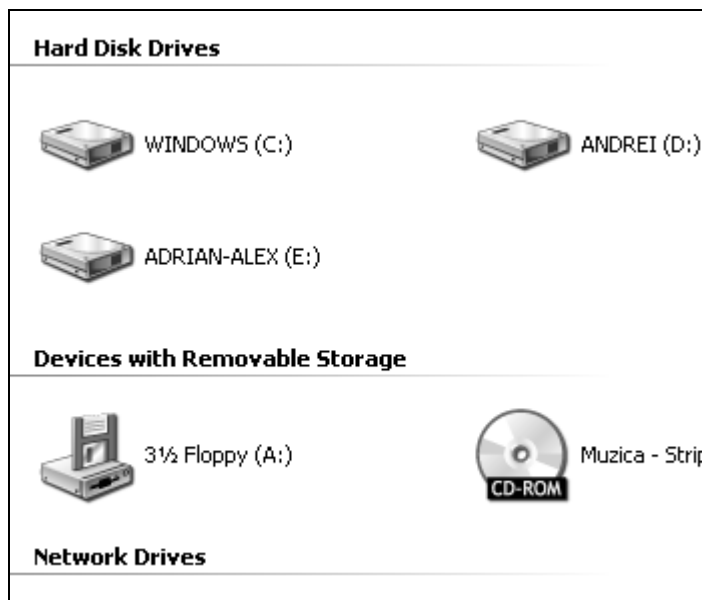
Settings-trimite la o serie de programe care asigură funcționarea sistemului. Poate fi acționat **Control Panel** unde putem monitoriza sistemul inclusiv perifericele sau putem instala/dezinstala programe.

Search-caută orice program sau document după nume sau grup de litere

Help-ajutor general pentru Windows

Run- comandă de pornire a unui program direct și nu prin intermediul unei pictograme (shortcut)

Foarte des uzitată este pictograma **My Computer** care odată acționată deschide fereastra în care identificăm diversele sectoare ale computerului:

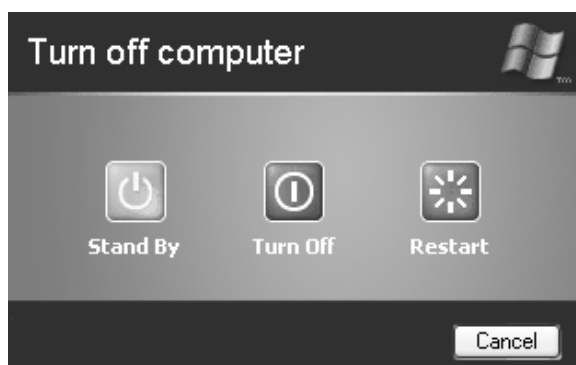

În imaginea alăturată putem observa faptul că hard-discul este partiționat în trei sectoare C, E și D aceste partiții fiind de fapt opționale. Dintre acestea, partiția **Windows (C)** odată activată conține directorul **Program Files** în care se găsesc principalele programe care concurează la buna funcționare a computerului.

De asemenea se observă pictogramele unităților externe pentru lucrul cu dischete (A) și cu CD-uri.

Pot fi identificate și elementele de rețea dacă computerul este conectat la aceasta (**Network Drives**).

Închiderea sistemului se face respectând anumite reguli precise. Este recomandat de exemplu să salvăm orice aplicație executată, să închidem apoi ferestrele una câte una și să fim atenți la orice mesaje venite din partea computerului. La final putem acționa comanda **Start** → **Turn Off Computer** și va apare fereastra următoare:

Varianta **Turn Off** va închide efectiv sistemul. Varianta **Stand By** oprește calculatorul nu însă și sistemul de calcul iar varianta **Restart** va reporni computerul. Se poate renunța la oricare din variante dacă alegem opțiunea **Cancel**.

Odată computerul închis se acționează închiderea pentru monitor și apoi pentru sistem. La repornire ordinea este inversă !

4.2 Lucrul cu directoare și fișiere

Directoarele pot fi imaginate ca și cărțile dintr-o bibliotecă iar fișierele ca fiind paginile acelor cărți. La rândul lor capitolele cărților pot fi considerate și ele directoare (sau subdirectoare). Toate acestea nu sunt decât modalități de a organiza conținutul software sau de memorie a computerului. Se recomandă ca directoarele și fișierele să aibă nume cât mai sugestive pentru a putea fi găsite mai ușor atunci când avem nevoie de ele. Fișierele se caracterizează prin următoarele:

- pot fi constituite din diverse aplicații, documente etc. care se disting prin numele dat de utilizator
- au o terminație (numită extensie) care însoțește numele lor. Exemple de extensii: **.com**, **.exe**, **.txt**, **.doc** etc. Toate aceste extensii explicitează tipul de fișier și uneori facilitează căutarea acestuia.
- sunt și ele de două feluri: executabile și ne-executabile (cele cu extensia **.exe** demarează diverse programe). Dintre ne-executabile de exemplu fișierele cu extensia **.txt** sunt cele care cuprind texte (prin aplicația **Notepad**).
- numele fișierelor includ până la 255 de caractere iar extensia trei!
- pot avea pictograme (shortcut) direct pe monitor pentru a facilita accesul rapid la ele!

Directoarele și fișierele din computer sunt direct vizibile după ce alegem una dintre partițiile deja amintite în **My Computer**. De exemplu după dublu clic pe partiția (F) va apare lista următoare:

Name	Size	Type	Date Modified
!Amintiri din copilarie		File Folder	5/18/2003 1:04 PM
7KINGDOM		File Folder	5/18/2003 1:04 PM
7leg		File Folder	5/18/2003 1:02 PM
adrian		File Folder	5/18/2003 1:02 PM
ALEXANDRA		File Folder	5/18/2003 12:43 PM
Books		File Folder	5/20/2003 6:28 AM

Apar directoarele și diverse informații despre acestea. Continuând cu directorul *adrian* de exemplu rezultă:

Address	E:\adrian										
File and Folder Tasks	<table> <tr> <th>Name</th><th>Size</th></tr> <tr> <td>adisecret</td><td></td></tr> <tr> <td>andreea</td><td></td></tr> <tr> <td>art. reprezentari sociale</td><td></td></tr> <tr> <td>articole</td><td></td></tr> </table>	Name	Size	adisecret		andreea		art. reprezentari sociale		articole	
Name	Size										
adisecret											
andreea											
art. reprezentari sociale											
articole											

Se observă că apar noile directoare conținute în cel anterior E:\adrian.

Evident că se poate merge mai departe cu aplicația **E:\adrian\adisecret** și așa mai departe! Important este să ajungem la fișierul sau documentul dorit! Toate directoarele și subdirectoarele sunt în acest caz creația utilizatorilor deci toate aceste pot

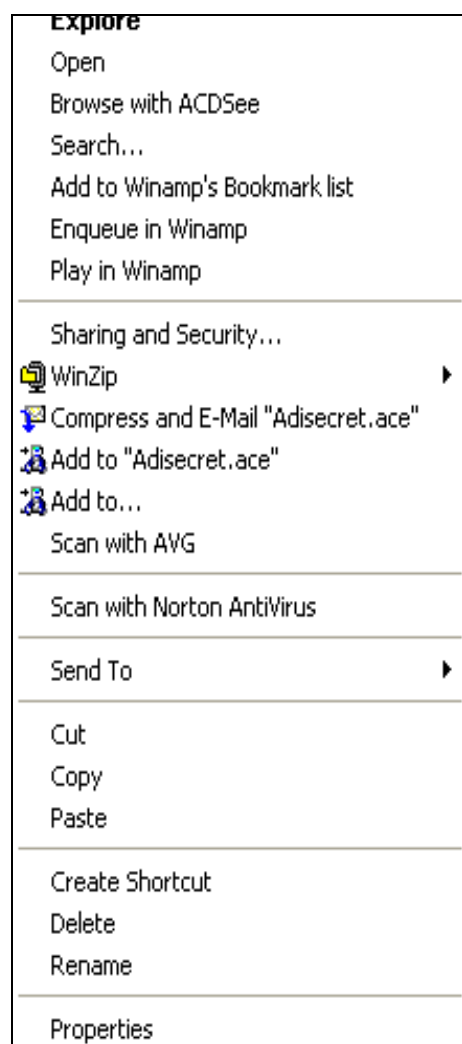
fi apoi transformate după nevoi. Să presupunem că ne oprim la subdirectorul *adisecret*. Dacă fixăm săgeata mausului pe acest nume și apoi apăsăm butonul din dreapta vom găsi o gamă foarte largă de operații posibile după cum observăm din imaginea următoare:

Open-deschide directorul/subdirectorul/fișierul

Explore- cooncomitent deschide aplicația dar și o arborescență specifică pentru a arăta unde se află directorul în sistem!

Browse with...- răsfoiește/vizualizează directorul cu un program anumit aici cu **ACD See** pentru imagini; mai jos cu **Winamp** pentru fișiere cu sonor!

Search- declanșează căutarea unui anumit document în interiorul directorului; comanda este identică cu opțiunea **Start**→**Search** prin care putem identifica orice componentă a sistemului!

Send to - trimite directorul/fișierul la diverse locații de exemplu salvarea pe dischetă sau crearea unei iconițe (shortcut) pe ecran

Cut - operație de tăiere /ștergere a unui document, fișier etc.

Copy - comandă prin care directorul/fișierul este copiat, de fapt păstrat în clipboard pentru o eventuală descărcare a acestuia în alt director. Odată copiat ne putem plasa unde dorim cu săgeata mausului apoi prin declanșarea butonului din dreapta putem alege din variantele afișate alături comanda **Paste**.

Create Shortcut - este comanda prin care directorul/ fișierul etc. poate avea o iconiță pe ecranul calculatului.

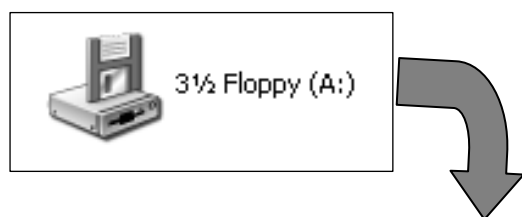
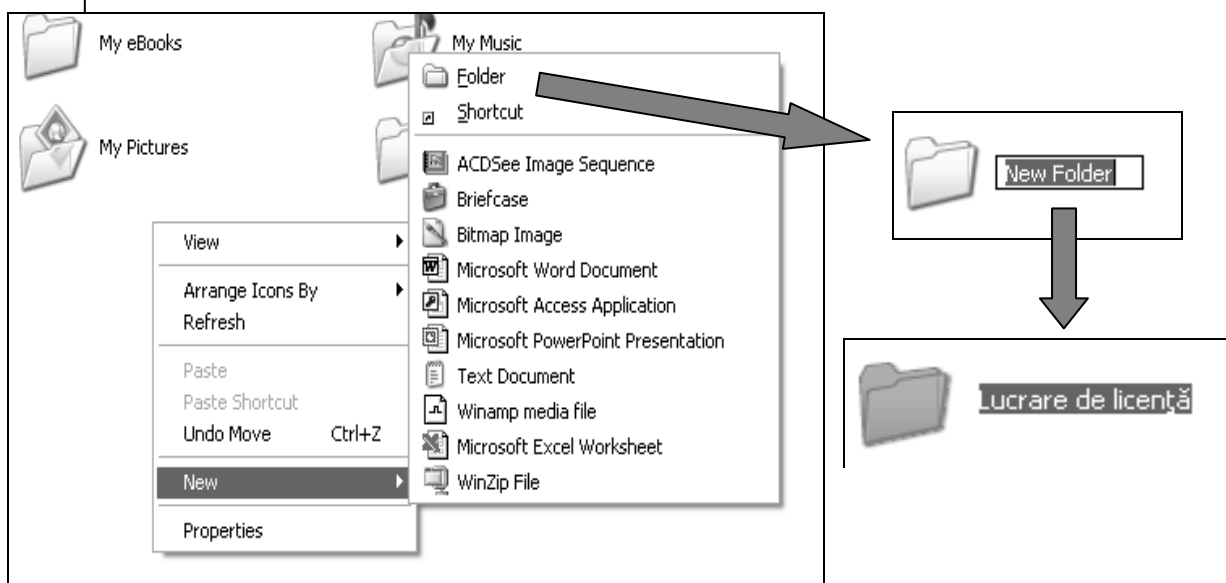
Delete - ștergerea directorului/fișierului, de fapt trimiterea lui la „coș” (**Recycle Bin**)

Rename - comandă cu ajutorul căreia putem să schimbăm numele directorului. Pentru aceasta directorul sau fișierul nu poate fi și utilizat în același timp într-o altă aplicație!

Properties - ajută la aflarea a diverse informații utile despre director/fișier etc. Tipul de identificare a directorului poate fi de asemenea schimbat alegând diverse opțiuni. De exemplu putem prefera opțiunea **Hidden**→**Apply** pentru a ascunde fișierul de ochii celorlalți utilizatori! Comanda **Search** poate găsi totuși respectivul director!

Există și alte comenzi importante privind lucrul cu fișierele. Nu este locul aici de a detalia toate opțiunile. Cel mai important este să știm să creăm singuri directoare, să copiem, să le mutăm sau să ștergem directoare sau fișiere. Presupunem de exemplu că fișierele de pe o dischetă dorim să le înmagazinăm într-un director din **My Documents** intitulat *Lucrare de licență*. Vom da dublu clic pe pictograma **My Documents** de pe

ecran apoi vom plasa cursorul mausului într-o zonă liberă și vom da un singur clic cu butonul din dreapta apoi va apare imaginea de mai jos: se observă opțiunile **New**→ **Folder** care ne vor ajuta să definim noul director. După ce pe ecran va apare efectiv noul director denumit generic **New Folder** putem să scriem efectiv numele noului director *Lucrare de licență*. Astfel se creează un „dosar” în care putem depozita fișierele de pe dischetă. Din moment ce directorul este creat putem să încercăm transferul respectivelor fișiere (cu condiția ca discheta să fie introdusă în unitatea de citire a acesteia; facem precizarea că întotdeauna o dischetă și în general orice suport extern, trebuie verificată de viruși cu programele antivirus eventual instalate pe computer!). Vom închide astfel toate ferestrele, ne vom întoarce la ecranul Windows și vom alege pictograma **My Computer**. Odată identificată unitatea de dischetă vom da clic pe aceasta după care vor apare fișierele de pe acest suport. A se vedea exemplul din imaginile de mai jos:

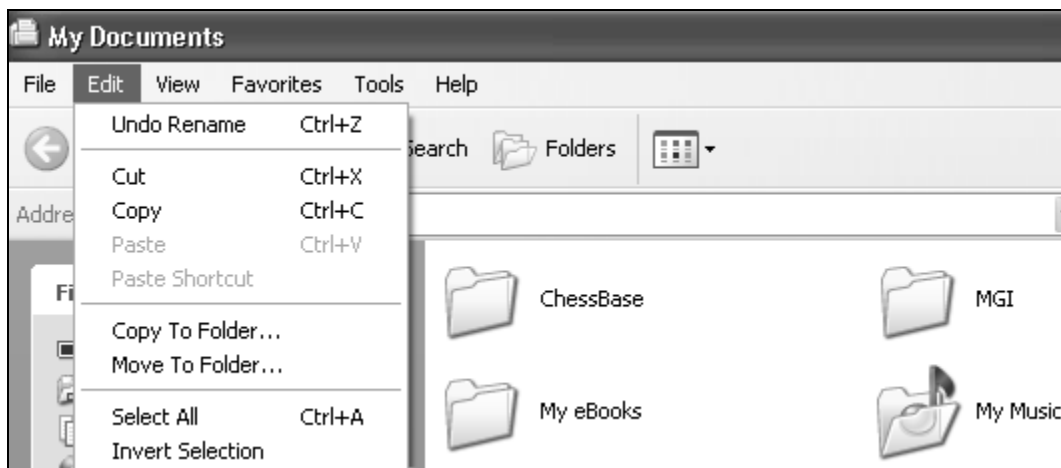

Putem apoi selecta toate fișierele dând clic pe unul din ele și folosind combinația de taste **Shift+↓**. Apoi vom deschide cu clic dreapta lista cu opțiuni pe care am prezentat-o mai înainte și vom alege **Copy**. Ne întoarcem în **My Documents**, deschidem directorul definit anterior, apăsăm clic dreapta oriunde în interiorul acestuia, vom alege opțiunea **Paste** și fișierele de pe dischetă vor apare în directorul nostru.

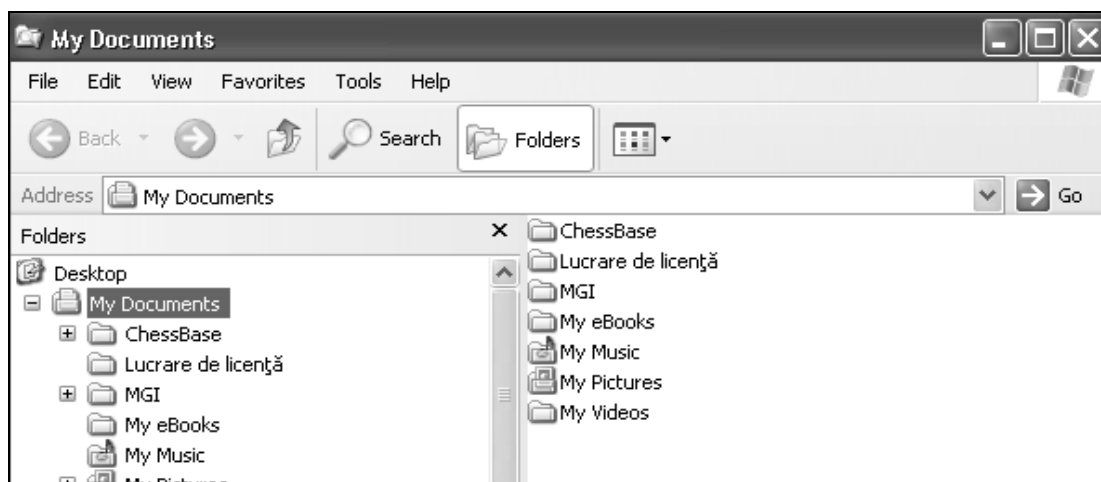
☑ Toate operațiile de mai sus se pot identifica și în bara de meniuri după cum vedem în figura următoare. Cu opțiunile din meniul **Edit** putem face operațiile pe care le desfășuram cu mausul. De asemenea pot fi folosite bare de instrumente dacă ele sunt setate pe ecran.

☑ Dacă dorim să numim sau să redenumim directori sau fișiere trebuie să evităm simbolurile următoare:

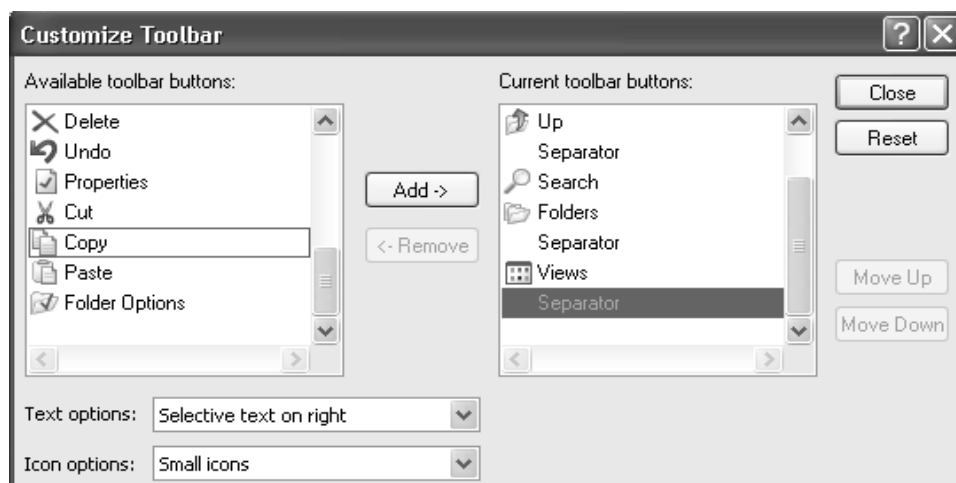
\ / : * ? " < > |

Foarte des uzitată este opțiunea Windows Explorer care ne ajută să vizualizăm în detaliu alcătuirea directorilor, subdirectorilor, fișierelor etc. Dacă din început alegem șirul de comenzi **Start** → **Programs** → **Accesories** → **Windows Explorer** vom avea o fereastră de tipul următor:

Se observă în stânga dispunerea arborescentă a tuturor directorilor iar în partea dreaptă conținutul directorului selectat. Se pot face operațiile descrise mai sus mult mai ușor fie apelând la comenzile aferente din meniuri fie adăugând comenzi noi direct pe bara de instrumente. Pentru aceasta vom introduce respectivele comenzi urmând recomandările din **View→Toolbars→Customize** putând alege din lista respectivă. De exemplu putem alege din coloana din stânga comenzile **Cut, Copy, Paste** pe care cu opțiunea Add le putem muta în coloana din dreapta. Apoi cu opțiunile **Move Up/Down** putem hotărî chiar poziția acestor butoane pe bara cu instrumente.

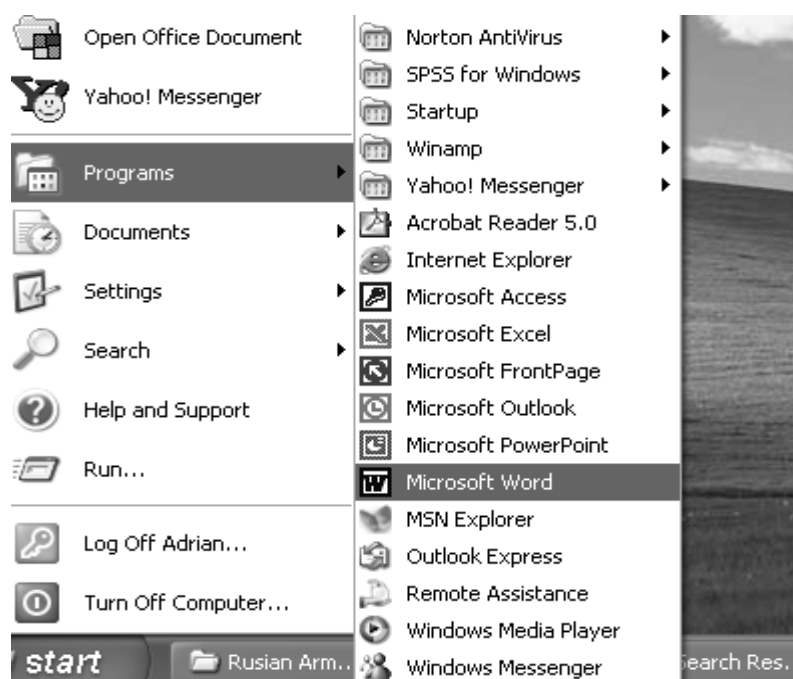

5. În loc de încheiere

Sistemul de operare Windows este deosebit de complex și este dificil de prezentat exhaustiv chiar în volume consistente. Trebuie amintit că pachetul de bază include o serie întreagă de programe utile. Acestea le regăsim în **Start→Programs** și pot fi utilizate în funcție de necesități. De exemplu **Wordpad și Notepad**- programe de scriere, **Paint**-program de desenare și de vizualizare a diverse imagini, **Calculator**-program pentru diverse calcule matematice, alte programe pentru fișiere audio-video etc. La acestea pot fi adăugate oricare alte programe fie distribuite gratuit chiar pe **Internet** fie procurate din surse autorizate. Lăsăm plăcerea utilizatorilor de a descoperi facilitățile acestor aplicații.

II. Editarea de documente în Word

Microsoft Word este un program de redactare a diverse documente fapt ce îl face foarte util în aplicații științifice dar nu numai. Înainte de a lucra cu el interesați-vă dacă pe computerul respectiv a fost instalat pachetul Microsoft Office altfel veți fi nevoit să utilizați alte program de redactare pe care îl conține sistemul de operare. Programul Word este ușor de identificat cum vedem în figura următoare:

După cum se observă parcurgem etapele:
Start→Programs→Microsoft Word iar în alte situații putem identifica pictograma

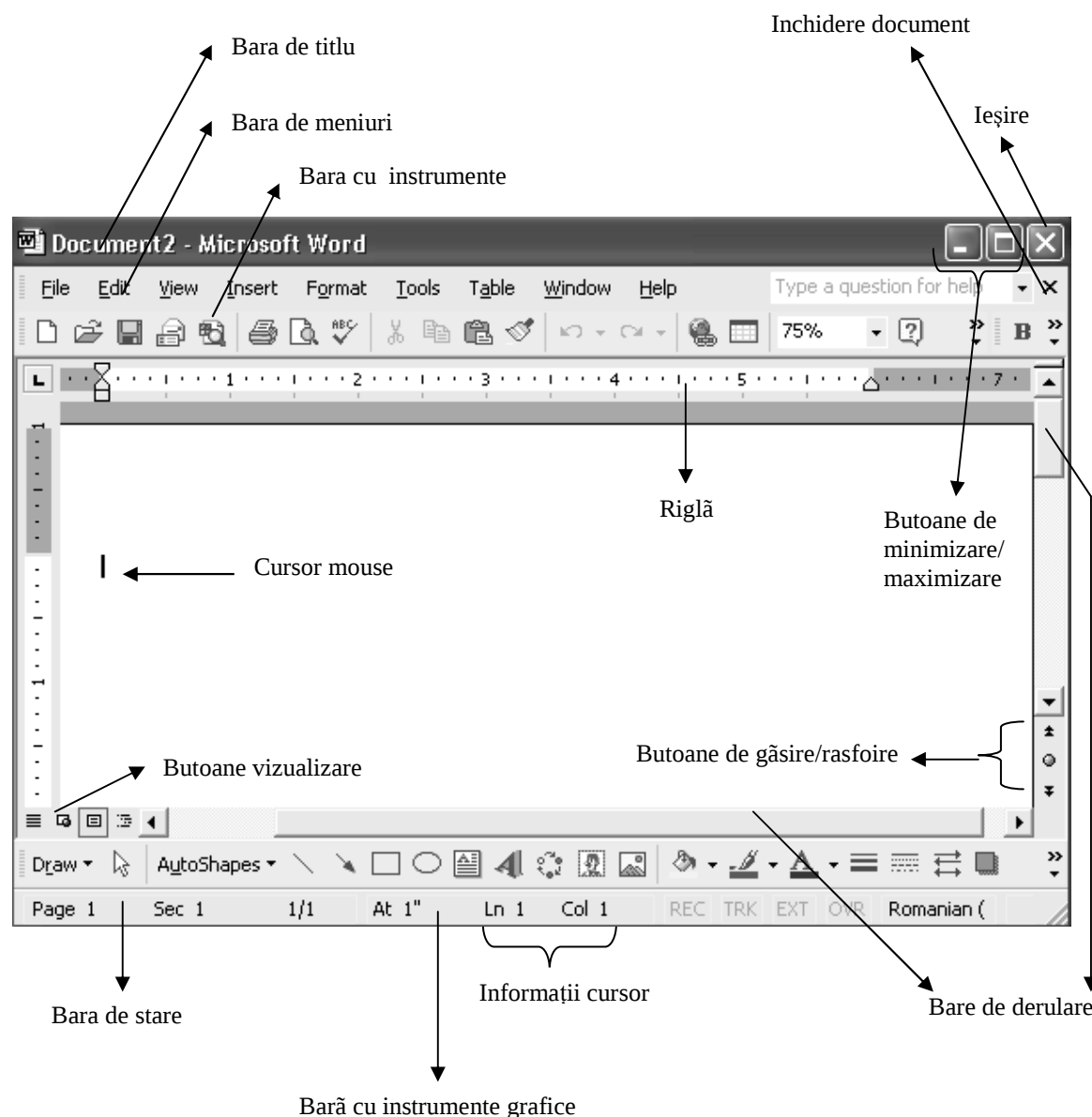

chiar pe **Desktop**. Această pictogramă putem să o ducem singuri pe Desktop: fixăm mausul pe pictogramă și fără să eliberăm butonul “o tragem” pe monitor până la poziția dorită.

Programul Word se deschide apoi prin dublu clic pe pictograma respectivă sau prin dublu clic pe orice document de tip Word. Odată deschis va apare pe desktop imaginea din figura care urmează. În aceasată fereastră distingem elementele următoare:

- **Bara de titlu** conține titlul documentului (pre)lucrat de utilizator dar numai după ce documentul a fost numit și salvat ca atare
- **Bara de meniuri** conține comenzile Word
- **Bara cu instrumente** conține diverse opțiuni de prelucrare a documentelor
- **Rigla** este folosită pentru delimitarea textului în pagină
- **Butoane de vizualizare** sunt folosite pentru afișarea documentului
- **Bara de stare** conține informații despre document sau cursor.

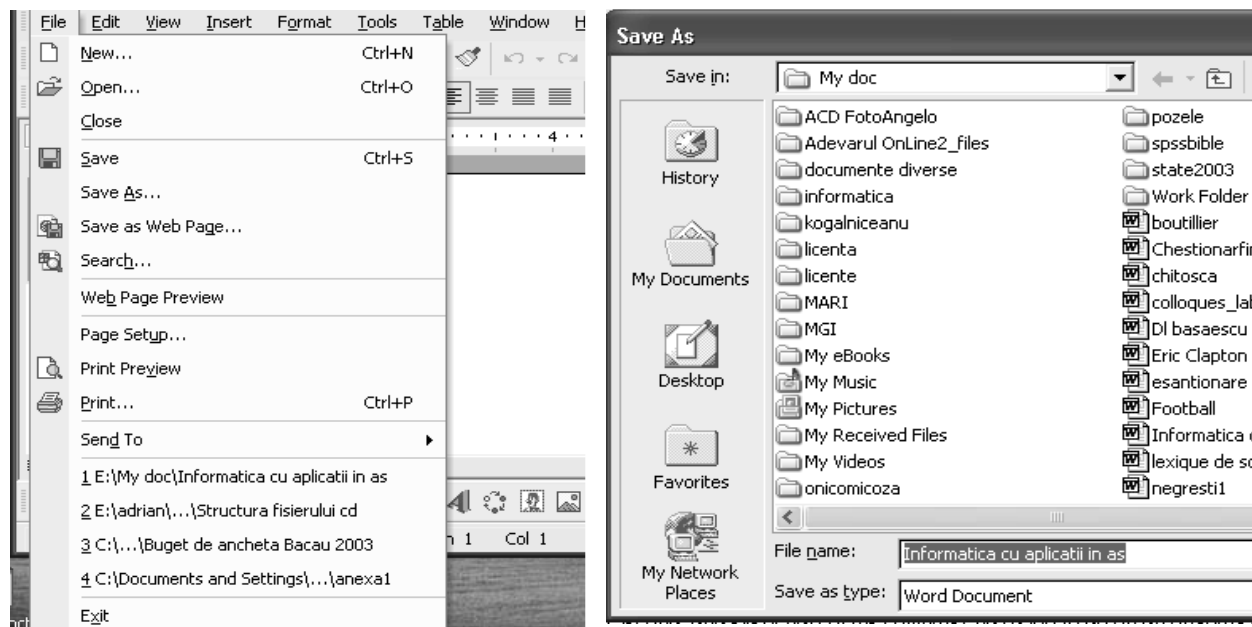
☒ **Obs.:** Imaginea foii de lucru este în mod **Print Layout** desemnată din meniul **View**. Tot de aici putem alege și alte moduri de a vizualiza foaia de lucru.

1. Meniul File

Acest meniu este deosebit de important pentru salvarea, configurarea paginii pe care scrie, imprimarea acesteia etc. De aceea vom explica pe scurt opțiunile acestui meniu afișat mai jos:

- **New**: comandă cu care se deschide o foaie de lucru goală
- **Open**: comandă cu care putem deschide un fișier deja existent
- **Close**: comandă de închidere a documentului curent
- **Save**: comandă prin care salvăm foaia de lucru dacă aceasta are deja un nume (altfel este folosită comanda Save As); computerul poate face salvări automate la intervalele de timp care pot fi stabilite după opțiunile pe care le găsim după comenzile **Tools**→**Options**→**Save**.

După acționarea comenzii **Save As** apare fereastra din dreapta care ne ajută să poziționăm fișierul într-un anumit director, să-i schimbăm numele, să îl salvăm ca document de un anumit tip etc. Odată salvat numele fișierului apare pe bara de titlu. Numele poate conține litere, numere și spații.

☑ **Obs.:** Aceste trei comenzi le găsim și pe bara de instrumente deci pot fi acționate direct!

- Comanda **Page Setup** este foarte importantă pentru setarea paginii pe care vom scrie! Astfel putem stabili cât de mari vor fi marginile paginii; cum dorim să fie așezată pagina „în picioare”

(**Portrait**) sau „culcată” (**Landscape**); dacă dorim să lucrăm cu două pagini deodată (**Multiple pages**); dacă dorim să lucrăm cu un anumit tip de pagină (cu comanda **Paper size** putem să alegem tipul **Letter**, **A4**, **A3** etc.), putem să alegem dimesiunile pentru antete (**Header**) și pentru texte de subsol (**Footer**) etc.

☑ **Obs.1:** Dacă nu avem cerințe speciale atunci trebuie lăsate setările existente în program!

☑ **Obs. 2:** Măsurile din computer sunt toate în inches! Echivalentul este 1 inch = 25,4mm. Aceste unități de măsură pot fi schimbate urmărind comenzile **Tools**→**Options**→**General**→**Measurement units**.

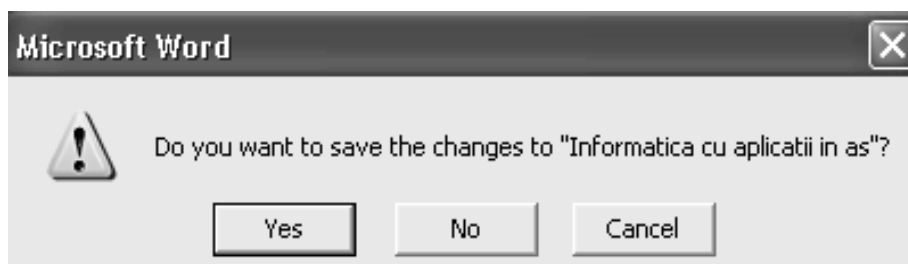
- Comanda **Print Preview** este utilă pentru a vizualiza paginile lucrate în vederea imprimării lor.

- Comanda **Print** conține toate procedurile utile pentru imprimarea paginilor în lucru respective
- Comanda **Send to** conține diverse locații unde poate fi transmis documentul iar comada **Properties** descrie cantitativ (statistic) respectivul document.

☒ **Observații:**

Din cele spuse pînă acum putem să atragem atenția asupra unor operații obligatorii pe care le efectuăm în orice sesiune de lucru Word:

- odată început lucrul computerul reține ceea ce lucrăm într-o memorie provizorie deci totul poate fi șters dacă nu salvăm ceea ce am lucrat. De obicei folosim simbolul de pe bara de instrumente dar se poate utiliza și combinația **Ctrl+S**. Se recomandă salvarea periodică a ceea ce am lucrat!
- pentru orice nou document folosim comanda **File**→ **New** sau direct simbolul de pe bara de instrumente chiar dacă mai avem și alte documente în lucru. Putem de asemenea utiliza și combinația **Ctrl+N**
- pentru a deschide un document deținut în computer folosim simbolul sau combinația **Ctrl+O**. După această comandă se deschide o fereastră în care putem descoperi documentul căutat. Este recomandat ca documentele să aibă denumiri cât mai sugestive pentru a fi descoperite cît mai ușor. Dacă ne amintim mai greu numele fișierului sau doar frânturi din numele acestuia putem căuta respectivul document cu comenzile **Start**→**Search**→**For Files or Folder**.
- un document poate fi închis fără să părăsim programul Word! Intenția de închidere este însoțită de o fereastră ca în figura următoare în care suntem întrebați dacă salvăm documentul în respectiva formă. De obicei alegem varianta **Yes**:

2. Editarea textelor

2.1. Elemente introductive

Pe foaia albă trebuie să identificăm un mic cursor vertical care ne indică locul de unde începe inserarea caracterelor pe care le tastăm. Textul este integrat în pagină fără să necesite despărțirea în silabe. Tastarea se face în mod continuu și nu este nevoie să apăsăm tasta **Enter** la sfârșitul fiecărui rând sau la sfârșitul unei pagini. Pentru spațiile dintre litere sau cuvinte folosim tasta **Space** (cea mai lungă de pe tastatură). Atragem atenția că între un cuvânt și semnul de punctuație care urmează nu se lasă spațiu ci doar între semnul respectiv și cuvântul următor. Dacă în cursul tastării dorim să inserăm un text în interiorul textului deja existent putem să dăm clic în punctul de inserare. Tastați de exemplu următorul text:

Științele sociale se studiază în toate marile universități ale lumii

Mutați cursorul după cuvântul „studiază” și completați textul astfel:

Științele sociale se studiază după cum știm în toate marile universități ale lumii

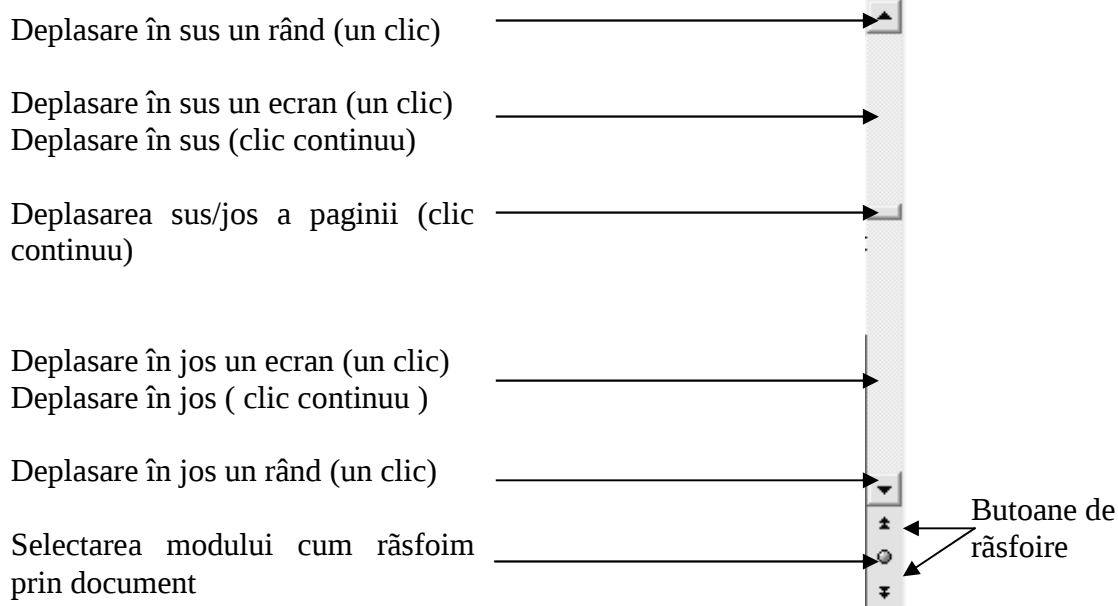
Se observă că textul dorit s-a inserat în pagina de lucru.

☒ Atragem atenția că Word are două tipuri de scriere: de tip **Insert** (textul apare tot timpul în stânga punctului de inserare iar textul deja existent este împins mereu spre dreapta) și de tip **Overtyp** (textul care se scrie se suprapune peste textul deja existent!). Dacă optați pentru cel de al doilea mod puteți apăsa tasta **Insert** iar pe ecran va apare mai proeminent înscrisul **OVR** de pe bara de stare! De obicei se folosește primul tip de scriere.

Odată încheiat un paragraf putem apăsa tasta **Enter**: cursorul se mută automat la începutul următorului rând iar aici dacă vrem să avem un nou alineat putem să mutăm cursorul cu tasta **Tab**. Dacă odată cu ultimul paragraf dorim să trecem la o nouă pagină atunci putem alege de pe bara cu instrumente comanda **Insert** → **Break** → **Page Break** sau combinația de taste **Ctrl+Enter**.

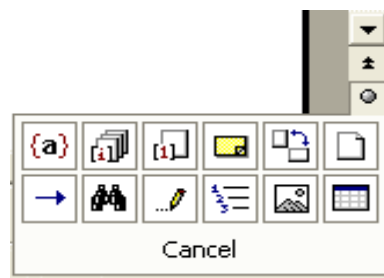
2.2 Deplasarea în documente

Este important să ne putem mișca rapid pe ecran și în interiorul textului. Acest lucru este posibil folosind combinații de taste sau barele de derulare. Folosirea barei verticale se face astfel:

Un simplu clic pe butonul de răsfoire ne ajută să ne alegem modul cum vom răsfoi prin document după figurile următoare:

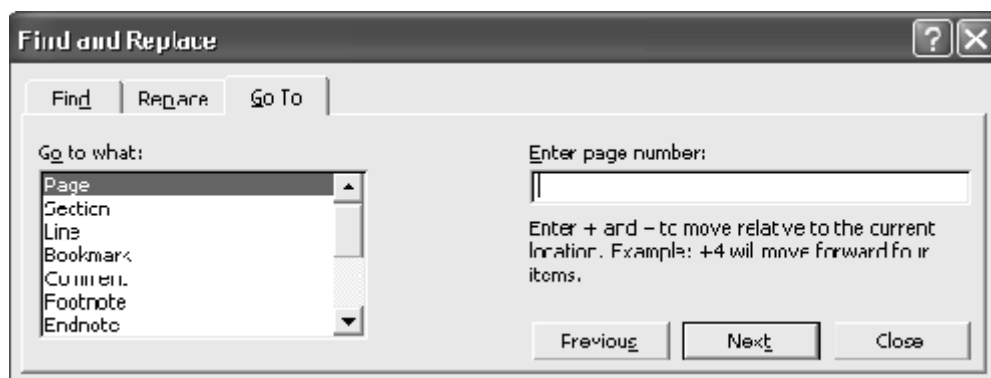
În funcție de necesități putem răsfoi după „câmpul” de lucru, după notele de subsol sau antete, pagină cu pagină etc.

☒ Tastele și combinațiile de taste folosite uzual sunt:

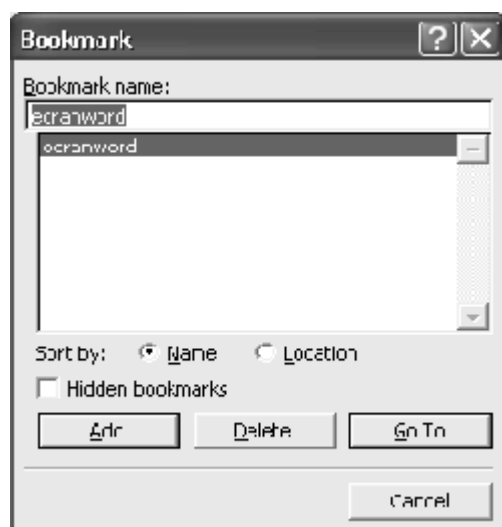
- Tastele cu săgeți ←→↑↓ cu direcționări asupra cursorului de pe ecran
- Tastele **Home/End** care mută cursorul la începutul sau sfârșitul unui rând
- Ctrl+ →** mută cursorul după cuvântului din dreapta
- Ctrl + ←** mută cursorul înaintea cuvântului din stânga
- Ctrl+ ↑** mută cursorul la paragraful anterior
- Ctrl+ ↓** mută cursorul la paragraful următor
- Ctrl+End** mută cursorul la sfârșitul documentului
- Ctrl+ Home** mută cursorul la începutul documentului
- PageUp/PageDown** taste care mută pagina sus/jos
- Ctrl+PageUp** mută cursorul la primul rând din paginas precedentă
- Ctrl+Page Down** mută cursorul la primul rând al paginii următoare
- Ctrl+ Alt+Page Up/ Page Down** mută cursorul spre bazele ecranului
- Shift+F5** mută cursorul înapoi de unde ați plecat
- Ctrl+Enter** mută cursorul la o pagină nouă

- ☑ Nu trebuie neglijat noul tip de maus cu scrol (roțiță) care permite noi facilități!
- ☑ Altă modalitate de deplasare rapidă este comanda **Go To** aleasă din meniul **Edit** sau dând pur și simplu dublu clic pe colțul din stânga jos **Page** Se deschide astfel o fereastră ca în figura următoare:

Se observă că putem alege pagina din document unde dorim să ajungă cursorul. Tot în această fereastră putem alege comanda **Find** cu ajutorul căreia putem identifica rapid orice cuvânt sau simbol din document la care vrem să ajungem.

- ☑ Deplasarea rapidă se poate face și cu ajutorul semnelui de carte (**bookmark**) pe care îl putem defini prin comenzile **Insert**→**Bookmark** după care apare fereastra de mai jos. Să presupunem că am scris un document despre procedurile Word și la un moment dat avem nevoie să revenim la figura care cuprinde ecranul aplicație. Vom fixa cursorul mousei în acea zonă vom deschide Bookmark apoi vom denumi acest semn de carte „ecranword” (într-un cuvânt și fără spații goale) vom apăsa tasta Add și comanda va fi integrată de computer. Revenirea la semnul cu pricina se face cu comanda **Go To**, opțiunea **Bookmark** după care se alege respectivul semn din lista adiacentă.

2.3. Selectarea, ștergerea, găsirea și mutarea unui text

Selectarea unui text este o operație foarte des efectuată în alcătuirea documentelor Word. Pentru aceasta executăm clic la începutul textului respectiv și se mută cursorul pînă la sfârșitul acestuia ținând apăsat mausul. Exemplu de selectare într-un text:

Campania se adreseaza mai multor tipuri de public-tinta: publicul larg, grupurile profesionale implicate în domeniul protecției copilului precum și mamele și familiile aflate în dificultate și cu risc de abandon, fiecare adresându-i-se un alt tip de mesaj specific.

Textul încadrat în negru este selectat în vederea prelucrării lui. De exemplu dacă apăsăm tasta **Delete** atunci el va fi șters. În altă situație el poate fi mutat prin fixarea săgeții mausului pe textul selectat și apoi prun târârea acestuia (tehnică numită **Drag-and-Drop**) în altă zonă din document. De asemenea el poate fi înlocuit cu un alt text caz în care noile caractere introduse anulează textul selectat. O altă operație este aceea de salvare a textului selectat cu comanda Copy și replasarea lui oriunde cu comanda Paste (lipire) .

Selectarea textelor în Word se poate face și printr-o multitudine de combinații de taste asupra cărora nu insistăm acum. Vom aminti de exemplu doar de comanda **Shift+Page Up** care selectează pînă la începutul paginii sau de comanda **Ctrl+A** care selectează întregul document etc. De altfel întregul document poate fi selectat și prin **triplu clic** cu săgeata mausului în stînga textului respectiv. Cât despre selectarea unui cuvânt se poate da clic în interiorul cuvântului apoi dublu clic prin intermediul mausului sau dublu clic pe tasta **F8**.

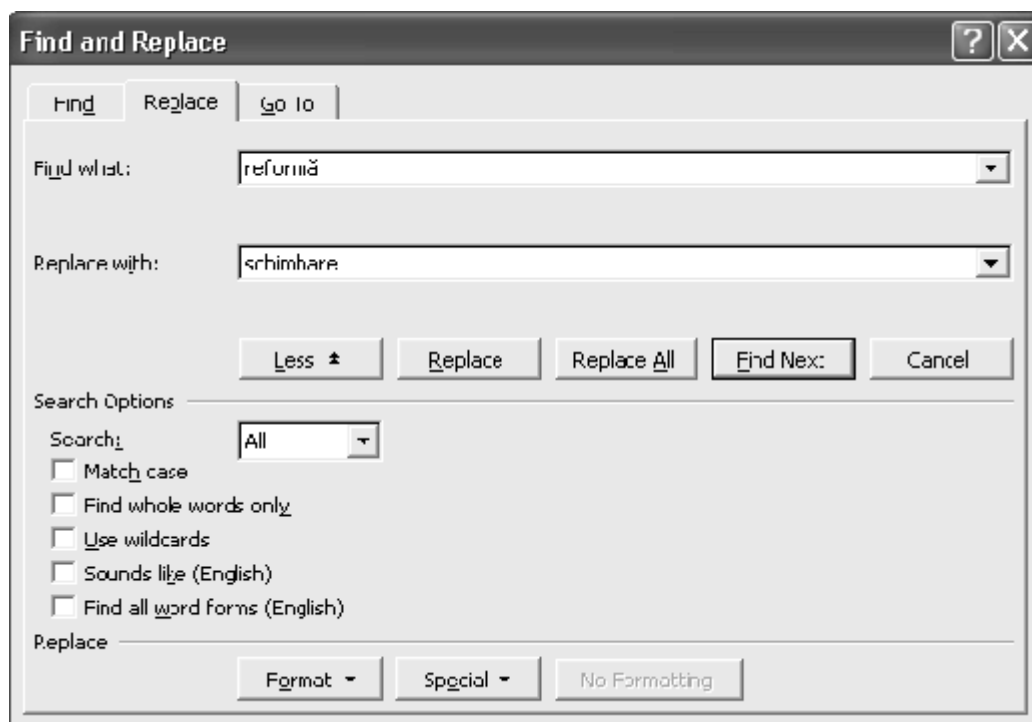
Ștergerea caracterelor se folosește în principal de două taste:

- Tasta **Backspace** (sau ←) care șterge caracterul din stînga cursorului
- Tasta **Delete** care șterge caracterul de la dreapta cursorului

☒ Există destule cazuri în care operațiile de mai sus pot fi greșite și, de exemplu, am șters din eroare un text foarte important. Respectivul text poate fi restaurat cu comanda **Edit→ Undo** sau direct din bară cu pictograma (Undo). Dacă se observă că și această acțiune este o eroare putem să revenim la situația inițială folosind comanda **Edit→ Redo** sau direct cu pictograma (Redo).

☒ Uneori dorim să ștergem un cuvânt care apare de mai multe ori într-un text sau să-l înlocuim cu un altul. De exemplu cuvântul *reformă* să fie înlocuit cu cuvîntul

schimbare oriunde apare acesta. Folosim în acest caz comanda **Edit**→**Replace** apărând fereastra de mai jos, de fapt extinderea figurii de mai înainte:

În această fereastră putem alege comanda **Replace All** pentru a înlocui cuvântul (caracterul, pasajul etc.) respectiv iar după operație Word ne informează câte înlocuiri a făcut. Comanda **Match case** ajută la căutarea unor anumite caractere de exemplu cuvântul *Reforma* cu literă de tipar, comanda **Find whole word only** caută numai cuvântul întreg nu și părțile din alte cuvinte (ex. *Reformările*), comanda **Use wildcards** ne ajută să găsim cuvinte pe care nu le știm în totalitate (de exemplu putem căuta cuvântul *m??ă* prilej cu care computerul va căuta toate grupările de litere sau cuvintele de patru litere care încep cu *m* și se termină cu *ă*; de asemenea putem căuta cuvântul *N*e*, pentru că nu ne amintim toate consoanele din numele marelui filosof *Nietzsche*). Se observă că semnul *?* înlocuiește caractere iar semnul *** grupuri de caractere. Comanda **Sounds like** ajută la căutarea omonimelor, iar comanda **Find all words form** ne ajută să găsim grupuri de cuvinte cu o rădăcină comună. Comanda **Special** se referă la găsirea unor caractere care nu pot fi tipărite iar comanda **Format** se referă la modul cum este scris cuvântul căutat (de exemplu este scris înclinat - cu aldine).

2. 4. Moduri de afișare ale documentelor

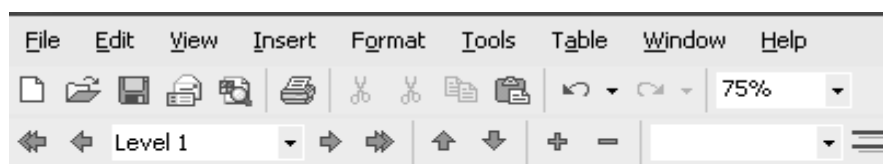
Textele scrise în programul **Word** pot fi vizualizate în mai multe moduri selectate din meniul **View**. Există astfel variantele:

- b. Modul **Normal** – prezintă pagina de lucru fără a ține cont de cum va apare în pagina finală după imprimare
- c. Modul **Web Layout** – prezintă pagina curentă ca pagină web (specifică internetului)
- d. Modul **Print Layout** – prezintă pagina curentă așa cum va ieși la imprimare; este modul cel mai des folosit deoarece sunt vizibile textul integral, notele de subsol etc. Este legat de modul **Print Preview** pe care îl găsim în meniul **File**.
- e. Modul **Outline** – prezintă documentul în lucru ca o schemă generală în cadrul căreia putem apoi să intervenim

☒ Pentru a folosi modul **outline** vom duce cursorul acolo unde dorim să începă „structura” respectivă apoi se alege comanda **View**→**Outline** prilej cu care vor apare în bara de instrumente noi butoane cu comenzi specifice:

În pagina documentului vom introduce apoi titlurile structurii de la cel mai important la titluri de subcapitole etc. Exemplu:

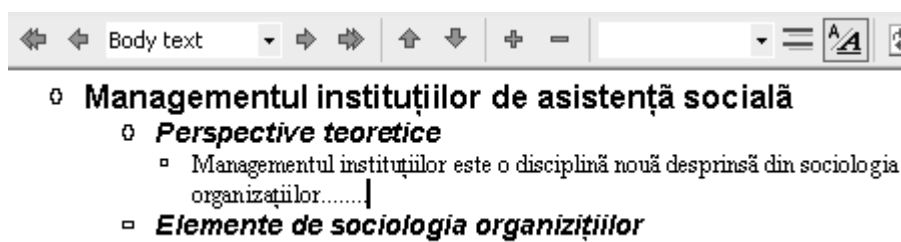
▢ **Managementul instituțiilor de asistență socială**

După crearea acestui titlu urmează tasta Enter apoi comanda (Demote) care va introduce primul subtitlu:

◊ **Managementul instituțiilor de asistență socială**
 ▢ *Perspective teoretice/*

Se observă că titlul principal are acum semnul plus în față. Cu ajutorul celorlalte comenzi titlurile pot fi apoi mutate în sus sau în jos, pot fi promovate în poziții mai importante etc. Butoanele ajută la mărirea sau micșorarea „structurii” (vizualizarea a diferite substructuri). După crearea titlurilor se poate introduce textul efectiv alegând comanda **Body text** :

După scriere se poate reveni în modul Print Layout sau în alt mod dorit !

Lucrul în modul **Outline** stă la baza constituirii de macrodocumente, tehnică necesară mai ales atunci când dorim să gestionăm mai bine documente extise sau să lucrăm secvențial în subdocumentele respective.

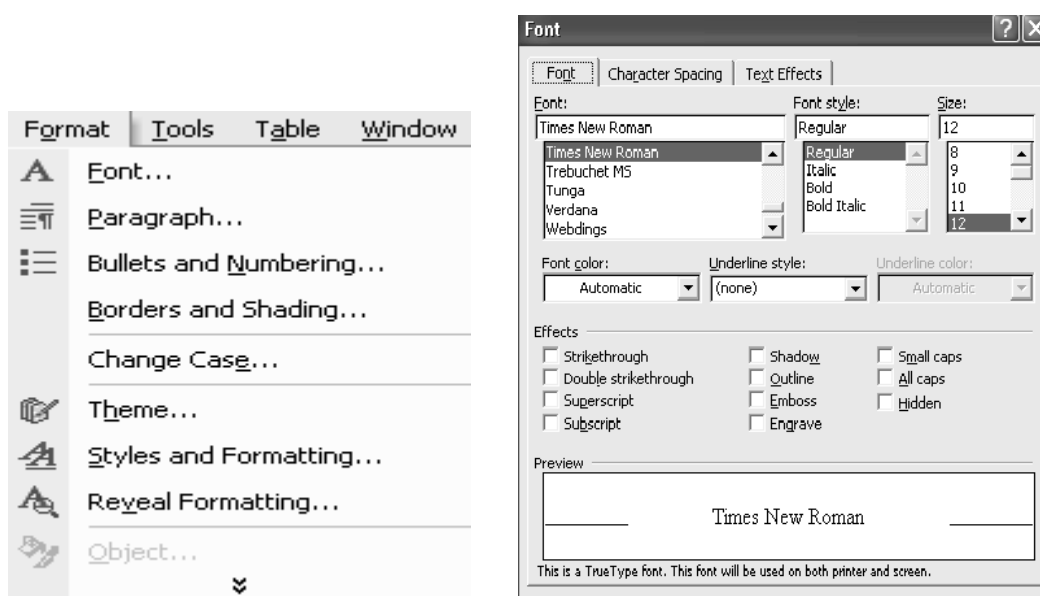
Temă

Lecturați și alte indicații pentru a crea un **master document** (document principal) folosind **Help**-ul programului Word. Faceți apoi schița unui astfel de document și salvați lucrul într-un fișier în folderul **My Documents**.

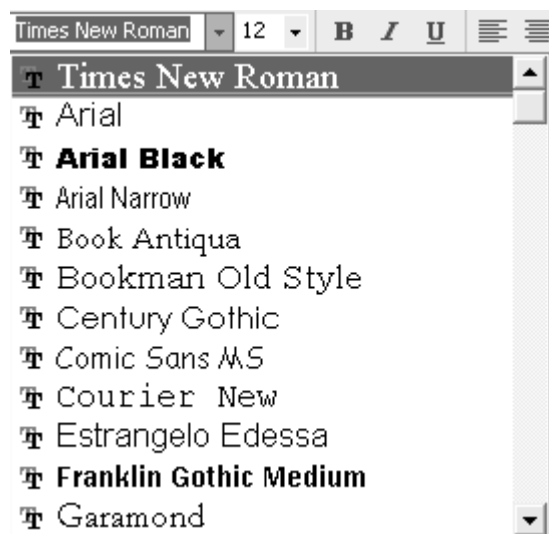
- f. Modul **Full Screen** permite vizualizarea documentului fără barele de instrumente

2.5. Formatarea caracterelor și paragrafelor

Textele pe care le scriem putem să le introducem fără a avea pretenții la modul cum acestea arată. Abia apoi ne punem problema cum vor arăta ele în formă electronică sau imprimată. Estetica unui text este un fapt important (uneori cheia succesului!) iar procedeele tehnice folosite denumesc formatarea documentului. Textul poate fi formatat în ambele cazuri: fie este scris, selectat și transformat ca atare, fie se alege o comandă de formatare și el este introdus direct în formatul respectiv. Comenzile respective se găsesc în mare parte în meniul **Format**, după care am deschis submeniul **Font**:

În submeniul **Font** (care se poate deschide ușor și cu clic dreapta **maus**) putem schimba stilul caracterelor după o listă care poate fi apelată și direct de pe bara cu instrumente:

Aceste fonturi pot schimba stilul caracterelor fie dintr-un document selectat pentru aceasta fie preferînd să lucrăm direct într-un font anume. Se poate apoi stabili mărimea caracterelor [în exemplul nostru ea fiind de 12 puncte (1 punct=1/72 inch) cea mai des întâlnită].

Se pot alege apoi trei dintre modalitățile cele mai uzitate în redactare:

B Bold- scrierea **aldină** a textului

I Italic- scrierea *înclinată* a textului

U Underline- scrierea subliniată a textului

Toate aceste comenzi pot fi tastate rapid **Ctrl+B** / **Ctrl+I** / **Ctrl+U**.

☒ Dacă apăsăm din nou pe aceste comenzi textele respective pot să revină la fonturile anterioare!

☒ Există o serie de combinații de taste foarte utile în acest caz:

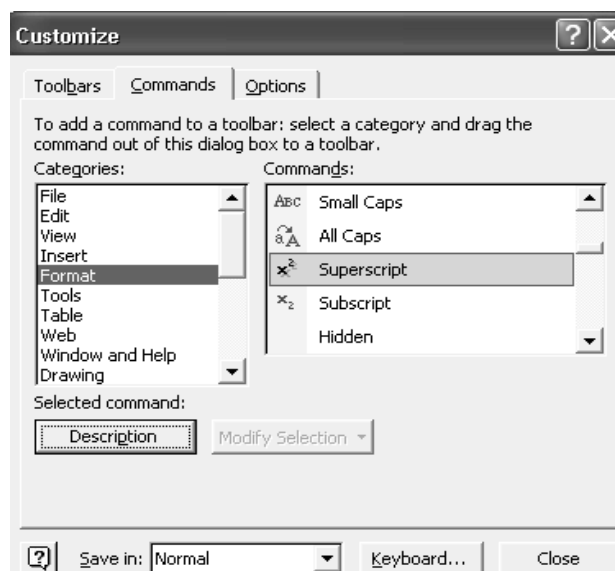
-Ctrl+Shift+A face trecerea de la litere mici la majuscule și reciproc (idem)

-Ctrl+Shift+K se pot scrie majuscule mai reduse ca înălțime (idem)

-Ctrl+Shift+D efectuează dubla subliniere a textului (selectat) [idem]]

-Ctrl+Shift+W efectuează sublinierea cuvînt cu cuvînt ()

☒ Toate aceste comenzi dar și altele pot fi aduse pe bara de instrumente foarte simplu dacă le căutăm și apoi le târâm pa bară (tehnica drag-and- drop!) din lista pe care o găsim după comenzile **Tools**→ **Customize**→ **Commands** după ce am ales categoria **Format**:

Acest submeniu cuprinde o serie foarte largă de alte operații:

 scrierea unui caracter ca și factor putere

 scrierea unui caracter ca și indice

 scrierea unui text ascuns

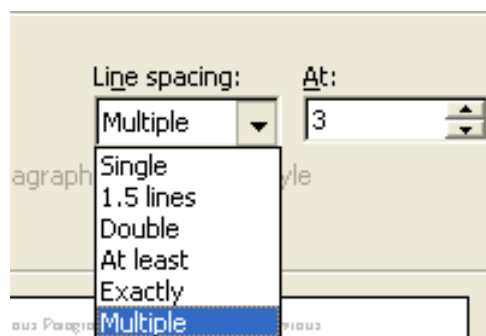
 numerotare automată a paragrafelor

 alinierea textului la stînga/ centru/ dreapta/drept în pag.

 redirecționarea textului aflat în celula unui tabel

☑ În caseta de dialog de mai sus se observă că orice comandă poate fi explicitată cu butonul **Description**.

☑ Pot fi schimbate și distanțele dintre rânduri prin comenzile **Format→Paragraph→Line Spacing** :

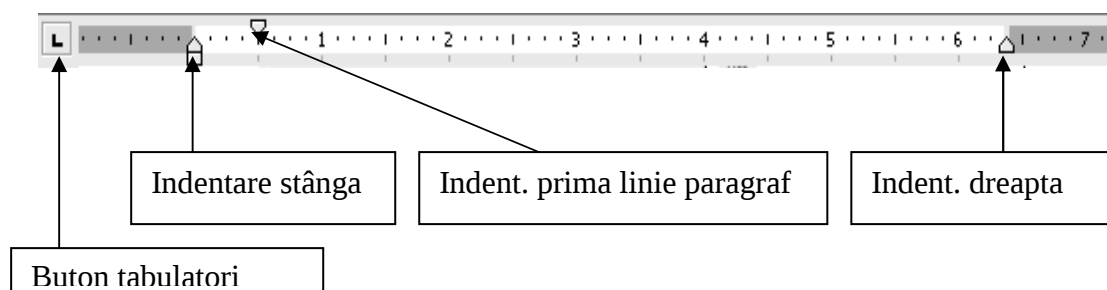

Variantele pot fi alese între single, 1.5 lines, Double etc. Pentru varianta multiple se pot stabili diverse spații între rânduri.

Formatarea generală a textului se referă și la încadrarea acestuia în pagină. Instrumentele folosite sunt: comenzile de indentare, rigla, tabulatorii etc.

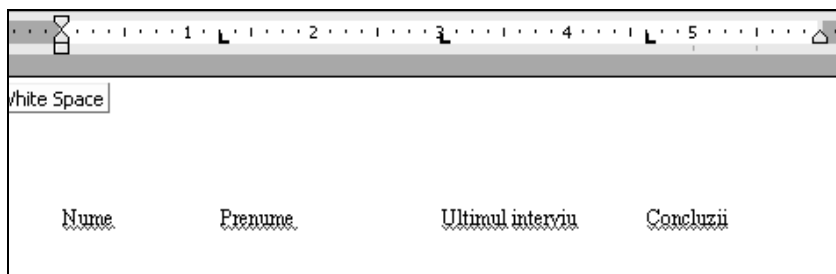
Pentru indentare (sau distanțarea unui rând/paragraf de marginea foi) putem folosi comenzile **Format→Paragraph→Special** și în acest caz putem schimba după nevoile textului modul de indentare (programul are deja setată o indentare pe care o putem lăsa neschimbată!). Dacă dorim să indentăm întregul paragraf atunci după ce am dat clic în interiorul acestuia putem folosi combinația de taste **Ctrl+M** sau **Ctrl+Shift+M** pentru a reveni. Acest tip de operații pot fi utile când vrem să scoatem în evidență o anumită parte a textului, un citat etc. Revenind la comenzile **Format→Paragraph→Special** atragem atenția că putem indenta un paragraf și la stânga și la dreapta intervenind cu modificări în sectorul **Indentation Left/Right**.

Folosirea riglelor (rulers) este echivalentă. De obicei acestea sunt vizibile la deschiderea paginii **Word** în caz contrar ele putând fi vizualizate după comanda **View→Ruler**. Iată cum arată rigla orizontală și elementele componente:

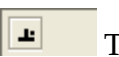
☑ Orice acțiune de ajustare a indentărilor se face cu mausul. Trebuie însă făcută diferența între comenzile de indentare și acelea de formatare a paginii așa cum rezultă din comanda **Page Setup** din meniul **File**, aceasta din urmă fiind prioritară!

☒ Butonul cu tabulatori poate fi acționat cu mausul pentru a selecta tipul de tabulator dorit. Odată ales el poate apărea pe **Riglă** dacă dăm clic în locul pe care îl indicăm. Tabulatorul respectiv poate fi pus de câte ori dorim. Iată un exemplu în care dorim să impunem patru rubrici distincte. După ce am fixat trei tabulatori la stânga se procedează astfel: scriem *Nume* se apasă tasta Tab, scriem *Prenume* apoi tasta Tab etc.

☒ Tabulatorul de centrare se folosește mai ales când vrem să centram un rând sau un număr redus de cuvinte. Operațiile urmate sunt identice cu cele anterioare.

☒ Tabulatorul cu aliniere la dreapta are aceleași funcții ca și cel pentru alinierea la stânga. În exemplul anterior cuvântul *Concluzii* poate fi aliniat la dreapta.

☒ Tabulatorul zecimal ajută la alinierea numerelor cu parte zecimală (virgulă).

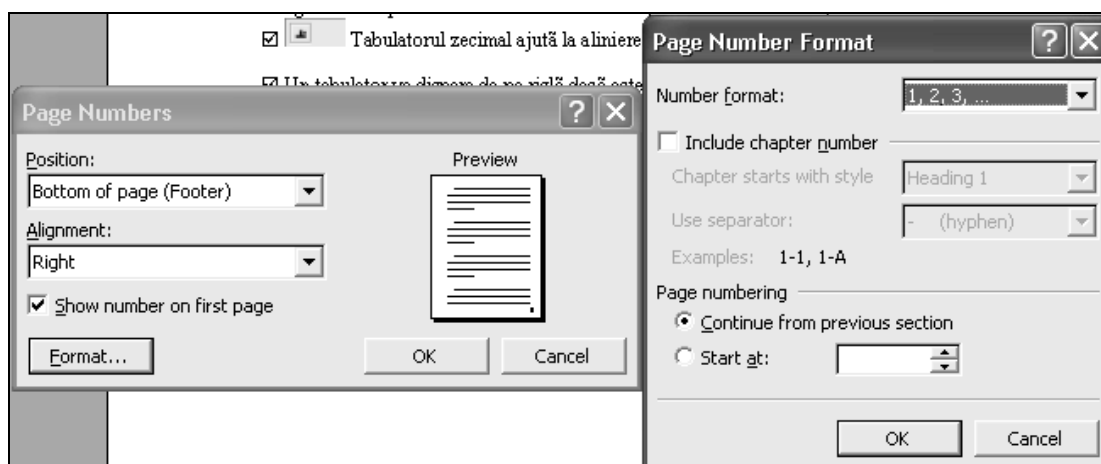
☒ Un tabulator va dispărea de pe riglă dacă este tras cu mausul în jos pe pagină!

☒ Rigla verticală ajută la mutarea pe verticală pentru a ajusta lungimea paginii! Odată stabilite însă marginile în Page Setup este preferabil să nu mai schimbăm acele setări!

☒ Indentarea paragrafelor se poate executa și în funcție de modul cum vizualizăm indicatorul mausului pe ecran. Astfel indicatorul poate avea nu numai semnul „I” dar acesta poate fi însoțit de mai multe linii orizontale care indică modalități de indentare.

2.6. Numerotarea paginilor, adăugarea antetelor sau notelor de subsol

Dacă dorim să paginăm documentul lucrat atunci vom alege comenzile **Insert→Page numbers:**

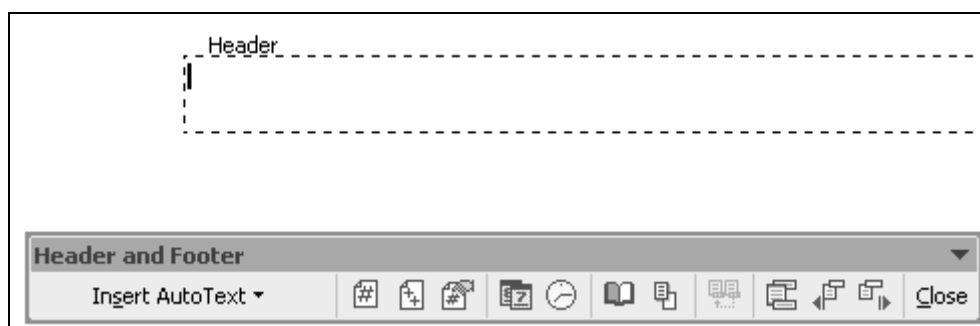
Se va deschide mai întâi fereastra **Page Number** unde putem să alegem:

- poziția numerotării: **Bottom of Page** (în josul paginii)
Top of Page (în partea de sus a paginii)
- alinierea numerotării: **Right** (dreapta), **Left** (stânga) etc.

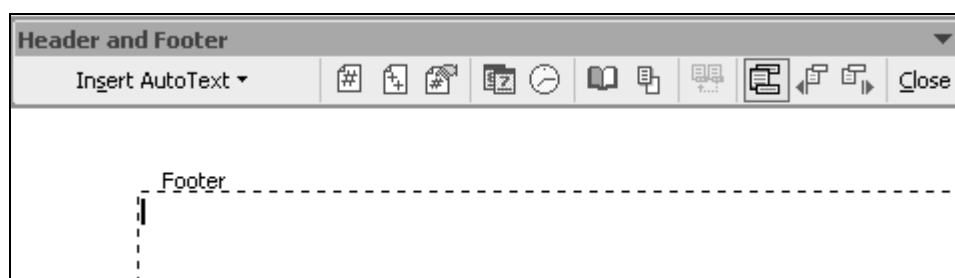
☒ Opțiunile alese se pot vedea și în imaginea **Preview**. În final clic pe OK.

Dacă alegem și opțiunea **Format** va apare fereastra **Page Number Format** unde putem să alegem și alte opțiuni: **Start at** (cu ce pagină vrem să începem), **Number Format** etc.

Pentru a adăuga un antet (header) sau note de subsol folosim comenzile **View→Header and Footer** și va apare fereastra:

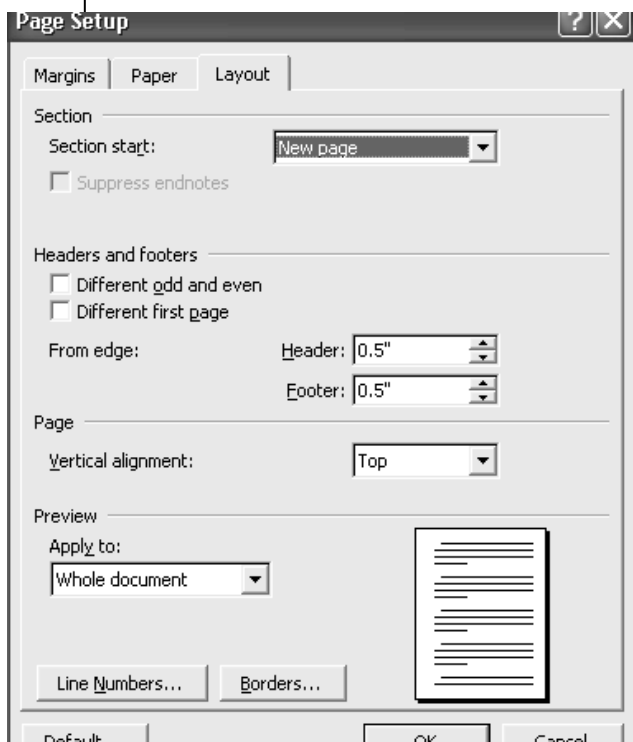

Porțiunea punctată **Header** desemnează un spațiu unde putem introduce textul dorit! După apăsarea butonului **Close** textul respectiv (de exemplu titlul unei cărți) va apare pe toate paginile documentului! Dacă dorim să inserăm un text de subsol putem alege comanda **Switch Between Header/Footer** sau butonul după care apare caseta pentru textele din josul paginii (**Footer**):

În pasajul punctat **Footer** putem introduce textele de subsol respectând regulile generale ale scrierii din **Word**. La fel după apăsarea butonului **Close** respectivul text va apare pe fiecare pagină. Bara de instrumente conține și alte facilități marcate prin mai multe butoane: pentru a insera numerotarea paginilor pentru a insera date despre nr. de pagini din document, deschide fereastra **Page Number Format** de care

am amintit deja, butoane pentru inserarea datei/orei, deschide fereastra pentru setarea paginii etc. Această ultimă operație este deosebit de importantă deoarece prin deschiderea ferestrei **Page Setup** direct în modul **Layout** se pot alege și alte variante utile. De exemplu dacă alegem opțiunea

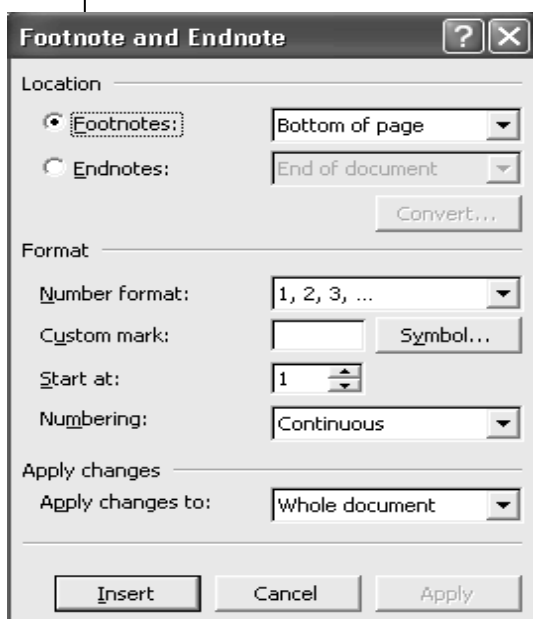
Different Odd and Even putem să scriem două feluri de antete și subsoluri pentru paginile pare și pentru cele impare. Respectiv textele pot fi apoi mai

bine fixate cu comenzile de pe bara cu instrumente anterioară.

Dacă dorim să nu întâlnim astfel de texte pe prima pagină a documentului nostru se alege opțiunea **Different First Page**→OK. Revenind la editare atunci când vom vedea precizarea **First Page Header** spațiul respectiv nu trebuie completat.

Facem precizarea că redactarea textelor de tip **Header and Footer** nu trebuie confundată cu trimerile bibliografice sau cu redactarea textelor din finalul unor documente.

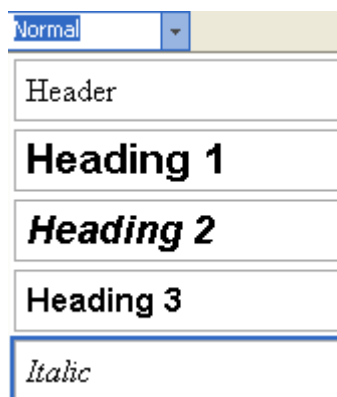
Pentru a putea face trimerile în subsolul paginii, Word alocă automat o serie de indici numerici sau grafici prin care putem să le identificăm. Dacă dorim să facem trimeri la subsol alegem comenzile **Insert**→**Reference**→**Footnote** și va apărea următoarea fereastră:

Trimerirea către nota de subsol va apare în locul unde este cursorul iar din fereastra **Footnote and Endnote** vom alege locația **Footnotes**, apoi în dreapta locul acesteia în pagină, vom alege formatul în care vrem să apară numerele sau simbolurile prin care facem trimerile. Dacă dorim să introducem un text la sfârșitul secțiunii sau textului vom alege locația **Endnotes**. Toate opțiunile vor fi urmate de comanda **Insert**.

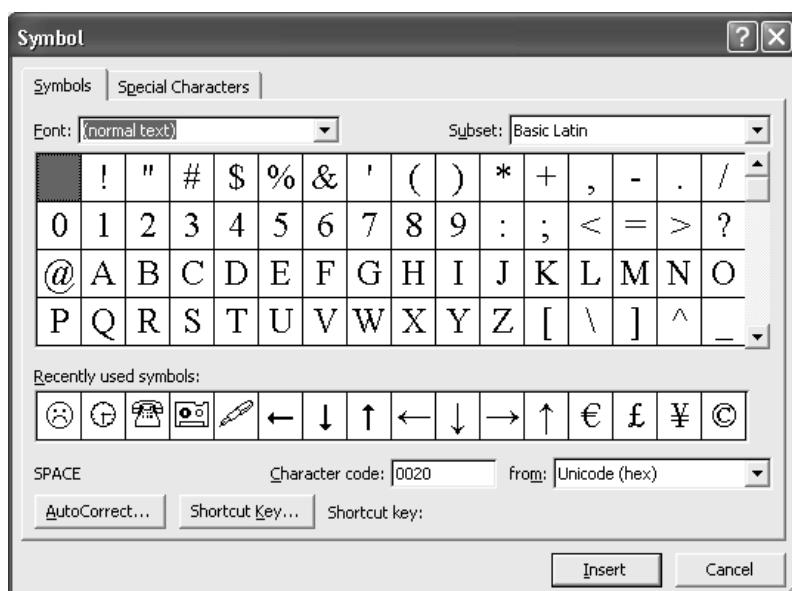
Spațiul destinat notelor de subsol este în directă legătură cu modul de setare a paginii, a marginilor etc. Tocmai de aceea trebuie avut grijă ca notele să nu „fugă” pe pagina următoare.

2.7. Stiluri, autocorectură, chenare, hașuri; desenarea, inserarea de imagini sau obiecte

De obicei **Word** folosește din oficiu stilul **Normal** dar se pot folosi și altele **Default Paragraph Font, Heading 1, 2 și 3** etc. Aceste stiluri se referă la grosimea literelor, cum este aliniat paragraful etc. Stilul poate fi ales din început și va influența întreg textul. Un anumit stil pe care dorim să-l folosim putem să îl definim noi înșine: un text oarecare poate fi selectat apoi se formatează caracterele după care pe bara de instrumente putem salva noul stil care se va adăuga celor existente.

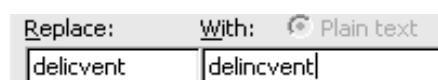
Stilurile caracterelor pot fi vizibile și în fereastra deschisă de comenzi **Insert**→**Symbol**:

Din această fereastră putem alege un caracter pe care dorim să îl introducem în textul scris: vom selecta acel caracter și apoi comanda **Insert**. La fel putem introduce orice alt simbol. De asemenea putem să definim de exemplu caracterul „ă” prin combinația de taste **Alt+A** pe care o putem salva după ce folosim comanda **Shortcut Key...**

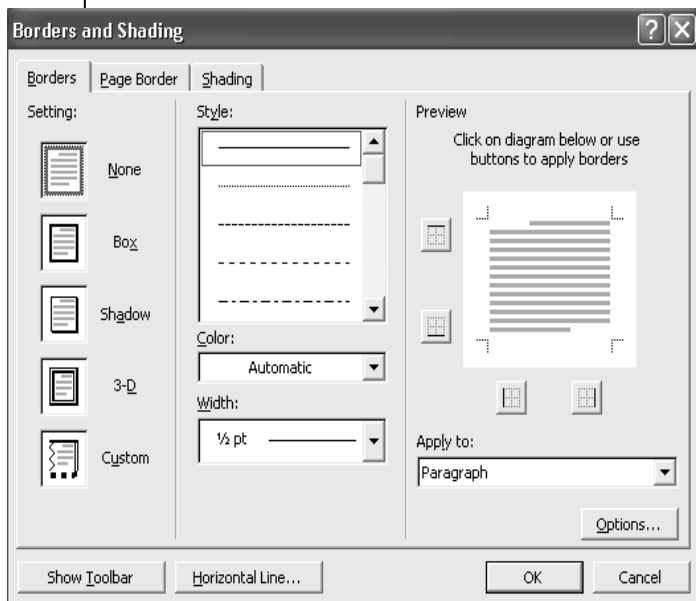
☒ Când privește autocorectura aceasta se referă la corecțiile automate pe care le face Word.

De exemplu: să presupunem că scriem mereu greșit în loc de *delincvent* cuvântul *delicvent*. Pentru a înlătura acest inconvenient Word poate corecta automat greșeala numai că trebuie să-I cerem lucrul acesta! Prin comenzile **Tools**→**Autocorrect Options** se deschide o fereastră în care vom face precizarea astfel:

Imediat ce am rescris cuvântul greșit odată cu apăsarea tastei **Space** intervine autocorectura!

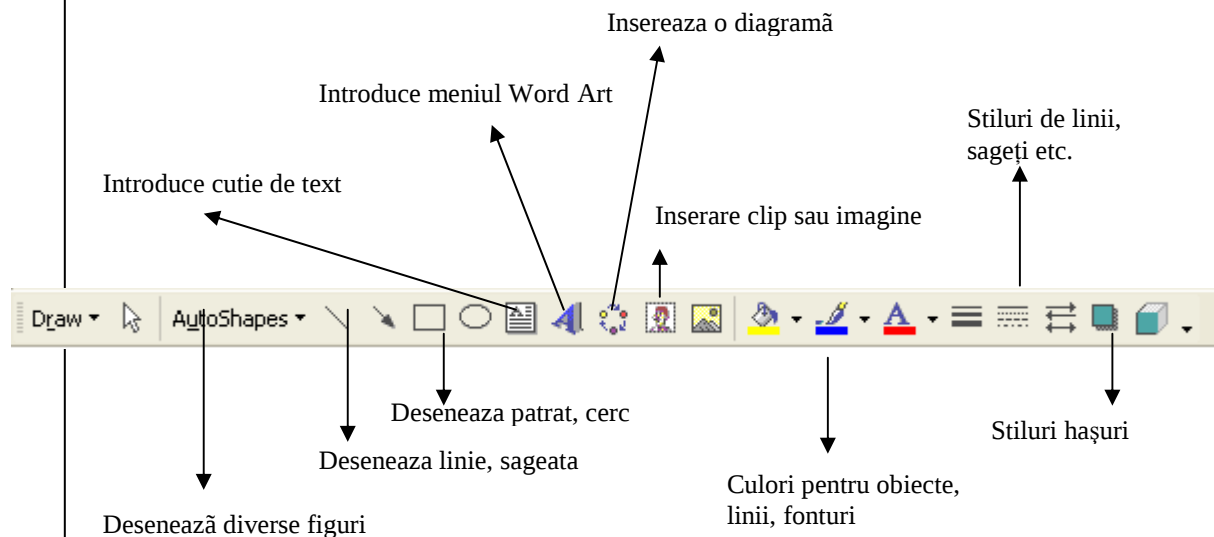
☑ Folosirea chenarelor este foarte uzuală în **Word**. Practic orice text poate fi încadrat într-un chenar iar pentru aceasta utilizăm comenzile: **Format**→**Borders and Shading** după care va apare următoarea fereastră:

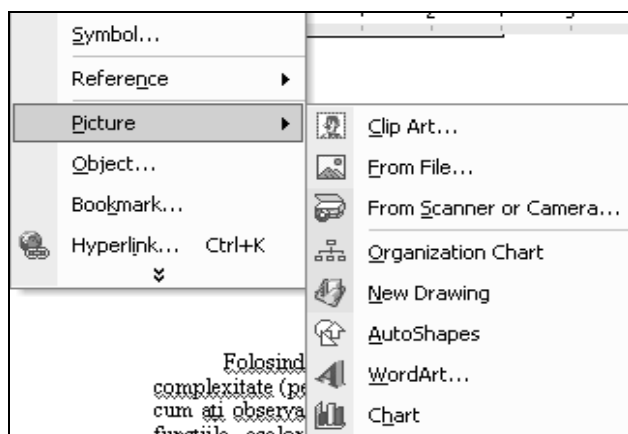
Odată scris un text și selectat acesta poate fi încadrat în chenar după ce am ales opțiunea **Box** sau **Shadow**. Chenarele se pot modifica apoi după opțiunile **Style**. Din meniul **Preview** putem renunța la una sau mai multe borduri. Apoi putem hotărâ cui aplicăm bordurile respective din opțiunea **Apply to**. Dacă din început alegem **Page Border** atunci putem să încadrăm cu chenar întreaga pagină. Cu ultima opțiune **Shading** putem hașura textul într-o culoare pe care o dorim. Atragem atenția că bordurile pot fi expuse și pe bara de instrumente.

☑ Uneori un chenar incomod poate fi eliminat și prin considerarea bordurilor ca fiind de culoare albă! De exemplu atunci când introducem un text pe baza comenzii **Text Box** din iconița și care se găsește pe bara de instrumente din josul paginii. Pentru a înlătura cadrul clicăm în interiorul cutiei de text și apelăm la comenzile **Format**→**Text Box**→**Line Color** de unde alegem culoare albă!

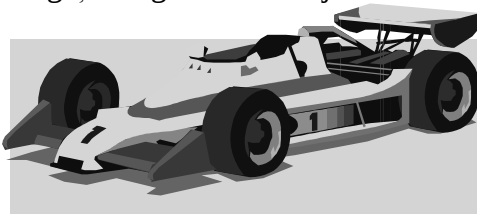
☑ Pentru a desena în Word este nevoie în primul rând de bara de instrumente specifică. Aceasta se poate găsi după ce am apelat comenzile **Tools**→**Customize**→ **Toolbars** de unde alegem **Drawing**. Bara cu instrumentele de desenare va apare în partea de jos a ecranului. Principalele funcții ale acestor butoane sunt:

Folosind comenzile din bara respectivă putem desena obiecte de o anumită complexitate (pentru aplicații speciale există alte programe: Corel Draw, Auto Cad etc.). După cum ați observat plecând de la bara de instrumente putem insera și obiecte, imagini etc. iar funcțiile acelor butoane le găsim și în fereastra care se deschide după comenzile **Insert**→**Picture**:

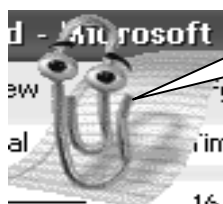
Cu comanda **Clip Art** puteți să aduceți în text diverse imagini care se află arhivate în program. De exemplu dacă scrieți o scrisoare pentru a invita pe cineva la o cursă de Formula 1 puteți să adăugați imaginea de mai jos:

Cu comanda **From File** puteți să aduceți imagini din alte documente, fotografii etc. Alteleori imaginile pot fi importate direct dintr-un scanner sau dintr-o camera digitală.

Cu comanda **Word Art** se pot alege diferite formătări ale textelor pe care le scriem.

Cu comanda **Autoshapes** putem introduce diverse figure geometrice cum ar fi replica din imaginea următoare:

Pot să vă ajut cu ceva?

☒ Cu această ocazie vizualizăm și **Office Assistant** care poate fi găsit în meniul **Help** și care poate să răspundă la orice întrebare a utilizatorului.

Cu comanda **Chart** pot fi introduse grafice (problematică la care vom reveni).

2.8. Desenarea și lucrul cu tabele

Diverse documente conțin informații sub formă de tabelară iar **Word** dispune de comenzi foarte simple pentru a desena astfel de tabele. Pe bara de meniuri comanda **Table** se referă în întregime la astfel de aplicații iar pe bara de instrumente putem găsi butonul **Insert Table** . Dacă apăsăm acest buton apare fereastra următoare:

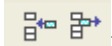

În această fereastră putem să alegem numărul de coloane și de linii dorite în acest caz cinci coloane și două linii iar din butonul **Autoformat** am ales stilul **Table Elegant**. Rezultatul va apare automat pe ecran așa cum vedem în imaginea imediat următoare. Apoi putem introduce în celulele tabelului texte sau imagini după regulile generale pe care le-am întâlnit deja în **Word**. Același rezultat se poate obține dacă desenăm singuri tabelul cu un creion special **Draw Table** și care se află în meniul **File** sau pe bara cu instrumente: . Când am terminat de desenat tabelul se apasă din nou clic pe butonul de mai înainte. Tabelul poate fi apoi foarte ușor modificat.

☑ Se poate interveni în orice tabel pentru a insera (a șterge) coloane, linii, celule comenzile respective fiind în meniul **Table**→**Insert/ Delete**!

☑ Pentru a șterge un tabel nu este de ajuns să apelăm la tasta **Delete** sau la butonul **Cut** de pe bara de instrumente: . De aceea trebuie apelat la comenzile **Table**→**Delete Table**.

☑ Se pot fixa pe bara de instrumente butoane foarte utile pentru comenzi rapide:

 introducerea/ștergerea de celule

 introducerea/ ștergerea de linii sau coloane etc.

☑ Foarte utile sunt și butoanele **Split file** (împarte o celulă în celule mai mici) și **Merge Cells** (unește două sau mai multe celule pe linie sau coloană). Pentru început se selectează respectivele celule apoi se aleg comenzile.

☑ Un text oarecare scris de exemplu cu mai mulți tabulatori poate fi transformat în tabel conform comenzilor **Table**→**Convert**→**Text To Table** nu înainte de a preciza dacă e vorba de tabulatori (în subsolul ferestrei deschise de comenzile anterioare). Operația are și revers: un tabel poate fi convertit la rândul lui în text.

☑ Tabelarea textului este o operație înrudită cu dispunerea textului în coloane! Acest lucru este posibil cu ajutorul comenzilor **Format**→**Columns**. Din fereastra respectivă putem alege numărul de coloane necesare, de obicei două; putem de asemenea alege comanda **Line Between** pentru a despărți coloanele cu o linie.

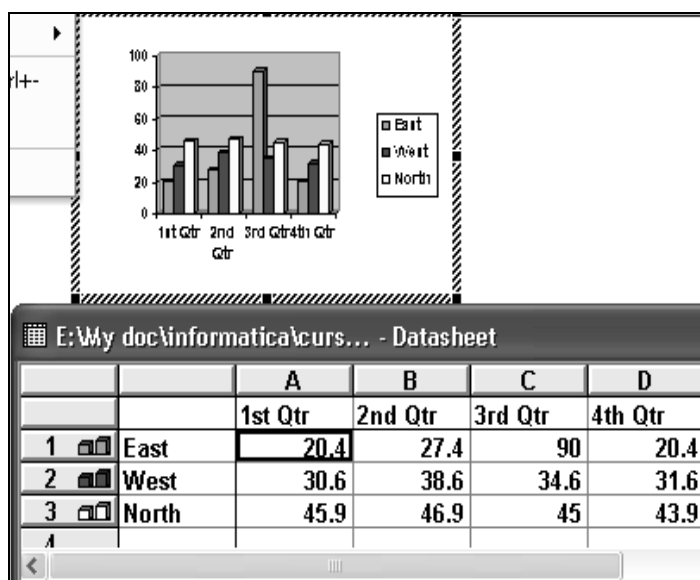
2.9. Crearea de grafice în Word

Fie un tabel de tipul următor:

	2000	2001	2002	2003
Elevi	25	30	32	28
Studenti	14	16	18	17

Pentru a reprezenta grafic datele dintr-un astfel de tabel vom face următoarea serie de operații:

1. Selectăm tabelul
2. Executăm comenzile **Insert**→**Picture**→**Chart**. Vor apărea următoarele:

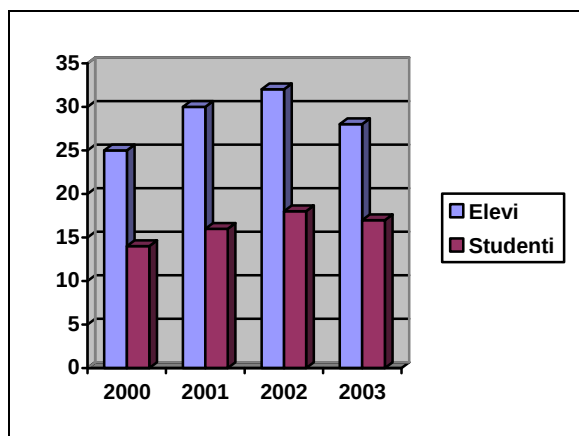

În tabelul alăturat vom introduce datele din tabel astfel: 1st Qtr devine 2000, 2nd Qtr devine 2001 etc.

Pe prima coloană se trec Elevi/Studenti iar varianta **North** va fi eliminată (clic pe rândul trei în capăt și apoi tasta **Delete**).

În partea superioară apare tipul de grafic care este valabil și pentru cazul nostru dar în varianta de aici folosind datele înscrise în tabel.

După înlocuirea datelor va rezulta graficul următor:

În acest grafic se pot face schimbări majore din punct de vedere al fonturilor, culorilor etc. folosite. Pentru aceasta e de ajuns să clicăm cu mausul în zonele din grafic pe care vrem să le schimbăm.

3. Scrierea academică sub MS Word

Redactarea oricărui text nu impune anumite reguli pentru o utilizare privată sau după optimizări personale diverse. Cu totul altă situație întâlnim în cadrul comunității științifice unde *forma* și *conținutul* textelor nu poate fi lăsată la libera exprimare. Tocmai de aceea s-au constituit în timp un set de reguli de redactare pentru textele cu semnificație sau utilitate științifică, ajungându-se la delimitarea unei adevărate tehnici de redactare științifică sau cu alt nume tehnica scrierii academice. Literatura de specialitate din limba română cuprinde deja o serie de titluri de referință fie că e vorba de traducerea unor autori străini fie de contribuția unor specialiști români*. Tematica fiind foarte vastă ne vom rezuma în aceste pagini la câteva reguli de redactare științifică și la modalitățile în care programul Word poate fi de un real ajutor în acest sens : este vorba de a aplica cunoștințele deja acumulate unor rigori impuse de mediul științific/academic.

Începând cu primii ani, studenții de la orice profil de învățământ sunt puși în situația de redacta diferite texte fie pentru uzul personal (de exemplu fișe de lectură) fie pentru uzul didactic în general (rezumate, comunicări, articole, lucrări de licență sau dizertație). Indiferent de specificul acestora orice tip de text trebuie să întrunească o serie de condiții fie pentru o utilizare judicioasă fie pentru accesibilitatea științifică din mediul academic. Cu alte cuvinte se cere un anumit standard calitativ al acestor texte. De altfel A. Șerbănescu (*op. cit.*; 16) atrăgea atenția că orice text redactat, pentru a fi *bun*, trebuie să aibă o temă bine aleasă, un conținut unitar, vocea autorului să se impună ca și autoritate în domeniu, textul respectiv să aibă un scop clar, să fie concis etc. La rândul lor G. Ferreol și N. Flageul (*op. cit.*; 121) recomandau ca orice text cu pretenții de a fi științific trebuie să fie lizibil (fără ștersături, abrevieri incorecte etc.), să aibă o punctuație și o ortografie corectă, să aibă destule alineate noi dar nu în exces, să fie precis și sobru (fără clișee și stereotipuri), să fie echilibrat (fără parcimonie sau prolixitate). Dacă este vorba despre un material pe care îl dorim foarte important pentru cercetarea științifică în general un număr de întrebări, printre altele, trebuie lămurite (S. Chelcea, *op. cit.*, pp. 18-19): este problema cercetată-semnificativă,

* Recomandăm studenților următoarele titluri: N. Gherghel, *Cum să scriem un articol științific*, Ed. Științifică, București, 1996; S. C. Andronescu, *Tehnica scrierii academice*, Ed. Fundației „România de mâine”, București, 1997; H. Maissonneuve, *Redactarea științifică*, Edit Dan, Iași, 1999; S. Chelcea, *Metodologia elaborării unei lucrări științifice*, Comunicare.ro, București, 2003; A. Șerbănescu, *Cum se scrie un text*, Ed. Polirom, Iași, 2001; G. Ferreol, N. Flageul, *Metode și tehnici de exprimare scrisă și orală*, Ed. Polirom, Iași, 1998; U. Eco, *Cum se face o teză de licență*, Ed. Pontica, Constanța, 2000.

abordarea este originală, sunt instrumentele cercetării valide, există o legătură cu variabilele din cercetare, sunt testate ipotezele, este populația investigată reprezentativă, respectă cercetarea standardele etice, au aplicativitate rezultatele cercetării?

În sfârșit, pentru a concluziona, vom aminti și punctul de vedere al lui U. Eco (*op. cit.*, pp. 35-39). Savantul italian se întreba asupra criteriilor după care un text poartă amprenta științificității și trăgea concluzia că, pentru aceasta, respectiva cercetare:

- se referă la un *obiect* recognoscibil și de ceilalți ;
- spune lucruri care nu au mai fost spuse sau reinterpretează lucruri deja spuse ;
- trebuie să fie utilă celorlalți ;
- furnizează elemente pentru verificarea ipotezelor.

Din cele spuse până acum se întrevade faptul că indiferent de lucrarea pe care o avem de alcătuit și indiferent de etapa aflată în lucru, se cere imperios o tratare corectă a textelor cu care se intră în contact, de la simpla cercetare bibliografică inițială până la redactarea finală a acestora. Evident că în toate aceste etape lucrul cu calculatorul și cu disponibilitățile generate de acesta devine de fapt o necesitate în condițiile în care majoritatea autorilor constată că astăzi este imposibil să mai redactăm ceva *de mână*, mai ales când se pune problema culegerii, editării, stocării unui text.

3.1. Bibliografia

Ne vom referi în continuare la primele instrumente cu care operează studenții debutanți. Intrând în biblioteca universitară (de exemplu BCU “Mihai Eminescu” Iași) pentru început ei trebuie să-și constituie unele bibliografii, fișiere de lectură, fișiere de idei, fișiere de citate. Chiar dacă acestea sunt în primă instanță redactate *de mână* se recomandă transcrierea lor în formă computerizată și stocarea lor în vederea lucrărilor viitoare pe care le vom finaliza (în acest scop transferul de informații va fi cu mult facilitat !).

Bibliografiile sunt instrumente de lucru care se vor regăsi în mare parte și în textul/redactarea finală în măsura în care sunt accesibile. Pentru alcătuirea unei bibliografii, adică a unei liste de cărți, articole etc. care urmează să fie consultate se recomandă notarea tuturor itemilor pe fișe separate și apoi inserarea lor într-un fișier electronic. Iată cum arată o astfel de fișă bibliografică (fără să existe în acest sens un șablon universal) :

Fișă bibliografică nr..... Autor: VASILE MIFTODE, Titlu: Migrațiile și dezvoltarea urbană Editura: Junimea, Iași Anul apariției: 1978 COTA BCU: II 171.911 Observații:.....

Temă

⊗ Alcătuiți mai multe astfel de fișe bibliografice pentru cărțile absolut necesare unei viitoare lucrări, faceți transcrierea acestora cu programul Word pe o pagină A4 sub forma mai multor etichete! Folosiți comenzile Tools→Letters and Mailings→Envelopes and labels!.

Toate aceste fișe bibliografice reprezintă detalierea a ceea ce putem numi *fișiere bibliografice* sau bibliografii și care ar reprezenta o listă pe cât posibil de completă cu titlurile pe care le considerăm necesare cercetării. Modul de constituire a unei bibliografii este foarte variabil : fie că urmărim toate cărțile din bibliotecă pe un subiect sau o temă dată fie că o compunem după principiul bulgărelui de zăpadă plecând de la o carte sau articol de unde preluăm bibliografia și urmărim în continuare respectivele titluri.

De exemplu dacă ne propunem să constituim o bibliografie pe tema *stratificării sociale* la aceeași BCU Iași, în baza electronică, vom găsi doar un singur reper bibliografic :

A. P. M. Coxon, P. M. Davies, C. L. Jones, *Images of Social Stratification*, Sage Publication, London, 1986.

Vom putea apela în acest caz la bibliografia inclusă în acest volum pentru a ne continua cercetările. Primele titluri trimit deja la alte surse :

Bibliografie:

1. Abelson, R. P. (1973), „The Structure of Beliefs Systems” in R. C. Shank and K. M. Colby (eds.), *Computer Models of Thought and Language*, San Francisco: W. H. Freeman
2. Alexander, C. N. (1972), „Status Perception”, *American Sociological Review*, 37: 767-73. Etc.

Pe baza acestei bibliografii putem să descoperim alte puncte de interes. Apoi pas cu pas putem să ne constituim o bibliografie cu condiția de a fi accesibilă. Dacă nu o putem aborda putem chiar schimba subiectul cercetării!

Alte subiecte pot fi însă mai bine reprezentate în bibliotecă. De exemplu dacă ne interesează tema *comunicării organizaționale* vom găsi din prima căutare cel puțin 15 titluri de interes printre care următoarele :

1. Chiciudean Ion, *Gestionarea crizelor de imagine*, Comunicare.ro, București, 2002
 2. Pirjol Florentina, *Comunicare organizațională*, Ed. Mirton, Timișoara, 2003.
 3. Mucchieli Alex, *La communication interne*, Armand colin, Paris, 2001
- Etc.

Se observă că în cel de al doilea caz există șansa unei bibliografii mai accesibile !

Temă

☹ Indiferent de specializarea dvs. alcătuiți trei bibliografii pe trei teme de interes major și pe care pe le eți urmări eventual în viitor. Căutați diverse surse nu numai dintr-o singură bibliotecă sau o singură resursă Internet! Consultați eventual specialiștii din marile biblioteci! Transcrieți în Word respectivele bibliografii și prezentați-le pentru evaluarea parțială de la acest obiect!

☑ Obs1. Cele două liste bibliografice anterioare au forme diferite! Să exemplificăm și cu alte volume apărute la aceeași editură Polirom Iași sau alte edituri :

1. Dumitru Sandu, *Spațiul social al tranziției*, Ed. Polirom, Iași, 1999

Bibliografie

- 1 Adam, Barbara, 1996, *Detraditionalization an the Certain of Uncertain Futures*, în Heelas, Paul, Lash Scott & Morris, Paul (n.n.-volum citat în cadrul bibliografiei)
2. Almond, Gabriel A., Sidney Verba (eds.), 1989, *The Civil Culture Revisited*, Sage Publications Etc.

2. Dumitru Sandu, *Sociabilitatea în spațiul dezvoltării*, Ed. Polirom, 2003

Bibliografie

- 1 Arango, Joaquin (2000), „Explaining Migration: a Critical View”, în *International Social Science Journal*, septembrie
2. Banfield, Edward C. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*, The Free Press, Chicago Etc.

3. H.-R. Patapievici, *Omul recent*, Ed. Humanitas, București, 2001

Articole, cărți și ediții citate

1. Peter ACKROID, *Ezra Pound*, London,: Thames and Hudson, 1980
2. Lord ACTON, *Despre libertate*, Iași: Institutul European, 2000
- Etc.

4. Gilles Ferréol, Jean-Pierre Noreck, *Introduction à la sociologie*, Armand Colin, Paris, 1989

Bibliographie

1. Albouy S., *Éléments de sociologie et de psychologie sociale*, Toulouse, Privat, 1976
2. Cazeneuve J., *Dix grandes notions de la sociologie*, Paris, Seuil, 1976
- Etc.

Se observă că în exemplele de mai înainte apar unele diferențe acestea fiind dictate de diverse circumstanțe editoriale sau regionale. Cu toate acestea o serie de reguli se impun și se regăsesc în toate exemplele date, diferențele fiind mai degrabă de formă decât de conținut. Astfel orice mențiune bibliografică poate să conțină (U. Eco, *op. cit.*; 91):

A. Pentru cărți:

- nume și prenume autor/autori
- *titlul și subtitlul operei* (s.n.-sublinierea noastră)
- colecția (eventual)
- numărul ediției, dacă nu există prea multe
- locul ediției /localitatea; eventual se prescurtează f.l. (fără loc)

- editorul (poate fi omis dacă nu e menționat în carte)
- data editării; eventual se prescurtează f. a. (fără an)
- date eventuale despre ediția cea mai recentă
- numărul de pagini; numărul de volume
- informații despre un eventual traducător

B. Pentru articole de reviste:

- nume și prenume autor
- „Titlu al articolului/capitolului”
- *titlul revistei* (s.n.)
- volum sau număr de fascicol
- luna și anul
- pagini în care apare articolul

C. Pentru capitole de cărți, acte de congrese, studii în opere colective:

- nume și prenume autor
- „titlul capitolului/studiului”
- precizarea „în”
- numele îngrijitorului ediției sau xxx (fără un autor precizat)
- titlul operei colective
- eventual numărul volumului operei
- locul, editorul, data, nr. pagini.

☑ Obs2. În funcție de situație nu toate detaliile sunt furnizate dar trebuie ca mențiunile să fie cât se poate de complete în sensul listei de mai înainte.

☑ Obs3. Diferențele de redactare sunt specifice editorilor și/sau autorilor însă odată adoptat un anumit stil acesta trebuie păstrat pe toată lungimea lucrării/redactării respective!

☑ Obs4. Mulți studenți consideră că un eseu prezentat la un seminar nu trebuie să necesite un asemenea travaliu de redactare ; cu toate acestea ei trebuie să deprindă tehnicile redactării științifice *ca și cum* munca lor urmează să fie multiplicată/publicată iar redactarea științifică este un ajutor atât pentru editare cât și pentru lectură !

3.2. Alte instrumente de lucru

Din cele spuse până acum se deduce că trebuie să diferențiem în mod clar între mai multe instrumente de lucru. După cum preciza și U. Eco (*op. cit.* ; 71 și urm.) vom avea nevoie pe lângă bibliografii de *fișe de lectură* de cărți sau articole, *fișe tematice*, *fișe pe autori*, *fișe cu citate*, *fișe de lucru*. Același autor atrage atenția că nu este absolut necesar să avem toate aceste tipuri de fișe ci doar o bună combinație a lor în funcție și de scopul cercetării. Pentru specificul redactării pe computer se recomandă să creăm fișiere distincte în care să cumulăm astfel de informații. Pentru acest curs vom insista pe fișa cu citate și pe fișa de lectură.

De exemplu să presupunem că dorim să creăm un dosar cu citate și pe care l-am numit **citate_noica**. În cadrul acestui dosar vom crea alte subdosare în funcție de temele de interes : de exemplu subdosarele intitulate *Adevăr*, *Fericire* etc. În cadrul subdosarului *Adevăr* putem plasa un document word care la deschidere va arăta astfel :

Tema: adevărul

Volum: C. Noica, *Cartea de înțelepciune*, Ed. Humanitas, București, 2001

Pag. 48 „Nu trebuie să începi cu exactitatea, ci cu adevărul. Acesta își va căuta singur exactitatea”.

Pag. 57 „Cine nu are filosofie, adică apetența adevărului, rămâne cu exactitatea”

Etc.

După acest model se pot constitui foldere diverse care apoi pot fi regrupate tematic sau în alte moduri. Sub-dosarele pot fi numite chiar cu nume de cărți, reviste, publicații etc.

Temă

⊗ Creați un dosar word cu citate importante pentru o temă anume. Căutați mai mulți autori și/sau mai multe volume de specialitate. Salvați aplicația pe un CD pentru eventuale aplicații viitoare.

Cât privește *fișele de lectură*, acestea reprezintă, în viziunea aceluiași autor U. Eco (*op. cit.*; 137) instrumentele de lucru cu adevărat indispensabile. Ele conțin fie citate, fie rezumate, fie adnotări bibliografice, fie aprecieri personale ale cititorului etc. Tocmai de aceea nu există o rețetă unică în alcătuirea acestor fișe. Evident ele se pot scrie direct pe ordinator (de exemplu în cazul în care sunteți la bibliotecă cu un laptop) sau se pot ulterior transcrie în formă electronică după notițe de ocazie. U. Eco consideră că aceste fișe trebuie să rezume surse secundare de studiu în timp ce sursele primare^{*} este recomandat să fie la îndemână! Să exemplificăm cu începutul unei fișe de lectură transcrisă prin programul Word:

Fișă de lectură

Emil Durkheim, *Regulile metodei sociologice*, Ed. Polirom, 2002

- tradusă după ediția din 1999, P.U.F., Paris.
- sunt prezente prefețele autorului la prima și a doua ediție
- pe coperta a doua un citat al autorului: „sociologia nu este anexa nici unei științe”
- Cap. I. Ce este un fapt social; Cap. II Reguli cu privire la observarea faptelor sociale; Cap. III Reguli cu privire la distincția dintre normal și patologic; Cap. IV Reguli cu privire la constituirea tipurilor sociale.....
- Cap. I. Ce este un fapt social, pp. 35-48
- E. Durkheim consideră că în societate există și alte fenomene decât cele naturale (a urmări modul cum autorul identifică *obiectul* sociologiei).
- Legătura comportament-reguli-constrângeri
- pag. 37 (faptele sociale) constau în „maniere de a acționa, de a gândi și de a simți exterioare individului și înzestrate cu

Temă

⊗ Creați o fișă de lectură după un volum/carte/articol la alegere. Transcrieți fișa în format word (pe maximum două pagini).

3.3. Citate și note bibliografice

Majoritatea articolelor/cărților care se publică astăzi sunt legate/relaționate cu alte publicații sau autori. Prea puține apariții editoriale sunt absolut originale și tocmai de aceea în fiecare caz autorii care au fost utilizați prin citare directă sau parafrizare trebuie să fie amintiți. Altfel există riscul copierii sau plagiatului. Citarea unui autor va fi cu siguranță ușurată din moment ce avem o bază de fișe de citate sau de lectură destul de consistentă și de precisă.

^{*} U. Eco consideră *sursele primare* de exemplu operele fundamentale ale unui autor iar cele *secundare* ca fiind exegezele critice privitoare la același autor! Se recomandă ca lucrul cu sursele primare să se facă direct pe carte/suport!

Modalitățile prin care un autor este citat sunt și ele diverse. De exemplu se poate da un citat care cuprinde câteva rânduri și atunci el va fi inclus în text între ghilimele după care se face o trimitere la subsol. Să presupunem că utilizăm următorul citat : « într-o societate mică, deoarece toată lumea se află în aceleași condiții de existență, mediul colectiv este esențialmente concret. »^{**}. Se observă că citatul are o trimitere la subsol pe care am inserat-o în documentul Word cu comenzile **Insert**→**Reference**→**Footnote** și cuprinde trimiterea bibliografică completă, la care se adaugă pagina pe care se află respectivul citat. Această pagină nu este reluată și la final într-o bibliografie generală.

Un citat de tipul celui de mai sus poate fi inserat în text și în alte moduri. Iată un exemplu din R. Scase, *Clasele sociale*, Ed. DU Style, București 1988, p. 30 : « “Muncitorii care lucrează împreună, în același timp și în același loc, pentru a produce același tip de marfă, sub conducerea unui capitalist, reprezintă din punct de vedere istoric și logic punctul de pornire al producției capitaliste” (Marx, 1974, p. 305) ». În acest citat se observă că trimiterea se face la o lucrare a lui Karl Marx din 1974 iar citatul este în acea carte la pagina 305. Consultând bibliografia finală constatăm că trimiterea concretă era următoarea :

Marx K. (1974), *Capital*, 3 vols., London : Lawrence and Wishart .

☒ Obs. Trimiterile pot fi făcute fie la final, la o bibliografie generală (de cele mai multe ori nu se face distincția între volumele pe care autorul le-a citit și cele pe care le amintește fără a le fi văzut !) sau la sfârșitul fiecărui capitol, unde este posibil să regăsim ordonate toate trimiterile care în alte volume sunt la subsolul paginilor.

Uneori întâlnim citate în text cu fonturi mai mici fără ghilimele deoarece se subânțelege statutul acestora sau sunt atașate ghilimelele și trimiterea de rigoare. Iată un pasaj din A. Etzioni, *Societatea monocromă*, Ed. Polirom, Iași, 2002 :

« Următoarea definiție pare să fie destul de funcțională :

“Comunitatea este o combinație de două elemente: (a) rețeaua de relații încărcate afectiv între indivizii unui grup, relații care adeseori se intersectează și se consolidează reciproc (nu simple relații individuale bilaterale sau în lanț); (b) o doză a atașamentului față de un set de valori, norme și înțelesuri unanim împărtășite, precum și o istorie și o identitate comune- pe scurt, atașamentul față de o anumită cultură”⁷ ».

Acest citat trimite apoi la pag. 303 prin nota 7 referitoare la un volum al aceluiași autor: A. Etzioni, *The New golden rule: Community and Morality in a Democratic Society*, Basic Books, New York, 1996, p. 127.

☒ Obs. Notele de subsol în ce privește articolele sunt valabile după cum am stabilit mai înainte cu precizarea că aceste reguli se extind la orice alt text care nu este un volum de sine stătător. Să detaliem un citat dintr-un articol așa cum apărea într-o exemplificare anterioară însă de data aceasta vom adăuga și paginile între care se găsește articolul respectiv :

*Arango, Joaquin (2000), „Explaining Migration: a Critical View”, în *International Social Science Journal*, septembrie, pp. 285-296

** E. Durkheim, *Diviziunea muncii sociale*, Ed. Albatros, București, 2001, p. 304

Pentru un articol/capitol dintr-un volum se va preciza și respectivul volum. De exemplu :

* DesRosiers M., “Définition et analyse des processus de décision dans les entreprises”, în vol. *Le comportement des individus dans l'organisation* (coord. Ch. Benabou și H. Abravanel), Ed. Gaëtan Morin, Montreal, 1986, pp. 393-423

☑ Obs. Redactarea cuvintelor în note este foarte importantă. Observați că, dacă nu intervin alte precizări, titlul unei cărți se scrie cu italic (vă amintiți de comanda **I** din programul Word) și la fel se folosește și pentru prescurtarea *op. cit.* care ține de fapt locul aceluia titlu ; titlul unui articol se scrie normal dar între ghilimele ; numele revistei se scrie cu italic. Odată stabilite aceste reguli ele trebuie respectate identic până la sfârșitul textului.

☑ Obs. Dacă o trimitere bibliografică are mai mult de trei autori se poate menționa doar primul urmat de abrevierea « et al. » cu sensul de « și ceilalți ». Iată un exemplu :

¹Bergeron, J.-L. et al., *Les aspects humaines de l'organisation*, Ed. Gaëtan Morin, Quebec, 1979

☑ Obs. Există note speciale în care sunt făcute precizări asupra unui citat preluat după un autor care citează la rândul lui. Este cazul unor cărți, volume, articole etc. care nu au fost la îndemâna autorului și sunt citate indirect. Intervine în acest caz prescurtarea « apud », cu sensul de « citat de », ceea ce dovedește doar accesul la cel de-al doilea material documentar:

¹Tannenbaum R. și Schmidt W. H., How to Choose a Leadership Pattern, *Harvard Business Review*, mai-iunie, 1973; apud K. Wexley, G. A. Yukl, *Organizational Behavior and Industrial Psychology*, Oxford Univ. Press, 1975, pp. 119-130

Uneori putem introduce trimiterea cu *apud* direct în text :
« Astfel P. Appel (1977) - *apud* M. Ghertman (1981; 80) - propune o cartografie a organizației sau firmei printr-o reprezentare poliedrală ».

☑ Obs. Există situații când suntem obligați să ne referim în note de mai multe ori la același autor sau la același volum/articol etc. În aceste situații se folosesc termenii « idem » și « ibidem ». Iată două exemple în acest sens :

¹ Touraine A., *Production de la société*, Seuil, Paris, 1973, p. 125

² Idem, *La Voix et le regard*, Seuil, Paris, 1978, p. 87

³ Thuderoz C., *Négociations*, PUF, Paris, 2000, p. 55

⁴ Ibidem, p. 56

În exemplul de mai înainte se vede că pe o singură pagină a unui text redactat, A. Touraine este citat de două ori dar din cărți diferite iar cel de al doilea autor C. Thuderoz este citat de două ori dar din același volum. Deducem de aici că **Idem** desemnează « același autor dar opere diferite » în timp ce **Ibidem** desemnează « același autor și aceeași operă » citată la pagini diferite. Dacă acești autori sunt citați și în alte locuri, pe alte pagini pe care le redactăm, atunci este indicat să evităm termenii **Idem**

sau **Ibidem** și să folosim prescurtarea *op. cit.* (în condițiile în care nu există confuzii privitoare la referirea respectivă).

☑ Obs. Citarea surselor de pe Internet se supune rigorilor de mai înainte, precizându-se în mod clar sursa dar și data la care a fost accesată respectiva sursă (știindu-se că deseori informațiile de pe Internet sunt uneori schimbate). Unele site-uri dau indicații clare asupra modului cum preferă să fie citate! Iată un exemplu :

¹Josephson Institute of Ethics, *Making Ethical Decision. The Six Pillars of Character*, www.josephsoninstitute.org, Internet, 05.02.2005

☑ Obs. Uneori în economia unei lucrări sunt necesare citate extinse care pot ajunge până la o pagină. Se recomandă în aceste cazuri inserarea textului în chenare (așa zise cutii sau box-uri) înțelegându-se că acestea provin integral din lucrările unui autor anume. Se poate urmări acest procedeu de ex. în M. Lallement, *Istoria ideilor sociologice*, 2 vol., Ed. Antet, București, 1998.

3.4. Folosirea tabelelor

După cum am spus și într-un capitol anterior, programul Word dispune de facilitatea de a desena tabele și de a folosi diferite date sau texte sub formă tabelară. C. Coman* atrage atenția asupra diversității de tabele pe care le putem utiliza: tabele simple, tabele complexe, tabele rezumat, tabele cu dublă intrare, tabele de contingență, tabele serii de timp, tabele de frecvență, tabele de frecvențe cumulate. Evident că toate aceste tipuri de tabele trebuie să fie numerotate, explicitate printr-un titlu sugestiv iar dacă aparțin unui autor anumit atunci trebuie indicată sursa, imediat sub tabel, exact ca orice trimitere bibliografică. Indiferent însă de complexitatea tabelului, în redactarea științifică contemporană mai des întâlnită este o anumită formă grafică pe care o putem regăsi în programul Word în meniul **Table→Table Autoformat** și în care vom alege stilurile de tip **Table List** sau **Table Simple**. Iată un exemplu :

Tabel 15. În opinia ta cât la sută dintre maghiari/români pot fi caracterizați în felul următor ?

Despre...	Liceenii români		Liceenii maghiari	
	Români	Maghiari	Români	Maghiari
Agresivi	31	48	49	28
Inteligenți	58	47	44	60
Lenesi	46	40	53	36
Egoiști	46	61	50	39
Amabili	59	43	45	59
Blegi	31	34	41	29
Toleranți	31	32	38	48
Competitivi	57	56	50	65

Sursa : V. Vereș (coord.), *Liceenii ardeleni în tranziție*, Ed. Limes, Cluj, 2000, p. 42

Evident că nu sunt excluse și orice alte formate pentru tabele cu condiția ca informația cuprinsă să fie cu adevărat utilă și să nu fie ușor înlocuită cu un text mult redus ca dimensiuni. Foarte des întâlnite sunt și tabelele de contingență în care se

* C. Coman, *Informatică aplicată*, Ed. Infomarket, Brașov, 2003, pp. 127 și urm.

centralizează evoluția a două variabile categoriale (de unde și ideea de analiză bivariată). Iată un astfel de tabel :

Tabel 14-6

« Sunteți de acord sau nu ca femeile și bărbații să fie tratați egal în orice privință ? »

	Barbați	Femei
Aprobare	63%	75%
Dezaprobarare	37%	25%
	100%	100%

Sursa : E. Babbie, *The Practice of Social Research*, Wadsworth Publ. Co., Belmont, 1989, p. 378

Se observă încrucișarea (cross-tabularea) a două variabile: opinia despre egalitatea sexelor (variabila dependentă) și sexul respondenților (variabila independentă). Iată un alt exemplu de analiză bivariată, în care sunteți invitați să identificați variabilele respective și eventual să comentați rezultatul:

	Credeți ca putem preveni :			
	Răspuns :	nebunia ?	maladia mentală ?	Total
Muncitori	Da	9	22	31
	Nu	41	28	69
Cadre superioare	Da	23	27	50
	Nu	27	23	50

Sursa : M.-L. Rouquette, *Despre cunoașterea maselor*, Ed. Polirom, Iași, 2002

Dacă numărul variabilelor crește atunci se impune analiza multivariată. Intersectarea dintre variabile fiind mai complexă. Iată un exemplu de tabel cu trei variabile : atitudine, sex și vârstă după un exemplu anterior :

Tabel 14-8

« Sunteți de acord sau nu ca femeile și bărbații să fie tratați egal în orice privință ? »

	sub 30 de ani		30 de ani și peste	
	Femei	Barbati	Femei	Barbati
Aprobare	90%	78%	60%	48%
Dezaprobarare	10%	22%	40%	52%
	100%	100%	100%	100%

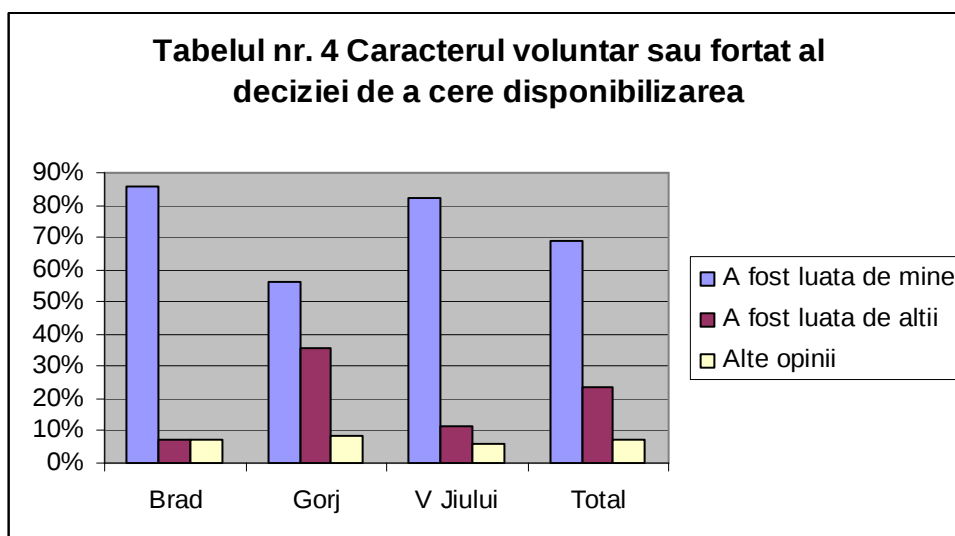
Sursa: E. Babbie, *The Practice of Social Research*, Wadsworth Publ. Co., Belmont, 1989, p. 384

☺ Temă. Urmăriți în cărțile de specialitate diferite modalități de folosire a tabelelor. Încercați să rescrieți astfel de tabele cu ajutorul programului Word.

3.5. Folosirea graficelor

S. Chelcea (*op. cit.*, p. 52 și urm.) dă mai multe exemple de utilizare a graficelor în lucrări științifice amintind în același timp că și acestea trebuie să fie precis denumite, iar sursa trebuie precizată în cazul citării respective. Pentru redactarea științifică

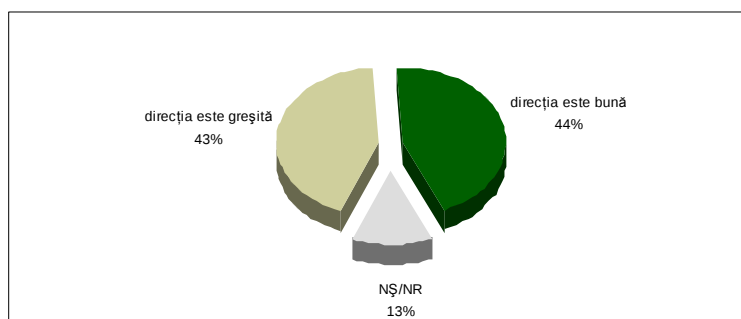
recomandăm utilizarea facilităților programului **Excel** dar amintim că graficele pot fi importate și din alte programe (de exemplu SPSS). Iată un exemplu de grafic desenat în **Excel** :

Sursa : M. Larionescu et al., *Cu ochii minerului. Reforma mineritului în România*, Ed. Gnosis, București, 1999, p. 105.

Iată un alt exemplu cu o diagramă de structură :

Credeți că în țara noastră lucrurile merg într-o direcție bună sau într-o direcție greșită?

Sursa : FSD, *Barometrul de opinie publică*, mai, 2005, www.osf.ro, 8.10.2005

3.6. Alte precizări privind scrierea academică

Scopul acestor rânduri nu este acela de a se substitui unui curs sau volum dedicat redactării unei lucrări de dizertație sau de licență ci doar de a înlesni accesul la tehnica scrierii academice prin intermediul computerului. Totuși vom da în final unele sugestii care pot fi dezvoltate ulterior de către studenți în munca lor de cercetare sau de documentare :

- A. **Dicționare**- după orice redactare în **Word** folosiți (dacă este instalat!) corectorul pentru limba română din meniul **Tools**→**Spelling and Grammar**. Dar în general pentru o redactare corectă este imperios necesar să apelăm la dicționare fie pentru limba română fie pentru redactări în limbi străine (un mare scriitor -A. Gide-

preciza că este de preferat să avem în bibliotecă în primul rând dicționare și nu alte cărți care ne pot distra atenția!)

- B. **Titlurile** - trebuie să fie concise, scurte, la obiect (se recomandă un număr redus de cuvinte, maximum 10)-uneori se pun la sfârșitul redactării (sau se modifică pe parcursul acesteia)
- nu trebuie să conțină prescurtări sau termeni neclari
 - semnele de punctuație introduse trebuie să fie justificate
 - nu trebuie să fie prea generale (în unele cazuri un titlu general poate fi urmat de un subtitlu care restrânge aria de cercetare)
- C. **Stilul** - se recomandă un stil sobru, echilibrat (mulți autori vorbesc chiar de arta de *a nu avea un stil* cel puțin în redactarea academică a materialelor).
- nu se recomandă un exces de metafore.
- D. **Cuprinsul** - se cere o desfășurare logică a capitolelor/părților lucrării (de exemplu lucrările de licență prezentate la Catedra de Sociologie și Asistență Socială din Iași în ultimii ani au în general următoarea structură: introducere, prezentarea principalelor aspecte teoretice asupra temei, prezentarea cercetărilor anterioare privind tema, detalii privind cercetarea aplicativă de teren întreprinsă de autor, prezentarea metodologiei și ipotezelor cercetării, analiza datelor culese, concluzii, bibliografie și anexe).
- E. **Documentarea** - este imperios necesară alcătuirea de bibliografii, fișe de lectură corecte pentru a evita greșelile de trimitere, folosirea unor cărți perimate, includerea de informații false etc.
- F. **Gramatica** - sunt indicate folosirea curentă a *Dicționarelor ortoepice și de punctuație*, *Dicționarul explicativ*, etc.

Temă

☹ Lecturați volumul semnat de I. Berevoescu et. al., *Fețele schimbării. Românii și provocările tranziției*, Ed. Nemira, 1999. Urmăriți diversele modalități de alcătuire a tabelelor și a graficelor și folosiți respectivele modele în lucrările personale.

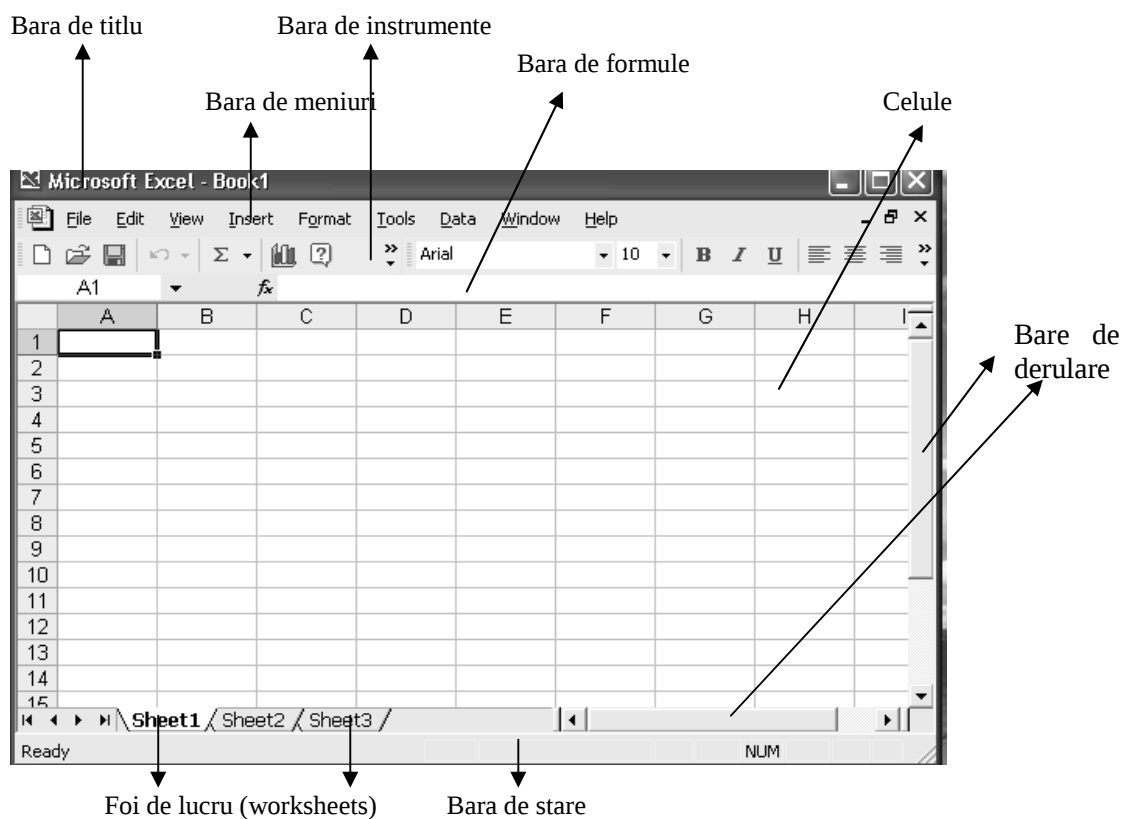
III. Lucrul cu programul Excel

1. Introducere

Programul **Excel** este foarte util pentru a efectua diverse calcule tabelare (spreadsheet), baze de date, tabele și grafice precum și anumite proceduri statistice. Destinația lui este în primul rând financiar-contabilă dar nu se nărginește doar la atât fiind de fapt util în multe alte domenii. Programul este parte constitutivă din pachetul **Microsoft Office**.

Deschiderea programului este foarte simplă utilizând direct comenzile de pe ecran în ordinea **Start→Programs→Microsoft Excel**. După aceste proceduri va apare fereastra următoare numită și foaie de lucru (worksheet):

1. Bara de titlu conține numele registrului (fișierului) aflat în lucru dacă acesta a fost salvat. Conține și butoanele de minimizare, închidere etc.

2. Bara de meniuri cuprinde aceleași butoane pe care le-am întâlnit în **Word** dar există destule diferențe în ce privește comenzile fiecăruia dintre ele. Pentru meniul **File** după cum ne așteptam diferențele sunt minime deoarece acesta cuprinde comenzi legate de deschiderea, salvarea sau imprimarea fișierelor (aici registre). Pentru celelalte meniuri vom explicita anumite funcții după cerințele aplicațiilor pe care le vom discuta.

3. Bara cu instrumente, conține o serie de butoane pe care le cunoaștem deja dar și unele pe care le vedem în premieră. Ne vom ocupa doar de cele două bare cu instrumente care sunt cele mai uzuale: bara cu instrumente standard și bara cu instrumentele pentru formatare. Dacă aceste două bare nu sunt afișate în momentul deschiderii aplicației atunci le puteți aduce singuri din meniul **Tools**→**Customize**→**Toolbars** de unde vom alege **Standard** și **Formatting**. De asemenea putem apela din **Customize** la varianta **Options** unde avem ocazia să cerem afișarea celor două bare în două linii orizontale. Vom detalia în continuare cele două bare de instrumente:

Bara Standard

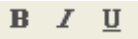

New Workbook , creare nou registru Save , salvare registru în lucru Find , caută prin registru Print Preview , afișează pagina în vederea imprimării Cut , șterge un obiect selectat și trimiterea lui în Clipboard Paste , copiere în pagină a obiectului din Clipboard Undo/Repeat , eliminare/ repetare a ultimei comenzi Sort Ascending/Descending ; sortare crescătoare/descrescătoare pe linie sau coloană Drawing , afișează bara de desinare	Open , deschide un registru existent E-mail , trimite registrul prin e-mail Print , imprimă registrul Spelling , corector pentru limba engleză Copy , păstrarea unui obiect în Clipboard Format Painter , formatarea automată a celulelor Autosum , calculează sume Chart Wizard , îndrumător pentru realizarea unui graphic Zoom , Mărește/micșorează imaginea de pe Desktop Excel Help
---	---

Bara de formatare

 Font, alegem tipurile de caractere utilizate

 alegem stilul caracterelor
Bold, Italic, Underline

 Center Across Columns, centrarea unui conținut din celule

 Percent Style, Formatarea numerelor din celule în procente [ex. 2,5 → 250%]

 Increase/Decrease Decimal, la fiecare activare crește/descrește partea zecimală cu o cifră

 Borders, formatarea marginilor celulelor

 Font size, dimensionează caracterele

 Align, alinierea textului/numerelor în celule

 Dollar, simbol monetar

 Comma Style, alinierea celulelor după virgulă

 Increase/Decrease Indent Indentarea conținutului celulelor

 Color, colorează celulele

 Font, colorează textul/cifrele din celule

Bara formulelor

Pe această bară identificăm mai întâi un spațiu denumit **Name Box** care precizează celula activă identificată ca un punct după două axe de coordonate. Celula F6 este la intersecția liniei 6 cu coloana F. Dacă este selectată o anumită zonă din tabel va apare notat de exemplu 4RX1C ceea ce semnifică selectarea a patru rânduri dispuse într-o singură coloană. Atunci când se editează un conținut într-o celulă apar și cele trei butoane din dreapta. Procesul de editare începe dacă poziționăm cursorul mousei într-o celulă oarecare și executăm dublu clic sau pur și simplu dacă după ce am selectat celula începem să scriem. Din acel moment putem introduce în celula respectivă orice

text sau orice expresie numerică. Dacă apăsăm apoi pe butonul se șterge tot ce am introdus în respectiva celulă. Semnul alăturat semnifică finalul editării dar mult mai folosită este comanda **Enter** de pe tastatură. În sfârșit, butonul deschide o fereastră de dialog pentru introducerea de funcții.

Bara de stare

Se poate vedea în marginea de jos a ecranului acolo se obțin diverse informații despre sesiunea de lucru prezentă. De exemplu să presupunem că pe acea bară în stânga jos apare imaginea:

Deducem de aici că suma pe care am calculat-o într-o porțiune a foii de lucru este egală cu 120, apoi aflăm că tastele **Caps Lock** și **Num Lock** sunt activate.

2. Foaia de lucru. Operații curente

Se compune din celule care apar la intersecția unor linii și coloane. Partea vizibilă este doar un fragment dintr-un tabel uriaș care cuprinde 256 de coloane și peste 16.000 de linii. Într-un registru (workbook) putem avea mai multe foi de lucru (sheets). Acest lucru se vede în partea de jos a ecranului unde apar notațiile **Sheet1**, **Sheet2** etc. Aceste foi de lucru pot avea nume distincte. Să presupunem că avem trei foi de lucru cu trei situații de la anumite facultăți. Petem executa dublu clic pe **Sheet1** după care putem scrie *Sociologie*, apoi dublu clic pe **Sheet2** etc. Vom obține o situație de genul următor:

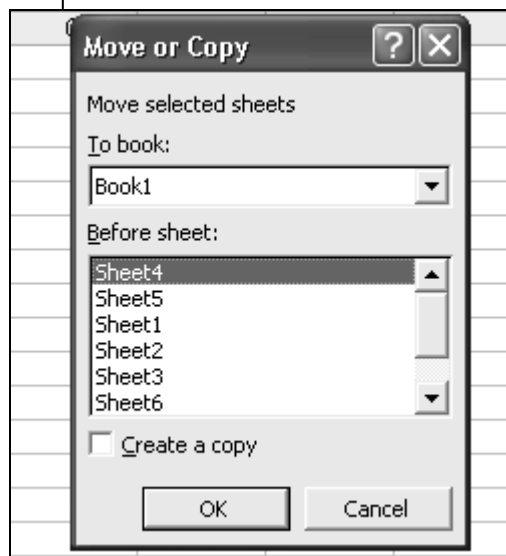

Același rezultat se poate obține după comenzile **Format**→**Sheet**→**Rename** după care putem să denumim foaia curentă activă. De asemenea se pot adăuga foi de lucru după acționarea comenzilor **Insert**→**Worksheet** sau se pot șterge cu comenzile **Edit**→**Delete Sheet**. Foile de lucru se pot și schimba între ele. Să presupunem că avem situația următoare în care dorim să apară foaia a treia înaintea celei de-a patra:

Lăsăm activă foaia care trebuie mutată (sheet3) iar apoi urmăm comenzile **Edit**→**Move or Copy Sheet** după care va apare următoarea fereastră în care observăm că este deja selectat Sheet 4 adică tocmai foaia înaintea căreia (before sheet) se va poziționa sheet 3. Clic pe OK iar rezultatul este următorul:

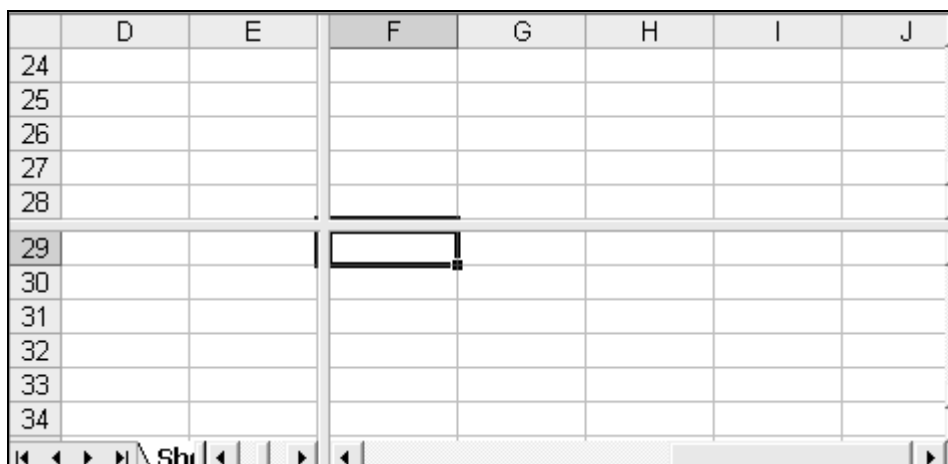

Atragem atenția că inversarea foilor a avut loc în registrul **Book1** dar poate fi preferat și un alt registru dacă apăsăm pe săgeata din dreapta a lui **Book1**.

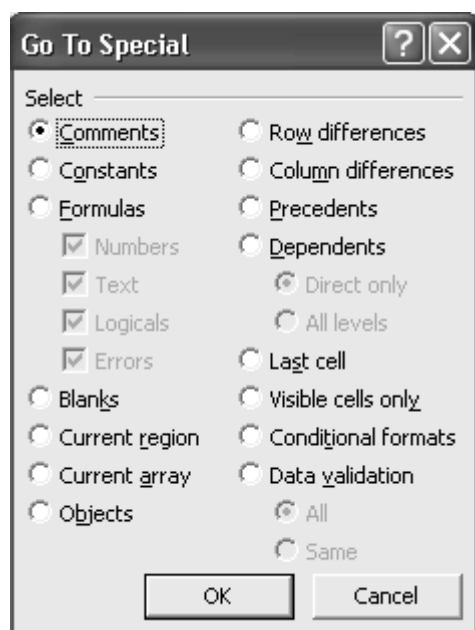
De asemenea se poate executa copia unei foi de lucru prin opțiunea **Create a copy**.

Împortant este și modul cum ne deplasăm în paginile de lucru. Astfel, cu opțiunea **Go To** din meniul **Edit** putem să ne oprim oriunde dorim în pagina de lucru (cu specificare în domeniul **Reference**). De exemplu putem indica celula G100 acolo unde începe un tabel privind salariile dintr-o instituție. Cum nu vom ține minte această localizare putem să „numim” domeniul respectiv. Astfel vom selecta întreg domeniul cu situația respectivă în timp ce în **Name Box** va apare tot numele G100. Dacă executăm clic în Name Box putem scrie apoi de exemplu textul: SALARII după care executăm Enter. Din acel moment domeniul va fi foarte ușor identificat de către program iar numele ca atare va apare și în fereastra de dialog **Go To** dar și în tabelul care se deschide apăsând săgeata îndreptată în jos din dreapta celulei **Name Box**.

Există situații când este nevoie să vizualizăm mai multe fragmente ale foi de lucru în același timp. Se poate împărți respectiva foaie în mai multe blocuri cu comanda **Split** din meniul **Window**. Imaginea de mai jos este elocventă: împărțirea în blocuri va ține cont și de locul celulei selectate inițial. Se observă de asemenea că barele de derulare vor fi utile pentru toate cele patru blocuri. Revenirea se vace cu comenzile **Window**→**Remove Split**.

Foarte utilă este și fereastra **Go To Special** pe care o putem activa după comenzile **Edit→Go To**:

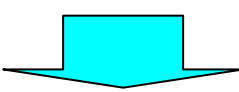

În această fereastră putem alege o serie de condiții pentru a selecta celulele din foaia de lucru care îndeplinesc respectivele condiții. De exemplu opțiunea **Formulas** va selecta toate celulele care conțin formule, opțiunea **Blanks** va selecta toate celulele goale, opțiunea **Current Region** va selecta întregul bloc de date unde se află celula activă în acel moment. **Row/Column Differences** va ajuta la selectia celulelor diferite de celula activă, opțiunea **Last Cells** va selecta celula extremă de pe foaia de lucru cu condiția să fie nevidă, opțiunea **Objects** va selecta doar reprezentările grafice etc.

Foaia de lucru poate fi supusă la o serie de modificări fie din considerente utilitare fie din considerente estetice. Să presupunem că avem un tabel în care am trecut donațiile făcute de studenți pentru copiii orfani:

25		ianuarie	februarie	martie	
26	Popescu V.	20000	35000	15000	
27	Ionescu I.	50000	40000	30000	
28	Vasilescu B.	10000	20000	25000	
29					

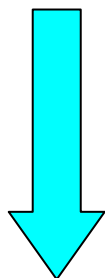
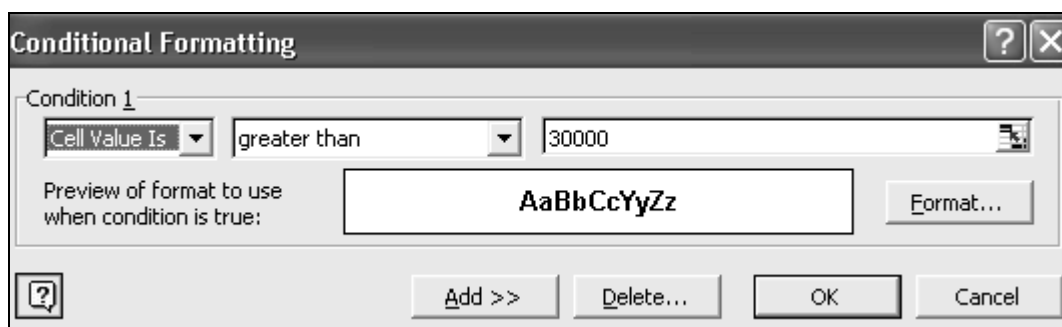
Acest tabel poate fi „cosmetizat” după ce l-am selectat (tragem mausul din stânga sus în dreapta jos cu butonul stâng apăsat) apoi alegem o opțiune după comenzile **Format→AutoFormat**. Se poate ajunge la un design de tipul următor:

	ianuarie	februarie	martie
Popescu V.	20000	35000	15000
Ionescu I.	50000	40000	30000
Vasilescu B.	10000	20000	25000

Se pot alege de asemenea multe alte formaturi în funcție de necesități! Se poate recurge și la formatarea condiționată.

Acest tip de formatare ajută la vizualizări foarte utile. Să acționăm asupra tabelului anterior pe care îl vom selecta în prealabil. Tastăm apoi **Format→Conditional Formatting** după care va apare următoarea fereastră de dialog:

În această fereastră am dat următoarele opțiuni: atunci când valoarea din celule (**cell values is**) depășește valoarea (**greater than**) de 30000 atunci valorile respective să apară îngroșat (**Bold**) pentru a vizualiza donațiile mai consistente. Tipul de afișaj a fost ales din opțiunea **Format** din stânga imaginii. Rezultatul va fi următorul:

25		ianuarie	februarie	martie
26	Popescu V.	20000	35000	15000
27	Ionescu I.	50000	40000	30000
28	Vasilescu B.	10000	20000	25000
29				

☑ Dacă reveniți la fereastra **Go To Special** veți observa că există opțiunea **Conditional Formats** deci o comandă prin care pot fi selectate toate domeniile iunde avem astfel de formataări!

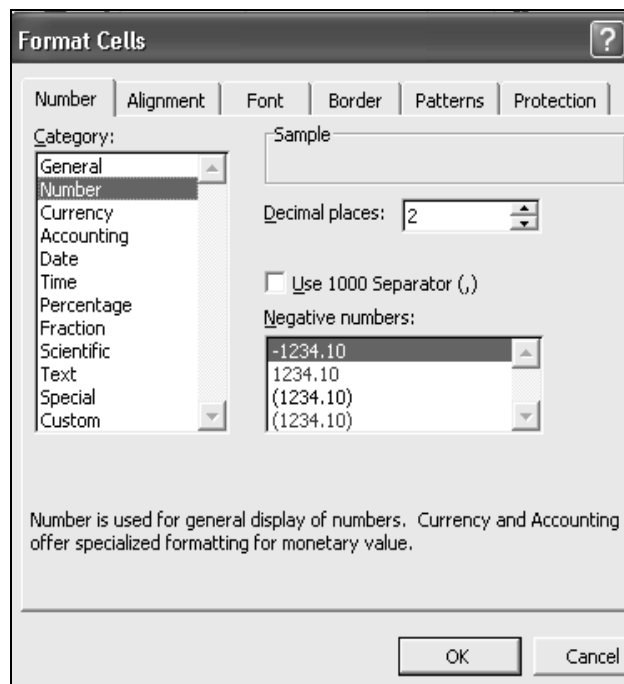
Transformările pe care le putem face în foile de calcul sunt foarte diverse. Vom da aici doar câteva exemple:

☑ Schimbarea fonturilor textelor din celule se poate face după selectarea celulelor în cauză apoi din meniul **Format** alegem **Font**.

☑ Dacă într-o celulă aveți un conținut care depășește lățimea coloanei puteți da dublu clic pe linia de sus dintre cele două coloane: lățimea se ajustează automat! La fel respectiva linie poate fi trasă spre dreapta/stînga ținând mausul stînga apăsat! Coloanele pot fi dimensionate mai precis în urma comenzilor **Format**→**Column**→**Width** după care se poate hotărî care va fi lățimea coloanei respective. La rîndul lor liniile pot fi modificate dacă tragem în sus sau în jos bordurile orizontale după ce apare un semn specific cu două săgeți opuse. La fel putem stabili o înălțime precisă a rândurilor după comenzile **Format**→**Row**→**Height**.

☑ La fel ca și în programul Word celulele pot fi încadrate cu chenare după ce am tastat **Format**→**Cells**→**Border** după care vom alege singuri tipul de chenar dorit!

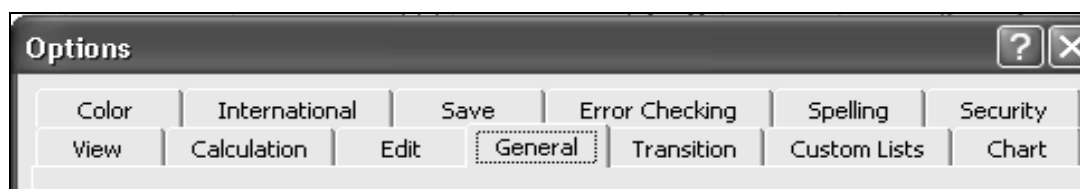
☑ Reprezentarea numerelor în celule poate fi și ea modificată. Revenim la comanda **Format**→**Cells** dar alegem opțiunea **Number** după care va apare următoarea fereastră:

În coloana din stînga putem alege diverse modalități de prezentare a datelor numerice: **General** (se folosesc direct setările computerului), **Number** (prezentarea uzuală a numerelor unde putem decide câte cifre sunt după virgulă sau dacă miile se separă cu virgulă) **Currency** și **Accounting** (utilizarea de simboluri financiare) **Date**, **Time** (modalități ale expresiilor temporale) **Percentage** (folosit pentru procente), **Fraction** (fracții), **Scientific** (folosit pentru diverse formule matematice), **Text** (conținutul celulei este tratat ca text), **Special** (aplicație privind numere telefonice), **Custom** (conține mai multe opțiuni de afișare).

☑ În foaia de lucru se pot selecta fragmentele importante în funcție de necesități fie cu mausul fie cu tastatura. O **celulă** se poate selecta cu clic stînga pe ea, un **grup de celule** se selectează ținând mausul stînga și trăgându-l peste suprafața subîntinsă de celulele respective, **foaia întreagă** se selectează cu clic în colțul din stînga în celula de la intersecția liniei și coloanei care dau denumirile acestora, selectarea unor **celule neconsecutive** se poate face implicînd și tasta **Ctrl**, selectarea liniilor sau coloanelor se face deplasînd mausul în capătul acestora cu butonul din stînga apăsă, selectarea mai multor foi de lucru se face plasînd de exemplu cursorul mausului pe Sheet1 apoi clic dreapta și alegem **Select All Sheets**.

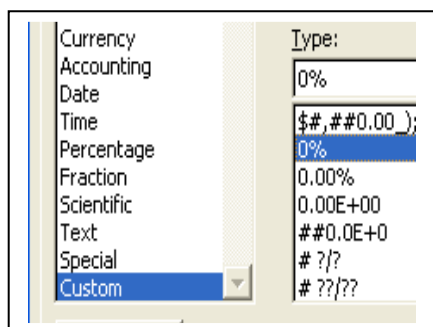
☑ Alte precizări privind foile de lucru dar și cadrul general de acțiune le putem fixa din meniul **Tools**→**Options** unde se deschid mai multe alternative:

Toate aceste opțiuni sunt greu de rezumat, totuși vom da câteva exemple: **International** ajută la a stabili dacă numerele au partea zecimală despărțită de virgulă sau de un punct, **Save** indică regularitatea cu care programul asigură copii de siguranță pentru ceea ce am lucrat, **Security** introduce eventuale parole pentru a securiza fișierul etc.

3. Lucrul cu datele în Excel

Introducerea numerelor se face prin selectarea celulei respective și apoi tastarea numărului indiferent de forma sau valoarea acestuia. Se folosește opțiunea **Format Cells** de care am vorbit.

☑ **Exemplu:** să presupunem că avem de introdus în pagină situația obținută în urma unui sondaj de opinie iar toate cifrele din tabele sunt procente. Pentru a ne ușura munca vom selecta toată pagina cu clic în colțul din stânga sus apoi vom alege din meniul **Format**→**Cells**→**Number** opțiunea **Custom** și **Type** 0% ceea ce înseamnă procente numere întregi. Din acest moment orice valoare introdusă în pagină va lua formă de procent fără a scrie noi acest lucru.

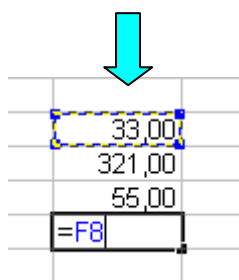
☑ Textele sunt introduse prin scriere directă în celulele care sunt active. Numerele pot fi introduse și ca text dar în acest caz trebuie pus un apostrof înaintea acestora! Textul poate fi plasat pe mai multe rânduri în aceeași celulă dacă urmăm comenzile **Format**→**Cells**→**Alignment**→**Wrap Text**.

☑ Pentru introducerea datelor calendaristice există mai multe variante pe care le putem alege din **Format**→**Cells**→**Number**→**Date**. Astfel pentru formatul **mm-yy** data arată de exemplu 11-02 adică luna 11 din anul 2002; pentru formatul **dd-mm-yy** data este 15-09-03 etc. În astfel de tipare literele d, m, y reprezintă prescurtările de la sinonimele engleze pentru zile, luni, ani. Ora are și ea diverse formate. De ex. formatul **h:mm PM** poate genera scrierea orei în modul următor: 7: 35 PM. Toate celelalte formate sunt ușor de dedus.

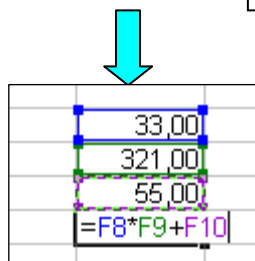
☑ Marea facilitate de care dispune însă programul o reprezintă introducerea și folosirea formulelor și funcțiilor în diverse calcule de diverse complexități. Pentru început să dăm un exemplu. Să presupunem că într-o coloană avem următoarele trei valori:

33,00
321,00
55,00

Celula activă de dedesubt este cea în care vom introduce formula de calcul și unde vom obține răspunsul. De exemplu poate fi vorba de 321 de bonuri de masă repartizate la 33 de angajați după care au rămas 55. Se pune problema să calculăm numărul total de bonuri. Pentru aceasta se introduce în ultima celulă semnul „=” după care vom selecta prima celulă.

Selectarea primei celule apare specificată în primul membru al ecuației. Confor intenției de calcul trebuie să înmulțim acest prim termen cu cel de al doilea și apoi să adăugăm 55. Aceste operații le adăugăm pe rând ca la primul pas iar operațiile sunt ușor identificate pe tastatură.

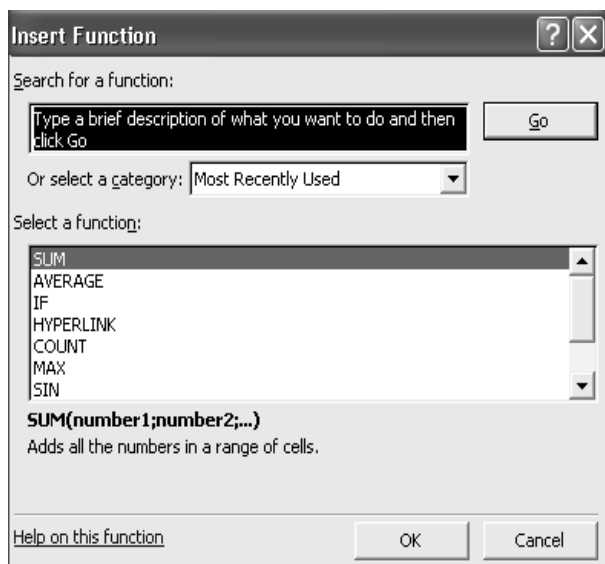

Putem deduce ușor că formula este $F8 \cdot F9 + F10$ aplicație care ne poate da numărul total de bonuri. Apăsăm tasta **Enter** și va apare rezultatul final: 10468. Dacă trebuia să adunăm mai multe numere puteam să punem după semnul „=” paranteza (, apoi să tragem mausul pentru a selecta celulele domeniului pe care vrem să calculăm rezultatul final. Domeniul în acest caz se mai numește „continuu” deoarece numerele alese sunt „la rând” dar se poate urma aceeași strategie și pentru domenii „discontinue”.

☑ În formula de mai înainte am folosit ca operator semnul „+” dar se pot folosi multe alte semne. Pe lângă cele uzuale adăugăm și unele inedite:

% Procentaj, ^ Exponențială, >, < Mai mare sau mai mic, >=, <= Mai mare/mai mic sau egal, <> Nu este egal cu, &-simbol care ajută la alăturarea textului din două locații învecinate. De asemenea trebuie amintit că în toate aceste calcule trebuie folosite și parantezele pentru a avea siguranța unor rezultate corecte.

☑ Toate formulele folosite în calcule prin generalizare devin funcții! Cu alte cuvinte există în program o serie de funcții standard care pot fi apelate. Pentru aceasta se acționează butonul sau se folosesc comenzile Insert→Function după care va apare o casetă de dialog:

Pentru început se selectează celula în care intră funcția. Căutarea unei funcții se poate face în mai multe moduri. Dacă nu știm pe care o dorim putem să îi facem o mică descriere și apoi programul o poate căuta. De asemenea putem alege categoria în care se include respectiva funcție. Putem alege și direct funcția respectivă din tabelul din josul ferestrei. După ce funcție este aleasă va apare și o scurtă descriere a acesteia.

Categoriile de funcții sunt foarte diverse: funcții financiare, temporale, matematice și trigonometrice, statistice, funcții logice etc. vom exemplifica aici câteva dintre ele.

1. Funcții logice

AND (log1, log2,...) „și” –returnează TRUE dacă toate argumentele sunt adevărate și FALSE în caz contrar

FALSE (...) „fals”-returnează valoarea logică FALSE

IF „dacă” (log-test, val_if_true, val_if_false): alege varianta care îndeplinește o condiție

NOT (log) „negație”: returnează true dacă valoarea este FALSE și reciproc

OR (log1, log2,...) „sau”: returnează TRUE dacă măcar un argument este astfel

TRUE () „adevărat”: returnează valoarea de adevăr

2. Funcții matematice sau statistice (cele cu bold sunt mai des folosite):

ABS(nr): calculează valoarea absolută a unui număr; funcția modul

AVERAGE () calculează media aritmetică

EXP(): calculează valoarea exponențială a unui nr.; funcția exponențială= e^x

FACT(nr): calculează factorialul unui nr.; $P(n)=n!=1*2*3*.....*n$

INT (nr): calculează parte întreagă a unui nr; $Int(n)=[n]$

LN(nr): calculează logaritmul natural din acel număr; $\ln a=b$ [baza „e”]

LOG (nr): calculează logaritmul într-o bază la alegere

LOG10 (nr): calculează logaritmul în baza 10; $\lg a=b$

MIN/MAX: află cel mai mic/ mai mare număr din diverse celule

MOD (nr, divizor): calculează restul împărțirii

PI(): generează valoarea lui π

POWER (nr, putere): ridică un număr la o anumită putere

PRODUCT (nr1, nr2...) calculează produsul numerelor

RAND () generează aleator 0 sau 1

ROUND (nr, nr_cifre) rotunjește un nr. zecimal la un număr specificat de cifre

SIGN (nr) returnează semnul unui nr.

SQRT(nr) calculează rădăcina pătrată a unui nr.

SUM () adună numerele din două sau mai multe celule; idem pentru butonul

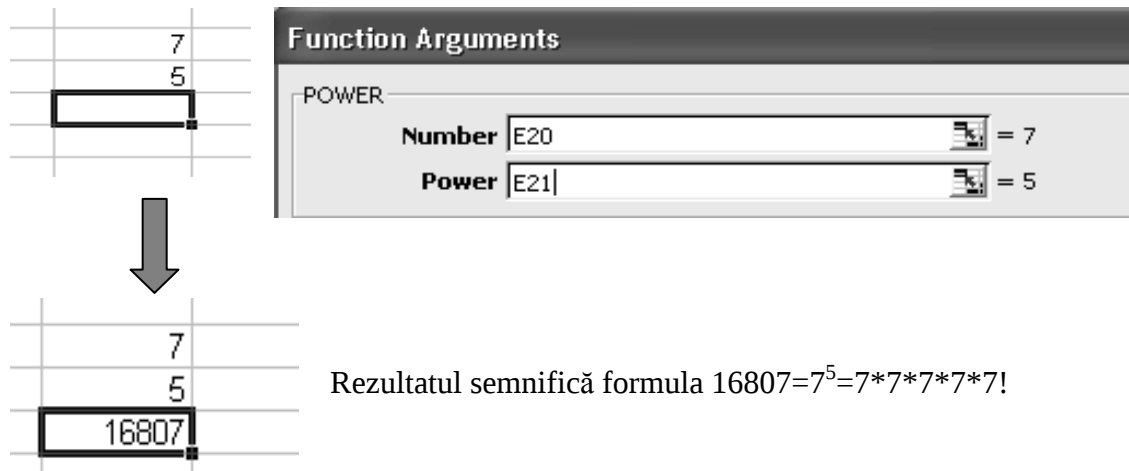
SUMIF(range; criteria; sum_range) face suma respectând anumite criterii

TRUNC(nr): trunchiază partea zecimală a numerelor.

Acestea sunt doar o parte din funcțiile atașate programului. Vom indica de exemplu funcția putere **POWER**:

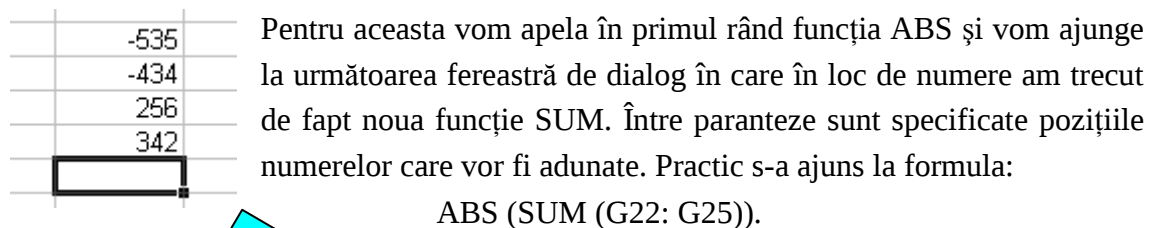
Să presupunem că avem două celule cu doar două numere, celula activă este cea îngroșată și este locul unde va apare viitorul rezultat, apoi cu dublu clic pe pictograma putem alege funcția POWER→OK. Va apare fereastra **Function Arguments** unde

trebuie să introducem numele celulei cu numărului 7 (pe linia Number) și aceeași operație cu numărul 5 (pe linia Power):

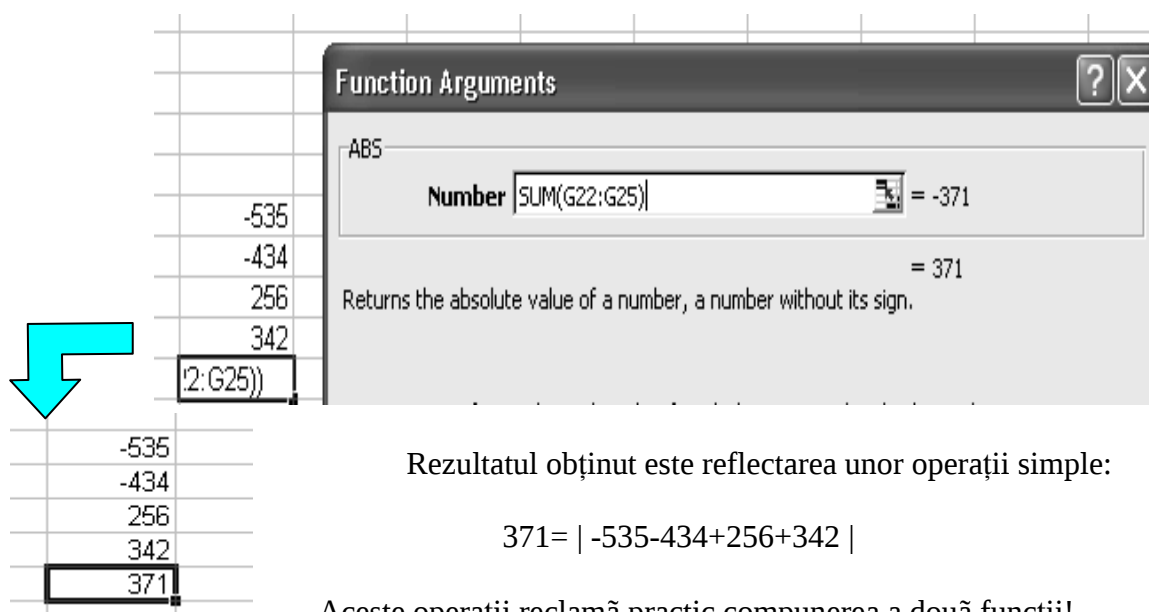
Rezultatul semnifică formula $16807 = 7^5 = 7 * 7 * 7 * 7 * 7$!

☑ Foarte utile sunt aplicațiile care sunt de fapt combinații de funcții: argumentele devin funcții. Să presupunem de exemplu că dorim să calculăm valoarea absolută (de fapt modulul) unui număr care este rezultatul unor adunări succesive ale unor numere dispuse pe următoarea coloană:

Pentru aceasta vom apela în primul rând funcția ABS și vom ajunge la următoarea fereastră de dialog în care în loc de numere am trecut de fapt noua funcție SUM. Între paranteze sunt specificate pozițiile numerelor care vor fi adunate. Practic s-a ajuns la formula:

$ABS(SUM(G22:G25))$.

Rezultatul obținut este reflectarea unor operații simple:

$$371 = |-535 - 434 + 256 + 342|$$

Aceste operații reclamă practic compunerea a două funcții!

☑ În capătul liniei Number se află butonul care este foarte util pentru a minimiza fereastra Function Arguments pentru a putea mai apoi să selectăm porțiunile din foaia de lucru care sunt implicate în calcule. Acea fereastră poate fi apoi foarte ușor mărită!

☑ Datele pot fi reunite fie ele aparținând la foi de calcul diferite! De exemplu dacă doriți să adunați valoarea din A1 de pe prima foaie cu valoarea din C3 de pe a doua foaie veți scrie formula A1+Sheet2!C3.

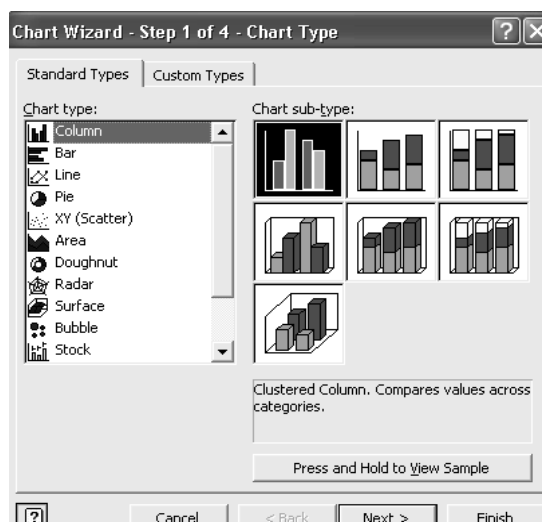
☑ O formulă de tipul SUM (C1+C2) este inevitabil legată de pozițiile ocupate de cele două celule iar despre formulă spunem ca are o „referință relativă”. Odată schimbate acele celule formula nu mai este relevantă și ar trebui schimbate și celulele. Pentru a avea o formulă cu „referință absolută” care să nu depindă de poziția celulelor se folosește notația SUM (\$C\$1+\$C\$2).

4. Executarea graficelor în Excel

Fie o distribuție tabelară în care am introdus numărul de studenți care fac practică pedagogică și sunt de la diferite specializări:

	A	B
1		Nr. de studenți
2	Asistență Socială	125
3	Sociologie	74
4	Filosofie	49
5	Istorie	55
6	Științe Politice	72

Vom selecta acest tabel apoi vom alăsa butonul **Chart Wizzard** cel care ne va conduce pași până la obținerea graficului. Odată apelat acest buton apare fereastra următoare:

☑ În această fereastră se poate alege tipul de grafic dorit (**Chart Type**) în diverse forme de prezentare (**Chart sub-type**). Programul va face automat tipul de grafic dorit care poate fi și vizualizat acționând **Press and Hold to View Sample**. Alte forme de prezentare le găsim cu opțiunea **Custom Types**.

☑ Se pot face grafice cu linii (**Line Chart**), cu arii (**Area Chart**), cu coloane (**Column Chart**), cu bare (**Bar Chart**), cu felii (**Pie Chart**).

☑ Odată ales tipul de grafic se merge la pasul următor: **Next**.

☑ În fereastra următoare graficul dorit este deja vizibil. Se indică în Data Range porțiunea din foaia de lucru care generează graficul și se pot alege opțiunile: Series in Rows /Columns pentru dispunerea convenabilă a etichetelor.

☑ Acționând butonul numit și **Collapse dialog** putem reveni în foaia de lucru pentru a alege doar acele etichete dorite să apară în grafic.

☑ Se apasă în continuare butonul **Next** după care va apare o nouă fereastră de dialog.

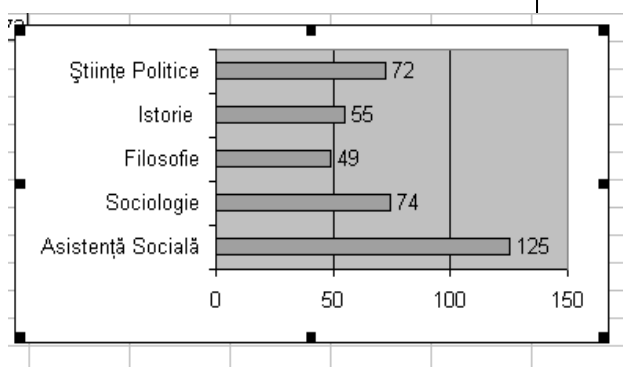
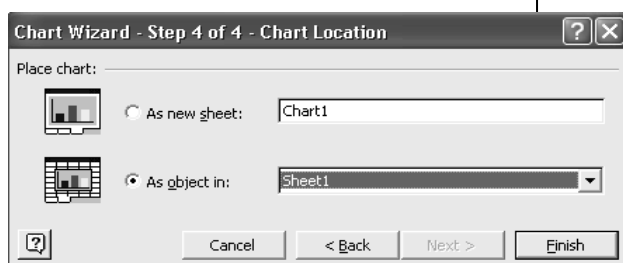
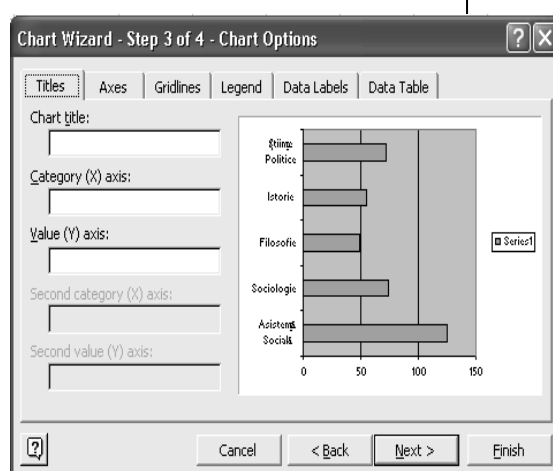
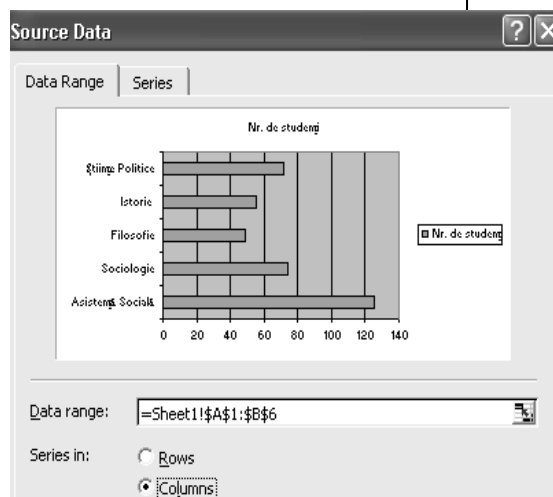
În această fereastră putem impune graficului un titlu general precum și axelor Ox și Oy (în opțiunea **Titles**), putem stabili anumite variante pentru axele de coordonate (în opțiunea **Axes**), putem introduce o serie de linii suplimentare care ajută la citirea mai rapidă a graficelor (în opțiunea **Gridlines**), putem stabili poziția unei legende a graficului dacă se dorește acest lucru (**Legend**), pot fi stabilite anumite variante de prezentare a etichetelor (**Data Labels**) dar și eventuala prezentare a datelor tabelare care au stat la baza graficului (**Data Table**).

Odată cu opțiunea **Next** va apare ultima fereastră de dialog:

Această fereastră ne întrebă cum vrem să păstrăm graficul respectiv: pe foaia de lucru în care aveam tabelul cu date (**As object in**) sau într-o nouă foaie de lucru (**As New Sheet**). După această alegere se apasă **Finish**.

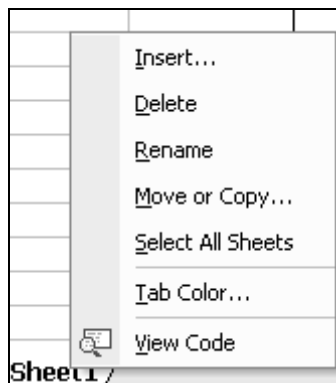
Dacă îl salvăm direct pe foaia de lucru va apare de exemplu un astfel de grafic ca în figura din stînga. Odată selectat el poate fi transmis în orice alt document folosind comențele **Edit**→**Copy** și apoi în aplicația de sosire **Edit**→**Paste**. Dacă graficul este mai complex sau se cere o imagine mai detaliată se poate alege opțiunea **As new sheet**. Graficul obținut se poate modifica în continuare mai ușor dacă am ales cea de a doua opțiune **As object in**. Modificările pot fi introduse în titlul graficului (clic pe titlu), în ce privește tipul de graphic ales (clic dreapta →**Chart Type**). Dacă lucrul cu graficele este foarte intens putem aduce pe ecran o bară cu instrumente specifice, după comenzile **Tools**→**Customize**→**Toolbars** clic pentru Charts. Această bară cuprinde majoritatea comenților commentate în această secțiune:

Exercițiu: folosiți singuri această bară în diverse aplicații grafice

5. Salvarea documentelor Excel

Foile lucrate în **Excel** trebuie să poată fi puse în pagină ca și în documentele Word în vederea utilizării lor viitoare. Se pune deci problema încadrării calculelor tabelare în pagini distincte, salvarea lor ca și fișiere etc. care apoi pot fi utilizate și în alte situații. Foile de lucru se concentrează în dosare (**workbooks**). Într-o lecție de început am învățat să dăm nume diverselor foi de lucru. După cum am mai amintit putem acționa asupra foilor de lucru dând clic dreapta pe Sheet ... și va apare fereastra:

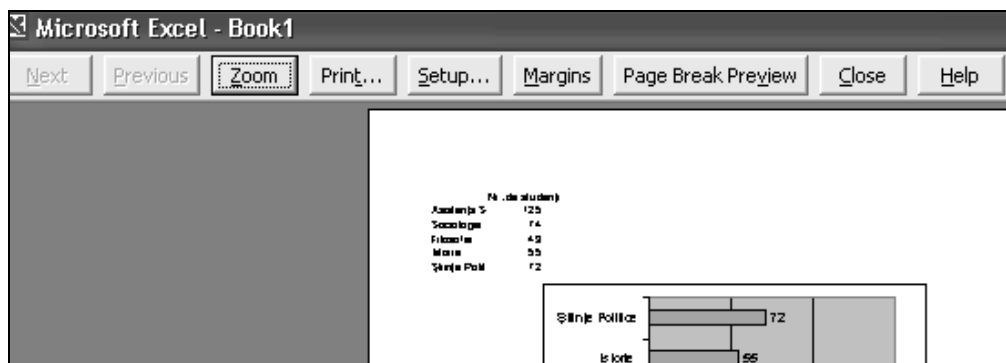
După cum am văzut și în prima parte a cursului putem alege să inserăm o nouă foaie sau un grafic (**Insert**), să ștergem foaia curentă (pe care însă nu o mai putem recupera!) cu comanda **Delete**, putem să o redenumim cu un nume de maximum 31 de caractere (**Rename**), să o mutăm înainte/ după alte foi sau să o copiem într-un alt dosar (**Move or Copy**).

☑ După ce am terminat de scris, foaia de lucru poate fi salvată. Pentru aceasta executăm comanda **File** → **Save As** și va apare o fereastră din care reproducem partea inferioară în care putem păstra numele de Book1 sau îl putem schimba; apoi clic pe **Save** :

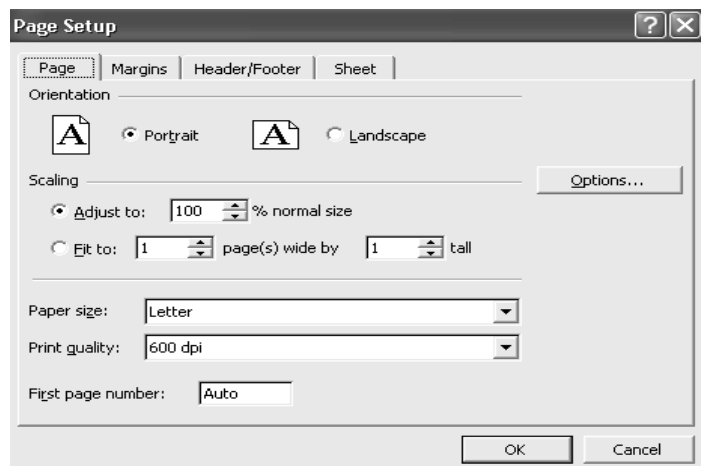

Pentru documente deja existente în memoria computerului este de ajuns să apelăm la comanda **File**→**Save**.

☑ Salvate sau nu într-un fișier foaia sau foile de lucru pot fi imprimate. Pentru aceasta trebuie să ne asigurăm că la imprimare vor apare în perfectă stare imaginile, tabelele, calculele efectuate etc. Mai întâi prin comanda **File**→**Print Area** putem selecta porțiunea din foaia de lucru care dorim să apară pe foaia de la imprimantă. Apoi putem pre-vizualiza pagina respectivă prin comanda **File**→**Print Preview**:

În fereastra de mai înainte putem vedea cum arată viitoarea pagină imprimată, putem mări imaginea (**Zoom**), putem trece la pagina următoare (**Next**), putem vedea în ce măsură conținutul nu depășește marginile paginii (**Margins**), putem schimba anumite setări legate de pagină prin activarea butonului Page Setup:

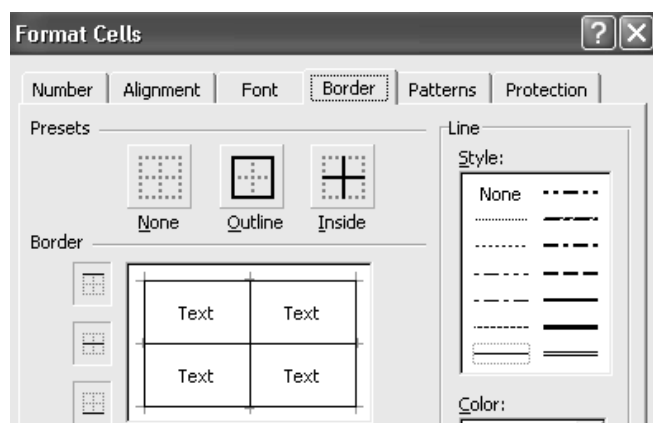

În această fereastră putem alege ca și în Word anumite setări utile:

pagina verticală/orizontală (**Portrait/Landscape**), tipul hârtiei (**Paper size**), marginile, introducerea de antete sau texte de subsol (**Header /Footer**), unele schimbări în foaia de lucru (**Sheet**) cum ar fi de exemplu păstrarea formei tabelare a acesteia.

Pentru imprimarea efectivă se va intra în **File**→**Print** și apoi vom continua operațiile simple pentru imprimarea documentului.

☑ Atragem atenția că cifrele, textele etc. introduse pe o foaie de lucru dau impresia că sunt fixate deja într-un tabel. În fereastra **Print Preview** se observă dimpotrivă că datele nu fac parte dintr-un tabel. Păstrarea datelor într-un tabel se poate face formatând respectivele date perin comada **Format**→**Cell**→**Border**:

După ce am selectat în foaia de lucru zona pe care dorim să o vizualizăm ca și tabel putem alege din fereastra alăturată opțiunile **Outline** și **Inside**. Pot fi alese și alte combinații din opțiunile **Border** precum și stilul acelor margini.

6. Baze de date

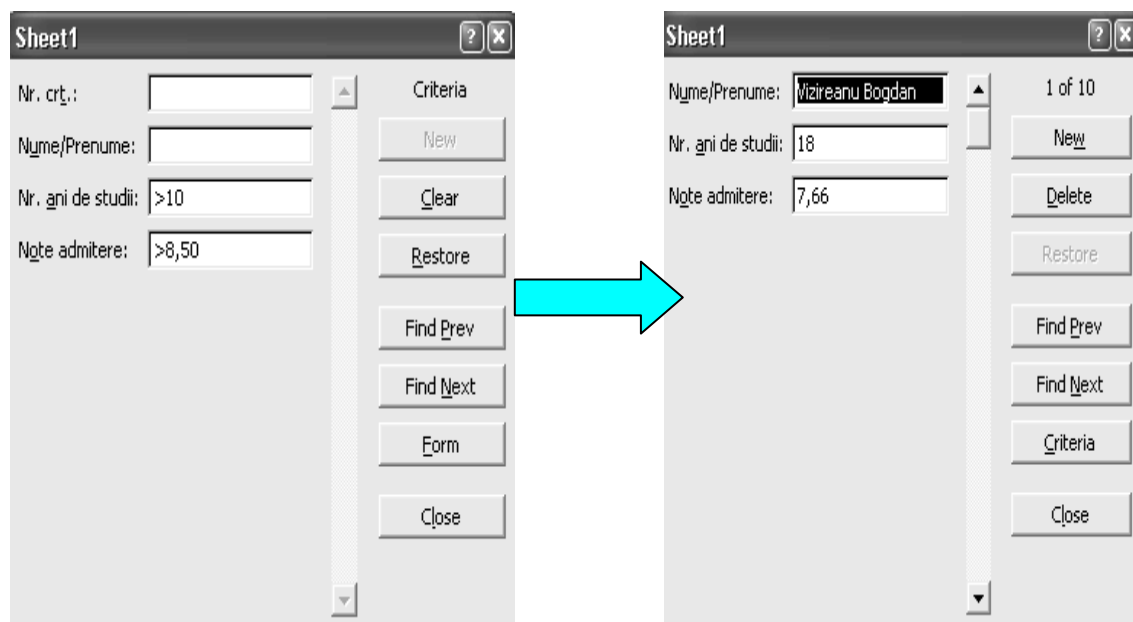
În cercetarea socială, dar nu numai, ne vom confrunta deseori cu lucrul cu baze de date. Cel mai adesea aceste baze sunt întâlnite în programele statistice dar nu de puține ori ele pot fi concepute în Excel și apoi transferate în alte aplicații. În general

operațiile cu baze de date se reduc la identificarea unor anumite poziții, selectarea acestora, reorganizarea datelor după anumite criterii etc. Aceste operații urmăresc furnizarea de blocuri compacte de date în vederea analizei lor ulterioare.

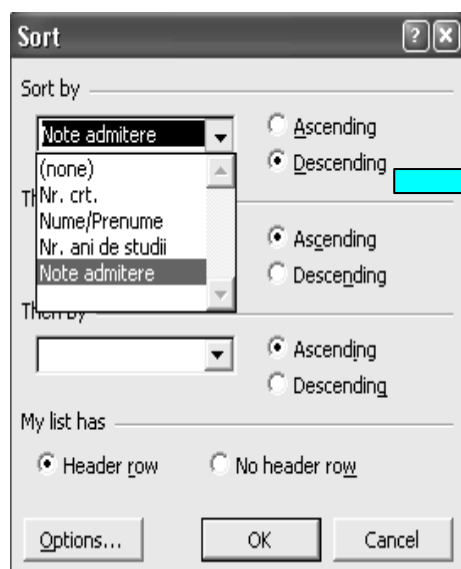
Să presupunem că avem o bază de date așa cum apare în imaginea următoare. Pentru început vom executa comanda **Data**→**Form**. După executarea comenzii va apare prima fereastră **Sheet1**:

	A	B	C	D	
1	Nr. crt.	Nume/Prenume	Nr. ani de studii	Note admitere	
2	10	Vizireanu Bogdan	18	7,66	
3	6	Albut Ion	10	10,00	
4	9	Doroftei Adelaida	16	10,00	
5	4	Calfa Violeta	12	7,85	
6	1	Deniforescu Iulia	14	8,30	
7	2	Pantazi Veronica	13	8,45	
8	8	Jeleanu Gabi	12	8,66	
9	3	Balaban Teodora	12	9,33	
10	7	Axinte Eleunora	10	9,33	
11	5	Maniu Adrian	10	9,66	
12					

În prima fereastră **Sheet1** am acționat butonul **Criteria** apoi în cea de a doua fereastră **Sheet1** am impus anumite condiții: să fie găsiți doar subiecții care au peste 10 ani de studii și media de peste 8.50. Acționând apoi **Find Next** vom putea afla respectivii selecționați.

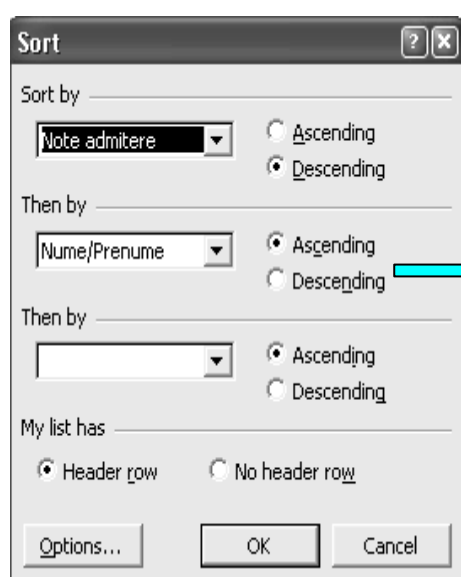

O importantă facilitate este dată de aranjarea ascendentă sau descendentă a datelor în funcție de anumite criterii. De exemplu dorim ca lista cu candidați de mai sus să fie ordonată descrescător în funcție de mediile obținute. Pentru aceasta folosim comanda **Data**→**Sort** după care din fereastra respectivă vom alege criteriile de sortare. Rezultatul este imediat.

C	D	E
ani de studii	Note admitere	
10	10,00	
10	9,66	
12	9,33	
10	9,33	
12	8,66	
13	8,45	
14	8,30	
12	7,85	
18	7,66	

Din fereastra de mai sus se observă că există trei modalități de sortare care pot fi utilizate concomitent. Astfel putem să ordonăm notele obținute și să punem candidații în ordine alfabetică:

t.	Nume/Prenume	Nr. ani de studii	Note admitere
6	Albut Ion	10	10,00
9	Doroftei Adelaida	16	10,00
5	Maniu Adrian	10	9,66
7	Axinte Eleunora	10	9,33
3	Balaban Teodora	12	9,33
8	Jeleanu Gabi	12	8,66
2	Pantazi Veronica	13	8,45
1	Deniforescu Iulia	14	8,30
4	Calfa Violeta	12	7,85
10	Vizireanu Bogdan	18	7,66

☑ În josul ferestre sunt referințe și la capetele de coloane (titluri) putându-se face precizări dacă tabelul nostru are sau nu aceste capete. Pot fi adăugate și alte opțiuni!

☑ O opțiune importantă este și comanda **Data**→**Autofilter** prin intermediul căreia putem să afișăm pe ecran doar anumite date care ne interesează la un moment dat. De exemplu avem nevoie de afișarea doar a persoanelor care au 12 ani de studiu. Pentru aceasta vom aplica comanda **Data**→**Filter**→**Autofilter** după care în capetele coloanelor vor apare butoane cu săgeți care ne vor ajuta să fixăm criteriul de filtrare:

	A	B	C	D	E
1	Nr. c ▼	Nume/Prenume ▼	Nr. ani de stud ▼	Note admite ▼	
2	6	Albut Ion	10	10,00	
3	9	Doroftei Adelaida	16	10,00	
4	5	Maniu Adrian	10	9,66	
5	7	Avinte Eleonora	10	9,33	

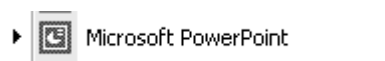
Alegem din coloana C apăsând pe săgeată cifra 12. Rezultatul este următorul:

	A	B	C	D	E
1	Nr. c ▼	Nume/Prenume ▼	Nr. ani de stud ▼	Note admite ▼	
6	3	Balaban Teodora	12	9,33	
7	8	Jeleanu Gabi	12	8,66	
10	4	Calfa Violeta	12	7,85	
12					

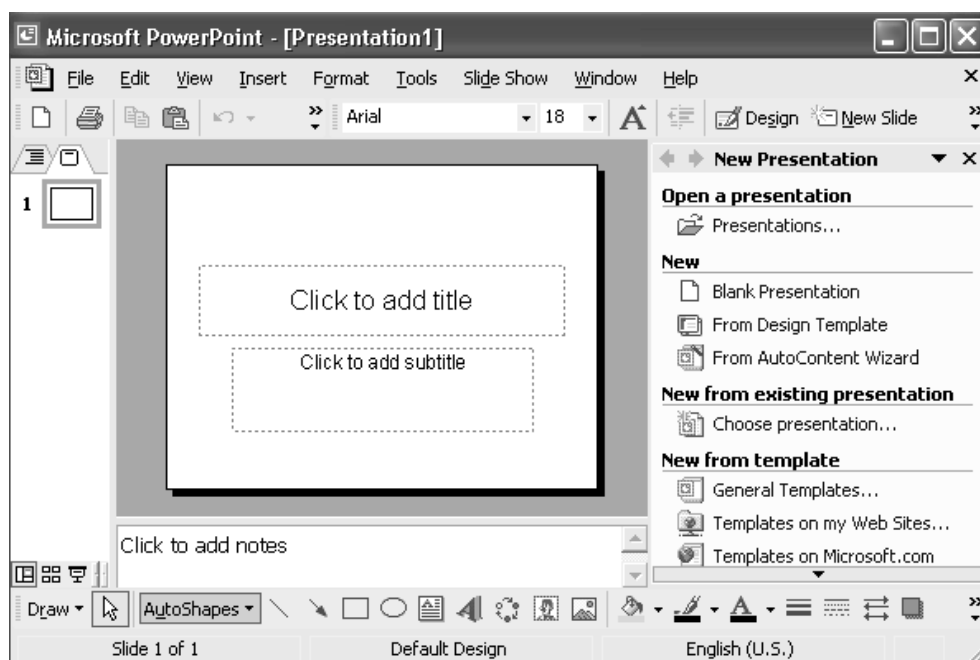
Vor fi afișați doar subiecții care au 12 ani de studiu!

IV. Prezentarea publică cu Microsoft Power Point

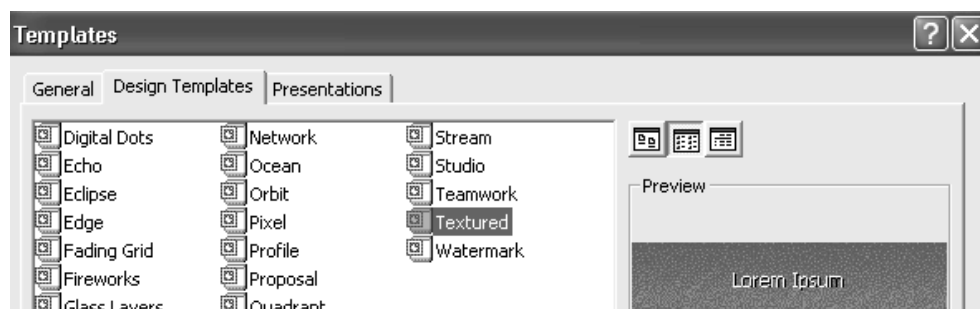
Power Point este o aplicație care face parte integrantă din pachetul Microsoft Office și se poate deschide direct din pictograma următoare:

Această aplicație este utilă deoarece creează un cadru foarte simplu pentru a imagina o comunicare publică pe orice subiect într-o formă interactivă și dinamică. La deschiderea oricărei sesiuni de lucru va apare tabloul general al aplicației:

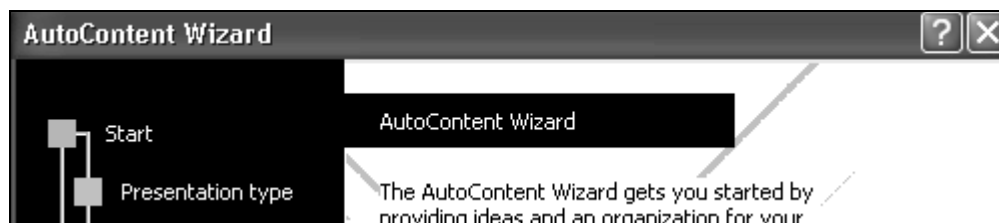

Se distinge ca și în alte aplicații cele două bare cu instrumente: standard și de formatare. În partea dreaptă sunt mai multe opțiuni pentru a realiza prezentarea. Cum aceste prezentări apar ca și niște diapozitive care defilează prin fața ochilor privitorului se pune problema dacă acele diapozitive nu au niște forme prestabilite pentru a ne ușura munca. Dacă vom acționa pictograma **From Design Template** va apare o nouă fereastră în care sunt incluse acele șabloane. Imaginea lor este reprodusă în dreapta ferestrei:

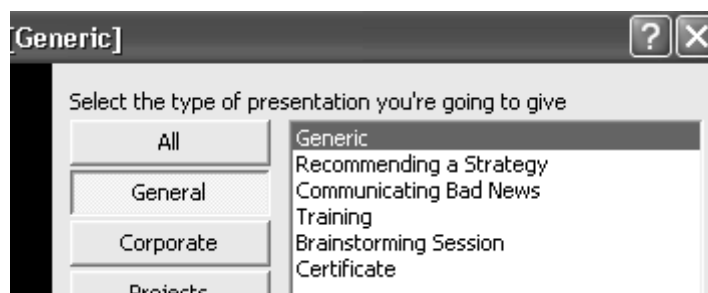

Se va putea alege de aici un anumit șablon apoi se vor putea scrie în el textele dorite. O altă modalitate de lucru este prin apelarea opțiunii **AutoContent Wizzard**. Avantajul acestei opțiuni este că pe tot parcursul putem fi ghidați în operațiile făcute. Pentru generarea acestei opțiuni trebuie urmați pașii următori:

New→From AutoContent Wizzard apoi va apare fereastra următoare:

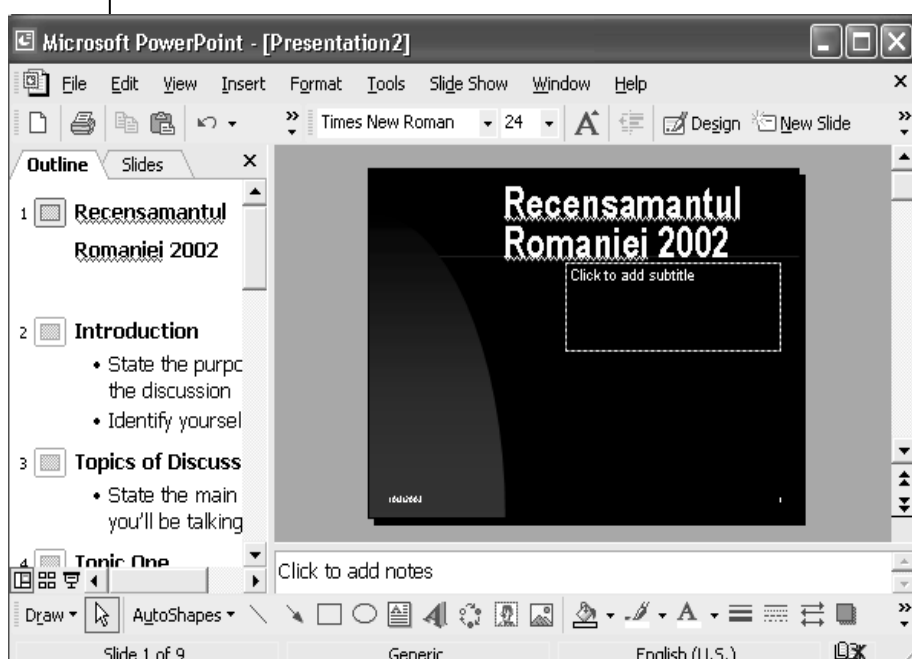

După ce am acționat butonul **Next** se deschide o altă fereastră din care vom alege un tip de prezentare:

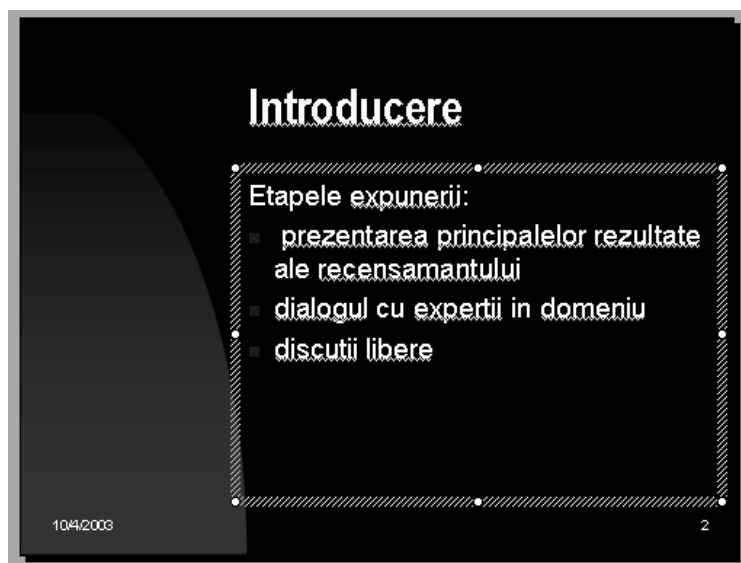
Să presupunem că alegem tipul **Generic**.

În continuare vom alege tipul de prezentare (de exemplu **on screen**) apoi vom alege titlul prezentării (de exemplu „Recensământul României 2002”). Vom da Next și va apare următoarea fereastră:

Vor fi continuate apoi „diapozitivele” așa cum apar ele în cuprinsul din stânga acestei ferestre zonă numită **Presentation Outline**. În acea zonă părțile notate 1,2,3...sunt paginile prezentării după care apare textul integral al acelor pagini. Sub panoul principal este rezervat un spațiu pentru note de subsol.

După ce vom da clic pe titlul „Introduction” în partea din dreapta putem reveni pe „diapozitiv” după care introducem textul respectiv în zonele în care dorim acest lucru. Se poate obține de exemplu următoarea imagine:

1. Instrumente de lucru în Power Point

Ca și în cazul aplicației Word, Power Point dispune de bare de instrumente de lucru, o bună parte din aceste instrumente având funcții analoge. Se folosesc în primul rând bara standard și bara de formatare, cu precizarea că toate comenzile respective se vor referi la documente specifice Power Point. Dacă de exemplu acționăm butonul **Insert Table** atunci vom introduce un tabel în pagina de prezentare. Pentru **New Slide** înseamnă să adăugăm o pagină la prezentarea curentă. La fel bara de formatare conține comenzi pe care le-am întâlnit deja și le vom folosi cu sensuri apropiate.

Revenind la zona **Presentation Outline** atragem atenția că:

- ☑ putem să acționăm butonul **Expand All** de pe bara cu instrumente pentru a detalia schema de prezentare sau pentru a o reduce doar la titlurile principale.
- ☑ un singur titlu poate fi și el extins sau restrâns dacă executăm dublu clic pe micul ecran din stânga fiecărui titlu.
- ☑ se poate modifica orice titlu, direct în zona **Presentation Outline** modificarea ce va apărea și pe ecranul „Diapozitivului”.
- ☑ un text poate fi mutat. Pentru aceasta poziționați cursorul mousei în stânga unui titlu până când acesta devine o cruce cu patru săgeți. Dacă se ține apăsat butonul din stânga mousei atunci textul respectiv poate fi mutat spre dreapta.

☑ dacă dorim să introducem o nouă pagină vom apăsa tasta **Enter** în stânga oricărui titlu din **Presentation Outline** sau putem să urmărim comanda **Insert→New Slide**. Pentru această nouă pagină programul ne oferă diverse tipuri de prezentare de data aceasta în partea dreaptă a ferestrei de lucru.

☑ ștergerea unei pagini se face tot în panoul **Presentation Outline**, clic pe pictograma respectivă apoi **Delete**.

☑ mutarea unei pagini se face cu mausul stânga apăsat pe pictograma respectivă după care alunecăm în jos până la poziția dorită.

☑ vizualizarea tuturor paginilor editate se poate face cu comanda **View→Slide Sorter**. Se pot face diverse operații și în acest caz: mutarea paginilor, ștergerea lor etc. Comanda **View→Slide Show** mărește fiecare pagină la dimensiunile ecranului.

☑ salvarea prezentării într-un fișier se va face cu comanda **File→Save** dacă fișierul este mai vechi sau cu **Save As** dacă documentul este nou și trebuie numit. Același fișier poate fi apoi și imprimat.

☑ culorile fiecărui diapozitiv pot fi schimbate în urma comenzii **Format→Background**.

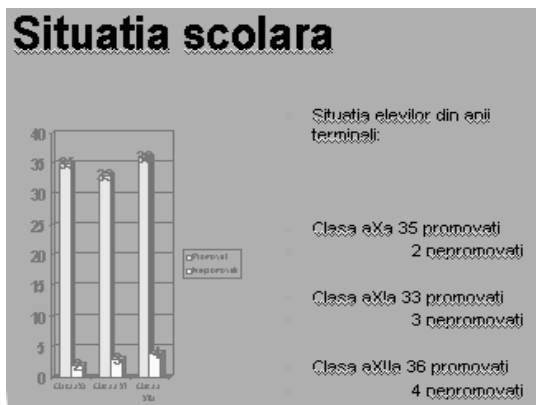
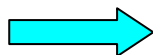

Putem alege de la indicatorul săgeată culoarea pe care o preferăm pentru *background*! Putem aplica respectiva culoare pentru toate paginile documentului sau pentru pagina curentă. Aceste preferințe pot suferi modificări dacă alegem alte scheme pentru a colora prin comanda **Format→Slide Design** fie pentru background fie pentru titlu!

De asemenea putem evita setarea respectiva pentru prima pagină (clic pe **Omit background...**)

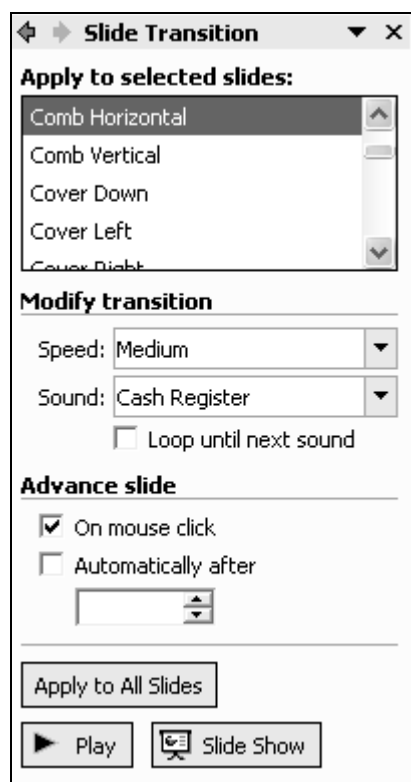
☑ există mai multe șabloane pentru a construi pagini în **Power Point**. Aceste șabloane le putem aplica fie pentru un diapozitiv anume fie pentru întregul document. Să presupunem că vrem să prezentăm situația școlară a unui liceu în ce privește anii terminali. Pentru aceasta vom afișa un diapozitiv gol apoi îi vom alege un șablon cu comanda **Format→Slide Layout**. Respectivul tipare vor apărea în partea dreaptă a ecranului. Prezentăm mai jos câteva din șabloane cu ultimul dintre ele deja selectat. După completarea diapozitivului putem avea situația din dreapta:

Apply slide layout:

Se observă că tipul de șablon ales cuprinde în stânga un grafic reprezentând „situatia scolara” iar în dreapta un scurt comentariu. Graficul poate fi alcătuit pe loc și respectă procedurile din Word sau Excel.

☑ în cadrul prezentării publice pot fi alese o serie de strategii de prezentare și ne referim aici la modul cum se derulează diapozitivele respective. După ce am alcătuit o serie de astfel de diapozitive oprindu-ne la primul dintre ele avem posibilitatea prin comanda **Slide Show** să alegem modul de derulare al acestora. După comanda **Slide Show** → **Slide Transition** va apare pe ecran următoarea fereastră:

În această fereastră putem alege anumite setări privind derularea diapozitivelor:

Comb horizontal, comb vertical.....sunt diverse modalități de trecere de la o imagine la alta

Speed se referă la viteza de derulare a respectivelor imagini

Sound reprezintă scurte pasaje sonore care însoțesc trecerea de la o imagine la alta

Opțiunea **Loup until next sound** semnifică păstrarea mesajului sonor până la următoarea imagine

Advance Slide semnifică modul în care se face trecerea: clic pe maus sau automat la un anumit interval de secunde

Apply to All Slides este opțiunea privind toate imaginile

Play pune în derulare setările deja alese

Slide Show mărește imaginea la dimensiunea ecranului

☑ se pot alege și alte modalități de derulare a textelor din cadrul diapozitivelor. Pentru aceasta se va alege comanda **Slide Show** → **Animation Schemes** după care se pot alege diverse variante posibile. Alte variante pot fi stabilite cu comanda **Slide Show** → **Custom Animation**.

☑ În cadrul diapozitivelor pot fi „aduse” imagini sau grafice din alte aplicații. Majoritatea comenzilor necesare se găsesc în meniul **Insert**!

Aplicații ale cursului: teme de seminar și de examen

I. Aplicații Windows

1. Utilizând motoarele de cercetare de pe Internet (Google, Altavista etc.) căutați texte despre configurația computerelor sau consultați bogata literatură de specialitate. Scrieți apoi un eseu de 4-5 pagini referitor la modul de funcționare al unui computer !
2. Cum se pot stoca informațiile de tip electronic? Enumerați toate posibilitățile oferite de computer fie prin unitatea centrală fie prin periferice.
3. Căutați cursuri de tehnoredactare computerizată pentru a învăța folosirea corectă și eficientă a tastaturii. Evitați folosirea selectivă doar a unor degete!
4. Exersați tehnicile de a crea directori și de a deplasa diverse documente în acești directori. Deprindeți numirea și apoi salvarea acestora! Cum redenumim fișierele sau alte aplicații?
5. Exersați modalitățile de transfer a informațiilor între computer, dischete și CD-uri!
6. Folosiți mijloacele de cautare rapidă a unui director sau fișier!
7. Folosind aplicația **Word Pad** creați un fișier cu informații importante! Salvați acest fișier pe Desktop cu un nume cât mai sugestiv!
8. Folosind aplicația **Paint** creați o felicitare pe care o veți trimite persoanelor de la locul de muncă ! Salvați documentul respectiv pe Desktop!

2. Aplicații Word

1. Efectuați exerciții în care să executați în paralel în paralel comenzi prin intermediul mausului și prin intermediul tastaturii.
2. Efectuați un document **Word** și salvați-l în mai multe fișiere pe HDD, pe Desktop, pe dischetă! Repetați operațiile salvând documente de pe CD sau dischetă!
3. Introduceți în computer un text extins de citeva zeci de pagini eventual de pe Internet! Folosind comanda Search încercați să faceți transformări în textul respectiv.
4. Folosind comanda **Tools→Letters and Mailing** deprindeți scrierea de scrisori, etichete etc. în diferite formate!
5. Efectuați diverse tabele cu date sau informații ! Alegeți diferite margini sau dimpotrivă alegeți ca ele să nu fie vizibile!
6. Exersați comezile specifice tabelor: ștergere/adăugare de coloane, lucrul cu și în interiorul celulelor, etc.

7. Exersați efectuarea de desene și grafice în **Word**. Căutați să importați imagini din programul Word fie din alte aplicații.

3. Aplicații Excel

1. Alcătuiți diverse situații tabelare apoi efectuați diverse operații matematice pe linii sau coloane!

2. Efectuați diverse calcule folosind funcții simple! Concepeți funcții complexe utilizând listele de funcții deja amintite în curs!

3. Efectuați diverse grafice eventual plecând de la aceleași date !

4. Exersați formatarea paginilor Excel în vederea imprimării.

4. Aplicații Power Point

Concepeți prezentarea unei teme de interes în Asistența Socială expunând-o pe 15-20 de diapozitive! Salvați aplicația pe dischetă și apoi prezentați-vă cu ea la examen! Prezentarea aplicației este obligatorie!

Repere bibliografice:

- 1.W. WANG, R.C. PARKER, *Microsoft Office 2000 pentru Windows*, Ed. Tehnică, București, 2001
2. R. HOLMES, E. NELSON, *Word 6 pentru Windows*, Ed. Teora, București, 1995
3. D. GOOKIN, *Word 2000 pentru Windows*, Ed. Tehnică, București, 2000
4. T. REISNER, *10 minute Excel sub Windows 95*, Ed. Teora, București, 1997
5. G. COURTER, A. MARQUIS, *Inițiere în Microsoft Office 2000*, Ed. ALL, 1999
6. S. KOVACS, *Excel 97. Ghid de utilizare*, Ed. Albastra, Cluj-Napoca, ed. IV, 2000
7. H. D. GUY, *Word 7 sub Windows 95*, Ed. Teora, 1998